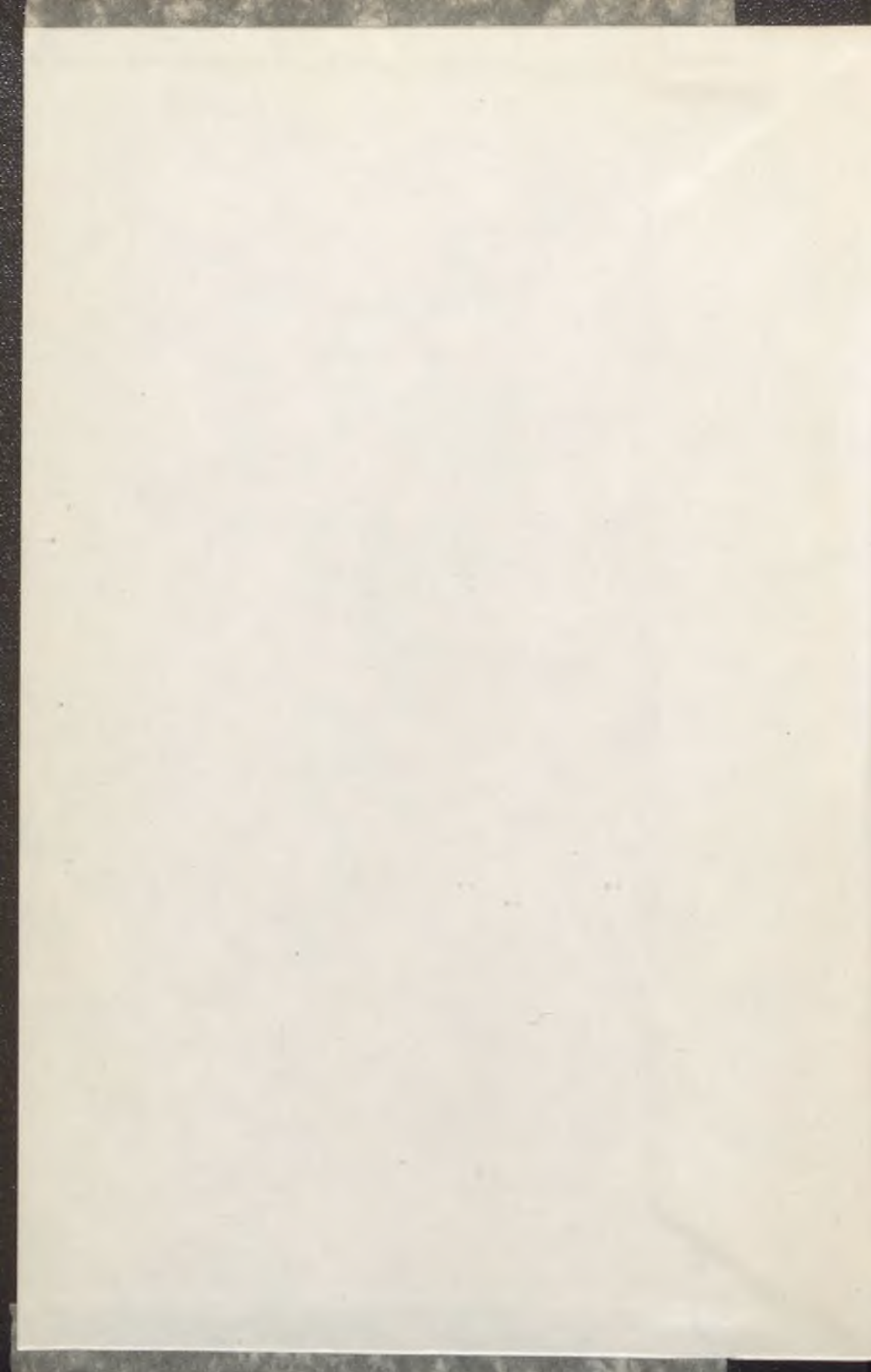

13731
2
1974

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMI KÖZLEMÉNYEK

1974/20

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMI
KÖZLEMÉNYEK

1974/20

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

Szerkesztő:
DOMONKOS ALAJOS
MOLNÁR PÁL

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ

Ismét az olvasó elé kerül a Nógrád megyei Múzeumi Közlemények tartalmában és tematikában is változott formában. Az 1974. évi szám — szemben a korábbi évek egy témakörhöz csoportosuló, de azt komplex módon megfogó jellegével — most a Múzeumi Szervezet tudományos dolgozóinak a középtávú tudományos tervekben megfogalmazott és az MSZMP Megyei Bizottságának tudománypolitikai határozatára is alapozó tanulmányok közlését vállaltuk.

Először kerül az olvasó kezébe olyan komplex jellegű múzeumi évkönyv, amely a különböző tudományterületek mellett a tudománypolitika, a közművelődés elvi és módszertani kérdéseivel is foglalkozik. A kötet összeállításakor arra is gondoltunk, hogy tájékoztassuk az olvasót a múzeumi gyűjtemények gyarapításáról, az új szerzeményekről.

Azt is fontos feladatunknak tekintettük, hogy a nyilvánosságnak beszámoljunk a múzeumi szervezetben végzett éves munkáról, amely nemcsak a gyűjteményekben bekövetkezett változásokat, hanem az ezzel kapcsolatos rendszerező, feldolgozó munkát, a tárgyak helyreállításában — restaurálásában, konzerválásában, kezelésében — végzett tevékenységet is bemutatassuk. Számot adunk a műtárgyvédelem érdekébe tett intézkedésekről és ismertetjük olvasóinkkal a Múzeumi Szervezet tudományos apparatusát, munkakörüket és arra is kitérünk, hogy mely témakörökkel foglalkoznak. Tanulmányainkat megfelelő dokumentációval, fényképanyaggal láttuk el, hogy az azokban megfogalmazott tartalmat még közérthetőbbé és szemléletesebbé tegyük.

Szeretnénk, ha az 1974. évi Múzeumi Közlemények az olvasók minél szélesebb rétegéhez elkerülnének és a Múzeumi Szervezettel szemben támasztott közművelődési tudományos követelményeknek minél jobban eleget tudnánk tenni.

Szerkesztők

Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján. (1700 - 1850)

Az utóbbi időben egyre több azoknak a néprajzi tanulmányoknak a száma, amelyeknek anyagát nem helyi megfigyelések, adatközlőktől nyert adatok, hanem kizárólag levéltári kutatások adják.¹

A téma feldolgozásához az adatok többségét Nógrád megye Levéltáraiban őrzött iratokból merítettük.² Átnéztük és kicéduláztuk a nemesi közgyűlési iratokat, a vegyes összeírásokat (archivum mixtum), a törvényszéki (processus terminait), az ügyészi (fiscalia) iratokat, a kárösszeírásokat és a főszolgabírói iratokat. Feldolgoztuk a községi plébániákon található historia domusokat és canonica visitációkat. A település vizsgálata céljából átnéztük a Megyei Földhivatal térképanyagát. Kiegészítő kutatásokat végeztünk az Országos Levéltárban, és az esztergomi Püspöki Levéltárban, ahol főleg gazdasági iratokat tanulmányoztunk. Kutatásunk 1700—1850 évek közötti időszakra terjedt ki.

A felsorolt gyűjteményekből nemcsak a népi építkezésre vonatkozó adatokat jegyeztük fel, hanem minden olyan feljegyzést lemásoltunk amelyek a megye történetének a parasztság élet-, és munkakörülményeinek megismerését elősegíthetik. Az így összegyűlt adatok lehetővé teszik, hogy a népi építkezésen kívül a megye birtokviszonyairól, újratelepítésről, földműveléséről, állattartásáról, népviseletéről és táplálkozásáról vázlatos képet adjunk a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig. Jelen tanulmányunkban a felsorolt témák közül a megye népi építkezését mutatjuk be.³

Külső telek
Belső telek

A jobbágy használatában levő *telek* két részre oszlott: *külső telekre* (szántóföld, rét) és *belső telekre*, illetve *fundusra*.⁴

A lakóház és a melléképületek a belső telekre épültek. A belső telek formájáról, beosztásáról pontos leírást közöl *Bél Mátyás* a XVIII. század negyvenes éveiből: „...a parasztnak olyan házaik vannak, melynek első részében a család lakik, a középső részében a háziállatokat tartják és ezt az egészet a csűr zárja. Ami ezen túl van, azt kertként művelik, hol kisebb, hol nagyobb szorgalommal és gondossággal.”⁵ A leírás, mai terminológiát használva, szalag-, esetleg táblatelekre utal.

Lelváltári forrásainkból csak következtethetünk a telek formájára. Erre egyedüli támpontot a telken elhelyezett épületek elrendezési leírásaiból kapunk. Adataink szerint — már a XVIII. század első felében is — a leggyakoribb elrendezési forma az volt, hogy a lakó és gazdasági épületek a belső telek egyik oldalán, soros udvart képezve, egymás tengelyében sorakoztak.⁶ Ezek a leírások arra engednek következtetni, hogy a szalagtelek eléggé általános lehetett a megye falvaiban. Megerősítenek ebben azok a XIX. század folyamán készült térképek is, amelyekről a telek formája, a rajta elhelyezett épületek helye pontosan megállapítható.⁷

Forrásaink gyakran említik a *szérűskertet* és a *kertet*. A belső telken történő elhelyezkedésükre azonban semilyen támpontot nem adnak *Bél Mátyás* leírása és a XIX. század közepén készült térképek alapján úgy gondoljuk, pontosan meghatározhatjuk a kertek helyét az osztatlan funduson. A szérűskert — ha az nem a falu határában, vagy a község belterületén volt kijelölve — közvetlenül az *udvar* után következett.⁸ Egy 1770. évi végrendeletből tudjuk, hogy a funduson levő szérűskertben pajta is volt.⁹ Ennek gyakoriságára a múlt század hatvanas éveiben készült térképek is utalnak. A belső telket a szérűskert után lévő nagykiterjedésű *kert* zárta le. Forrásaink a kert hasznosítására is szolgáltatnak adatokat. Bohina Pál alsósztrégovai jobbágy 1758-ban káposztát, kendert, babot, kukoricát vetett kertjébe, amely „Szilva s Külömbféle Gyümölcs fákkal rakva” is megvolt.¹⁰ Bokor községben Jakab János jobbágy-

nak „Szilvásos Kertye” ment tönkre 1770-ben.¹¹ Egy bolyki jobbágynak 1785-ben „Gyümölcsös Kertit” is felértékelték.¹²

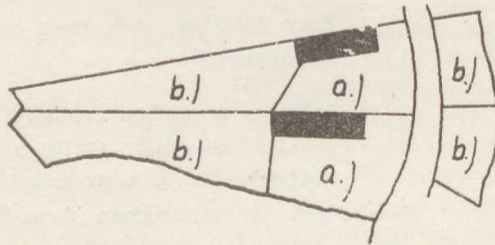
A lakóházaknak és a gazdasági épületeknek helytadó belső teleknek, az általunk vizsgált időszakban, nem volt mindenesetben ilyen kialakult rendje. Az újraterelítés időszakában előfordult, hogy belső telket nem osztottak ki a betelepülőknek, hanem a *közönséges páston* építkezhetek. Kulisaj István 60 éves és Veres Mihály 75 éves csécei lakosok 1742-ben tett vallomásaikból tudjuk, hogy a török háborúk alatt elpusztult falu első lakói még a *páston* építettek házat. Csak később költöztek a mai falu helyére.¹³ Pápai István felső-bodonyi jobbágy 1750-ben azt vallotta, hogy „Amidőn meg szálották Bodonyt házhelyek szerint föl nem osztatott az lakáshelly, hanem kiki nem ott ahol teczett, hanem a maga szántó fölgye végiben építhetett” — az *osztatlan páston*. Más vallomásból tudjuk, hogy 1738-ban még csak két ház volt építve Bodonyban.¹⁴

Ebben az időben rendezett településű faluval is találkozhatunk. 1737-ben Varsány községről megjegyzik: „...hogy azon házhelyek az melyek ott egy sorban vannak mind az patagik (patakig) járnak bé.”¹⁵

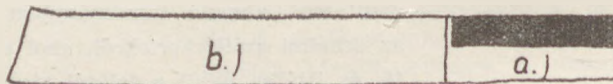
A megosztott, vagyis kettős beltelekre — amikor a lakóházat és a gazdasági udvart egymástól távol helyezik el — nem utalnak levéltári forrásaink. Előfordulásáról azonban mégis tudunk a megyében. *Fél Edit* 1938-ban egy helyi gyűjtésen alapuló tanulmányban számolt be az őrhalmi *szálláskertekről*, ahol a gazdák pajtái és istállói (ólai) a falutól távol — egy csoportban az ún. *szállásokon* helyezkedtek el. Két térképet is közöl: az egyik a XVIII. század végén II. József uralkodása alatt, a másik 1869-ben készült.¹⁶ Megnyugtatóan csak az utóbbi térképvázlaton állapítható meg a kétbeltelkű település ténye.¹⁷

Alig másfél évtizede tudjuk, hogy Sámsonháza az istállók és a pajták egykor nem a lakóházak közelében, hanem azoktól mintegy 300–500 méterrel távolabb, a falu mellett elhúzódó főközlekedési út két oldalán, az ún. *pajtáskertek*ben voltak.¹⁸ Az 1868-as kataszteri felvételhez

készült térkép jól szemlélteti a falu és a csűrös istállók elhelyezkedését.¹⁹

A kettős belteleknek olyan használatára is van példa megyénkben, ahol az istállók a lakóteleken, a pajták egy csoportban a falu szélén helyezkedtek el. Ilyen településről tudunk Szügy²⁰,

Szupatak²¹, Nógrád községekben.²² Mohora, Cserhátsurány, Ipolyvece, Szendehely, stb. községekben pedig a pajtát a kertbe építették.²³

1770-ben, az egységes fogalmazásban és nyomatásban kiadott községi Urbáriumok *első punc-*

Telek nagyság	A belső telek nagysága pozsonyi mérőben										
	Sipek			Lóc	Trázs		Surány				
másfél	—	—	—	2	—	3	3 1/2	7	—	—	—
egész	1 1/4	2 1/2	—	1	2	2	3	4	4 1/2	5 1/2	—
háromnegyed	—	—	—	1	1 1/2	—	—	—	—	—	—
fél	1/4	1 1/4	1 1/2	1	1	1/2	1	1 1/2	1 3/4	2	2 3/4
negyed	1/4	—	—	1 1/2	1	1/4	1/2	1 1/2	2 1/2	3 1/2	—

tumában olvashatjuk: „...egy egész Jobbágy Házhelynek belső Fundusa, az az Ház-Helye, annak Udvara, szérós és veteményes kertye olly nagy, és téres Helyt foglallyon, a’ minémű két Posonyi Mérő Mag alá kívántatik.”²⁴ Egy évvel később 1771-ben, név szerint összeírták a jobbágyok által használt belső telek tényleges nagyságát.²⁵ Az összeírásból kitűnik, hogy községenként és családonként eléggé változatos nagyságú belső telket használtak a jobbágyok. Ennek szemléltetésére Sipek (Nógrádsipek), Lóc (Nagylóc), Trázs (Órhalom) és Surány (Cserhátsurány) községek másfél-, egész-, háromnegyed-, fél-, és negyedtelkes jobbágyainak belső telek nagyságát mutatjuk be:

Táblázatunkból kitűnik, hogy a telek és a belső telek nagysága között nem volt szoros összefüggés. Egy pozsonyi mérős belső telke a negyed-, fél-, háromnegyed-, és az egésztelkes jobbágyoknak is lehetett. Az Urbárlumban meg-

határozott (2 pozsonyi mérő) nagyságú belső telekkel elég ritkán találkozhatunk.

A házas zsellérek belső telkének méretét az összeírás nem tünteti fel. Más forrásokból tudjuk, hogy a házas zselléreknél sem hiányzott a kert.²⁶

A XIX. század 60-as éveiben készült térképek, az ezeket kiegészítő birtokrendezési jegyzőkönyvek a belső telek nagyságának hasonló változottságát tükrözik. Ezek a források lehetővé teszik, hogy az udvar (lakóházzal együtt) és a kert méretét külön is megállapíthassuk. Az alábbiakban néhány fundus nagyságát mutatjuk be. A kiválasztásnál azt vettük figyelembe, hogy az illető volt jobbágy és belső telke osztatlan legyen.²⁷

Község neve	Gazda neve	Belső telek (ölben)		
		Összes	udvar	kert
Dejtár	Bellet Bernát	1 444	394	1 050
Csesztve	Bacsa András	1 800	532	1 268
Litke	Kálmán Imre	1 274	422	852
Szendehely	Germán János	627	324	303

Kutatásunk kiterjedt a belső telek kerítettségére is. A belső telek eddig ismertetett megosztását (udvar, kert) vettük figyelembe e téma anyagának feltárásánál. Adataink alapján először arra a kérdésre igyekszünk választ adni, hogy az általunk vizsgált időszakban volt-e kerítés a lakótelek körül. Az ezzel kapcsolatos legkorábbi feljegyzés 1735-ből származik. Nőtincs községben kilenc károsultnál jegyzik meg, hogy épületei és az abban levő ingóságok mellett *karóval kerített udvara* is elpusztult a tűzvész következtében.²⁸ 1738-ban Ludány községben 23 lakóház égett meg melléképületeivel együtt. A kárbecslők ebből 19 lakóháznál tüntették fel,

hogy *udvara körül való sövény*, vagy *kerített udvara* is tönkrement.²⁹ Jakab János bokori jobbágnak „Kerítése az háza Körül” pusztult el 1770-ben.³⁰ Egy bolyki jobbágy kibecsültetésekor 1785-ben „...az egész fundusnak Környül való Kerítését” is felértékelték.³¹ Barta László panyidróci jobbágnak „Az udvaron és Kerten lévő Kerítését” 10 forintra becsülték 1835-ben.³² Arra is van adatunk, hogy az udvarba *kapun* keresztül lehetett bejutni az utcáról. Egy szentpéteri jobbágnak utca felüli *fonott kapuját* említik 1748-ból³³

A belső telek nagyobb részét elfoglaló kertnek is volt kerítése, garádja. 1758-ban három alsósztrigovai jobbágy közül kettőnek 20—20, egynek pedig 40 „ölnyire való Kertyei Körül lévő új Sövény” pusztult el a tűzvész következtében. Ebben az évben az ugyancsak alsósztrigovai bíró kertjéről megjegyzi, hogy „...az Körül való Kerítés 20 ölnyire hasogatot Karókból más határból kész pénzen vétettetett.”³⁴ Károóból készített kerítéseket említenek Cserhátszentiván³⁵ (1835), Pusztaberki³⁶ (1835), Marcal³⁷ (1843), Kiskürtös (1836) községekből is.³⁸ Egy csécsei jobbágnak 1846-ban *verett* kerítése volt³⁹

A szérűskertet többnyire fonott kerítéssel védték. Ilyen *kerítés*-ekről tudunk Pálfalva⁴⁰ (1817), Kökényes⁴¹ (1821), Ipoly-Kiskér⁴² (1829) és Csécse (1843) községekből.⁴³

A lakóház előtt levő kertet egy esetben nem is említik 1768-ból⁴⁴

Közölt adataink alapján összefoglalásként rögzíthetjük, hogy a belső telek udvarát és kertjét kerítéssel védték az általunk vizsgált időszakban. A kerítésnek egyik legfontosabb funkciója a védelem biztosítása volt. Erre utal Szentiván (Cserhátszentiván) község 1734-ben készült falutörvények 11. pontja is: „Az melly Gazda Búzáját, Rétyét, Kertyét egyszóval minden néven nevezendő haszonra való féltő állapotit bé nem keríti 1 Rfban büntetessék.”⁴⁵ A lóci uradalom bevetett földjét — hogy a szekerek és állatok kárt ne tegyenek benne — *fonott sövénnel* kerítették be 1751-ben⁴⁶ A kerítés a bekerített terület használati jogát is szentesítette. Gergely György becskei jobbágy 1766-ban földjét úgy bővítette, hogy önhatalmulag egy darab földet „...fel fogván bé Kerítette és most birja.”⁴⁷

A népi építkezéssel foglalkozó kutatók gyakran hangsúlyozták tanulmányaikban, hogy a természeti környezet, a táj és az építőanyag szoros kapcsolatban van egymással. A falvak lakói általában a közelben rendelkezésre álló anyagokat használták fel építkezéseikhez.⁴⁸ Ez a megállapítás vidékünkre is érvényes, különösen ha a kapcsolatban történetileg visszafelé tekintünk. Az általunk vizsgált időszakban az építőanyagban (elsősorban a falazatnál) történt változásokat nagymértékben befolyásolták és irányították a gazdasági és történelmi események is. Az alábbiakban azokra a kérdésekre keresünk választ, hogy a XVIII. század elejétől a múlt század közepéig milyen építőanyagok váltották egymást, mi okozta egyes anyagok általános megszűnését, illetve használatának leszűkülését a népi építészetben.

Fa

A paraszti építkezésre vonatkozó több ezer adatunk közül mintegy hétszáz az építőanyagra is utal. A legtöbb adatot a kárbecslések szolgáltatják, ahol gyakran azt is megjelölték, hogy az elpusztult ház vagy melléképület milyen anyagból készült. Adataink együtteséből kitűnik, hogy a XVIII. század első felében a megye jelentős részében a fa volt a fő építőanyag. Fából épült a lakóház, az istálló, a pajta, a disznóól, a hidas, stb.

Az újratelepités időszakában az építkezéshez szükséges fa beszerzése a megye erdőben gazdag vidékein többnyire nem jelentett gondot. A földbirtokosok szívesen engedélyezték, hogy a birtokukon letelepülők, az építkezéshez szükséges fát díjtalanul szerezzék be az erdőből, hiszen ez részükre hasznot jelentett.

1. birtokaikat gyorsabb ütemben tudták benépesíteni,
2. ha a ház lakója más vidékre költözött, a földesúrnak csak az építésre fordított munka értékét kellett megtérítenie,
3. teljesen kész lakóházat tudtak adni az újonnan érkező betelepülőknek,
4. A kiirtott erdő helyén alkalmas volt a terület művelésre.

A megye középső részén — a Zagyva és az Ipoly völgyének kivételével — még nagy kiterjedésű cser- tölgy- és bükkfa erdők voltak.⁴⁹ Az itt levő falfak lélekszáma alacsony volt ebben

az időben. A földbirtokosoknak ekkor még nem jelentett különösebb gondot, hogy a birtokukra befogadott néhány családot az építkezéshez fával ingyen ellássák.⁵⁰ Különösen akkor nem, ha az addigi kevés telki és majorsági szántóföldjeiket bővíteni kívánták.

Más volt a helyzet a megye északi részén. A XVIII. század elején ezen a vidéken is nagyki-terjedésű erdőségek voltak ugyan, de itt az erdőirtás — talaj hegyes és terméketlen) és éghajlati (hideg) viszonyok miatt — nem párosulhatott a minél több szántóföld létesítésének elvével és igényével. A magas lélekszámú falvakban (a megyében itt voltak a legsűrűbben lakott települések) a szántóföldnek alkalmas, egyúttal építőanyagot is biztosító erdőket gyorsan kiirtották. A földbirtokosok az erdő többi részét nem engedték díjtalanul kiirtani, mert a fa, különösen feldolgozott állapotban (zsindely, deszka, hordó, kád, járom, kerék, stb.) jelentős jövedelmet biztosított. A fő építőanyag ezen a vidéken is a fa maradt, de az építéshez szükséges fát már nem ingyen, hanem többnyire pénzért szerezték be. A XVIII. század közepéről származó adatok szerint, az északon fekvő Lest⁵¹ és Rózsaleheta (Rózsáliget) lakói az épületek falának elkészítéséhez szükséges gerendákat, a tetőzet szarufáit, deszkákat a szalatnai és málnapataki uradalmaktól, a Zólyom megyei Gyetváról szerezték be, illetve vásárolták meg.⁵² Sőt egy tanúvallomásból tudjuk, hogy az északon fekvő Korna lakói már a XVII. század közepén a hadistyaiaiktól (Várkút) szerezték be a szarufákat.⁵³

A XVIII. század közepétől a megye középső részén a lakóházak falazatának építésénél a fa háttérbe szorult. Ennek oka elsősorban a fahiány volt. A XVIII. század közepétől az uradalmak fokozott gondot fordítottak az erdők védelmére a megye középső részén is. A földbirtokosok a faigényes hamuzsír fabrikákat sorra megszüntették, ez időtől kezdve szálas erdők kiirtásával újabb irtványföldek létesítését nem engedélyezték.⁵⁴

A faépítkezés megszűnéséhez vezettek a megye tiltó rendelkezései is. Eddigi ismereteink szerint a „Fából való Házak” építését tiltó rendeletet 1783-ban adott ki először a megye.⁵⁵ Ez időtől kezdve szinte évenként, gyakran egy évben több alkalommal is (pl. 1794-ben háromszor) foglalkozott a megye a „Házak Derekainak fá-

bul" való építésének eltiltásával. A megye közgyűlése utoljára 1802-ben hozott szigorú rendeletet a faépítkezés betiltására, a gyakori tűzesetek megakadályozására.⁵⁶

A faépítkezést tiltó rendeletek gyakori kihirdetéséből arra gondolhatnánk, hogy a XVIII. század közepén a lakóházak fából történő építésének zöme nem fejeződött be a megyében, hiszen akkor a század második felében a megye közgyűlése nem tűzte volna oly gyakran napirendjére a faépítkezés eltiltását. A tiltó rendelkezések gyakorlati alkalmazásának ilyen tartalmú értelmezésére, az ebből levont következtetések óvatos kezelésére más példák is intenek. A XVIII. század második, a XIX. század első felében a cifraszűr és a széles karimájú kalap viselését gyakran megismételt rendeletekkel tiltották, de mint tudjuk eredménytelenül.⁵⁷ Joggal vetődik fel a kérdés, vajon nem ehhez hasonlóan kell-e értelmeznünk a faépítkezést tiltó rendelkezéseket is?

Adataink szerint a faépítkezést tiltó rendeleteket azért tűzték rendszeresen napirendre a megyei közgyűléseken, mert a helytartótanács kiadott rendeleteivel a megyének minden esetben foglalkoznia kellett. Egyébként a megye szolgabírája és hivatali apparátusa elnyomott, hatóságilag lehetetlenné tett minden olyan kezdeményezést, amely fából új lakóház építését eredményezhette volna. 1786-ban Handó Albert mátraszelei jobbágy azért emelt panaszt a megyénél, mert a lakóháznál tönkrement három *talpfát* a szolgabíró nem engedte kicserélni, pedig a „Mátra Szellei Helységünk határjában az Föld tellyességgel alkalmatlan a háznak fel építésére.”⁵⁸ Ugyan ebben az évben több kazári lakosnak az árvíz által megrongált, majd „holmi rossz épöletekről” megmaradt és „omlás száraz fából” kiegészített házát *vágatta le* a szolgabíró annak ellenére, hogy az elpusztult házak tulajdonosai „...a nagy vizeknek legnagyobb torkában lakván, és semi módon földbül házakat nem verhetvén, se mór tiglábul nem rakhatván.”⁵⁹ Négy baglyasaljai jobbágy — ugyancsak 1786-ban — „...mivel még akkor abban tudatlanok voltunk faház ő Fölségétül abbul való meg Csinálása meg tilalmaztassék” a helybeli uradalomtól kért és kapott háznak való fát. A háznak „ágassait, oszlopit, horgait, léceit” fel is állították, a szolgabíró mégis le-

vágatta.⁶⁰ 1785-ben Mákos Ferenc karancseszi jobbágnak tiltotta meg a szolgabíró, hogy az árvíz következtében elpusztult kamráját fából felépítse. Hiába indokolta meg a jobbágy: „A belső fundus a holl lakom oly semlyékes helyen vagyon, hogy tellyességgel Kőből, annyival is inkább vályogbul épületett tétetni nem lehet...”, a rendeletet megszegni nem engedték.⁶¹

Az itt felsorolt példák bizonyítják, hogy a XVIII. század második felétől új faház — az erdő megfogyatkozása, a tiltó rendelkezések szigorú betartása miatt — kevés épülhetett. A fa mint a falazat építőanyaga, csak a melléképületeknél (pajta, hidas, tyúkól, ritkán istálló) él tovább.

A néprajzi irodalom a falazatnál a fa felhasználásának kétféle technikáját különbözteti meg: *rovott* és *boronafal*. Az elsónél az épület alapját képező talpfákba bizonyos távolságokra gerendákat állítanak, a közöket hasított durván megfaragott rövid fahasábokkal töltik ki. Gyakran ezt *zsilipelt* technikának is nevezik. A másíknál az ugyancsak megfaragott, de hosszú gerendákat egymásra fektetik és így képezik ki a falat.

A népi építkezéssel foglalkozó kutatók már korábban rögzítették, hogy a rovott fal a lombosfák, a boronafal a tűlevelű fák elterjedésével van összefüggésben. Megfigyelték azt is, hogy a gerendavázis rovott fal kevésbé faigényes szerkezet, mert itt a fa hosszúságának, vastagságának és egyenességének nincs különösebb jelentősége. Éppen ezért e falszerkezet fontossága azokon a vidékeken került előtérbe, ahol az épületfát szolgáltató erdők megritkultak.⁶²

Az általunk feldolgozott forrásanyag e témához kapcsolódó adatainak többsége csupán arról tudósít, hogy a ház fából készült. A rendelkezésre álló gazdag adatgyűjteményben tizenöt település mintegy száz elpusztult lakóházánál jelölik meg az építésmódot. A *rovott* építésmódra a legkorábbi adatunk 1717-ből származik. Egy karancsapátfalvi jobbágnak *rovott* istállót írtak össze.⁶³ 1722-ben három lapujtói jobbágnak pusztította el „rovot új házát, rovat istállóját, kamráját és pajtáját” a tűzvész. Csesztvén 1726-ban kilenc jobbágnál tüntették fel, hogy a ház és a melléképület *rovott épület* volt. Nőtincsen 1735-ben öt jobbágy faházánál jegyezték fel, hogy azok *új rovott* épületek voltak.⁶⁴ Sósar-

tyánban 1730-ban, Marcal (Nógrádmарcal) községben 1733-ban egy-egy jobbágynak *rovott házat*, *pitvarát*, *komráját* írták össze.⁶⁵ Ludány és Kotman-Lehota (Kotmány) községekben több jobbágynak *rovott* lakóháza, juhakla, padlásos sertés — és marhaólja égett meg 1738-ban.⁶⁶ Négy baglyasaljai jobbágynak 1786-ban a megyéhez küldött leveléből is *rovott* faházakra következtethetünk.⁶⁷ Mocsáry Károly lipotagergei uradalmában *fa oszlopokra*, *fa rovatékkal* épült kovácsházról tesznek említést 1836-ban.⁶⁸

Forrásainkban a *borona fa* említésével két esetben találkoztunk. 1745-ben a pinczi malomról⁶⁹, 1829-ben egy füleki zsellérházi jegyzik meg, hogy *boronafákból készült*.⁷⁰ Úgy gondoljuk, boronafalú építkezésre utalnak a *sinór után faragott fábul* és az *uglyára csinált* kifejezések is. Faragott fákból készített, illetve uglyára épített lakóházakról tudunk 1722-ben Gácslehetéről (Gácsliget), 1740-ben Gácsfalváról.⁷¹ 1759-ben Zelenéről (Ipolszele),⁷² 1760—61-ben Vilkéről,⁷³ 1763-ban Poltárról⁷⁴, 1770-ben Sóslehetéről. (Sósliget).⁷⁵

Mint adatainkból kitűnik, a boronafalas építkezés a megye északi falvaiban volt elterjedve. Losonctól délre a lakóházaknál a *rovott* faltechnika volt az általános.

Fonott fal

Az épületfában szegény községekben találhatjuk meg a fonott falú lakóházakat és melléképületeket a megyében. Általános használata csak a megye déli részén terjedt el.⁷⁶ Kálló község 1722. évi kárjegyzékében gyakran olvashatjuk: „... a háza kamrástul egészen meg égettek melyek *fonottak* voltak.”⁷⁷ Itt a fonott falú lakóházak, istállók, kamrák többsége jobbágyok tulajdonában volt.

Fonott falú építményekkel azonban a megye északi, illetve középső részén is találkozhatunk. 1735-ben Felsőtiszovnyikon (Felsőtisztás) lakó Imrik Pálnak *fonot komrája* égett meg.⁷⁸ Nagy István lapújtói zsellérnek 1722-ben régi *fonot háza* és *fonot Istállója* pusztult el a tűzvész következtében. 1731-ben az Ecsegen lakó Oravec András zsellérnek „fonott Háza, Istállója. Pitvara, két Komorája és az Fészere” égett földig.⁷⁹ Egy szőlősi zsellérnek 1735-ben „egiszen sövénybül áló Ház Komorástul és egy Istállócska” becsültetett fel a tűzvész után.⁸⁰

Összegezőként elmondhatjuk, hogy az erdő-
övezettől délre fekvő falvakban a jobbágyok-
nak is, az északi és középső részeken csak a
zselléreknek volt fonott falú lakóháza és mel-
léképülete. Arra nincs adatunk, hogy az épít-
mények fonott falát betapasztották volna.

A XVIII. század második felétől a sövényből
készült lakóházakról nincs tudomásunk. Ez idő-
től kezdve fonott falakat forrásainkban csak
sertésólaknál,⁸¹ juhkosárnál,⁸² juhakolnál,⁸³ paj-
tánál,⁸⁵ szegényeknekél olykor közfalakként talál-
hatjuk meg.⁸⁶

Föld

Földből épült lakóházakról a XVIII. század
első feléből is tudunk a megye területéről. *Rad-
ványi* Ferenc a megye déli részén fekvő Kö-
kényes községről megjegyzi: „Az apró kunyhók-
hoz úgy hozzá vannak itt szokva, hogy miköz-
ben már mások egyre magasabb épületeket ké-
szítenek, ezek; egerek módjára üregeket váj-
nak a földbe és úgy látszik, a föld színe alatt
szeretnek építkezni, valamelyest menti őket az
erdőhiány, mert a természet a hegyek alján sík-
ságot adott nekik...”⁸⁷ A földből készült lakó-
házakat ebben az időben a megye középső ré-
szén is megtalálhatjuk. Az újratelepítés idősza-
kában a betelepülők még az erdőben gazdag vi-
dékeken is, gyakran földből építettek először
házat.⁸⁸ Feljegyezték hogy Csór-pusztá (1868 óta
Cserhátsurányhoz tartozik) földesura Kelemen
Gergelyné, amikor a török háborúk után Csór
pusztára költözött (akkor még önálló falu volt),
ott egy Dósa nevű jobbágyának föld házikójá-
ban lakott.⁸⁹ Egy felső-bodonyi tanú vallomásá-
ból tudjuk, hogy a XVIII. század ejelén az újon-
nan betelepülők először föld házakat készítettek
maguknak.⁹⁰ A Rákóczi szabadságharc idején a
felgyújtott Érsekivadkert lakói is föld házakban
húzódtak meg.⁹¹

Fentebb már szóltunk arról, hogy a XVIII. szá-
zad közepétől elsősorban a fahiány, másodsor-
ban a tiltó rendeletek vetettek véget a fa-
építkezésnek. Ez időtől kezdve csak elvétele
épülhetett lakóház fából a megyében. Az új
helyi építőanyag a föld lett. Gyakran olvashat-
juk forrásainkban, hogy a lakóházak, istállók,
pajták földből verettek voltak. A parasztság la-
kóházának többsége véleményünk szerint föld-
ből épülhetett.⁹²

A néprajzi irodalom a földfalazat készítésének két technikáját ismeri: az egyik esetben a földet a kívánt falvastagságnak megfelelően elhelyezett deszkák közé döngölik, a másik falkészítési technikánál a pelyvával összekevert agyagot lóval meggyúratják, majd ebből villával vagy kézzel rakják fel szakaszosan a falat.⁹³

Az agyagból szakaszosan épített falat megyénkben is megtaláljuk. Forrásaink *sár-*, vagy *agyagfalként* említik ezt a faltechnikát. Sárból készült épületekről a megye déli részéből tudunk. A kállói canonica visitáció 1829-ben megemlíti, hogy az erdőtarcsai és erdőkürti iskolák sárból épültek, mindkettőnek „nyomorúságos az állapota, közel állnak az összeomláshoz.”⁹⁴

Véleményünk szerint a megye déli részén a fonott falat nem a verett, hanem a sárfal váltotta fel a XVIII. század közepén. Az agyagfal azonban nemcsak az Alfölddel érintkező vidék sajátja, a megye középső részén is találkozhatunk vele, de nem lakóépületeknél, hanem csak pajtáknál.⁹⁵

Vályog

A vályoggal mint paraszti építőanyaggal a XVIII. század közepén találkozhatunk először forrásainkban. A megye déli részén fekvő Kis-orosziban az 1759. évi tűzvész alkalmával több jobbágnak pusztult el *mór téglából* épített háza, kamrája és istállója.⁹⁶ A XVIII. század közepétől a megye északi vidékein is találkozhatunk vályogból épült házakkal, de számuk messze elmaradhatott a földházaktól.⁹⁷ A vályog készítésével többnyire cigányok foglalkoztak. 1806-ban Berkenyén és Szirákon említenek vályogvető *új magyarokat*.⁹⁸ Forrásaink alapján úgy véljük, hogy a XIX. század közepéig a vályog nem vált elterjedt építőanyaggá a parasztságnál.

Tégla

Az általunk vizsgált időszakban a téglának nem jutott szerep a népi építészetben. Csak templomok, kastélyok, gazdagabb nemesi házak, ritkán uradalmi épületeknél találkozhatunk a téglá felhasználásával. A XVIII. század közepétől több uradalmi tégláégető kemence évi termelése azonban nem volt jelentős. Majthényi Imre mohorai földbirtokosnak a község határában levő Kőkapunál 1757-ben épített három kemencéjében évenként tizennyolcezer téglát égettek ki.¹⁰⁰

A számos építőanyagra vonatkozó adataink közül viszonylag kevés utal a kő felhasználására. A legkorábbi adatunk 1751-ből származik: Ráday Gedeon arra utasítja Ludányban levő ispánját, hogy a szécsényi kőműves mester a kastélynak azt a részét ahol „...az gerendák fognak rajta állani” kőből építtesse. Néhány évvel később egy kő kémény felállításáról intézkedett.¹⁰¹

A XVIII. század második felétől a kő építőanyagként való felhasználásával gyakrabban találkozhatunk, de az utalások többsége még mindig nemesi, uradalmi építkezésekre vonatkoznak. Egy 1787-ben Wattay Károly fülek-kovácsi uradalmában kőből épült pajtát írtak össze,¹⁰³ ugyancsak kőből épült csúrt találhatunk Bikfalvi Sámuel verőcei (Nógrádverőce) nemes 1817. évi hagyatéki leltárában.¹⁰⁴ Majthényi Katalin mohorai és nagycsalomiai birtokán kőalapú lakó- és gazdasági épületeket, kőből készült kerítéseket írtak össze 1825-ben. Ugyanakkor Mohorán „56 Kő Pillérekén álló” ezer juh befogadására alkalmas juhakolt is említene.¹⁰⁵ Nemesek tulajdonában levő kőházakról tudunk még Alsósztergály,¹⁰⁶ Mátraszele,¹⁰⁷ Liptagerge,¹⁰⁸ Rád,¹⁰⁹ községekből.

A paraszti kőépítkezésre kevés adattal rendelkezünk. 1793-ban egy nagykürtösi zsellér,¹¹⁰ 1846-ban egy litkei jobbágy tulajdonában említene kőből épült lakóházakat.¹¹¹ Nem volna helyes, ha adatainkból azt a következtetést vonnánk le, hogy a vizsgált időszakban a kőnek szinte semmi szerepe nem volt a parasztság építkezésében. Forrásainkban gyakoribb előfordulásának hiányát abban látjuk, hogy a kőből épült fal ritkán pusztult el a falvakat gyakran látogató tűzvészek alkalmával, így a kárbecslők listájára elvértve került. Nemeseknél, uradalmaknál sem kárlistán, hanem örökösödési, elkülönítési iratokban találhatunk kőépítkezésre utaló adatokat. Véleményünk szerint a kőben gazdag falvakban, vagy vidékeken a parasztság kőből építhette istállóját, pajtáját, pincéjét, olykor lakóházát is.¹¹²

Tetőszerkezet

A népi építkezésben a tetőszerkezetnek két alapvető típusát ismerjük: *szarufás*, illetve *szelemen nélküli és ágasfás-szelemengerendás*. A

megyén belül e két tetőszerkezet területi elkülönülésére nem tudunk pontos választ adni, mert a megye déli részéből egyetlen tetőszerkezeti adattal sem rendelkezünk. Mint fentebb említettük ez a vidék a fonott, majd a sárfalas építkezés területe volt. Ha elfogadjuk *Bátky* Zsigmond azon véleményét, amelyet a történeti adatok is igazolnak¹¹³, hogy a szelemenes tetőszerkezet gyengébb teherbírású anyagokból épült lakóházak jellemzője, akkor rögzíthetjük, hogy a megye déli részén ez a tetőszerkezet lehetett általános.¹¹⁴

A megye középső és északi területéről sok forrás utal a tetőszerkezetre. A fentebb említett ágasfás-szelemengerendás fedélszékre — legalább is utalásban — két adatot ismerünk a megye középső részéből. 1756-ban egy karancssági jobbágy vallja; „...hanem a láng a pitvar ajtaja felet, dél felől való oldalon a *szelemen gerendán* alól egy kevésbé ugyan dél tájban ütött ki...”¹¹⁵ A másik adatot négy baglyasaljai jobbágy levelében találjuk, amelyet 1786-ban küldtek a megyéhez. Ebben közlik, hogy a háznak „...*ágasait*, oszlopit, horgait, léceit fel is állítottuk...” de a szolgabíró „le akarja vágatni”.¹¹⁶ Ez a tetőszerkezet bizonyára nem lehetett ritka a megye középső részén sem, hiszen mint fentebb már utaltunk, a gyengébb teherbírású anyagokból (fonott) épült lakóházak a szegényebb családoknak gyakran nyújtottak otthont ezen a vidéken is.

A megye középső és északi részén — vagyis a faépítkezés területén — a legelterjedtebb a szarufás fedélszék volt. A szarufás fedélszékre a legkorábbi adatunk a XVII. század közepére utal.¹¹⁷ Ez időtől kezdve gyakran szerepel a szarufa a megye középső és északi részén fekvő falvak paraszti építkezéseinél.

Forrásainkból megismerhetjük a tetőszerkezet más részeit is. 1756-ban egy balassagyarmati kereskedő húsz *tölgyfa gerendát*, öt *koszorúfa gerendát*, tizenhárom pár *fenyőfa szarufát* vett házának felépítéséhez.¹¹⁸ Egy varsányi jobbágy kocsiszeréről egy *gerendát* és négy *kakasülőt* loptak el 1819-ben.¹¹⁹ Bati József csalári jobbágy 9 öl hosszú és öt öl szélességű lakóházán huszonkét *keresztgerenda*, tizenhat pár *szarufa*, nyolcvannyolc szál *léc* volt 1821-ben. Ezekon kívül a *palláson* 74 szál *kardeszkát* is összeírtak.¹²⁰ 1785-ben egy bolyki jobbágnak — ház-

pítvar-komora beosztású házánál huszonöt *kereszt és borítógerendát*, tizenhárom pár *szarufát* írtak össze.¹²¹ 1830-ban Kiss Antal, ragyolci kocsmáros Füleken épülő házához 52 szál két öles gyalult *fenyődeszkát*, 23 darab öt-hat öles *fenyőgerendát*, 216 darab két öles *lécet*, 3 darab hét öles gerendát, 8 pár *fenyő szarufát*, 108 pár lécet vásárolt.¹²²

A tetőzet súlyának nagy részét tartó *mestergerenda* említésével mindössze négy esetben találkoztunk. 1792-ben említik először Kiskürtös-ről.¹²³ Pusztá-Bodony¹²⁴ (1819) és Bugyina (1823) községekből olvashatunk még a *mestergerendáról* a paraszti lakóház építésével kapcsolatban.¹²⁵ A negyedik adat 1836-ban Mocsáry Károly lip-tagergei majorsági tehénistállójával kapcsolatban említi a *mestergerendát*, amelyet középen két köoszlop tartott.¹²⁶ A mestergerenda elhelyezéséről, méretéről forrásaink nem tájékoztatnak.

Itt említjük meg, hogy a néprajzi irodalomban gyakran említett *boldoganyával* levéltári kutatásaink során nem találkoztunk.

A tetőzet formájára kevés adattal rendelkezünk. A nyeregtetőre utaló egyetlen adatunk 1786-ból Kishartyán községből származik. Márton János jobbágy vallja, hogy szolgája „... az háznak *Vértelekét* is kitördelvén...” amely fonnott volt.¹²⁷ Vidékünkön a sátor- és nyeregtető közötti váltás véleményünk szerint, egybeesik a fának, mint falazat építőanyagának háttérbe szorulásával. Ez az időszak — mint fentebb említettük — a XVIII. század közepére esik meggyenkben.

A földem vizsgálatával kapcsolatban szólnunk kell még a *keresztgerendákon* nyugvó mennyezetről. Sajnos erre vonatkozó adataink eléggé szűkszavúak. Csak három kései adatunk utal a földemre, az sem paraszti, hanem uradalmi, nem is lakóházzal hanem istállóval kapcsolatosak. 1821-ben Hojtssy Lajos alsó-szécsénkei földbirtokos árendába adott istállójáról megjegyzi, hogy annak „padlása padlókkal berakva, s sárral be mázolva” van.¹²⁸ Ugyanebben az évben a családi uradalom egyik istállójáról tudjuk, hogy az „...végtől végig fenyő deszkákkal van padolva...”¹²⁹ Azt azonban többszáz adat bizonyítja, hogy az általunk vizsgált időszakban — tehát a XVIII. század elejétől — a parasztság lakóháza, a hozzákapcsolódó kamrák és istállók padlások voltak. Ez alól kivételt csak a megye

déli falvaiban jegyezték fel. Erdőtarcsán Szentmiklósy János uradalmában tizenhat ökörre való padlás nélküli istállót írtak össze 1832-ben.¹³¹ A padlás meglétének bizonyításától itt most eltekintünk, hiszen alább amikor a funduson található épületek helyiségeinek — így a padlásnak is — funkcióját vesszük vizsgálat alá, bő anyaggal igazoljuk ezt a tényt.

A mennyezetet — valószínű — a keresztgerendákra fektetett deszka képezhette.

Fedőanyagok

A tető fedőanyaga időnkénti és helyenkénti változata nyomon kísérhető forrásainkban. A parasztság által használt legelterjedtebb fedőanyag a *zsup* volt. Az egész megyében használatos a XVIII. század elejétől, jelentősége nem csökkent a XIX. század első felében sem.¹³² A *zsupot* sarlóval aratott, *kévébe* kötött, *kicsépell* rozsszalmából készítették.¹³³ A *csomóban* számolt zsúpból (egy csomó 13 kéve) mielőtt a tetőre felrakták volna bodonyi¹³⁴ (1802) és kiskürtösi (1819) adataink szerint zsupkákat készítettek. A tetőre felrakott, illetve kötött¹³⁵ zsupkákat a gerincnél *lovakkal* fogatták le.¹³⁶ A *zsupot* — fedőanyagot is — szarufákra szögelt lécekre erősítették.¹³⁷ A léccsereprésítéséhez szükséges szöveget cigányoktól szereztek be, akik ennek készítésével rendszeresen foglalkoztak a XVIII–XIX században.¹³⁸

A *zszindely* csak a megye néhány északon fekvő községében található meg. Zelenén az 1759-ben elpusztult lakóházak többsége *szindelyezett* volt.¹³⁹ A megye középső és déli részén csak a nemesi, uradalmi és egyházi épületek fedőanyaga.¹⁴⁰

A *cserép* a XIX. század elejétől kezdett tért hódítani. Először uradalmi, egyházi épületeken találkozunk vele. A kállói plébániához tartozó gazdasági épületekre 1788-ban tízezer *cserepet* vásároltak.¹⁴¹ 1827-ben Verőcéről tudunk *tserépfedelű* házakról, amelyek parasztok és zsellérek tulajdonában voltak.¹⁴² Takács István egésztelkes karancseszi jobbágy vallja 1848-ban „...fa pajtám, Cserép szindelyes földházam...” van.¹⁴³ A cserép — adataink szerint — a XIX. század első felében kezdett elterjedni a parasztságnál, de ekkor még csak a gazdagabb családok lakóházain találkozunk vele.

A *nádnak*, mint helyi fedőanyagnak felhasználása csupán néhány községre, azonbelül is né-

hány családra korlátozódott. Többnyire az Ipolymenti falvakban — ahol az árterületek biztosítottak nádat — említenek náddal fedett épületeket.¹⁴⁴

Az épület falán túlnyúló tetőrészt Csécse (1743),¹⁴⁵ Trász (1781),¹⁴⁶ Diviny-Oroszi (1785)¹⁴⁷ illetve *eszterhá*nak, Bodonyban (1802)¹⁴⁸ és Alsópetényben (1818) *isztrinek* nevezték.¹⁵⁰

Az épületek héjazatának legnagyobb és leggyakoribb ellensége a tűz volt. Ezért a megye rendeletei, különböző intézkedései nagy súlyt helyeztek a tüzesetek megelőzésére. Ez tűnik ki az 1775-ben Gácsfalván pusztító tűzvész kivizsgálási anyagából. A meghallgatott tanúk mindegyikétől megkérdezték: „Volt é T.Ns Vármegye Statutumá parancsolattya szerint Házaitok födelekhez fel támasztva létra, az udvarotokba vízel meg töltött hordók, rocskák, vasbul csinált horgotok?”¹⁵¹ A tüzesetek miatt tiltották meg gyakran az „...épületek és más veszedelmes helyeken a körül lévő pipázást.”¹⁵²

Sajnos arról nem tájékoztatnak forrásaink, hogy a fal- és tetőszerkezet összeállításának igényes munkáit (a fa megfaragása, méretezése, elhelyezése, összeillesztése) kik végezték, illetve irányították. Véleményünk szerint ezt a munkát a legtöbb faluban megtalálható, az ácsmunkához kitűnően értő *molnárok* végezték.¹⁵³ De segíthettek ebből azok a fa megmunkálását jól ismerő zsellérek is, akik az északi megyékből munkát keresve rendszeresen megfordultak megyénkben.

A lakóház beosztása

Alaprajzi elrendeződés
ház — pitvar — kamra

A levéltári adatok bőséges anyagot szolgáltatnak a lakóház beosztására, alaprajzi elrendezésére. A XVIII. század első felében a megye 15 településéről tudjuk, hogy ott a lakóházak leginkább *ház-pitvar-kamra* elrendezésűek, vagyis háromsejtűek voltak.¹⁵⁴ A lakóház alaprajzi beosztását is feltűnítő leírások többségét a kárbecslések őrzik. Ezekből megtudhatjuk azt is, hogy egy-egy faluban a ház, pitvar, kamra beosztású lakóház nem szórványosan, néhány családon belül volt csupán. Csesztván 1726-ban 23, Nőtincs és Felsőtiszovnyik községekben 12—13 ház pusztult el 1735-ben a tűzvész következtében. A kárbecslők mindegyikénél meg-

jegyezték, hogy a házból, *pitvarból* és *kamrából* állt.

A XVIII. század második felében készült kárbecslések további 26 községnél tüntették fel, hogy a házhoz *pitvar* és *kamra* is kapcsolódott.¹⁵⁵ Az egy faluban elpusztult házak száma akkor is jelentős. Alsósztrégován és Lest községekben 1758-ban 14. illetve 22, Zelenén (Ipolyszele) 19 ház-pitvar-kamra beosztású lakóépület égett meg 1769-ben.

A kárbecslések között találunk olyan leírásokat is, ahol a *pitvart* nem említik. Ludányban és Verebélyen.¹⁵⁶ 1738-ban 21—1, Kékkőn és Kisújfalun¹⁵⁷ 1755-ben 39—5, Becskén¹⁵⁸ 1771-ben 14, Alsó- és Felsőszügyben, valamint Fülekpüspökin 1796-ban 76—61 lakóházat írtak össze, amelyeknél a *pitvart* nem említik.¹⁵⁹ A felsorolt községek károsultjai között gazdag jobbágyok és földnélküli zsellérek egyaránt voltak.

A *pitvar* mellett elhelyezkedő *kamrát*, különösen a XVIII. század első felében, vagyis a faépítkezés időszakában, több *kamra* is követte.¹⁶⁰ Ebben az időben ugyanis a jobbágyok (olykor a több földdel rendelkező zsellérek is) 2—3 szolgát és egy-két zsellért is alkalmaztak. A szolgák és a házatlan zsellérek a jobbágy házában egy-egy *kamrájában* kaptak helyet. Természetesen a szorosabb értelemben vett családtagok egy része is külön *kamrában* lakott, illetve ott tartotta bútorait, ruháját, fontosabb használati eszközeit. A *pitvarhoz* kapcsolódó *kamrák* száma 1—5 között váltakozott.¹⁶¹ A teljes épületállományt feltüntető többszáz leírásunk alapján elmondhatjuk, hogy általában a szegényebbeknek, egy a gazdagabbaknak két-három *kamrájuk* volt. Négy-öt *kamrás lakóházakról* csak a megye északi falvaiból tudunk. Felsőtisztovnyik¹⁶² (1735), Alsósztrégova (1758)¹⁶³, Zelene (1759)¹⁶⁴ és Poltár községekben ismerünk 4—5 *kamrás lakóházakat*.¹⁶⁵ Zelenén és Poltáron a *kamráknak* egy sajátos elhelyezési formáját figyelhetjük meg. A *kamrák* egyik része itt is kapcsolódott a *pitvarhoz* mint a megye más részén, de itt a *pitvar* után lévő *kamrák* fölött ismét *kamrák* voltak. A két községben ezt a több paraszti lakóháznál olvasható *kamra* elrendezést, egy-egy jobbágy kárbecslése alapján is bemutatjuk:

- a) A zelenei Lőrincsik Márton jobbágy 1759. évi tűzkárából: „Egy fedel alatt háza, *Pitvara*, kettős *kamarája*, azok *Padlásán* ismét

Kamara Deszkával kipadolva . . .”

b) A poltári Gubér Márton jobbágy 1763. évi tűzkárából „Meg Égvén háza, pitvara. Kettős Komorája, azok fölött hasonló Kettős Komorája Egy fedél alatt. . .”

Kamara még nem tudunk megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy a megye északi falvaiban miért több a kamrák száma, néhány községben azoknak kétszintű elhelyezését mi indokolta.

Ajtók elhelyezése

Az alaprajzi elrendezésről fentebb elmondottuk, hogy a vizsgált időszakban a lakóház háromsejtű volt: házból, pitvarból és kamrából, állt. Arra azonban még nem adtunk választ, hogy e helyiségeknek milyen volt a kapcsolatuk egymással; egy fedél alatt épültek-e vagy csak bizonyos helyiségek épültek egybe. Erre a lakóházon lévő ajtók elhelyezkedésének vizsgálatával adhatunk választ.

A házba a pitvarból lehetett bejutni. Erre következtethetünk egy losonci jobbágy 1742-ben tett vallomásából: „...s a pitvarba le menvén a lajtorján lassan a házba bé ment...”¹⁶³ Egy zelenei tanú 1768-ban így vallott: „...Két Társait tsendes intéssel bé hitta az Pitvarba, s annak utánna mind a hárman az Házba menvén...”¹⁶⁷ 1769-ben egy losonc-apátfalvi lakos, akit verekedés miatt idéztek törvény elé, a többi között elmondotta, hogy látta amikor „...Rész Jánost Hajánál fogvást Háznak küszöbin által a Pitvarba kihúzta...”¹⁶⁸ Szentpéteren 1794-ben elfogott tolvaj arra a kérdésre „...merre mentél bé azon házba?” — így válaszolt: „...a istálló-nak a végén a lyukon át a padláson pitvarba, s úgy az Szobában.”¹⁶⁹

A pitvarból nyílt a kamra ajtaja is. 1754-ben egy terényi tanú vallomásában olvashatjuk: „...nem sok idő mulva zördülés eset fáklyát gyújtván, a kamrából kiment a Pitvarba...”¹⁷⁰ Marcal községben a pusztító tűzvész kivizsgálásakor az egyik tanú így vallott 1805-ben: „...be ment a Pitvarba, onnét a Kamarába...”¹⁷¹ Baczkó János nagykürtösi jobbágy lakóházánál 1823-ban, a tolvaj a padlásról először a pitvarba ment az ott elhelyezett létrán, majd onnan a kamrába.¹⁷²

Adatainkból kitűnik, hogy a pitvar mellett lévő kamra leginkább a pitvarból nyílt. Hol volt a bejárata a második, harmadik, illetve a negyedik kamrának? Erre csak a 1758. évi alsó-

sztregovai és az 1759. évi északon fekvő zelenei kárbecslések szolgáltatnak adatokat. Alsósztrégován a jobbágyság többségének első két kamrájába a pitvarból, a harmadikba az udvarról lehetett bemenni. Tanczik György lakóházánál a négy kamra közül hármat a pitvarból, egyet pedig az udvarról lehetett megközelíteni. Zelenén is az egymás után sorakozó kamrákból az első kettőbe a pitvar felől, a harmadikba pedig az udvarról nyíló ajtón lehetett bejutni. Ennek szemléltetésére egy-egy példát idézünk:

- a) Tanczik György alsósztrégovai jobbágy 1758. évi tűzkárából: „Háza, pitvara, az pitvarbul három Kamarája, negyedik az udvarrul nyíló...”¹⁷³
- b) Matyaskové zelenei jobbágy 1759. évi tűzkárából: „Háza, Pitvara az Pitvarba kettős Kamarája, harmadik kívül az udvarról nyíló...”¹⁷⁴

A megye középső és déli részén a második és harmadik kamra ajtóinak elhelyezési gyakorlatáról semmit sem tudunk. Nem merjük megkockáztatni azonban azt a feltevést, hogy a második kamra ajtaja általában az udvarról nyílt volna ezen a vidéken. Véleményünk szerint ugyanis a kamráknak a megközelítése — biztonsági okokból is — csak a pitvaron keresztül történhetett. Alább részletesen beszámolunk majd a kamrákban őrzött értékekről, akkor talán elfogadhatóbb lesz feltevésünk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a kamra kirablása, a család vagyonának szinte teljes elvesztését jelentette.¹⁷⁵

Forrásainkból néhány fontos adatot tudhatunk meg az ajtókról. Bagyinszki István alsóbodonyi jobbágy 1796. évi kárbecslésében olvashatjuk, hogy két ajtója *fenyű deszkából* készült.¹⁷⁶ A zelenei jobbágyság lakóházain 1759-ben deszkával bélelt ajtók voltak.¹⁷⁷ 1730-ban Becskéről¹⁷⁸ a pitvar, 1769-ben Losonc-Apátfalváról¹⁷⁹ a ház, 1785-ben Fülekről a kamra ajtajának *küszöbét* említik.¹⁸⁰ Khrista István halászi jobbágy lakóházának egyik ajtaján fakilincs volt 1754-ben¹⁸¹ Egy felsőtiszovnyiki jobbágy kamráját — 1787 évi adat szerint — *fakulcs*-csal lehetett kinyitni.¹⁸² Jobbágyi községben egy zsellér kamrája *retesz*-szel zárult 1808-ban.¹⁸³ A *kölkes* zárt csak pincéknél említik. 1787-ben az egyik vadkerti jobbágy pincéjének ajtaja egy *kölökre* volt zárva.¹⁸⁴ Potor Ádám 42 éves vanyarci lakos 1848-ban

tett vallomásában elmondotta: „... és csak ugyan három pinczét én hazulrul vitt baltával, a zár fábul lévén, melly zárt nálunk kölkesnek hívnak, könnyen kinyitottam.”¹⁸⁵ Elterjedt volt az ajtónak *lakattal* történő zárása is. Jobággyi községből említik, hogy 1776-ban, mielőtt az éjféli misére elmentek volna, a pitvar ajtaját *lakattal* zárták be.¹⁸⁶ Baczkó János nagykürtösi lakos kamrájába úgy hatoltak be 1823-ban, hogy először annak lakatját leütötték.¹⁸⁷ A lakatot cigányoktól vásárolták. 1792-ben egy nézsai cigány azt vallotta magáról, hogy pecsét vágással, kolompok és lakatok készítésével keresi kenyerét.¹⁸⁸ Egy karancskeszi adat szerint 1802-ben a pitvar ajtajának *sarkoszlopa* volt.¹⁸⁹ 1835-ben egy cserhátszentiváni lakóházon betörték a pitvar ajtó *saramplójának két leveleit*.¹⁹⁰

Forrásaink arra is utalnak, hogy a paraszti lakóházak helyiségei földesek voltak. A megyéhez tömegével érkeztek a parasztok panaszos levelei a salétromosok ellen, akik a lakóházak földjét rendszeresen kiszedték. Ennek szemléltetésére a füleki lakosok 1784. évi beadványából idézünk: „Nem tűrhetyük tovább, hogy a Tttes Nemes Vármegyének panaszképen ne jelentsük nálunk lévő Salétromosok hatalmas rendetlen cselekedettyeiket, kik a midőn épülettjeinkből a földett horgyák, szerzett házaink romlásával el annyira Ki ássák, hogy az ember Könnyebben Ki mászhat oldala, vagy Talpfája alul, mint az ajtaján.” Panaszos levelükben több esetet is felsoroltak: pl. Kis István kamrájából annyira kiszedték a földet, hogy a küszöböt csak felnyújtott kézzel lehetett elérni. Jelenszki János házának földjét oly mélyen kiásták, hogy a szátvát a lóca alá lehetett tenni.¹⁹¹ A szegényebb nemesek is földes házakban laktak. Bakó Terézia karancskeszi nemes Kutas pusztán lévő házában az első szobát csak 1812-ben padlózták ki, addig földes volt.¹⁹²

A lakóház eddig felsorolt helyiségeinek egybeépítettségét, egymáshoz való szoros kapcsolódását, az ajtók elhelyezésének vizsgálatával már bizonyítottuk. Forrásaink azonban ennek a ténynek további megerősítését is lehetővé teszik. A helyiségek felsorolása után gyakran olvashatjuk azt a megjegyzést, hogy azok „egy eszterha alatt”, „egy fedél alatt”, „egy rendben” épültek.¹⁹³

Itt szólunk a lakóházon elhelyezett ablakokról is, amelyek ugyan nem befolyásolták az épület beosztását, számukat, elhelyezésüket a szükséglet határozta meg. Forrásaink sajnos nagyon kevés adatot tartalmaznak az ablakokra vonatkozóan. Még azt sem tudjuk megállapítani, hogy egy lakóházon körülbelül hány ablak lehetett. 1733-ban Kazáron egy „ucza felül való ablak”-ról tesznek említést.¹⁹⁴ Murányi Gergely füleki jobbágnak 1739-ben „üveges Ablakjai, Táblái, Ablak bélései” is elpusztultak a tűzvész következtében.¹⁹⁵ A legendi juhász házának „ablak tábláján” egy ismeretlen ember kopogtatott be 1782-ben, melyre a juhász felesége „fel nyitván az ablakot.”¹⁹⁶ 1825-ben a varsányi juhász kamrájának ablakán egy kendermaggal teli zsákot húztak ki.¹⁹⁷ Az 1758. évi megyei limitáció csak a kisebb és nagyobb karika, a divinyi hutában készült üvegek ólomba helyezésének árát közli, amelyek viszont nem lehettek elterjedve a parasztságnál. A szomszédos Hont megye 1817. évi üvegesek limitációja „Egy nagyobb 2 Lábnyi hosszúságú paraszt Rámás ablak”-ról tesz említést. Ugyanitt 1 és 1,5 lábnyi ablakokról is olvashatunk.¹⁹⁸ A nemesek lakóházain zsalugáteres ablakok voltak.¹⁹⁹

A lakóház mérete

A kárbecslések gyakran feltűntetik az elpusztult épületek méretét is. E fejezetünkönél azonban nem tudtuk kellő érdemben felhasználni e méreteket, mert azok nem helyiségenként, hanem az egy fedél alatt lévő összes épületek, illetve helyiségek együttes hosszát adják. Így nincs lehetőségünk annak dokumentálására, hogy a lakóház egyes helyiségei — ház, pitvar, kamra — milyen méretűek lehettek. Csupán néhány összefoglaló adat áll rendelkezésünkre. A ház, pitvar, kamra, illetve kamrák összefoglaló méretéből azért van kevés adat, mert ritkán fordult elő, hogy a kamrák után még néhány istálló, fészer ne lett volna építve. Forrásaink egy házból, pitvarból, kamrából álló épület hosszát 9—8 ölben állapítják meg. A szelléreknél, hasonló beosztású épület, általában 6—7 öles volt.²⁰⁰

A kárbecslések nemcsak az épületek hosszát, hanem szélességét is feltűntették. Az utóbbiakból megállapítható, hogy a paraszti lakóházak szélessége nem volt egyöntetű, sőt nagyon is változatos méretekkal találkozunk. A lakóház szélessége $2\frac{1}{2}$, 3, $3\frac{1}{2}$, 4, $4\frac{1}{2}$ öl között váltakozott.

Csesztvéről 1726-ból $1\frac{1}{2}$, Felsőtisznovnyikról 1735-ből 5 öl szélességű házat is ismerünk.²⁰¹ A vagyoni állapot és a ház szélessége között is összefüggést állapíthatunk meg. A zsellérek, szegényebb jobbágyok lakóházai általában keskenyebbek ($2\frac{1}{2}$, 3 öl) voltak.

Arra sajnos nincs adatunk, hogy a lakóház alapját képező *ház, pitvar, kamra* egyenkénti mérete milyen lehetett. Talán nem tévedünk, ha e három helyiségből a *ház* méretét becsüljük a legnagyobbra. Feltevésünket arra a tényre alapozzuk, hogy az általunk vizsgált időszakban, a *ház* volt a téli hónapokban a nagylétszámú családok szinte egyetlen tartózkodási helye. Mint egyetlen fűthető helyiségben, itt tartózkodtak nappal, és itt aludtak éjjel is. A *ház* méretét a jelenlegi és a később megszorodó család várható létszáma, valamint a vagyoni helyzet határozta meg.²⁰² A második legnagyobb helyiség — rendeltetéséből adódóan — a *kamra* lehetett.

Tüzelőberendezés

A lakóház alaprajzi elrendeződéséhez tartozik a tüzelőberendezés vizsgálata. Az erre vonatkozó adatainkat az anyag, a szerkezet (ezen belül a füstelvezetés), formája, helye a lakóházban, első és másodlagos funkciója sorrendben ismer-tjük.

A tüzelőberendezés anyagára utaló legkorábbi adatunk 1700-ból származik. Kajali Pál somoskőújfalui nemesről megemlíti, hogy a majorház kemencéjének felépítéséhez szükséges követ a várból hordatta.²⁰³ Sajnos a további adataink is csak nemesi, illetve uradalmi lakóházak kályháinak anyagára utalnak. Az 1758-ban kiadott losonci fazekasok limitációja „Mély Tálacska forma Kályhának”, „Fejér négy Szöglető Kályhának”, „Közönséges Zöld, vagy Tégla Szín Kályhának árait közli.”²⁰⁴ Benyiczky Lajos pálfalvai uradalmában a cselédházban égetett téglából, a juhász házában vályogból állítottak *bübošt* 1823-ban. Négy évvel később Urbán János közműves számlájából tudjuk, hogy ugyanitt a kemence felépítéséhez 500 darab *égetett téglát* 2000 darab *mór téglát* és 3 kila Szöllősről szállított meszet használtak fel.²⁰⁵ 1830-ban egy füleki nemes házában lévő két kályha „4 darab ütött”, a szájához pedig 9 darab faragott követ építettek be.²⁰⁶ A paraszti lakóházakban lévő kemencék anyagáról, készítőiről sajnos nem szólnak forrásaink.

A tűzelőberendezés vizsgálatának egyik legfontosabb kérdése: hogyan történt a füstelvezetés. A kürtő, illetve kémény nélküli lakóházról Markó Tamás nagyzellői jobbágy 1712. június 10-én kelt levele tudósít. A jobbágy a nála elhelyezett német katonák ellen azért emelt panaszt a megyénél, mert azok a „kürtő csinálására” kényszerítették őt, s ezért lakóháza leégett. A történeteket a jobbágy levele részletesen közli: „Sokszor mentegtettem magamat és szépen is kértem kvartélyosimat, hogy ne hajtogassanak az kürtő csinálására, mert az én házamon nem léssen jó, mivel az fedése alacson, de aval nem gondítván rútul Szidtak miatta és kintelenítettem kürtőt csinálni, ha velem kürtütt nem csináltattak volna, soha mostan olyan veszedelemben és kárban nem estem volna.”²⁰⁷

A XVIII. század közepétől a paraszti lakóházak *kéményének* említésével is találkozunk. A parasztságnál a vesszőből font kémények voltak elterjedve.²⁰⁸ Agárd (Ősagárd) községben a kémények többsége még a XIX. század közepén is fonott volt.²⁰⁹ A megye szolgabírája még 1850-ben is sürgette, hogy a vesszőből és nád-ból készített alacsony kürtők helyett célszerű magas kürtőt építsenek.²¹⁰ A kémény megjelenésével a kemence tűzelőnyílása áthelyeződött a pitvarba, illetve annak egy részét elfoglaló konyhába. Erre utal a kis-zellői tűzeset kivizsgálását tartalmazó 1812. évi alszolgabírói jelentés is. Ebben olvashatjuk, hogy egy asszony a szomszédba ment tüzet kérni s „... ott egy eleven üszköt vett, azt a Kezébe volt pozdorjába takarta, hanem ez ut közbe Kezét égettni annyira kezdé, hogy a már lángal égő pazdorját tsak hamar pitvara ajtaján Konyhájába vetni Kéntelenítettett.”²¹¹

A paróchiák, a tisztek elhelyezésére épült kvártélyházak, a gazdagabb nemesek lakóházain a XVIII. század első felében is voltak kémények.²¹²

Forrásainkból a kemence néhány további részét, illetve elnevezését is megismerhetjük. 1707-ben egy mulyadi jobbágy kemencéjének *vállát* említik, amelyen feküdni is lehetett.²¹³ Karancságon egy jobbágy háza földig leégett 1756-ban, csupán „... a tűz padon, ahol a tűz szokot lenni, egy serpenyű fedelivel edgyütt épen meg maradt...”²¹⁴ A *tűzpadot* még Rimóc,²¹⁵ (1777), Kis-Zellő (1812) községekből említik.²¹⁶ Egy 1805.

évi marcali (Nógrádmарcal) tanúvallomásból azt is megtudjuk, hogy a *tűzpad* a *kemence szája* előtt volt.²¹⁷ A lentrovai (Lentő) jobbágy házában a kemence *szapja* alá feküdtek 1787-ben.²¹⁸ A kemence minden esetben a *házban* volt.

A parasztság lakóházában lévő kemence formájára forrásaink nem utalnak. Alább bemutatott adataink szerint abból a tényből, hogy a kemence tetejét fekvőhelyként használták, lapos tetejű kemencére következtethetünk.

A varbói földbirtokos kastélyában „gömbölű kályhát”, a juhász házában „fél kályhát”, a tisztartónál „négyseglestű kályhát” írtak össze 1835-ben.²¹⁹

A *búbos* kemencét paraszti lakóházban, forrásaink 1823-ban említik először Pálfalva községből.²²⁰ A XIX. század első felében elterjedt lehetett, hiszen 1843-ban már a főközlekedési útvonaltól távol fekvő Surány (Cserhátsurány) községben is gyakori volt.²²¹

Adataink szerint a kemence helye a *házban* volt.²²² Arról nem tájékoztatnak forrásaink, hogy a lakóház más helyiségében is lett volna kemence.

A kemence — egyik rendeltetése szerint — a sütés színhelye volt. Mint erre már fentebb utaltunk, a főzés a kemence szája előtti *tűzpadon* történt.

A téli hónapokban a kemence teteje fekhelyül is szolgált. E témánál elsősorban azt kísértük figyelemmel, volt-e valamilyen kialakult gyakorlat arra vonatkozóan, hogy ki aludthatott (pl. gyermek, asszony, stb.) a kemence tetején. A kérdés megválaszolásához először tekintsük át adatainkat. 1707-ben egy mulyadi jobbágnál a nyomtatók aludtak a kemencén.²²³ Egy becskei tanú szomszédasszonyáról azt vallotta 1753-ban, hogy „...maga meg vallotta hogy eo Csörgi Uramhoz jár a Kemenczére háltni...”²²⁴ 1754-ben egy terényi asszonyt — aki a pitvarban rosszul lett — a fia vitte be a *házba* és tette a kemencére.²²⁵ Becskén a „Kementze alatt” adtak fekhelyet egy vándorlegénynek, de mivel ott fázott, azért éjjel felmászott a kemencére, ahol egy lány aludt.²²⁶ Egy lapujtői zsellér 1773-ban a hozzá látogatóba érkező vendégeknek — egy asszony apjával és gyermekeivel — a kemencén adott szállást.²²⁷ Jusztin György rimóci jobbágy juhásza — egy 1777. évi adat szerint — éjszakáit rendszeresen a gazda házában lévő kemencén

töltötte a téli hónapokban.²²⁸ 1794-ben egy szirák asszony azt vallotta, hogy a szülés ideje alatt „... az Uram a Házban volt és a Kemenczén aludt.”²²⁹ Hanák Pál húsz éves sápi (Nógrádsáp) legény azt vallotta magáról 1804-ben, hogy „... a midőn is részeg fővel haza jöttem volna, le feküdtem a Kemenczére...”²³⁰

Közölt adataink összegezeként elmondhatjuk, hogy gyermekeknek, nőknek, férfiaknak egyaránt lehetett fekhelye a kemence. Elsősorban a közeli családtagok szálláshelye, idegenek csak akkor kaphattak a kemencén szállást, ha volt hely.

Bútorok

A bútor megyén belüli formai eltéréseire forrásaink alapján sajnos nem tudunk utalni, ugyanis azok legtöbbször csupán a tárgy nevét közlik. Elterjedésük dokumentálását pedig nem tartjuk szükségesnek, mert azok a megye egész területén egyaránt megtalálhatók voltak. Nem tudunk például olyan községről ahol a lócát, az ágyat, az asztalt, stb. ne ismerték volna. Formájukban, díszítésükben, elhelyezésükben bizonyára voltak eltérések a megyén belül, de ezeket érzékeltetni nem tudjuk. Így vizsgálatunk elsősorban arra terjedt ki a bútorokkal kapcsolatban, hogy azokat mikor említik először forrásaink, milyen anyagból készítették, hol szereztek be, mire használták, a lakóház melyik helyiségében helyezték el, a vagyoni helyzet befolyásolta-e előfordulásuk gyakoriságát. Vegyük sorra milyen bútorokat használt megyénk parasztsága a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig.

Szekrény

A szekrényt 1917-ben említik először Zagyva községből.²³¹ Jobbágyok és zsellérek tulajdonában egyaránt megtalálható. Méretéről csupán egy adat tájékoztat: Fazekas István lapujtói jobbágynak másfél kliás szekrénye volt 1722-ben.²³² Egy-egy lakóházban a szekrények száma az ott lakó családok vagyoni helyzetétől és számától függött. Egy litkei egésztelkes jobbágynek hat szekrényét írták össze 1751-ben.²³³ Lipták András szügyi jobbágynek 1796-ban hét szekrénye pusztult el a tűzvész következtében.²³⁴ A szekrények száma családonként általában 2–3 darab volt.

A szekrényt mindenütt többnyire ruhák tárolására használták. Ez alól kivétel a fentebb említett lapújtói jobbágy, ki egy 1722. évi adat szerint, tollat tartott benne.²³⁵ A szekrényben tárolt ruhák mennyiségének, a szekrény funkciójának érzékeltetésére — a rendelkezésünkre álló több száz adat közül — három példát közlünk:

a) Batki András zagyvai jobbágy szekrényében az alábbiak voltak 1717-ben: „eöt Lepedő rafogóstul, Két Ingvál, Két feir Szoknya ing, eöt Selymes főkötő, egy Tersényi Gyolcs elő kötő.”²³⁶

b) Bacsúr Márton alsósztrégovai bíró 1758. évi tűzkárából: „Egy Szekrény teli feir ruhával úgy mint Takács szötte vászony Szoknying 16, olyan vászony Ingvál 19, hét alsó Ing, Két futa elő Kötő, Kék Gyolcsbül kettő, és két feir Gyolcs csipkével, Bulyavászon fejrevaló hat, négy penig Gyolcsbul kivarrot végük Selymmel, Takács Szötte ráfogu Lepedő.”²³⁷

c) Jakab István vizslási jobbágy 1768. évi tűzkárából: „Egy Szekrényben vászony 100 Rőff pamukos.”²³⁸

A szekrény anyagáról, formájáról, díszítéséről semmit sem tudunk. A XIX. század első felében a szekrényt már ritkán említik forrásaink.

Láda

1722-ben említik először Gergelyfalva és Lapújtó községekből.²³⁹ Jobbágyoknál, zselléreknél egyaránt megtalálható. Fazekas Pál lapújtói jobbágyládájáról 1722-ben megjegyezték: „Kopot üres Láda Pléhestül.” A csesztvei kovácsnak „ööt Pléhes Ládája” ment tönkre 1771-ben.²⁴⁰ A szomszédos Hont megyei lakatosok 1812. évi limitációja „Egy Paraszt ládára való Pléh Pántokkal s Lakatos készülettel” árát közli.²⁴¹ 1822-ben „Egy fenyű ládáról” tesznek említést Szentiván községből.²⁴²

A ládák száma ugyancsak összefüggésben volt a családok számával és vagyoni helyzetével. Sztaniszló Márton becskei egésztelkes jobbágy tűzkárában többek között öt láda is szerepelt 1771-ben.²⁴³ Egy mohorai jobbágnak 1768-ban négy ládája égett meg.²⁴⁴

A szekrényhez hasonlóan, a ládában is ruhát, ágyneműt, pénzt tartottak. Ennek szemléltetésére ugyancsak három példát idézünk:

a) Ferko György alsósztrégovai jobbágy 1758. évi tűzkáráról: „Egy láda, abban 1 Rása Szoknya, Két Asszony öv, egy Török Gyolcs, Szok-

nying, Két Futa elő Kötő, egy Selyemel ki varrot Ingvál, Két rafogó Lepedő, egy selyemmel ki varrot főrevaló, másik Bulyavászony, Selyemmel kivarrot fékető 5, minden napi fékető 10 pamukkal ki varrva, öt vászony Szoknying, Kötéses Vászony Ingvál, öt Alsó Ing, egy ágyravaló vászony Lepedő, egy pár Férfi feir öltöző, egy Vál, Pruszlík.”²⁴⁵

b) Kis György vadkerti jobbágy 1768. évi tűzkáráról: „Ládája abban Ágyra való Borító egy, Vankus haj 3 szövöt.”²⁴⁶

c) Egy marcali (Nógrádmарcal) tanú 1805. évi vallomásából: „Számталanszor hallotta ... hogy a tűz alatt Kamarájából el vészett volna a Ládája, a melyben pénze és mennyinek üneplő Ruhája volt...” A tanúvallomásból azt is meg tudhatjuk, hogy a ládát *széken* szokták tartani.²⁴⁷

A láda formájáról, díszítéséről nem szólnak forrásaink. A XIX. század első felében nem csökkent jelentősége, rendeltetésében sem történt változás.

Stok

1736-ban említik először Lulány községből.²⁴⁸ Gazdagabb, szegényebb családok leltárában egyaránt előfordul. Formájára utal a *hosszú láda* megnevezés.²⁴⁹ Méretét, anyagát nem ismerjük. Alsósztrégován pléhekkel megerősített két új stokat írtak össze 1758-ban.²⁵⁰ Adataink szerint élelmet, ruhát tartottak benne. Néhány példa erre: Adamon Márton lesti jobbágy 1758-ban „egy élés Stokja”,²⁵¹ Bacsúr Márton alsósztrégovai bírónak ugyanebben az évben „Két új Stokja pusztult el tűzvész következtében melyekben meg éget fél Kila Borsó, fél Kila Árpakása, fél Kila Bab, 1/4 Mák.”²⁵² Misur Márton zelenei jobbágy 1759. évi kárlistáján „Egy Stok teli fejir ruhával” szerepel.²⁵³ A fülekiek — 1796. évi összeírás szerint — *ázaléket* tartottak a stokban.²⁵⁴ Egy balassagyarmati asztalos mesternek „5 fiókra” osztott stokja volt 1832-ben.²⁵⁵

Oravecz István Nagyfaluban lakó jobbágy 1767. évi tűzkárában olvashatjuk, — egyetlen adatként — hogy stokját Losoncon vásárolta.²⁵⁶

A stok — fentebb ismertetett rendeltetésével — a XIX. század első felében is fontos bútór a nógrádi falvakban.

Ágy és ágynemű

Az ágyat 1739-ben említik először Fülekről *nyoszolya* néven. Az ágy és a nyoszolya nem lehetett azonos, mert egy mohorai jobbágy 1768

évi kárjegyzékében „Egy Ágy és Nyoszolya” szerepel.²³⁷ Adataink többnyire *ágyat* említene, a *nyoszolya* szó használata ritka. Forrásaink szerint a vagyoni helyzet nem befolyásolta előfordulását.

Anyagára kései adatok utalnak: 1834-ben egy felső-szécsénkei jobbágnak az *első szobájában* „egy nyoszolya Kemény fábul, másik szinte ojan tsak hogy Szélesebb.” volt.²³⁸ Brányik István pusztaberki zsellérnek két ócska puhafából készült ágyat írtak össze 1848-ban.²³⁹ A XVIII. század folyamán a falvakban lévő ágyak díszítenek lehettek, hiszen a losonci asztalosok 1777. évi limitációja is csak „egy közönséges festetlen ágy parasztos egy és két személyre” árát közli.²⁴⁰

Az ágyneműre vonatkozó adataink részletesebb áttekintésre adnak lehetőséget. Nemcsak a megyén belüli eltérésekre, hanem a vagyoni helyzetből adódó különbségekre is utalhatunk. Az ágynemű adatait a lepedő, derekaly, vánkös, dunna sorrendben ismertetjük.

Lepedő. 1717-ben említik először Zagyva községéből.²⁶¹ Forrásaink legtöbbször kihangsúlyozzák, hogy az elégett vagy ellopott lepedő *ágyra való lepedő* volt. 1768-ban Vadkertről „Ágyra való Borító”,²⁶² 1817-ben Jelsőcről „gyermek ágyas aszszonyt béterítő” lepedőt említene.²⁶³

A lepedő anyaga többnyire — az ágynemű többi részéhez hasonlóan — a házilag előállított vászon volt.²⁶⁴ Gyakran olvashatjuk az összeírásokban: „Ágyra való vászon lepedő”,²⁶⁵ 1735-ben egy nőtincsi jobbágnak „Ágyra való gyołcs lepedőjét említik.”²⁶⁶ Az alsósztrégovai bírónak 1758-ban négy „Takács Szőtte Lepedője” volt.²⁶⁷ Egy évvel később a zelenei Misur János tűzkárban két takács szőtte lepedőt írtak össze.²⁶⁸ A házi vászonból, gyołcsból és a takácsok által szőtt pamutos vászonból készült lepedő a vizsgált időszak végéig (1850) rendszeresen szerepel forrásainkban. A házilag készült vászon lepedő az egész megyében elterjedt volt, vagyoni helyzethez nem köthető, a gyołcs lepedőt csak a gazdagabb családok használták, a takácsok által szőtt vászon inkább a megye északi falvaiban volt ismeretes.

A lepedő méretére csupán egy adatunk utal. Kislibercse községből három „huszas vászonból álló” mindegyik „hat rőffből álló” lepedőt lop-tak el 1816-ban.²⁶⁹

Néhány adatunk a lepedő díszítését is ismereti. 1735-ben Nőtincs községben „vászon *hímes* lepedőt”, 1739-ben Füleken *reczével* díszített lepedőt írtak össze.²⁷⁰ Az ágyra való lepedőt *retzével* díszítették 1759-ben Zelene községben is.²⁷¹ Sztaniszló Márton becskei jobbágy 1771. évi kárjegyzékéből tudjuk, hogy két ágának lepedője *széles csipkével* volt díszítve.²⁷² Podrecsány (Patakfalja) melletti Szirota pusztán lakó jobbágyinak „Selyemel varot Két lepedő”-jét, a pinci juhásznak ugyancsak „Egy selyem varrással” himzett lepedőjét lopták el 1816-ban.²⁷³

Derékalj. 1722-ben említik először Kálló községből.²⁷⁴ Anyagára, illetve készítésére egy adatunk utal: 1759-ben egy zelenei jobbágyinak kárjegyzékében „két derekaly négy nyistes hajban” szerepel.²⁷⁵ Forrásainkból azt is megtudhatjuk, hogy a derékaljat tollal szokták megtölteni. 1722-ben egy kállói jobbágyinak „derekalyba való lud Tollyu” is a tűz martaléka lett.²⁷⁶ A derékalj díszítéséről nem tudunk.

Vánkos. Gácslehota községből említik először 1722-ben.²⁷⁷ Forrásainkban *fejcl*, *vánkus* néven említik. Csesztvéről (1726) *párna*, illetve *hosszú párna* névvel is ismerjük.²⁷⁸ A vánkos huzatának *vánkus haj*, illetve *fejel haj* volt a neve.²⁷⁹

Anyagára, díszítésére gazdag anyagot őriznek forrásaink. 1739-ben „Takács Szőtte pamutos Vánkus” szerepel az egyik füleki jobbágy kárlistáján.²⁸⁰ Az alsósztrégovai bírónak „hét pamukkal szövött vánkushaj”-áról tudunk 1758-ban.²⁸¹ Hatala István becskei jobbágy 1771. évi tűzkárában 22 darab „Pamukos fejel haj”-at írtak össze.²⁸² 1787-ben két vadkerti jobbágyot megloptak; az egyiktől „egy tarka vankus haját”, a másiktól „3 kék és veres pamukal vegyes vankus haját” vittek el.²⁸³ Borgulya Tamás losonc-apatfalvi bírótól ellopott tárgyak jegyzékében „3 Vankus haj, az ketteje Festett, az harmadig 4 nyistes pamukal Szőtt” szerepel 1796-ban.²⁸⁴ A sidi juhásznak „1 vankus haj fehér veres pamukkal” volt szöve 1816-ban.²⁸⁵ A vánkost kereskedőktől is vásárolhatták. Erre utal egy 1816 évi adatunk is, amely szerint a Nógrád megyében kirabolt két Zólyom megyei (Bruzón községben lakó) csipkések holmija között több „Pamukkal átt szőtt vankus haj” is volt, amelyeknek végei ki voltak varrva.²⁸⁶ Litkei (1761), becskei (1771) adataink szerint a vánkos pehellyel, illetve tollal volt kitömve.²⁸⁷

Dunna. 1722-ben említik először Kálló községből.²⁸⁸ Nevének előfordulásai: *dugna*, *dunna*, *duhna*. Anyaga, díszítése megegyezik a vánkoséval. 1722-ben egy lapujtői jobbágnak „új házi vászonbul” készült *dunna haját* írtak össze.²⁸⁹ Az alsósztrégovai bírónak 1758-ban két „Pamukkal Szövött Dunna haja” volt.²⁹⁰ Csordán János vadkerti jobbágnak „egy fehér Dunna haj” veszett el a kamrájából 1787-ben.²⁹¹ 1796-ban két családot raboltak ki Losonc-Apátfalván: az egyiketől „Dunnákra Való 20 pászmás, 16 rőf Festett tarka Vászonyt”, a másiktól „festett 16 pászmás, 12 rőf Felső Dunna haját” vittek el.²⁹²

Forrásaink lehetőséget adnak arra is, hogy az egy ágyhoz tartozó ágyneműk számát megismerjük. Kelemen András zelenei jobbágnak 1768-ban megégett „Egész ágya, úgy mint Derekalý, Dunna, három vánkus, két lepedő.”²⁹³ Három vánkost, egy dunnát, egy derekalýt és két lepedőt kapott szüleitől Petyján Mária klenóci jobbáglány is, amikor 1786-ban férjhez ment.²⁹⁴ A hat vánkossal díszített ágyak valószínű csak a XIX. század első felében terjedtek el a nógrádi falvakban. A dunnát pehellyel, tollal töltötték.²⁹⁵

Asztal

1722-ben említik először Gergelyfalva és Lapujtő községekből.²⁹⁶ Használata általános. Egy lapujtői jobbágnak „Deszkából való asztal” szerepelt kárlistáján 1722-ben, amelyről megjegyezték, hogy azt egy³⁰⁰ talléron vette.²⁹⁷ Ludányból (1738) hársfából készült asztalról tudunk, amelyet szintén pénzért vásároltak.²⁹⁸ Még egy kései adatunk utal az asztal anyagára: 1820-ban Pusztaszántón kemény és puhafából készült asztalokat írtak össze.²⁹⁹ Formájukról nem tudunk semmit, de Nőtincs³⁰⁰ (1735) és Zelene (1759) községekből megjegyzik, hogy az asztalok *lábastul* égtek meg. Zelenén az „Asztal láb Asztal fiával együtt” pusztult el.³⁰¹ 1794-ben Szentpéter községben egy *bitskát* loptak el az „asztal fiából”.³⁰² Az asztalt valószínű vásárokon is árulták. Pénzért vásárolt asztalokról már fentebb is szóltunk (Lapujtő: 1772, Ludány: 1738), „Egy forintos Asztal”-ról Zelenéről (1759) is tudunk.³⁰³

Az asztallal kapcsolatban szólnunk kell még az annak lefedésére szolgáló *abroszról*. Forrásainkból *asztal abrosz* néven említik. A nőtincsi jobbágyok 1735. évi kárbecslésében találkozunk először az „Asztal abrosz” névvel.³⁰⁴ A gazdagabb és szegényebb családoknál egyaránt meg-

található. 1787-ben Vadkertről³⁰⁵ „Vászony abrosz”-ról tudunk, 1796-ban a losonc-apátfalvi jobbágyoktól lopott tárgyak jegyzékében „3 Abrosz az ketteje 4 nyistes az harmadik veres pamukal Szótt” szerepel.³⁰⁶ Az abrosz méretére egy adatunk utal: Koncsár György alsópetényi jobbágy 1769. évi tűzkárában „Két asztalra való Abroszt” írtak össze, amelyek egyenként hat fősek voltak.³⁰⁷

Lóca

Nőtincs községből említik először 1735-ben.³⁰⁸ Nevének előfordulásai: *ülni való lócza, lócza, hosszú lócza, tűz lóca, pad, tűz pad*. Az utóbbi három névvel azt a lócát jelölték, amelyiknek a vége a kemencéhez kapcsolódott.³⁰⁹ A lóca anyagára az 1738. évi ludányi kárbecslések szolgáltatnak adatot: itt a lócák szil- és tölgyfából készülnek.³¹⁰ Nagy Dénes bolyki jobbágy 1785-ben kibecsültetett lakóházában a lóca nem deszkából, hanem *talpfából* volt.³¹¹ A lócák száma családonként kettő, többségében három darab volt. Helyük a házban volt.. Forrásaink szerint a lóca, a főleg a téli hónapokban fekhelyül is szolgált. Néhány példa ennek szemléltetésére: 1768-ban egy hugyagi tanú vallomásaiban olvashatjuk; „...én az kemencze alatt és pedig az padon feküdvén.”³¹² Ugyanebben az évben egy marcali tanú így vallott: „...én az Asztal meget ülvén mondtam, hogy ne löjjetek mert sokan vannak az házban, s széjjel fekszenek a lótzán.” A márkházi kerülőről megemlíti 1770-ben „...sehol sem volt kint az házbul, s az nap egész nap az Lóczán hevert...”³¹³ 1771-ben Agárd (Ősagárd) községben történt lopás kivizsgálásakor arra a kérdésre, hogy volt-e valaki akkor a házban, a vádlott így válaszolt: „Ott voltak a Gazda Leányai és egy gyermek a mellyek a házban feköttek.”³¹⁴ Egy rimóczi juhász 1777. évi vallomásából: „...azon alkalmatossággal tapasztalta Jusztiny György fiát a mostoha Annnyával a Tűz Padban edgyütt susogni...”³¹⁵ Szügyi vádlott 1786. évi vallomásaiban olvashatjuk: „...látam szegény Kis gyermekemet aki rosztat állapotban vagon az himlőktől Száraz lóczán feküdni...”³¹⁶ Arra nincs adatunk, hogy a lócan történő alváshoz valamilyen ágyneműt használtak volna.

A lócák számából (általában három darab) arra következtethetünk, hogy azok a házban a fal mellett helyezkedtek el. Egy kései, 1834-ből szár-

mazó felső-szécsénykei feljegyzés e tényre konkrétan utal: „Az első szobában találtatik: Falak mellett fenyőfából Lócza.”³¹⁷ A lóca díszítésére egy adatunk van; a fülekiek 1796. évi kárlistáján az egyik jobbágnál három darab „faragott lócat” írtak össze.³¹⁸

Szék

Gácslehotáról említik először 1722-ben *hosszú karos szék* néven.³¹⁹ 1735-ben a nőtincsi bfró kárjegyzékében *kar szék* szerepel.³²⁰ Használata nem lehetett általános, hiszen a XVIII. század második, de még a XIX. század első felében is, csak nemesek, gazdagabb jobbágyok összeírásaiban szerepel. Anyagáról annyit árulnak el forrásaink, hogy fából készült. 1822-ben egy szentiványi (Cserhátszentiván) nemesnek „faszék”-jét foglalták le.³²¹ Ugyanebben az évben a csécsei uradalom ispánjának „öt fa Kar szék”-je volt.³²² Háztartásonként általában 2—3 széket tartottak. Juhász János sziráki egésztelkes jobbágy 1833-ban készült végrendeletében „két hosszú karszék” és egy „kis karszék” szerepelt.³²³ Egy felső-szécsénykei, ugyancsak egésztelkes jobbágy hagyatékában három *karszék* volt 1834-ben.³²⁴

Tálas

A nőtincsi jobbágyok 1735. évi kárbecslésében említik először *tálas* néven.³²⁵ Rendeltetésére az 1758. évi alsósztrégovai és az 1796. évi füleki kárjegyzékek szolgáltatnak adatokat. Ferko György és Tanczik György alsósztrégovai jobbágyoknak „Tálas Fazekakkal”, „Tálas Tálakkal és más cserép edényekkel” ment tönkre a tűzvész következtében.³²⁶ A füleki jobbágyok *tálasai* is „edinyestül” pusztultak el.³²⁷ A tálas formájáról, anyagáról, esetleg díszítéséről nem tájékoztatnak forrásaink.

Fogas

1747-ben említik először Bolyk községből. Itt vizes korsókat, *póczában* pedig tányérokat tartottak.³²⁸ A füleki jobbágyok 1796-ban elégett *festett fogasain* is tányérok voltak. Félix Ferenc felső-szécsénykei egésztelkes jobbágy hagyatékában három fogast írtak össze, 1834-ben, melyek közül az egyik „Kékre festett fogas hosszú 20 tányérral”, a másik „Kis fogas Két pohárral, üres sótartóval”, a harmadik pedig *almárium*-mal volt egybeépítve.³²⁹ Szirákon — egy 1833. évi adat szerint — a fogasnak *fal ráma* volt a neve.³³⁰

A fogast asztalosok is készíthették. A losonci asztalosok 1777. évi limitációja a „Közönséges paraszt fgasnak Singjét” közli.³³¹

A fogasnak festéssel történő díszítésére a füleki és felső-szécsénykei adatainkban már utalunk. A nemeseknél a festett fogasok és tálasok használata a XVII. században is általános volt, de a parasztságnál a festéssel való díszítés csak a XVIII. század közepétől terjedhetett el.³³²

Kaszni

Paraszti használatban 1833-ban említik először. Juhász János sziráki egészletkes jobbágy végrendeletében „egy fiókos kasznyi”-ről olvashatunk.³³³ 1842-ben Lovász József ecsegi lakosnak többek között a *kasznyit* is feltörték a tolvajok.³³⁴ A nemesek (Csécse 1822, Szécsény; 1824, stb.) leltáraiban a „három fiókos kasznyi” az elterjedtebb.³³⁵

Bölcső

A litkei jobbágyok kárbecsléseiben említik először. (1761) *bölcső* néven.³³⁶ Oravecz István nagyfalui jobbágy tűzkárában „Ringó Bölcső”-t írtak össze 1767-ben.³³⁷ A losonci asztalosok 1777.évi limitációjában „Paraszt Sima közönséges lágy fábul Bölcső” árát olvashatjuk.³³⁸ A bölcsővel a későbbi forrásokban is ritkán találkozhatunk. Általános elterjedéséről nem beszélhetünk. Levéltári adataink gyakran utalnak a teknő használatára, mint a kisgyermek állandó fekhelyére. Az ezzel kapcsolatos legkorábbi adatunk 1776-ból Kalonda községből származik: a megfürdett gyermeket éjszakára *teknőbe* fektették.³³⁹

A helyiségek berendezése

A bútorok felsorolásánál csak néhány esetben utaltunk azok elhelyezésére, a lakóházban elfoglalt helyére. Az alábbiakban — forrásaink alapján — megkíséréljük az egyes helyiségek bútorait felsorolni, amennyiben lehetséges azok helyét is megjelöljük.

Ház

Lóca: Fentebb már említettük, hogy a falak mellett helyezték el. *Asztal*: 1734. évi adat szerint Terény községben az ablak mellett volt az asz'al.³⁴⁰ Egy 1747. évi bolyki adat szerint az asztal a lóca mellett volt.³⁴¹ *Szék*: Előfordulása ritka a vizsgált időszakban.

Csupán néhány adatunk utal a pitvar berendezésére és funkciójára. 1747-ben egy bolyki jobbágy pitvarának falán vizes korsók és tányérok elhelyezésére szolgáló *fogas* volt.³⁴² Egy béri jobbágy 1786-ban kis hordóban tejfelt tartott a pitvarban.³⁴³ A pitvarban történő alvásra csupán egy adatunk van, az is alkalmi fekhelyre utal.³⁴⁴ Fentebb már szóltunk arról, hogy a pitvarban tartották a létrát („lajtorja”), amelyen a padlásra felmentek.

Itt csak azokról a kamrákról szólunk, amelyek lakókamraként használtak. Berendezésére sok adatot őriznek forrásaink. A lakókamra berendezéséhez tartozott az *ágy*, a *szekrény*, a *láda*, de itt őrizték a kenyeret, a szövésre előkészített *fonalat*, a *zsirt*, a *szalonnát*, a *csizmát*, stb. A szegényebb családoknál itt tárolták a lisztet, és az örletlen gabonát is.

E kamra típusnak egyik legfontosabb funkciója az volt, hogy a család néhány tagjának fekhelyül szolgált. A téma vizsgálatánál annak megállapítására törekedtünk, hogy kiknek volt rendszeres szálláshelye a kamra, vagyis nemhez, korhoz köthető-e, egész éven át, vagy az évnek csak bizonyos időszakában szolgáltak fekhelyül a kamrában levő ágyak.

Először arra a kérdésre keresünk választ, hogy kik aludhattak a kamrában. Az e témához kapcsolódó gazdag forrásanyagunkból tekintsük át a legjellemzőbbeket. A Kékkő-Allyán lakó Ősz Erzsébet azt vallotta magáról 1715-ben, hogy „... föl szedvén magát ki ment a komorában feküdni...”³⁴⁵ 1743-ban egy csécsei asszony a komorában szülte meg gyermekét.³⁴⁶ Egy ozdini tanú 1747. évi vallomásából: „...szomszédságban lakván éjjel, gondolván azt, hogy a Komorájában talállya Hujár Dorát és az Komorában talált egy férfit magánossan a Setétben...”³⁴⁷ 1750-ben egy hasznosi asszony azt vallotta magáról: „...külön Komorában laktam s oda hordottam az lopott portékát.”³⁴⁸ A losonci mészárosról a kihallgatott tanúk megjegyezték 1753-ban, nem emlékeznek arra, hogy „...az mészáros hált volna a maga feleségivel, hanem az felesége bent a házban, maga pedig az mészáros az Komrában.”³⁴⁹ A terényi tanúk 1754. évi vallomásában olvashatjuk: „...hogymint vasárnap lévén, mint hogy az leány még estve az komorában kérétkedett, az nénnye is osztán bé este-

ledvén azon komorában le feküdt...³⁵² Zsély községben, 1782-ben történt lopás kivizsgálásakor egy 45 éves asszony arra a kérdésre „Mí-dőn azon esset történt hol voltál?” — így vá-laszolt: „Kamrában háltam Urammal.”³⁵⁴

Mint forrásainkból kitűnik, a kamra többnyire a nők hálólhelye volt. A férfiak viszonylag jó-val ritkábban aludtak a kamrában. Alább né-hány adattal szemléltetjük, hogy a kamra csak a nyári hónapokban volt a nők, ritkább eset-ben a férfiak szálláshelye. Nyáron a férfiak a pajtában, az istállóban, vagy az udvaron alud-tak. Jusztin György rimóci jobbágy juhásza val-lo'tta 1777-ben: „...hajnalban az udvarra ki-menvén Justiny Pálnak csak a Bundáját a Szokott háló helyin találta...”³⁵²

Fentebb már utaltunk arra, hogy a lakóház egyetlen fűthető helyisége a ház volt. Ezért a téli hónapokban a család állandóan itt tartózkodott, ha volt elegendő hely itt is aludt. Ez tű-nik ki egy szécsényi vádlott 1733. évi vallomásá-ból is, aki arra kérdésre „hol szoktak aludni?” — így válaszolt: „Tél alkalmatosságával együtt a házba, nyáron pedig én a szolgálóval a ko-morába, az meg holt úr Ötse pedig az udva-ron.”³⁵³ Hasonló következtetést vonhatunk le Pa-tak község lakóinak beadványából is, akik 1809-ben a megyéhez küldött levelükben elpanaszol-ták, hogy a község lakóinak nagy része azért be-tegedett meg, mert a meleg szobákat a katonaság foglalta le, a falu népe pedig a „hideg ko-morában kénytelenek lakni.”³⁵⁴

Padlás

Padláson kívül ház héja (Alsóesztergály: 1746)³⁵⁵ és *pad* (Csécse: 1743, Zagyva: 1748) né-ven szerepel forrásainkban.³⁵⁶ Adataink szerint a padláson tárolták a *szalonnát*, a *mogyorót*, a világításhoz szükséges *fáklyát*, *kopott ládákat*, *szekrényeket*, a *koszorúba* kötött *hagymát*. Cséc-sén (1743)³⁵⁷ és Cseh-Brézón (1771) a padlást szálláshelyként is használták. Az utóbbi köz-ségben a fekhely a padlásra helyezett ág volt.³⁵⁴

Sajnos forrásaink nem teszik lehetővé, hogy a lakóház egyes helyiségeiben tárolt összes mun-ka- és használati eszközöket felsoroljuk, hiszen azok többnyire a tárgyak nevét közlik. Egy-egy háztartás kárjegyzéke, leltára azonban igen gaz-

dag munka- és használati eszközkészletet sorol fel, amelyek közül számos tárgy a szűkebb értelemben vett lakóházban (ház, pitvar, kamra) lehetett. Egy nőtincsi jobbágnak 1735-ben 40 fazekat, 20 korsót, 12 cseréptáblát, 12 tányért írtak össze. E tárgyak többségét valószínű a házban és a *pitvarban* tartották.³⁵⁹

A levéltári kutatás során sajnos csak egy olyan összeírást találtunk, amely a lakóházban lévő tárgyakat helyiségenként sorolja fel. Félix Ferenc felső-szécsénkei egész házhelyes jobbágy lakóházában az alábbiakat írták össze 1834-ben:³⁶⁰ „Az első szobában találhatik Egy Keményfa asztal, — Falak mellett fenyőfából Lócza, — Egy négy Szegletű almáriom, — Egy nyoszolya Kemény fából, — Másik szinte ojan tsak hogy Szélesebb, — Egy négy szegletű feketére festett almáriom, — Egy ajtós almárium, vagy Kasznyi kék festéssel, — Kályha alatt lócza, — Egy fogas Kékre festett fogas hosszú 20 tányérral, — Kis fogas Két pohárral, üres só tartóval Kettő, — Képek a falakon Kitsiny nagy 12, — Falon való verő óra, — Két feszület, — Egy tükör, — Karszék 3, — Egy Lócza. *Konyhában* Egy konyha Kasznyi rajta levő tányér tartóval, — Almáriom fogassal, — Két fehér tányér, — Egy fa tányér, — 3 serpenyű Kis fülű, — Kovász tévő lapoczká, — Sinte Kereszt fa, — egy tök gyallo, — 13 Tál, — 12 fazék főző, — Egy Réz vagy vassfazék, — Egy mazsár törővel, — Vágó Tábla fenyőfa, — Rotska fenyő fából vas abrantsban, — Fenyő fából egy moslékos Désa, — Egy fenyőfa Kanna, — Egy zsétár, — Vas Kanál lyukas, — Egy vasláb vagy treifus, — Egy puttony, — Egy reszelő, — Egy vas serpenyő.

Hátulsó Szobában Egy ágy Fenyőfából vagy nyoszolya, — Egy Dunna, Két vankus, lepedő, a másik ágyon egy Dunna, egy vankus, — Egy fogas Karja nélkül, — Négy Kép.”

Annak szemléltetésére, hogy egy jobbágy család milyen munka és használati eszközökkel rendelkezett — többszáz kárbecslésünk közül — Adalberti Imre egésztelkes litkei jobbágy 1761-ben készült kárlistáját mutatjuk be:³⁶¹

„Pajta, ökör Istálló, Juh Akol és	
S.V. Sertés ól	200
Ház, három komra, Pálinkás Ház és	
Hambár	70
Nyári Szekér Kettő	14
Vasas Kocsi	15
Szúszék hat	12
Kas Kettő	1 50
Szekrény hat	2 40
Vas rosta egy	50
Fa rosta	10
Szita három	1 05
Héhely egy	75
Gerebny egy pár	30
Tányér tizenhat	40
Sütő Teknő egy	1
Kissebb Tekenők négy	80
Fa Kanál tizen hat	13
Bölcso kettő	80
Forrózó Hordó Kettő	2
Csős Hordó egy	1
Akós Hordó három	1
Kissebb Pálinkás hordó négy	1
Éllesztős Csobolyó négy	80
Káposztás hordó hat	5
Túrós edény három	15
Vasas veder egy	10
Fa Rocska kettő	10
Köpo Öt	1
Fa Járom öt	1
Tézsla Kettő	27
Szemes Búza Kila Tizen hat	16
Rozs Kila három	3
Pálinka Kis Icze Negyven Nyolc	7 40
Árpa Kila huszon négy	16
Szi hám egy pár Kése fával együtt	1
Nyereg egy minden Szerszámostul	3
Lóra való új Terhelő egy pár	75
Cserép Tál húsz	1
Cserép Fazék edény harmincz	75
Vaj Kis Icze harmincz Kettő	8
Méz Kis Icze egy	25
Szalonna más fél	13
Haj Kötő	3
Lúd Tizen öt	3
Öreg Tyúk húsz	2
Csirke Negyven	2
Kacsa hét	1
Pálinka vas Fazékban esett Kár	5 15
Kasza fén négy	40

Háti Kosár Kettő	20
Két Esztendőbeli Széna Szekér szám	
huszonhat	52
Házi Kés Öt pár	50
Öreg Szűr három	6
Kankó három	3
Ködmön egy	1
Nadrág három	3
Süveg Öt	2
Férfi Mente Kettő	14
Aszony Mente Négy	20
Ujjak nélkül való Kurta Ködmöny Kettő	2
Férfi Csizma négy pár	5
Asszony Csizma Öt pár	1
Bocskor Szijjastul négy pár	1
Öreg Saru Két pár	2
Férfi fehér öltöző ruha tizenkét pár	6
Dolmány egy	2
Zsinór öv egy	1
Apró Gyermeknek fehér öltözők	
tizenegy	2
Aszony rása Szoknya öt	14
Rása Kötény Kettő	2
Festett Gyolcs Kötény Kettő	50
Vászony Szoknying Tizen Kilencz	10
Ingvál tizen Kilecz	8 50
Gyolcs Ingvál egy	45
Vászony lepedő négy	1 90
Gyolcs lepedő egy	50
Vászony Ingek	1 50
Vékonyas vászony Rőff száz tíz	8 25
Vastagab vászony Rőff harmincz hat	1 80
Csipke Kötés Rőff húsz	1
Kender Kita Kilencz	8 65
Dunna pehelyel egy	5
Vánkus pehelyel Kettő	80
Üres Dunna haj négy	6
Avitt derekaly pehelyel három	3
Új Üres derekaly négy	4
Ágyra való, lepedő Kilencz	6
Üres vánkus haj tizen nyolcz	13
Főre való bulya vászony egy	40
Zsák tizen hat	1 60
Asztali Abrosz négy	60
Szakajtó ruha tíz	50
Háti Tarisznya négy	20
Szí ostor Három	45
Kantár Kettő	1 15
Borsó Kila három	3
Lencse Kila egy	1 10

	Ft x r
Mák fél Kila	2
Csatló Kötél három	50
Négy Istráng	20
Fa villa nyolcz	80
Fűrész három	50

Világítás

Fáklya

Forrásaink szerint a legáltalánosabb világítási eszköz a *fáklya* volt. A fáklya első említésével Varbó és Zsély községek lakóinak 1717. december 13-án kelt szerződésében találkozunk, amelyet — az uradalom engedélyével — a közös erdő használatára kötöttek. A szerződés szerint „...szerszámnak való fát, avagy fáklyának valót akár valamelyikünk vinni, mint hogy a nélkül nem lehetünk azt szabadon engedtük egymásnak.”³⁶² 1749-ben Alsó-Szécsénke,³⁶³ 1761-ben Pilis,³⁶⁴ 1769-ben Mucsin,³⁶⁵ 1782-ben Szakal községek lakóinak az uradalmak csak alkalmanként engedélyezték a fáklyának való fa kivágását.³⁶⁶ Adataink sajnos nem árulják el, hogy a fáklyát milyen fából és hogyan készítették. 1761-ben Bercelről,³⁶⁷ 1760-ban Vilkéről „faragott fáklyákat” említenek³⁶⁸

Az égő fáklyát — forrásaink szerint — általában mindig kézben tartották.³⁶⁹ A *fáklyatartót* csak akkor vették igénybe, ha mindkét kezükre szükség volt. Ennek formájáról Majercsik András 60 éves sámsonházai jobbágy 1776-ban tett vallomása tájékoztat: a fáklyatartónak „a vékonyabb vagyis felsőbb részit meg fogván kezemben, a tőkéjével, mely lehetett oly nagy mint egy Kenyér, ütöttem homlokba.”³⁷⁰ Egy zagyvai asszony 1748-ban „...a fáklyát fazékban tette, úgy kereste a padon...” az elveszett holmikat.³⁷¹

A nyers, vagy a kiszáritott faragott fáklyát *rakásba* kötve tárolták. Az 1752. évi salgótarjáni tűzvész alkalmával az egyik jobbágnak az „eszterha alatt levő egy rakás nyers fáklyája” is megégett.³⁷² Egy szőlősi tolvaj 1787-ben a padláson levő fáklyák alá rejtette el a lopott szoknyát.³⁷³ Kelemen András vilkei jobbágnak „33 faragott fáklyája” égett meg 1760-ban.³⁷⁴

A fáklya az általunk vizsgált időszak végéig szerepel kárjegyzékekben, vagyonelektárakban, de a XIX. század közepén többnyire már csak a szegényebb családoknál általános, jobbágyoknál ritkán találkozunk vele.

A gyertya a XVIII. század elejétől ismert mind a jobbágy, mind a zsellérháztartásokban. Kelemen András vilkei jobbágnak 20 szál gyertyáját pusztította el a tűzvész 1760-ban.³⁷⁵ Kanyó Farkas trázi (Órhalom) jobbágnak 1772-ben 60 szál gyertyája ment tönkre a fél falut felperzselő tűzvész alkalmával. Egy évvel később ugyancsak az órhalmi jobbágyok azért emeltek panaszt a megyénél, mert az ott levő német katonaságot nekik kellett gyertyával ellátniuk.³⁷⁶ 1796-ban Lipták András szügyi jobbágy tűzkárában öt font gyertya szerepelt.³⁷⁷ Egy jenői (Diósjenő) jobbágy pincéjéből „Két tsomó Gyertyát” loptak el 1804-ben.³⁷⁸

A gyertya, bár a szegényebb családoknál sem hiányzott, nem vált mindennapi világító eszközzé a parasztságnál. Betegség, halálozás esetén, vagy nagyobb ünnepek alkalmával (húsvét, karácsony) gyújtottak csak gyertyát. Paraszti tulajdonban Felsőtiszovnyik (1735) és Nőtincs községekből említenek *gyertyatartót*.³⁷⁹

Kocsmákban, vendégfogadóknak, a katonák kvartélyházaiban, a *falu istállóiban* a gyertyával történő világítás az általános a XVIII. században is. Itt találkozhatunk a gyertyának *lám্পás*-ban való elhelyezésével is.³⁸⁰ A parasztok a gyertyát házilag készítették, faggyúból. Erre utal a Kondról említett „gyertya öntő bátok” és „fagyertya mártó”.³⁸¹ 1754-ben Legénd lakóinak négy font faggyút kellett adniuk.³⁸² 1788-ban a megye szolgabírája elrendelte, hogy a mészárosok csak akkor adhatnak el faggyút idegeneknek, ha a „magok Helységek Uraságainak és közönséges lakosainak kívántató faggyút” ki nem adták.³⁸³

Mécses

A *mécses* használatára csupán egy adatunk utal. Ketyko Maris, a nagykeri uradalom juhászának felesége 1843-ban így vallott: „Nem tagadhatom, hogy én azon első s két évek előtt házamnál történt tűz veszély alkalmával, egy kevés *métsbe* szükséges zsírér fel nem mentem volna a padlásra, de méts nélkül, minthogy azt az Konyha patkán hagytam...”³⁸⁴

Gazdasági épületek

Különálló kamra

A vizsgált időszakban — rendeltetését illetően — kétféle kamratípust különböztetünk meg a parasztság fundusán. Az egyik típusú kamrá-

ban tartották a ruhás szekrényeket, a ládákat, a nyári hónapokban itt is aludtak. Funkciójuk alapján ezeket a kamrákat — a néprajzi irodalomból ismert terminológia alapján — *lakókamráknak* nevezzük. Ezek a kamrák a lakóházzal mindig egy fedél alatt épültek. E kamra-típusról fentebb részletesen írtunk.

A kamrák másik típusát a gabona, a káposzta, a szalonna és egyéb élelmiszerek tárolására használták. Jellemzője, — ezért is soroljuk a gazdasági épületek közé — hogy nem építették egy fedél alá a lakóházakkal, hanem az udvar valamelyik részén helyezték el. 1735-ben több felsőtiszovnyiki jobbágnak az „udvar másik oldalán” volt a kamrája.³⁸⁵ Ugyanitt egy jobbágnak „más rendben 7 öl hosszasságú, 3 szélességű három Kamarája” pusztult el a tűzvész következtében.³⁸⁶ Egy alsósztrégovai jobbágnak 1758-ban „terhes Komorája” a kert mellett volt.³⁸⁷ Spanyelka János rózsalehotai jobbágnak 1756-ban istállóval egybeépített kamrája égett meg.³⁸⁸ Fidron Mátyás lesti lakos tűzkára szerint, 1758-ban, a kamra a juhakollal volt egybeépítve.³⁸⁹ A cseh-brézóiak a pajtával építették egy fedél alá a kamrát 1807-ben.³⁹⁰

Míg a lakókamrának egyszerűen kamra, addig a gabona és egyéb élelmiszerek tárolására használt kamrának *terhes kamara*, *éllés ház*, *búzás kamara*, *illetes kamara* volt a neve.

A kamra méretére Lest és Alsósztrégova községekől van adatunk 1758-ból: az alsósztrégovai Ferko Jánosnak a „Terhes Komorája kinek mind hosza, Szélessége volt $2\frac{1}{2}$ öl”, a lesti Janove Pál jobbágnak „más fedél alatt ismét két Kamarája 4 öl hosszúságú” volt.³⁹¹

A jobbágyoknak általában 2—3 *terhes*, illetve *életes* kamrájuk volt. Fentebb már utaltunk arra, hogy ezekben a kamrákban tartották a gabonát a lisztet, stb. A gabona tárolására, a vizsgált időszakban, legelterjedtebb volt a *szűszék*. Űrtartalmuk 5—70 *kíla* között változott. A gazdagabb jobbágyoknak 5—7 *szűszék*jük is volt. A XVIII. század végéig az egész megyében általános volt — ugyancsak gabonátárolásra — a *fonott kas*. Befogadó képessége, háztartásonkénti száma megegyezett a *szűszék*kal. A kamrákban levő gabonát még *zsákban*, *hordóban*, *kádban* is tartották. Ludány községben „Gabonatartó nagy hosszú köpü” is szerepel Béres András jobbágy 1738. évi tűzkárában.³⁹² A káposzta tárolására al-

kalmás 2—10 akós hordókat is a kamrában tartották. A *hambár* — amelynek helye ugyancsak a kamrában volt — legkorábbi előfordulása 1733-ból Marcal községből származik. Lengyel István jobbágyinak négy *hambárja* volt, amelyek közül kettőben három kila árpát és 30 kila lisztet tartott.³⁹³ A hambárt ritkán említik forrásaink. A kamrában tartották még az egész- és fél szallonnát, a hájat és a liszt, bab, lencse, kása, borsó tárolására alkalmas, több rekeszre osztott stokot, vagyis *hosszú ládát* is.³⁹⁴

Gyakran említik forrásaink, hogy a kamra ajtaját, sőt a benne elhelyezett szűszékot is *lakattal* zárták be.

Pajta

Forrásainkban *paita*, *pajta*, *csűrös pajta*, *toroklatos pajta* névvel jelölik. Legkorábbi előfordulása, paraszti tulajdonban, 1717-ből.³⁹⁵

A pajta elhelyezésére — mint fentebb erre már utaltunk — négyféle gyakorlatot ismertek: az udvarban (többnyire ez zárta le az udvart), a kertben, egy csoportban a falu szélén (Szügy, Nógrád, Szúpatak), vagy kétbeltelkű település esetén a falutól néhány száz méterrel távolabb sorakoztak a pajták (Órhalom, Sámsonháza).

A pajta építéséről, a felhasznált anyagok mennyiségéről, szerkezetéről keveset tudunk. A rendelkezésünkre álló adatok is inkább uradalmi építkezésekre utalnak. A salgói uradalom felügyelőjét 1731-ben arra utasítja a földbirtokos, hogy „Mivel pedig a Csűr Szinye igen Széles ezért közepén mind a kétt végén oszlopott a molnár csinállyon egész koszorú fáig, hogy kétt felé nyíló kapuja lehessen.”³⁹⁶ A vilkei uradalom 1746-ban megégett pajtájának *sindeles fedele, leveles kapui* és *sövény kerítése volt*.³⁹⁷ A kétfelé nyíló kapukat a parasztok tulajdonában levő pajtákon is megtaláljuk. A lesti,³⁹⁸ az alsósztrégovai jobbágyok 1758. évi tűzkárában gyakran olvashatjuk, hogy a pajta „két végén nyíló Leveles Fenyű Deszkás Kapukkal” égett meg.³⁹⁹ A későbbi keltezésű iratokban egyre gyakrabban találkozhatunk a pajták *leveles kapuinak* említésével. Egy-egy pajta felépítéséhez szükséges anyag mennyiségéről csupán egyetlen forrás tájékoztat, az sem paraszti, hanem uradalmi birtokon épült pajtára vonatkozik. Az időpont is viszonylag kései, egy 1819-ben Mohora községben épült *Nagy Pajtához* felhasznált anyagokat sorolja fel.⁴⁰⁰

A paraszti tulajdonban lévő pajtához is hozzátartozott a *rakodó*, vagy *fiók*. Egy-egy pajtánál számuk 1—4 között váltakozott. Legelterjedtebb a két rakodóval épített pajta volt. A pajta-rakodó kapcsolatára utal Csesztóják Tamás lesti jobbágy 1758. évi tűzkárában olvasható leírás: „a csűrös pajta két felül való három öles rakodója” is leégett.⁴⁰¹ A rendelkezésünkre álló több száz rakodó méretét feltüntető adatokból megállapíthatjuk, hogy azok szélessége és hossza többnyire mindig azonos volt. A rakodó mérete 3—3, illetve 6x6 öl között váltakozott.

A pajta téglalap alakú volt. Ennek szemléltetésére csupán néhány adatot közlünk: 1726-ban Dudás Mihály csesztvei jobbágyinak 7 öl hosszú és 4 öl széles pajtája pusztult el a tűzvész következtében.⁴⁰² Krajcsi György alsósztrégovai jobbágyinak 1758-ban 8 öl hosszú és 4 öl széles pajtája égett meg. Ugyanebben az évben az ugyan-csak alsósztrégovai Malicsér Mihály jobbágy tűzkárában 10 öl hosszú és 3½ széles pajtáról olvashatunk.⁴⁰³

A megye északi (Lest, Zelene) és középső (Karancsapátfalva, Alsósztrégova) részén fekvő községek 1717, 1758, 1759. évi kárbecsléseiben gyakran találkozhatunk a *toroklatos csűrös pajta* említésével.⁴⁰⁴ Az egyik lesti kárlistából azt is megtudhatjuk, hogy a pajtának „Bikfa Deszkákkal lévén Toroklattya meg padolva.” Erről a pajta típusról már ismereteink sajnos nincsenek.

A *pajta*, illetve *csűrös pajta* megnevezésekből következtetést nem lehet levonni, mert a két elnevezés a megye egész területén megtalálható. Ennek alapján nem jelenthetjük ki, hogy a *pajta* és *csűrös pajta* elnevezés szerkezetében, funkciójában egymástól eltérő építményt jelölne.

A recens megfigyelésen alapuló néprajzi irodalom úgy tudja, hogy vidékünkön a pajta elsősorban a *szemnyerés* (nyomtatás, cséplés) színhelye, *tárolóhely* (széna, munkaeszközök, stb.) funkciója másodlagos.⁴⁰⁵ A kutatás során felszínre került levéltári adatok a pajtának elsősorban *tároló* szerepét hangsúlyozzák. Lantos Benedek karancsapátfalvi jobbágy 1717. augusztus 15-én megégett pajtájában 40 kila árpa, 12 kila rozs, egy harminc kilás szűszék, három kas, egy eke taligástul, egy lóbőr, öt kecskebőr volt.⁴⁰⁶ Kis Tamás nagyhalápi jobbágy a sarlóval learatott búza csomókat csűrőbe rakatta 1760-ban. Kovács

György zselői jobbágy 1765. augusztus 10-én leégett pajtájában 12 szekér széna is a tűz martaléka lett.⁴⁰⁷ Szent Pál vadkerti lakos 1786. évi tűzkárának jegyzékében olvashatjuk: „... azon Pajtában meg égett Két Szekér jó Széna, Egy pár hosszú szekér oldal, egy új eke.”⁴⁰⁸ Egy mlágyói jobbágynak 1791. november 7-én a pajtában lévő szénáját, sarjút és szalmáját becsülték meg.⁴⁰⁹ Az ipoly-kiskéri uradalomban a szénát a pajta *padlására* rakták 1832-ben.⁴¹⁰ Gyura Gáspár nagykeri uradalmában — 1833-ban — a lekaszált szénát és sarjút szintén a pajtába hordták.⁴¹¹ A szécsényi uradalomban, egy 1848. évi adat szerint, a *rostált és szóratlan* búzát tartották a pajta alatt.⁴¹²

A pajtában történő gabona nyomtatás lehetőségére, csupán néhány adatunk utal. Pataki Márton vadkerti jobbágy 1768. évi tűzkárában „Nyomtató Egész Pajtát” is összeirtak.⁴¹³ 1707-ben a mulyadi jobbágyok *november 7-én* nyomtatták gabonájukat.⁴¹⁴ A tarnóci jobbágyok 1781-ben a rozst *december 10-én* csépték. A feltételezhető kedvezőtlen időjárás miatt ezt a munkát a pajta alatt végezhatték.

A nyomtatás és cséplés azonban gyakran történhetett a szántóföldön, a szérűskertben, a falu belterületén kijelölt szérűkön is. Tanú vallomásból tudjuk, hogy Kanyó János herencsenyi nemes búzáját a szántóföldön nyomtatták ki 1736-ban.⁴¹⁵ Desseoffy Imre kökényesi földbirtokos gabonáját 1821-ben sánccal és tövisekkel körülrítet, kapuval ellátott szérűskertben nyomtatták ki.⁴¹⁶ A megye 1860—1870 között készült tagosítási térképein sok helyütt találkozhatunk az egyes községek belterületén kijelölt *szérűkkel*, ahol a gabona nyomtatását és cséplését végezték.⁴¹⁷

Fentebb már említettük, hogy a pajtát — ha az a belsőtelekre került — az udvar hátsó részére építették. Forrásaink szerint azonban a pajta nem volt mindig egyedülálló épület, gyakran istállót, kamrát, pelyvást is építettek melléje. Ennek szemléltetésére, gazdag adatgyűjteményünkől csupán néhányat közlünk. Malicser Mihály alsósztrégovai jobbágy pajtájához 1758-ban — a két rakodón kívül — egy *istálló* és egy *pelyvás* volt építve.⁴¹⁸ Ebben az évben az ugyan-csak alsósztrégovai Bohinya Pálnak 3 öl hosszú és 2 öl széles kamra volt a pajta mellé építve.⁴¹⁹ Egy zelenei jobbágynak 1759-ben „Tizenkét mar-

hára való istállója volt a Csűrös pajtához ragsztva.⁷⁴²⁰ Fodor András pogonyi jobbágnak „3 öles Marha Istáló Csűrrel” égett meg 1830-ban.⁴²¹

Istálló

Forrásaink *istálló* néven említik, csupán egy 1787. évi lentvori adat utal az *öl* elnevezésre.⁴²² A parasztság istállóinak építéséről, az ott felhasznált építőanyag mennyiségéről semmit nem tudunk. Egyetlen adatunk sorolja fel egy négy ló elhelyezésére szolgáló istálló építéséhez szükséges anyagokat, de az is az 1776-ban Losoncon felépített katonai istállókra vonatkozik.⁴²³

Az istálló berendezésére, belső szerkezeti megoldására viszonylag bő anyaggal rendelkezünk. A füleki jobbágysok 1796. évi tűzkárában gyakran olvashatjuk, hogy az „egész Istállóba való *hidlásnak* való fa” is megégett.⁴²⁴ A *hidlás* általános előfordulását a bokori⁴²⁵ (1807), a rónabányai⁴²⁶ (1817), a kiskürtösi⁴²⁷ (1819), a varsányi,⁴²⁸ a sziráki⁴²⁹ (1823), a kutasói⁴³⁰ (1826), stb. jobbágysok kárbecslései bizonyítják. Az istálló berendezéséhez tartozott az *abrakos valló*, a *szénatartó*, a *jászol*, a *vasvilla*, a *vakaró*, a *zsétár*, a *dézsza*, és trágyahordáshoz szükséges *saraglya*. Egy varsányi jobbágys istállójában „Hasogatott rovásos jászoly” volt 1819-ben.⁴³¹

Levéltári adatainkból megállapítható, hogy az istállók *padlásosok* voltak. Dávid Pál tolmácsi jobbágys 1798. évi tűzkárában az *istálló padlását* említik.⁴³² Ecsegen⁴³³ (1807) szénát, Alsószécsénkén (1835) szalmát tartottak az istálló padlásán.⁴³⁴

A jobbágysoknak — különösen a XVIII. század első felében — gyakran 2—5 istállójuk is volt. Általában külön istállóban tartották a lovat és a szarvasmarhát. E tényt csupán két adattal érzékeltetjük: Valent János csesztvei jobbágysnak három ló és két ökör istállója volt 1726-ban.⁴³⁵ Bize Dénes ipolybolyki jobbágysnak 1830-ban két *marha istállója* és egy *ló istállója* égett meg.⁴³⁶

Egy-egy istálló hossza 3—5, szélessége pedig $2\frac{1}{2}$ —3 öl között váltakozott. A különböző méretű istállókban elhelyezhető állatok számára vonatkozóan támpontot ad Misúr János zelenei jobbágys 1759. évi kárbecslése, amelyben leírják, hogy három öl hosszú és szélességű istállóban hét darab szarvasmarha fért el.⁴³⁷ Nem voltak ritkák azonban az olyan paraszti istállók sem, amelyekben 10—15 darab szarvasmarha fért el.

Csordás Mátyás kállói jobbágynak 1722-ben „Tizenöt öreg marhára való” istállója égett meg.⁴³⁸ Egy vilkei jobbágynak 1761-ben tíz ökör befogadására alkalmas istállója pusztult el „mellyben két sorjába férhetett az marhája.”⁴³⁹

Az istállók méretéből, és számából, a benne elhelyezhető állatok létszámából arra a következtetésre juthatunk, hogy a parasztság tulajdonában nagyszámú állatállomány (ló, szarvasmarha) lehetett, különösen a XVIII. század első felében. A korabeli, az állatállomány létszámát is feltüntető összeírások ezt a következtetést nem támasztják alá. Ebből a szempontból megvizsgáltuk a szécsényi járás községeinek 1724. évi összeírását.⁴⁴⁰ Ez szerint a járás hetven falujában csupán néhány családnak volt annyi lova és szarvasmarhája, amely 3—4 istálló gazdaságos fenntartását, kihasználtságát biztosította. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, miért volt a paraszti udvaron több istálló, mint amennyi a jobbágy állatainak elhelyezéséhez szükséges volt?

Fentebb már említettük, hogy a jobbágy házában szolgák, olykor zsellérek is laktak. Összeírásaink szerint a zsellérek, olykor a szolgák is tatottak lovat és szarvasmarhát. Ezek helye a jobbágy istállóiban, esetleg külön istállóban volt. A jobbágy istállójában kaptak helyet a kvártélyos katonák lovai is.⁴⁴¹ Nyilván, hogy ez a kérdés jóval összetettebb, e rövid summázott véleménynel nem tekinthetjük lezártnak. A további kutatás adhat még konkrétabb válaszra lehetőséget.

Az istálló és a fundus egyéb építményeinek kapcsolatára fentebb már utaltunk. Az istálló helye lehetett a pajta mellett, az udvar valamelyik részén (többnyire a lakóházzal szemben) önálló épületként állhatott, de a legelterjedtebb elrendezési forma az volt, hogy az istállót egy fedél alá építették a lakóházzal. Az istállók a ház, *pitvar*, *kamra*, illetve kamrák (lakókamra) után következtek.⁴⁴²

Akól

A paraszti építmények közül sajnos erről tudunk a legkevesebbet. Forrásaink *akól*, *akoly*, *juhól* néven említik. A XVIII. század elejétől gyakran találkozhatunk vele a paraszti udvar építményei között, de nem ismerjük annak helyét, belső berendezését, méretét. Az utóbbira a jobbágyok tulajdonában levő juhok számából.

Összeírásaink szerint egy-egy jobbágy juhállománya 20—30 darab között váltakozott. Az összeírásokból azt is megtudhatjuk, hogy falvaként csupán 4—8 jobbágy tartott csak juhot. Így akolt nem építettek minden jobbágy fundusára, egy-egy faluba csupán néhány család udvarán álltattott ez az építmény.⁴³

Disznóól, hidas

A sertésnek együtt-tartására szolgáló építményt *sertésól*, *hidas*, *hidasól* névvel jelölik forrásaink. A *hidasban* a hizlalásra fogott, s *sertésólban* a kijáró sertéseket tartották. A hidas rendeltetésére konkrétan utal Ráday Gedeon levele, amelyet ludányi tiszttartójának küldött 1754-ben: „...az hidasba való hízóknak jól viseltesse gongyát...”⁴⁴ Cesovai György becskei jobbágy 1770. évi kárbecslésében „Kétt új hizlaló hidas”-ról olvashatunk.⁴⁵

A hidas és sertésól, az általunk vizsgált időszak kezdetétől megtalálható a parasztságnál. Építőanyaga a fa volt. Gergely István becskei jobbágy sertésóljára „rovás fával volt róva” 1771-ben.⁴⁶ Mocsáry Károly liptagergei uradalmában egy „talpfákon fa rovatékkas, sindely alatt” lévő fa hidast írtak össze 1836-ban.⁴⁷ Egy pető-pusztai nemes portáján „karókból állított, fonott” sertésól volt 1771-ben.⁴⁸ A kökényesi uradalom cselédei 1816-ban „ganajból és karóból” építettek maguknak sertésólat a földbirtokos szérúskertjében.⁴⁹

A hidas és a sertésól mérete háztartásonként változhatott. Kanyó Farkas órhalmi jobbágnak 1772-ben „Két hidas jó fábul 20 lyukra” volt építve. Testvérének Andrásnak már csak egy „5 lyukra épített hidas óla” volt. A XVIII. század végéig a 3—6 *lyukra* (rekeszre) osztott hidas volt az általános. A XIX. század elejétől, amikor a makkoltatási lehetőség végleg megszűnt, csak 1—2 rekeszes hidasokat építettek. A sertésól mérete a kijáró sertések számához igazodhatott. A XVIII. század végéig gyakran 8—12 sertés is volt egy-egy jobbágyháztartásban. Ettől kezdve számuk állandóan fogyott. A sertésól méretére, szerkezetére konkrét adatunk nincs. Arra sem utalnak forrásaink, hogy az udvar mely részén voltak a hidasok és sertésólak.

Kocsiszín

A XVIII. század elejétől ismert parasztságunknál ez az építmény. Nevét *kotsi szén*, *szén*, *székér*, *szén*, *székérállás*, *székér szín*, *székér színke*

változatokból ismerik forrásaink. Építőanyagáról, formájáról semmit sem tudunk. A fundus építményei között elfoglalt helye eléggé egységes. Mindenütt közvetlenül az istálló mellé építették. Néhány példa ennek szemléltetésére: Kozák András lesti jobbágy 1758. évi tűzkárából: „háza, Pitvara, két Kamarája, két Istállója és Szekér állása egy fedél alatt...⁴⁵⁰ Gubér Márton poltári jobbágyának „Más földel alatt Kér marha Istállója Szekér Szén...” is megégett 1763-ban.⁴⁵¹ Tóth Pál becskei lakosnak „háza, két Komrája egy Istállója, Szeker Szín egy fedélben” égett meg az 1771. évi tűzvész alkalmával.⁴⁵² A szekérszín méretéről csupán egy adatunk tájékoztat: öregebb Sajben Mihály bokori jobbágyának 3 3/6 öl hosszúságú, 2 3/6 öl szélességű színje volt 1807-ben.⁴⁵³

Pelyvaszín, faragószín

Levéltári forrásainkban a kocsiszínen kívül gyakran találkozhatunk a pelyvás-szín és *faragószín* említésével. Becskén (1771) a juhakol végébe építették a faragószínt.⁴⁵⁴ A pályvaszín helye általában a pajta mellett volt. A faragószín a megye erdőben gazdag falvaiban mindenütt előfordult.

Pálinkafőző ház

A XVIII. század elejétől fontos építménye volt a paraszti udvarnak a *pálinkafőző ház*. Szinte minden gazdagabb jobbágy fundusán megtalálható a megye középső és északi részén. A pálinkát főleg szilvából főzték.

Az építmény *pálinkafőző ház*, *pálinkaház* néven fordul elő forrásainkban. Berendezésére csupán egy adatunk utal: Kovatsik György divinyoroszi jobbágyának „pálinka Házát vasfazékkal, hordókkal” becsülték fel 1830-ban.⁴⁵⁵ Arra nincs adatunk, hogy az udvar mely részére építették a pálinkafőző házat.

Libaól

Az udvar építményeihez tartozott a *lúdól* is. Anyagára mindössze egy adatunk utal. Csordás Mátyás kállói lakos 1722. évi kárbecslésében olvashatjuk: „Lúd ól állított karóbul”.⁴⁵⁶

Kút

A XVIII. század első felében gyakran találkozunk forrásainkban a *falukúttya* névvel. 1734-ben Kis-Zellőről,⁴⁵⁷ 1736-ban Varsány községből említik.⁴⁵⁸ A falukútját a község lakói közösen építették. Ez tűnik ki a kis zellői tanúk 1742-ben

tett vallomásaiból: „...azon kutat még Török időben az falu építette, rőtta és tisztította, a kutat mindenkor falu kútyának tartották.”⁴⁵⁹ A kutat Vilkén (1761)⁴⁶⁰ *rovásra, Pálfalván* (1822) *kalitkára* építették, melynek pártázattya is volt.⁴⁶¹ Belül kővel szegélyezett kutakat emléte nek Pálfalva (1822)⁴⁶² és Szklabonya (1835) köz ségekből.⁴⁶³

A *gemeskutat*, illetve kútágast először 1744-ben említik forrásaink Losoncról.⁴⁶⁴ Későbbi elő fordulása gyakori: 1753-ban Balassagyarmat,⁴⁶⁵ 1757-ben Mohora,⁴⁶⁶ 1781-ben Szécsénykovácsi,⁴⁶⁷ 1797-ben Nőtincs,⁴⁶⁸ 1822-ben Pálfalva,⁴⁶⁹ 1830-ban Ipolybolyk és Tarnóc (Ipolytarnóc),⁴⁷⁰ 1836-ban Liptagerge községekből ismerünk adatokat a gémeskút előfordulására.⁴⁷¹ ‘A gémeskútnak volt *ágasa, gémje, tőkéje, ostora* és ennek végén *rotskája*’⁴⁷² Liptagergén 1836-ban a kút ostorát „egy öles vas Lántzal” hosszabbították meg, majd végére *vasas vedert* szereltek.⁴⁷³

A falukútja többnyire a település közepe táján helyezkedett el. Egyéb kutak a jobbágyok és zsellérek fundusán is lehettek. Egy endrefalvai jobbágy „az udvarban levő régi el hagyott Kutat” ásott ki 1781-ben.⁴⁷⁴ Nőtincs (1735), Vilke (1761), Ipolybolyk és Tarnóc (1830) községekben a *belső telken* levő kutakat is elpusztította a tűzvész.⁴⁷⁵

Tanulmányunk eddigi részében részletesen foglalkoztunk a lakóházakkal, annak berendezésével és a gazdasági épületekkel. Már fentebb is igyekeztünk rámutatni a lakóház egyes helyiségei, a felsorolt melléképületek kapcsolatára, a paraszti udvaron történő elrendeződésére. Egy-egy udvar megközelítőleg teljes épületállománya azonban az eddig közölt adatainkból nem ismerhető meg. A rendelkezésünkre álló több száz fundus leírásából azokat mutatjuk be, amelyek nemcsak leghívebben tükrözik az udvar építményeit, de utalnak azok alaprajzi elrendeződésére is. Korabeli összeírások alapján közöljük a bemutatott fundus tulajdonosának társadalmi (jobbágy, zsellér, egész vagy töredékes telkes) hovatartozását is.

1726. Csesztve: Csiernij György egésztelkes jobbágy

„Háza, pitvarral, komra 3, Istálló 2, Pálinka Ház, Ló Istálló 3, Rovott Épület, 73 öl hosszasa-
ga, szélessége 5 öl.”⁴⁷⁶

1731. *Ecseg: Micsan György zsellér*

„Háza, Pitvara és Komrája.”⁴⁷⁷

1735. *Felsőtisznovnyik: Mathucs János féltelkes jobbágy*

„Ennek 13½ öl hosszúságú, 4 öl szélességű épületi melyben volt ház, pitvar, egy kamara és egy Stálló. Más rendben 15 öl hosszúságú 3½ öl szélességű Pajtája és két Stallója. Harmadik rendben 8 öl hosszúságú, 4 öl szélességű 3 Stal-
lója.”⁴⁷⁸

1735. *Nőtincs: Tóth György egésztelkes jobbágy*

„Uj rovat Háza, Pitvara, Komrája, Istállója 3, Disznó óla 1, Kácsa óla 1, Lud óla 1, Hidas óla 1, Pajtája 1, karókkal kerített udvara.”⁴⁷⁹

1756. *Rósalehota: Hudecz János negyedtelkes jobbágy*

„Háza, pitvara, két kamarája, két Istállója és egy Sertés ólla egy végbe, hosszára 22, Széli-
ségére 3 öl épülete, a háznak és kamarának de-
reka meg maradván 8 öl, a többi földig égett. Pajtája két rakodó hosszára 10½, szélessége 7 öl.”⁴⁸⁰

1758. *Lest: Adamon Márton féltelkes jobbágy*

„Háza, Pitvara, Két kamorája, négy Istállója és Szekér állása mind öszve egy fedél alatt 21 öles épülettye. Pajtája két rakodóval 12 öl hosz-
szából álló, két felül nyíló nagy deszkás kapuk-
kal.”⁴⁸¹

1758. *Alsósztrégova: Korbely György féltelkes jobbágy*

„Háza, Pitvara, Két Kamarája egy fedél alatt 13 öl hosszúságú, 3 Szélességű Középszerű épü-
letye. Más fedél alatt 9 öl hosszúságú 3 Szélességű faragott fából épült uj Két Kamarája és Két marha Istállója.”⁴⁸²

1759. *Kisoroszi: Györi József zsellér*

„Húza, Pitvara, Kamarája és Istállója Egy fő-
dél alatt.”⁴⁸³

1759. *Zelene (Ipolyszele): Kovács István féltelkes jobbágy*

„Sindelyes Háza, Pitvara, 2 Kamarája, azok felet is két Kamara, Marha Istálló 3, és egy Szekér Szin, 16 öl hosszasságu mind vastag faragott fábul egy fedél alatt levő épület. Csűrös Pajtájára toroklatos hat öl hosszasságu, egy felül való 3 1/2 öles szélességű és hat hosszasságu rakodóval, amelyet 1 1/2 öles Pelyva tartó fiók mind Sinor után faragott vastag bálvány fákbul álló Sindelyes uj épülett.”¹⁴⁸⁴

1760. Vilke: Dancs János negyedtelkes jobbágy

„Háza, Pitvara, Kamarája, ökör és más féle marha Istállói, hosszasságában tettenek egy fedél alatt 17 ölet, szélességében penig hármat.”¹⁴⁸⁵

1763. Poltár: Burián Tamás negyedtelkes jobbágy

„Háza, pitvara aban Kis Komora azon Kivül Két Komora, ökör Istálló uj Egy Födél allat 16 öll hosszú és négy öll Szélességű vastag faragott fábul Uglyára épített ujonatan Supolt Csűrös pajtája toroklatra egy felül való rakodóval 7 öll hosszasságú és ött öll Szélesigü ujdón és vastag faragott fákbul álló Supolt Épülette.”¹⁴⁸⁶

1768. Polichna: Hánus János féltelkes jobbágy

„Egy Fedél alatt, Háza, Pitvara, két kamarája, két Istállója és egy Juh akla, Más fedél alatt két kamarája, ugy sertéseknek s más apró marháknak való alkalmatosság.”¹⁴⁸⁷

1769. Ebeck: Bartók Pál negyedtelkes jobbágy

„Ház, Pitvar, három Kamra, sertésöl, Pajta rakodóval, istálló.”¹⁴⁸⁸

1771. Becske: Rubint Pál féltelkes jobbágy

„Háza, két Komrája, két istállója egy végben egy fedél alatt földig éget.”¹⁴⁸⁹

1773. Nagylibercse: Kravjár György féltelkes jobbágy

„Uj épülettye, ugy mint Háza, Pitvara, két kamarája, két istállója, mind öszve 14 ölbül álló.”¹⁴⁹⁰

Tanulmányunkban a megye népi építészetét, a lakóház berendezését, a gazdasági, társadalmi viszonyok következtében történt változásoka:

igyekeztünk bemutatni, törekedve az idő- és topográfiai hűségre. Levéltári kutatásunk bizonyos mértékben jóval mélyebb áttekintésre ad lehetőséget, mint a vizsgált időszak alatt készült helytörténeti leírások, építkezésre is utaló megjegyzések, olykor az idő és topográfiai hűséget mellőző néprajzi leírások.

Történeti anyagunk alapján megkíséreljük összefoglalni, értékelni azokat a népi építkezésekre, esetleg a lakóház berendezésére is utaló leírásokat, olykor szerény megjegyzéseket, amelyek az általunk vizsgált időszak alatt készültek. Értékelésünkben arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a különböző leírásokban megjelent népi építészetre vonatkozó adatok, illetve megfigyelések mennyire lehetnek általánosak az adott időpontban.

A népi építészetre utaló legrégebbi adatot a XVIII. század első évtizedeiben készült latin nyelvű megyei monográfia őrzi.⁴⁹¹ Ebben a megye déli részén fekvő Kökényes községről készült leírásban földbe vájt putriházakra ismerünk. Ez a háztípus — vagyoni helyzetre való tekintet nélkül — általánosan elterjedt lehetett ezen a vidéken. Adataink szerint azonban a putriház nem volt ismeretlen a megye középső — erdőben gazdag — vidékén sem. Az északi megyékből érkező családok — míg a faház felépült — földházakban húzódtak meg. A véglegesen letelepedni nem szándékozók is putriházakat építettek maguknak, hogy a földesúri függőségüket ezzel is csökkentsék, és a faház építésének fáradságos munkáját elkerüljék. *Radványi* Ferenc kéziratos munkája alapján egyébként megközelítő pontossággal meg tudjuk húzni az erdőövezet déli határát.

A XVIII. század első felének másik krónikása *Bél* Mátyás. Az 1742-ben megjelent Notitiájában a megye egyik telekformájára hívja fel figyelmünket. Adataiból az ekkor már eléggé elterjedt szalagtelekre következtethetünk.⁴⁹²

Közel nyolcvan év telik el, amíg *Szedér* Fábián tollából, 1819-ben megjelenik az első néprajzi igényű tanulmány.⁴⁹³ A több témát magába foglaló leírás részletesen foglalkozik a palóc ház beosztásával, berendezésével is. Megfigyelését csak nagy vonalakban lokalizálja, a lakóház beosztásának általános sémáját ismerteti. Nem tesz említést arról, hogy a leírt háztípus és berendezés milyen vagyoni helyzethez köthető, saját

korában gyakori, vagy már csak ritkán megfigyelhető lakóházzal és berendezéssel van-e szó

A kutatás — nyelvészeti megközelítésével — alig egy évtizeddel ezelőtt tisztázta, hogy *Szedder* Fábián megfigyelései Hont és Nógrád megye Ipoly környéki falvaiból származnak.⁴⁹⁴ Ezt a topográfiai körülhatárolást úgy érezzük, nem szabad szigorúan értelmeznünk, ha *Szedder* Fábián építkezésről szóló leírásában az építőanyagot, illetve a falkészítés technikáját vizsgáljuk. *Szedder* Fábián tanulmányában határozottan boronafalú lakóházakra utal. Növényföldrajzi kutatások eredményeiből tudjuk, hogy az Ipoly környéki falvak nemhogy *Szedder* idejében, de már a honfoglalás korában sem rendelkeztek olyan erdőkkel amelyek boronafalú lakóházakhoz és egyéb épületekhez biztosíthattak volna építőanyagot.⁴⁹⁵ Levéltári forrásainkból is tudjuk, hogy a XVIII. század első évtizedeiben milyen nagy körültekintéssel biztosítják az Ipolymenti falvak kisterjedelmű erdőinek védelmét. A több község határát érintő erdőből csak az érdekelt községek képviselőinek jelenlétében szabad fát kivágni, vagy világításhoz szükséges fáklyát szedni. E szigorú intézkedések fahiányra engednek következtetni.

Szedder Fábián tanulmányában háromsejtű (ház, pitvar, kamra) lakóházakat ismertet, utalva az egyes helyiségek berendezésére is. A háromsejtű lakóház, az általunk vizsgált időszak elején már általános, előfordulása vagyoni helyzethez, földrajzi elterjedéséhez nem köthető. A pitvarhoz kapcsolódó első kamrának, levéltári adataink szerint — *Szedder* megfigyelésével ellentétben — soha nem az udvarról, hanem a pitvarból volt a bejárata. A második, a harmadik, esetleg a negyedik kamrába lehetett csak közvetlenül az udvarról bejutni.

A ház berendezését *Szedder* eléggé szegényesnek írja le: „Egy asztalnál, és a két felül mellette lévő lóczánál (deszka padnál) fazék polcznál és a falon függő tálaknál, ottan más házi eszköz nem látni.” Ilyen berendezésű házuk, adataink szerint zselléreknek, esetleg negyedtelkes jobbágyoknak lehetett csak ebben az időben. A fél- és ennél nagyobb telekkel rendelkező jobbágyok házából már nem hiányzott a kaszni, a festett fogas és tálas, a szentkép, a tükör, a feszület, az ágy, a szék, a faragott lóca sem.

Szeder Fábián helyesen állapítja meg, hogy a *kamrika* elsősorban a nők éjjeli fekhelye. Adataink is ezt bizonyítják azzal a kiegészítéssel, hogy a fűtetlen kamrában többnyire csak a nyári hónapokban aludtak, télen a házban volt a fekhely.

A XIX. század 20-as éveinek derekán *Mocsáry* Antal négy kötetes monográfiát írt a megye történetéről.⁴⁰⁶ A terjedelmes munka — a XVIII. század első felében élt *Radványi* Ferenchez hasonlóan — csupán egy helyen, Kökényes községnél tér ki a népi építkezés ismertetésére: „... szalmával fűti kementzójét, és száraz ganéjból éleszt tüzet. A szegényebb lakosok a földet kiásván, annak tetejét szalmával, vagy hanttal befedik, és illy lakóhelyeket készítenek magoknak.” A leírás már konkrétan utal arra, hogy a putriházakban csak szegényebb családok laknak.

Kökényes község építkezésére ebből az időből konkrét levéltári adatunk nincs. A környező falvak idevonatkozó adatai alapján azonban rögzíthetjük, hogy a jobbágyság többsége sár- (rakott), illetve vályogfalú házakban lakott.

Egy évvel később 1827-ben *Krizsány* János taksonyi plébános részletes leírást készített Verőce községről.⁴⁰⁷ A parasztok lakóházairól megjegyzi: „Ezek közt sok tsinos és tserép-fedelű házak vannak, melyek parasztok vagy zselléréké. Mindnyájának pedig boltozott konyhájok, és téglából épített kémények lenni szokott.” *Klizsány* leírásából egy fejlett paraszti házkultúrát ismerhetünk meg, ahol a házak többségükben már cseréppel fedettek, a konyha boltozott kéményét téglából építik. Felvetődhet jogosan a kérdés, hogy a XIX. század első felének általunk megrajzolt képe nem hamis-e? Hiszen cseréppel fedett, téglakéményű lakóházakat a megye más vidékein csak gazdagabb jobbágyság, uradalmak tulajdonában mutathattunk be. Adataink szerint a zsuppal fedett lakóházak, a nádból vagy vesszőből készült kémények voltak az általánosak.

Verőce község sajátos helyzetének ismertetésére gazdag anyagot szolgáltat *Krizsány* János leírása. Ebből megtudhatjuk, hogy az építkezést is átformáló vagyoni megerősödés nem az egyes jobbágyságok tulajdonában lévő telkiállomány nagyságából adódik, hiszen a nyilvántartott 64 parasztcsalád közül senkinek sem volt félteleknél több. Ez a telkiállomány és megoszlás jóval alatta marad sok más Nógrád megyei községnek.

A gazdagabb életforma kialakulását, a sokirányú és folyamatos fuvarozás tette lehetővé. A falu jobbágysai és zsellerei rendszeresen szállítottak követ Vácra, Pestre, fát, gabonát fuvaroztak a szomszédos községekből, a település 28 iparosának, és kereskedőinek termékét vitték a környező vásárokbá. Az állandó fuvarozás magas jövedelmet biztosított, amelyből a lakóház átalakítására is jutott.

Verőce parasztságának magasabb házkultúrája — adataink is ezt bizonyítják — nem vonatkoztatható más Nógrád megyei falvakra, erre a szintre csak néhány évtizeddel később jutnak el.

A megye népi építkezését ismertető, vagy arra utaló néprajzi leírások többsége a XIX. század végén, illetve századunkban jelenik meg. Ezek a tanulmányok — néhány elméleti fejtegetéstől eltekintve — helyi megfigyelésből, adatközlők valomásaiból merítik anyagukat. Eredményeik ismertetésére, levéltári anyagunkkal történő összevetésére, abban a tanulmányban kerül majd sor, amely a megye népi építészetét a múlt század közepétől napjainkig tárgyalja.

1. Az utóbbi években megjelent tanulmányok közül csupán néhányat említünk a népi építé-
szet köréből: *Barabás Jenő*: Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században.
Ethnographia, LXV (1954) 467—483. p. *Szilágyi Miklós*: Adatok a Nagykunság XVIII. szá-
zadi néprajzához. Szolnok megyei Múzeumi Adattár, Szolnok, 1966. *Schram Ferenc*: Kis-
nógrád megye történeti néprajza (1686—1848). Levéltári Szemle, 1968. 3. sz. 657—719. p.
Bakó Ferenc: A faépítkezés emlékei Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve. V/1967).
2. Ezúton is megköszönöm dr. *Schneider* Miklósnak a Levéltár igazgatójának, hogy számos
forrásra felhívta figyelmemet.
3. Az ismertetett résztémák feldolgozása után kutatásunkat nem tekintjük lezártnak. Két
időszakra bontva (1850—1914 és 1914—1970) e témák feltárását tovább folytatjuk.
Vizsgálatunkban területileg nem a mai, hanem a történeti Nógrád megyét vettük alapul.
A helységneveknél a forrásokban feltüntetett neveket használjuk.
4. A *belső telek* és a *fundus* kifejezések a XVIII. század első felében is együtt élnek.
Azonban a *belsőtelek* kifejezés használata az általánosabb. Az általunk vizsgált időszak-
ban a *fundus* szónak — a *belső telek* megjelölésére — legkorábbi előfordulásai: 1968
(Kékkő), 1717 és 1721 (Szöllős), 1726 (Málnapatak). (Országos Levéltár. Jankovich család
levéltára, fasc. 22. 64/1968, 70/1717, 71/1721, 79/1726.) A *fundus* gyakoribb használata a XVIII.
század közepétől terjedt el. A *belső telek* fogalmát fejezte ki még a *lakóhely* és a *ház-
hely* is. Ez utóbbit ritkán használják forrásaink.
5. *Bél Mátyás*: (Notitia Hungariae novae historico-geographica) 1742. IV. 22 old.
6. Lásd a tanulmányunk végén közölt udvar leírásokat.
7. Ennek szemléltetésére néhány községből közülünk alaprajzi adatokat.
8. Szűgy község tagosítási térképén két helyen láthatunk szérűskert felírást 1867-ben. (Föld-
hivatal. Balassagyarmat. Térképtár.)
1798-ban a bujáki jobbágynak a megyéhez küldött levelében olvashatjuk: „...még az
helységen kívül is Szérős Kertekben, Kazalokban rakott gabonáinkba belé kapozván a
tűz...” Nógrád megye Levéltára — továbbiakban NmL — IV. Instantiae 9/1793/793.) Ugyan-
ebben az évben a sóshartyáni jobbágynak közlik beadványukban „...az Mezőben egy
Szérőre raktuk termet Gabonáinkat...” (Uo. 9/1798/740.)
9. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1813/2.
10. NmL IV. 1. Közgy. iratok C./1758/69.
11. Uo. C. 1771/30—87.
12. Uo. 1786/86.
13. NmL IV. Inquisitiones 1742/17. — NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1207.
14. NmL IV. Inquisitiones 1750/133. — NmL IV. 31. Processus terminati 1753/1170.
15. NmL IV. Inquisitiones 1732/12.
16. *Fél Edit*: Néprajzi adatok Órhalomból. (Néprajzi Értesítő, XXX (1938) 79—80. p.)
17. A falu és a szálláshely legjobban egy 1854-ben készült térképen rajzolódik ki. (Hadtörténeti
Intézet térképtára).
18. A sámsönházai megosztott beltelekre *Vargha László* hívta fel a kutatók figyelmét. (*Vargha
László*: Népi építkezés. In: Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 103, 362—363. p.)
19. A csűrös istállók néprajzi szempontú adatait 1967-ben összegyűjtöttük. Külön tanulmány-
ban kívánjuk közölni. Pontokban szedve azonban itt is utalunk a két községnél (Órhalom-
Sámsönháza) tapasztalt egyezésekre és különbségekre:

Egyezések

1. A szállás-, illetve pajtáskertek a falutól távol helyezkednek el.
2. Pajta, (csűr) és istálló mindkét szálláskertben megtalálható.
3. Tavasztól ősziig a gazdálkodás központjai.
4. A pajták és istállók nem voltak elkrítve.
5. Nem tüzeltek benne.
6. Csak a nagyobb mennyiségű földdel rendelkező gazdáknak volt a szálláskertben paj-
tájuk, illetve istállójuk.

1. Míg Sámsonházán a pajta és istálló mindig összetartozott, és egy fedél alatt épült, addig Órhalomban előfordulhatott, hogy a gazdának vagy istállója, vagy csak pajtája volt a szálláskertben.
 2. Sámsonházán a gazdák sem istállót, sem pajtát nem építettek a lakóház udvarán. Órhalomban a lakóházaknál is volt istálló és pajta.
 3. Sámsonházán az állatállomány a téli hónapokban is a szálláson levő istállóban maradt. A család valamelyik tagja mindig mellettük tartózkodott. Órhalomban a szálláson levő istállók télen üresen álltak, az állatokat a faluban levő istállóban helyezték el.
 4. Órhalomban minden szálláshoz tartozott kút. Sámsonházán általában 5–6 gazdának volt egy közös kútja, amelyet évenként együtt tisztítottak ki és javítottak meg.
20. A szügyi pajták elhelyezéséről, funkciójáról, beosztásáról, építésmódjáról részletesen Korpás Emil írt 1935-ben. (*Korpás Emil: Adatok a nógrádmegyei tótság népi építkezéséhez. Néprajzi Értesítő, XXVII (1935) 117. p. A község 1868-ban készült térképen is láthatók a falu szélén csoportosan elhelyezett pajták. (Földhivatal. Balassagyarmat. Térképtár).*)
 21. Lásd a község 1868. évi térképét. (Földhivatal. Salgótarján.)
 22. Hofer Tamás: Csűrök és istállók a falun kívül. Ethn. LXVIII (1957) 414.
 23. A felsorolt községek 1867/68. évi térképei és birtokrendezési jegyzőkönyvei alapján. Tanulmányunk készítésekor csak a mai megye térképanyagát tekintettük át.
 24. A továbbiakban a belső telekkel kapcsolatban rögzíti azt is az Urbárium, hogy ha a belső telek ennél kisebb volna, azt a külső szántóföldekben vagy rétekben kell pótolni, ha viszont nagyobb, akkor a többletet a külső telekbe kell beszámítani. Egy pozsonyi mérő gabona kb. 600 négyszögöl szántóföld bevetésére elegendő. A parasztság — a szántóföldhöz hasonlóan — a fundus nagyságát is *külaban* fejezte ki. Pl; Rostás János erdőtarcsai jobbágy belső telkét *félkilásra* becsülte. (NmL IV. 71. Miscellanea VII 1826/3.)
 25. Országos Levéltár; Helytartótanács; Departamentum Urbariale iratai. Nógrád megyei úrbéri tabellák 1771.
 26. Házasszélekek kerjeiről tesznek említést Nótincs (1735), Alsószetregova (1758) községekből (NmL IV. 22. Kárösszeírások) és a szomszédos Hont megyei Lonthoról. (NmL IV. 71. Miscellanea VII/1817/1.)
 27. Birtokrendezési jegyzőkönyv. (Földhivatal. Balassagyarmat.)
 28. NmL IV. 22. Kárösszeírások, 1735.
 29. NmL IV. 1. Közgy. iratok 7138/42.
 30. Uo. C. 1771/30—87.
 31. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1786/86.
 32. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII 1836/2.
 33. NmL IV. 31. Processus terminati 1748/947.
 34. NmL IV. 1. Közgy. iratok C.1758/69.
 35. NmL IV. 71. Archivum mixtum XII 1835/2.
 36. Uo. 1835/4.
 37. Uo. 1843/6.
 38. Uo. 1836/3.
 39. Uo.1846/2.
 40. NmL IV. 71. Miscellanea VII 1817/1.
 41. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/11.
 42. Uo. 1830/28.
 43. Uo. 1843/9. Megjegyezzük, hogy 1731-ben a salgói uradalomban a csüres kertet tölgyfa karók közé font vesszővel kerítették be. Az utca felől oszlopos kapuja volt. (Országos Levéltár, Jankovich család levéltára. fasc 22. 98/1731.)
 44. Sövényházy Ferenc pöstyéni nemes háza előtt az utca felől 1768-ban „karóval kerített kert” volt. (NmL IV. Inquisitiones 12/1768/109.)
 45. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1/1817/1281.
 46. NmL IV. Inquisitiones 1752/33.
 47. NmL IV. 31. Processus terminati 1756/1257.
 48. Vö.: Bátky Zsigmond: Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban. Föld és Ember I. 1921. 37. és Bakó Ferenc: A faépítkezés emlékei Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve. V (1967) 176.

49. Az 1720. évi összeírásban a Zagyva- és az Ipolymenti községeknél gyakran olvashatjuk: „épületfája nincs”. Az Ipoly partján fekvő Varbó és Zahora községek lakói, már 1717-ben szigorú rendelkezéseket hoztak a közös határu erdő védelmére. Pl. az épületre fát csak a két község képviselőinek jelenlétében lehetett kivágni. (NmL IV. 31. Processus terminati 1770/1882.)
50. Példaként említjük meg, hogy Vay Adám alsó-bodonyi földbirtokos 1697-ben a birtokára letelepülőeknek díjtalanul biztosított fát a lakóház építéséhez. (NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1172.)
51. A lesti jobbágyság tűzkárában gyakran olvashatjuk: „szalatnyai, gyetvai deszkák”. (NmL IV. 1. Közgy. iratok B.1760/12—71.)
52. Králik Lukács jobbágy tűzkárában „14 pár Gyetvai hosszú deszka” szerepel. (NmL IV. 1. Közgy. iratok L.1756/67.)
53. Rocskár György 90 éves tanú vallja 1725-ben: „...még ifjú Legény koromban a mikor bizonyos Szarufákat vágott volna maga házának épületeire, azok le vágására nem mástul, hanem az Hragyistyalaktul kért Szabacságot.” (NmL IV. 31. Processus terminati 1755/1247.)
54. Az erdőben gazdag Becskén 1760-ban arról panaszkodtak a jobbágyság, hogy a helyi uradalmak egy talpalatnyi szántóföldnek valót sem engednek kiírtani az erdőből. (NmL IV. 31. Processus terminati 1760/1531.)
55. A megye által a „helységekre és azok biráira kiadott parancsolatok és tilalmak” 20. pontjában olvashatjuk: „Fábulvaló Házakat és Udvar Kerítéseket senkinek az Birák építeni ne engedjenek, külömben mind az építő Gazda, azon felül, az Háza le vágatódik, büntetést fog szenvedni, mind pedig az Birák meg fognak érette adózni.” (NmL IV. 3. Közgy. iratok 1783/393.)
56. A közgyűlés a „Tűz-gyulások eránt” hozott intézkedéseit 17 pontban rögzítette. (NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1802.)
57. Nógrád megyében a cifraszűr és a széles karimájú kalap viselését 1776-ban tiltották meg először. (NmL IV. 7. Közgy. iratok 2/1776/42—94.) Kisújszállás tanácsa 1777-ben, Zala megyében 1824-ben tiltják meg a cifraszűr viselését. (Györffy István: Néhány adat a régi magyar népviselet ismeretéhez. Néprajzi Értesítő X. (1909) 178.
58. NmL IV. 3. Közgy. jegyzőkönyv 1786/1297.
59. Uo. 1786/2064.
60. Uo. 1786/1093.
61. Uo. D. 1785/993—29.
62. Az erdőövezet déli határát — a XVIII. században — Kosd, Vanyarc, Erdőtarcsa, Jobbágyi falvak jelzik.
63. NmL IV. 22. Kárbecslések 1717.
64. Uo. 1735.
65. Uo. 1730, 1733.
66. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42.
67. A lakóháznak „mivel az közeit még bé nem csináltuk fábul, meg fogjuk mór Téglából csinálni...” (NmL IV. 1. Közgy. iratok 1786/1093.)
68. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII 1836/3.
69. NmL IV. Inquisitiones 1745/19.
70. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1830/11.
71. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1722.
72. NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.)
73. Uo. E. 1760/14—72, és NmL IV. 22. Kárbecslések 1760.
74. Uo. B. 1764/17—76.
75. Uo. A. 1771/32—86.
76. Az erdőövezettől délre eső falvakban értjük (Lásd 62. jegyzet.)
77. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1722.
78. Uo. 1735.
79. Uo. 1731.
80. Uo. 1735.
81. 1771-ben Mikulay Péter petői nemes sertésölja „karókból állított fonott” volt. (NmL IV. Inquisitiones 12/1771/146.
82. A budalehotai bírónak 1785-ben „juh kosarát melly össze kötözött Sövényből volt állíva töviből ki forgatták.” (NmL IV. 33. Fiscalia 1786/LXVII/76.)
83. Darvas Pál sziráki uradalmában a juhokolt vesszővel fonták be az utca felől 1823-ban. (NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1827/11.)
84. Ipolykiskéren (1829) egy vályogból épült pajtának „A külső Falal a mellynek fa ágakkal be fonva s azok bé tapasztva vannak betsültetett 30 vfr.” (NmL uo. 1830/28.)

85. Baczko János nagykürtösi jobbágy „egy végbe épült” lakóházának és istállójának padlása „fonott gátatskával” volt elválasztva. (NmL IV. 33. Fiscalia 1823/72.)
86. Sinkovits Mihály füleki zsellérnek 1829-ben *boronafákból* épült lakóházában „fonott köz-falak” voltak. (NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1830/11.)
87. *Radványi* Ferenc: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád. (OSzK. Fol. Lat. 315)
88. A földház előnye: nem kell messzről szállítani az építőanyagot, kevés munkaerővel es gyorsan felépíthető.
89. NmL IV. Inquisitiones 1742/1.
90. NmL IV. 31. Precessus terminati 1753/1170.
91. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1712/16—2.)
92. Egyéb építőanyagok ritkább említése is megerősíti véleményünket.
93. Az utóbbit a néprajzi szakirodalom *rakott, fecskerakásos* falként ismeri. (*Bátty* Zsigmond: Építkezés. Magyarság Néprajza I. 153.)
94. Canonica Visitáció.p.II.c.I.§.1. Kállói r.kat.plébánia.
95. Sárfalú pajtákról tudunk Dejtár, Nagyoroszi, Patak, stb. községekben.
96. NmL IV. 1. Közgy.iratok D. 1759/70.
97. A vályog inkább az uradalmak építőanyaga ezen a vidéken.
98. NmL. IV. 33. Fiscalia 1806/56. Szirákon az uradalom szerződést kötött 12 ezer vályog készítésére a cigányokkal. A szerződés meghatározta a készítendő vályog nagyságát is: „...ötödfél czoll, avagy hüvelyekni vastagságú, fél such szélességű és egy such hosszúságú...” A cigányok bére minden ezer vályog után harmadfél Rforint volt. (NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1811/1.)
99. Téglaegető kemencékről tudunk *Mohora* (1755) NmL IV. 1. Közgy. iratok 4/1755/60.), *Nézsza* — 7186 (NmL IV. 33. Fiscalia 1786/LXVIII/15.), *Nándor* — 1804 (Uo. 1804/58.), *Ipolykürt* — 1771 (Uo. 1771/XXXIX/65.) községekben.
100. NmL IV. 1. Közgy. iratok 4/1755/60. és NmL IV. Majthényi család levéltára gazdasági iratok.
101. NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
102. NmL IV. 1. Közgy. iratok M. 1785/254.
103. NmL IV. 33. Fiscalia 1796/109.
104. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1/1820/594.
105. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1825/1.
106. Uo. 1828/9.
107. NmL Főszolgabírói iratok 1847.
108. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1836/3.
109. Uo. 1823/3.
110. NmL IV. Instantiae 1793/482.
111. NmL Főszolgabírói iratok 1846.
112. Idős adatközlők visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Sámsonházán a múlt század első felében vált általánossá a kőépítkezés, amikor a falu a helybeli kőbányát az uradalomtól megvásárolta. Megjegyezzük, hogy kőből csak a *pajtáskertben* lévő istállókat és pajtákat építették. A lakóházaknál a verett, ritkán vályogfal volt az általános.
113. *Bakó* Ferenc: Település, népi építkezés. In: Heves megye műemlékei I. Bp. 1968. 439—440.
114. *Bátky*, i.m. (L.: 262. jegyzet) 133.
115. NmL IV. 33. Fiscalia 1756/XXVIII/3.
116. A levél további részéből megtudjuk, hogy *rovott* lakóházzal van szó. (NmL IV. 1. Közgy. iratok 7186/1093.)
117. V.ö.: 53. sz. jegyzet
118. NmL IV. 33. Fiscalia 1757/XXVIII/14.
119. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1786/86.
120. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1819/4.
121. Uo. 1820/18. Egy 1776. évi feljegyzés a kardeszkát *széldeszskának* nevezi. (NmL IV. 1. Közgy. iratok 2/1776/21—94.)
122. Uo. 1830/11.
123. NmL IV. Instantiae 1793/88.
124. NmL IV. 33. Fiscalia 1819/165.
125. Uo. 1823/65.
126. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1836/3.
127. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1786/1201.
128. NmL. IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/5.
129. Uo. 1820/18.
130. Uo. 1836/3.
131. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1826/3.

132. Forrásaink többségében zsúppal fedett lakóházakat említenek.
133. Abelova (1740), Alsósztrégova (1758) és Zelene (1759) községek kárbecsléseiben gyakran szerepel a „suppal kötött új épület”. (NmL IV. 1. Közgy. iratok 7137/40, 1758/69, 1760/44—72.)
134. NmL IV. 33. Fiscalia 1802/27.
135. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1825/15.
136. Uo. 1819.
137. Egy vídfelval jobbágy kárbecslésben olvashatjuk 1770-ből: a lakóházat „...múlt ősszel újonnan szarufáztatván, léczetettvén és zsúpoltatván.” (NmL IV. 1. Közgy. iratok B. 1771/56—86.)
138. Watoay Károly fülek-kovácsi uradalmában az 1787-ben felépített pajtához 88 szál lécet a tótoktól, 33 ezer *sindelyszöget* pedig a keletsényi cigányoktól vásárolt. (NmL IV. 33. Fiscalia 1796/109.) Egy nagyhalápi vándor cigánykovácstól 1802-ben többek között egy *szőj-fejezőt* is lefoglaltak. (Uo. 1802/33.) A nézsai cigányokról megjegyezték, hogy azok szén-égetéssel és szögek készítésével foglalkoznak. (Uo. 1786/LXVIII/15.) A Borsod-Abauj-Zemplén megyei cigánykovácsok 1706-ban kiadott limitációja is utal a zsindeleyszeg és lécszeg készítésére. (Bodgál Ferenc: A Borsod-Rbauj-Zemplén megyei cigányok főnművessége. Eth. LXXVI (1965/524.)
139. NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.)
140. A Fülek-kovácsi uradalom pajtájára 40.000 zsindeleyt vásároltak 1787-ben. (NmL IV. 33. Fiscalia 1796/109.) A pusztaszántói uradalom *residentionális* házat *sinlel* fedte 1826-ban. (NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/41.) A kállói plébánia *ambitusa* zsindeleys volt 1829-ben. (Canonica Visitáció 1829. p.II.c.I.§.II. Kálló, r.kat.plébánia.)
141. Canonica Visitáció 1829. p.II.c.I.§.1. Kálló, r.kat.plébánia.
142. Krizsány János: Tekéntetes Nemes Nógrád Vármegyében helyezettett... Verőcze Helység Heg Historical Topographico Statistical leírása. (Tudományos Gyűjtemény, 1827. 39.)
143. NmL IV. 71. Archivum mixtum 1848/20.
144. Vilke, 1760. (Közgy. iratok E. 1760/14—72.)
145. NmL IV. 33. Fiscalia 1745/XVIII.
146. Uo. 1781/LIII/41
147. Uo. 1786/LXVIII/76.
148. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1820/1484.
149. NmL IV. 33. Fiscalia 1802/27.
150. Uo. 1818/49.
151. NmL IV. 1. Közgy. iratok P. 1775/27—93.
152. NmL Liber currentium 1784—1835.
153. Forrásaink gyakran utalnak arra, hogy az építkezések famunkáit *molnárok* végezték. Vö: Bakó Ferenc: i.m. (L.: 113. jegyzet) 445.
154. A XVIII. százal első felében háromosztatú lakóházakról tudunk: (A zárójelbe tett évszám az előfordulás évét jelzi.) Póstény (1967) — NmL IV. 33. Fiscalia 1747, Zagyva (1717) — NmL IV. 1. Közgy. iratok 1717/22, Sztrák (1719) — NmL IV. 31. Processus terminati 1747/905. Kálló (1722) — NmL IV. 22. Kárösszeírások, 1722, Csesztve (1726) — Uo. 1726, Sósartyón (1730) — NmL IV. 1. Közgyűlési iratok 8/1730/33, Ecseg (1731) — NmL IV. 22. Kárösszeírások, 1731, Marcal (1733) — NmL IV. 1. Közgy. iratok 1735/39, Nőtincs és Felsőtszovnyik (1735) — NmL IV. 22. Kárösszeírások, 1735, Varsány (1736) — NmL IV. Inquisitiones 1736/95, Kotman-Lehota (1738) — NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42, Abelova (1740) — Uo. 1737/40, Losonc (1744) — NmL IV. 33. Fiscalia 1745 (XVIII) Bolyk (1747) — Uo. 1747/XX/23.
155. A községek az alábbiak: Terény (7154) — NmL IV. 33. Fiscalia 1754/XXV/41, Karancsság, Rózsalehota, Felsősztrégova (1756) — NmL IV. 33. Fiscalia 1756/XXVII/3, NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1756/67, NmL IV. 33. Fiscalia 1756/XXVII/50, Alsósztrégova, Lest (1758) — NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69 és B. 1760/12—71, Kisoroszi, Zelene (1759) — Uo. D. 1759/70 és O. 1760/44—72, Vilke (1760) — Uo. E. 1760/14—72, Póltár (1736) — Uo. B. 1764/17—76, Polichna (1768) — Uo. D. 1768/32—81. Losonc-Apátfalva, Mátraszele (1769) — NmL IV. 33. Fiscalia 1769/XXXVII/36, Uo. 1770/XXXVII/28, Vidfalva, Salgótarján (1770) — NmL IV. 1. Közgy. iratok B. 1771/56—86, NmL IV. 33. Fiscalia 1770/XXXVIII/32, Jobbágyi (1771) — Uo. 1771/XXXIX/54, Halap, Nagylibercse (1773) — Uo. 1773/XLI/35, NmL IV. 1. Közgy. iratok P. 1773/3—89, Debercsény (1781) — NmL IV. 33. Fiscalia 1781/LIV/48, Kiskürtös (1785) — Uo. 1785/LXIV/1, Megyer, Bér (1786) — Uo. 1786/LXVI/9, 1786/LXVIII/45, Garáb (1792) — Uo. 1792/26, Szentpéter (1792) — Uo. 1794/17, Romhány (1795) — NmL IV. 3. Közgy. iratok 5/180-220, Alsóodonny (1796) — Uo. 1/796/605. A háromosztatú lakóház gyakori előfordulásának számszerű adatait — azért hangsúlyozzuk, mert Bakó Ferenc a szomszédos Heves megyében végzett kutatásal során arra az eredményre jutott, hogy „a XVIII. században területünk lakóházainak jó része egy-, illetve kétsejtű volt, de a XIX. század közepe óta általánossá vált a háromsejtű forma.” (Bakó Ferenc: i.m. (L.: 113. jegy-

zet) 447. Adataink azt bizonyítják, hogy ez a megállapítás Nógrád megyére nem érvényes a háromsejtű lakóház a XVIII. század elejétől általánosan elterjedt forma volt.

156. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42.
157. Uo. L. 1755/65.
158. Uo. L. 1771/50—87.
159. Uo. 1/1796/129.
160. Lásd, az udvar építményeiről közölt leírásokat.
161. A kamrák száma a családok létszámához igazodott.
162. NmL IV. 22. Kárösszeírások, 1735.
163. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
164. Uo. O. 1760/44—72.
165. Uo. B. 1764/17—76.
166. NmL IV. Inquisitiones 1742/43.
167. NmL IV. 33. Fiscalia 1768/XXXVI/48.
168. Uo. 1769/XXXVII/36.
169. Uo. 1794/17.
170. Uo. 1754/XXV/41.
171. Uo. 1809/25.
172. Uo. 1823/72.
173. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
174. Uo. O. 1760/44—72.
175. A kamrák ajtóinak ilyen rendszerű elhelyezésének ugyan a tüzesetek ellentmondanak, hiszen így az itt lévő értékek megmentése sokkal körülményesebb. De ha figyelembe vesszük, hogy gyakran egy-két emberöltő is eltelt addig, amíg egy faluban jelentős kárt okozó tűz keletkezett, akkor az építkezésnél inkább a gyakori lopások és rablások elleni védekezést kellett szem előtt tartani.
176. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1769/605.
177. Uo. O. 1760/44—72.
178. NmL IV. Inquisitiones 1730/38.
179. NmL IV. 33. Fiscalia 1769/XXXVII/36.
180. NmL IV. 1. Közgy. iratok D. 1785/945—67.
181. NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
182. NmL IV. 33. Fiscalia 1787/LXIX/28.
183. Uo. 1808/1.
184. Uo. 1787/LXIX/43.
185. NmL IV. 71. Archivum mixtum 1848/5.
186. NmL IV. 33. Fiscalia 1776/XLIV/80.
187. Uo. 1823/72.
188. Uo. 1792/19.
189. NmL IV. 33. Fiscalia 1802/92.
190. NmL IV. 71. Archivum mixtum 1835/2.
191. NmL IV. 1. Közgy. iratok M. 1784/162.
192. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/21.
193. Néhány példa ennek szemléltetésére: Szőlősen egy zsellérnek házból, komrából és istállóból álló háza *egy eszterha alatt* épült 1735-ben. (NmL IV. 22. Kárösszeírások, 1735.) Petrás András felsőtisztviszonyi lakosnak 1735-ben *egy rendbe* épült (ház, pítvar, 2 kamra, három istálló) lakóháza. (Uo. 1735.) Miklya Lukács zelenei lakosnak 1759-ben ház, pítvar, négy kamra beosztású lakóháza *egy fedél alatt* volt. (NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.)
194. NmL IV. Inquisitiones 1733/80.
195. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
196. NmL IV. 33. Fiscalia 1781/LIV/9.
197. Uo. 1826/39.
198. Uo. 1/1818/764.
199. Egy kiskürtösi nemes lakóházán 1836-ban az ablakok *zsalogaterai* össze voltak törve. Mással a zsalogterai egy *vitordlja* volt leszakítva. (NmL IV. 71. Archivum mixtum XII.1836/3.)
200. Forrásainkból sajnos nem állapítható meg, hogy bécsi, vagy kassai ölt használtak.
201. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
202. Az idevonatkozó adatokat a lakóház berendezésénél ismertetjük.
203. NmL IV. Inquisitiones 1700/75.
204. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1758.
205. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1817/1.
206. NmL IV. 71. Archivum mixtum 1830/11.
207. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1712/1—15.

208. 1795-ben Szűgy községből említeneek vesszőből font kéményt. „...páltzainkal meg dövéen azon rossz és vesszőből font kéményt, mondtuk, hogy miért nem tapasztaná be...” (NmL IV. Instantiae 1795 (523.))
209. *Garády*: Agárdi nép. Magyar és Erdélyország írásban és képekben. Pest, 1854.
210. „Mióután felsőbb helyeken tapasztaltatott, hogy nagyobb részint a tűzvész a teit tisztí vizsgálódás szerint a czélszerűtlen alacsony vesszőből, sőt nádból készített kúrtók miatt tört ki, s annak alacsonysága végett az égő szikrák a szalmafedelekre hulltak, ennél fogva szigorú felelősség terhe alatt meghagyatik, a helyiség előjáróinak, hogy ilyen rossz és czélszerűtlen kúrtók birtokosait miután most már a bekövetkezett tél miatt fel nem építhetik, de tavasszal azaz jövő május végéig oda fogják kényszeríteni, hogy a tűzfészek helyett czélszerű magas kúrtó építsenek.” (NmL IV. 39. Szolgabírói iratok. 1850.)
211. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1/1820/1484.
212. Szirák községben a paróchia kéményétől gyulladt ki a falu 1743-ban. (NmL IV. 33. Fiscalia 1746/XIX/1.) 1753-ban egy füleki tanú vallomásában olvashatjuk: „...s Szemeivel, hogy Kapitány ur Konyhája Kéményén ki ütven a Láng magát egy Süveg nagyságú Lángot, mintegy másfél ölnyre a Kéménytől a fedésre tsapvá a Szél. (Uo. 1753/XXIV/34.)
213. NmL IV. 33. Fiscalia 1707/17.
214. Uo. 1756/XXVII/3.
215. Uo. 1777/XLVI/23.
216. NmLV IV. 3. Közgy. iratok 1/1820/1484.
217. „...a Tűz padon Kemencze szája előtt egyebet Hamunál nem látva...” (NmL IV. 33. Fiscalia 1809/25.)
218. NmL IV. 33. Fiscalia 1787/LXXI/18.
219. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1839/2.
220. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1817 1.
221. NmL Archivum XII. 1843/16.
222. Ezzel kapcsolatban csupán két adatot közlünk: egy terényi tanú 1754-ben tett, vallomásából: „...Anna személyének pedig nem volt annyi ereje, hogy az Házba ment volna a pitvarból, honem a Fia fogta fel és úgy tette a Kemenczére...” (NmL IV. 33. Fiscalia 1754 (XXV/41.)). Egy sziraki asszony 1794-ben így vallott: „Akkor az Úram a Házban volt és a Kemenczén aludt.” (Uo. 1794/12.)
223. NmL IV. 33. Fiscalia 1707/17.
224. Uo. 1753/XXIV/16.
225. Uo. 1754/XXV/41.
226. Uo. 1756/XXVII/16.
227. Uo. 1773/XLI/70.
228. Uo. 1777/XLVI/23.
229. 1974/12.
230. Uo. 1804/22.
231. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1717/22.
232. NmL IV. Kárösszeírások 1722.
233. Uo. 1761.
234. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1796/129.
235. Vö. 232. jegyzettel.
236. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1717/22.
237. Uo. C. 1758/69.
238. Uo. D. 1768/34—81.
239. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1722.
240. NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1771/50—87.
241. Uo. 1/1812/996.
242. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/24.
243. Azonos a 240. jegyzettel.
244. NmL IV. 1. Közgy. iratok D. 1768/30—81.
245. Uo. C. 1758/69.
246. Uo. D. 1768/28—81.
247. NmL IV. 33. Fiscalia 1809/25.
248. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42.
249. Forrásainkban a két név rendszerint együtt található. Pl. „Egy Stok vagyis hoszszu láda”
250. NmL IV. Közgy. iratok C. 1758/69.
251. Uo. 1760/12/71.
252. Uo. C. 1758/69.
253. Uo. O. 1760/44—72.
254. Uo. 1/1796/129.

255. NmL IV. 71. Archívum mixtum III. 1828/7.
256. NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1767/20—79.
257. Uo. D. 1768/30—81.
258. NmL IV. 71. Miscellanea 1841/1.
259. NmL IV. 71. Archívum mixtum XII. 1848/18.
260. NmL IV. 1. Közgy. iratok G. 1777/26.
261. Uo. 1717/22.
262. Uo. D. 1768/28—81.
263. NmL IV. 33. Fiscalia 1816/120.
264. A XVIII. században nagyarányú kendertermelésre következtethetünk az egyes családok tulajdonában levő vászon és fonal mennyiségéből. 1722-ben egy csesztvei jobbágnak 125 rőf vászna égett meg. Egy litkei jobbágnak 110 rőf „vékony vászony” ment tönkre 1761-ben. Juhász Tamás csesztvei jobbágy *szátváján* 12 *rend*, vagyis 110 rőf vászon készítéséhez elegendő fonál égett meg. (NmL IV. 22. Kárösszeírások.)
265. A házilag szőtt vászon minősége — forrásaink szerint — két féle lehetett; *vékony* és *vastag*. A vastag vászonból készült a ponyva és a zsák.
266. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
267. MmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
268. Uo. O. 1760/44—72.
269. NmL IV. 33. Fiscalia 1816/120.
270. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
271. NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.
272. Uo. L. 1771/50—87.
273. NmL IV. 33. Fiscalia 1816/120.
274. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
275. NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.
276. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1722.
277. Uo. 1722.
278. Uo. 1726.
279. Egy 1722. évi lapujtői kárbecslésben olvashatjuk: „Viselt Fejel haj”, 1739-ben Fülekről említik először a „vankus haj”-at. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1722, 1739.
280. Uo.
281. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
282. Uo. L. 1771/50—87.
283. NmL IV. 33. Fiscalia 1787/LXIX/8.
284. Uo. 1796/25.
285. Uo. 1816/120.
286. Uo. 1816/78.
287. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1761, 1771.
288. Uo. 1722.
289. Uo.
290. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
291. NmL IV. 33. Fiscalia 1787/LXIX/8.
292. Uo. 1796/25.
293. NmL IV. 1. Közgy. iratok D. 1768/46—81.
294. MmL IV. 33. Fiscalia 1786/LXVI/3.
295. Litke (1761): „Dunna pehellyel”. (NmL IV. 22. Kárösszeírások), Becske (1771); „Felső Dunna Tollastul”. (NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1771/50—87.)
296. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
297. Uo.
298. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42.
299. NmL IV. 71. Archívum mixtum III. 1822/41.
300. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
301. NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.
302. NmL IV. 33. Fiscalia 1794/17.
303. Nm IV. 1. Közgy. iratok O. 1760,44—82.
304. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
305. NmL IV. 33. Fiscalia 1787/LXIX/8.
306. Uo. 1796/25.
307. NmL IV. 1. Közgy. iratok X. 1769/16—84.
308. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
309. A források megemlítik, hogy a *tűzlóca*, a *pad* és a *tűzpad* a kemence mellett van.
310. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42. Felsőszécsénykéről fenyőfából készült lócat említene 1834-ben. (NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1841/1.)

311. Uo. 1786/86.
312. NmL IV. 33. Fiscalia 1768/XXXVI/11.
313. Uo. 1770/XXXVIII/40.
314. Uo. 1771/XXXIX/11.
315. Uo. 1777/XLVI/23.
316. Uo. 1786/LXVI/2.
317. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1841/1.
318. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1796/129.
319. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
320. Uo.
321. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/24.
322. Uo. 1824/3.
323. Uo. VIII. 1838/1.
324. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1841/1.
325. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
326. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
327. Uo. 1/1796/129.
328. NmL IV. 33. Fiscalia 1747/XX/23.
329. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1841/1.
330. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1838/1.
331. NmL IV. 1. Közgy. iratok G. 1777/26.
332. A füleki nemesek 1663. évi kárlistáján gyakran találkozhatunk festett fogasokkal és tálasokkal, amelyeken rimaszombati „íratos tálok” és „újkeresztén korsók” voltak. (NmL XV. 2. Nagy Iván iratgyűjteménye.)
333. NmL IV. 71 Archivum mixtum VIII. 1838/1.
334. Uo. XII. 1843/14.
335. Uo. III. 1824/3, 1826/13.
336. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
337. NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1767/20—79.
338. Uo. G. 1777/26.
339. NmL IV. 33. Fiscalia 1776/XLIV/42.
340. „... Ezen fatens házában ablak mellett asztalnál ülven...” (NmL IV. Inquisitiones 1734/2.)
341. „... s az Lózára közel az Asztalhoz lefeküdt...” (NmL IV. 33. Fiscalia 1747/XX/23.). A Gömör megyei Béna (1806) községben a beteget íis „az asztal melletti Lóczára fektették.” (Uo. (1806/26—47).)
342. Uo. 1747/XX/23.
343. Uo. 1786/LXVII/45.
344. Egy illyni vádlott 1794-ben arra a kérdésre „Hát a pítvarban mit Csináltál a Sógoroddal?” — így válaszolt: „Igazán meg voltom, hogy oda készítvén az ágyat Szalmából a Sógorom, le vett Lábamról azt mondván, hogy én tőle teherbe nem esek, azon éjtzaka egyszer közősködtem véle.” (NmL IV. 33. Fiscalia 1794/55.)
345. NmL IV. Fiscalia 1715.
346. Uo. 1743/XVIII.
347. Uo. 1747/XX/2.
348. Uo. 1751/XXIII/.
349. Uo. 1752/XXIII/28.
350. Uo. 1754/XXV/41.
351. Uo. 1728/LV/12.
352. Uo. 1777/XLVI/23.
353. Uo. 1773/XLI/66.
354. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1809/326.
355. A tanú vallomásából: „... igen is volt gyanúsága, az Tsordás Fiára, hogy az Szalonnáját és ház héján lévő mogyoróját meglopta...” (NmL IV. 3. Fiscalia 1746/XIX/4.)
356. NmL IV. 33. Fiscalia 1745/XVIII, 1748/47.
357. Uo. 1745/XVIII.
358. Uo. 1771/XXIX/19.
359. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
360. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1841/1.
361. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
362. NmL IV. 31. Processus terminati 1770/1882.
363. NmL IV. Inquisitiones 1749/98.
364. Uo. 1761/21.
365. Uo. 12/1789/114.

366. NmL IV. 33. Fiscalia 1792/82—148.
367. Uo. 1751/XXIII/13.
368. NmL IV. 1. Közgy. iratok E. 1760/14—72.
369. Ezzel kapcsolatban néhány példát idézünk forrásainkból: Nagy Ferenc 42 éves karancs-keszi jobbágy vallotta 1745-ben: „... az meg lövetett legény pedig egyik kezében *fáklyát* tartott...” (NmL IV. 33. Fiscalia 1746/XIX/8.). — 1748-ban egy kislibercsel jobbágy vallotta: „... a Fatens a Házbul *fáklyával* kijött.” (NmL IV. 31. Processus terminati 1748/947). — Egy 1754. évi terényi tanúvallomásából: „... nem sok idő múlva zördülés eset *fáklyát* gyújtván kiment a Pitvarba... el vevén a *fáklyát* az Anyósa kezéből...” (NmL IV. 33. Fiscalia 1754/XXV/41.) — 1773. Lóc: „... a feleségének égő *fáklyát* adván a kezében...” (Uo. 1773/XLI/52.) — 1773-ban egy lapujtói vádlott vallotta: „... midőn az orsómat kerestem az Kamrában, kezemben lévő *fáklyának* az lángja bé ütődött az ottan függő kenderbe.” (Uo. 1773/XLI/70.).
370. NmL IV. 33. Fiscalia 1776/XLIV 93.
371. NmL IV. Inquisitiones 1748/47.
372. NmL IV. 33. Fiscalia 1752/XXIII/26.
373. Uo. 1787/LXXI/2.
374. NmL IV. 1. Közgy. iratok E. 1760/14—72.
375. Uo.
376. Uo. P. 1773/89, 1/1772/3—89.
377. Uo. 1/1796/129.
378. NmL IV. 33. Fiscalia 1804/28.
379. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1735.
380. Az ipolykúrti kocsmáros házában, 1771-ben, „Lámpásában levő Gyertyát” gyűjtotta meg. (NmL IV. 33. Fiscalia 1771/XXXIX/65.). — Egy 1787. évi kállói tanúvallomásában olvashatjuk: „A falu istállójába azon Kis Gyertyát amely a Lámpásba égett el fűjtam...” (Uo.).
381. Schram, i. m. 681.
382. NmL IV. Inquisitiones 1754/5.
383. NmL IV. 39. Liber currentium 1784—1835.
384. NmL IV. 71. Archivum mixteum XII. 1845/16.
385. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
386. Uo.
387. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
388. Uo. L. 1756/67.
389. Uo. B. 1760/12—71.
390. Uo. 1807/111.
391. Uo. C. 1758/69, B. 1760/12—71.
392. Uo. 1738/42.
393. Uo. 1735/39.
394. A kamrában tartott szűszék, hordó, kád, hambár, fonott kas, stb. egyéb adatait (anyag, készítés) tonulmányunk más részénél közöljük.
395. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1717/22. Karancsapátfalva.
396. Országos Levéltár, Jankovich család levéltára. fasc. 22—98.
397. NmL IV. Inquisitiones 1746/86.
398. NmL IV. 1. Közgy. iratok B. 1760/12—71.
399. Uo. C. 1758/69.
400. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1825/1.
1. Misgos Gróf Forgács Koloval Erdejébe vett 35 darab 8 és 9 öles fenyőfa szálakért mellynek vastagsága: 12 és 13 tzol vala, onnét Vilkéig való leszállításával együtt és darabját 9 f 33 xkon számítván fizetődött: 334 f 15 xr.
 2. 165 darab 4—4 1/2 és 5 öles szálakért, melleyből falra való gerenda, széleken szarufák teltek 2 ftyával: 330 f.
 3. 1500 darab fűrészelt létért: 300 f.
 4. 100 darab Deszkáért: 75 f.
 5. 6400 Létz szögért 30 xjával száza: 32 f.
 6. 60000 Sindelyért Mohorára való hozással, ezért 10 forintyával: 600
 7. 2000 Sindelyért 8 Ftyával hozás nélkül: 160 f.
 8. 120,000 darab sinden szögért, ezrét 2 ftyával: 240 f.
 9. 250 darab kapuba való fejes szögekért 6 f 15 xr.
 10. Egy mázsa vasért: 25 f.
 11. Nyolcvan mérő mészért 1 f 6 xr: 88 f.
 12. Négyezer égetett Tégláért 20 ftyával: 80 f.
 13. Nyolc öll kőért: 20 f.

14. Ácsoknak fizetett bér: 390 f.
15. Kőműveseknek fizetett bér: 80 f.
16. Kovácsoknak fizetett bér: 8 f 55 xr.
17. Lakatosnak fizetett bér: 1 f 12 xr.
18. Kokoval Ober Jágernak: 35 f.
19. A mohorai jobbágyok Robotbul dolgoztak szekérrel 113 napot 2 ftyával: 225 f.
20. A Csalomi Jobbágyok 32 napot: 64 f.
21. A mohorai zsellérek ácsok és kőművesek mellett 145 1/2 napot 20 xjával: 48 f 30 xr.
22. Magam 9 czol vastagságú s 4 1/2 öll hosszúságú Tölgyfa gerendáimból attam azen pajtára való kapu Tengelynek 4 darabot: 20 f. A pajta építésének összes költsége: 3.163 f. 67 xr.
401. NmL IV. 1. Közgy. iratok B. 1760/12—71.
402. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
403. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
404. Alsósztrégova: NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
Zelene: Uo. O. 1760/44—72.
Lest: Uo. B. 1760/12—71.
Karancsapátfalva: Uo. 1717/22.
405. Hoffmann Tamás: Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII (1956) 557. — Selmeczi Kovács Attila: a csűr szerepe Észak-Heves megyei paraszti gazdálkodásában. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. 203—204.
406. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1717/22.
407. Uo. T. 1765/22—77.
408. Uo. 1786/1634.
409. Uo. 6/1791/921.
410. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1830/28.
411. Uo. 1833/8.
412. Uo. XII. 1848/3.
413. NmL IV. 1. Közgy. iratok D. 1768/28—81.
414. NmL IV. 33. Fiscalia 1781/LIII/63.
415. NmL IV. Inquisitiones 1736/100.
416. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1822/11.
417. Szügy, Szendehely, Cserhátsurány, stb. (Földhivatal. Balassagyarmat).
418. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.
419. Uo.
420. Uo. O. 1760/44—72.
421. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
422. NmL IV. 33. Fiscalia 1787/LXXI/18.
423. NmL IV. 1. Közgy. iratok 2/1776/21—94.
424. Uo. 1/1796/129.
425. Uo. 5/1807/350.
426. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1818/3.
427. Uo. 1825/15.
428. Uo. 1819/4.
429. Uo. 1827/11.
430. Uo. 1836/4.
431. Uo. 1819/4.
432. NmL IV. 3. Közgy. iratok 5/1799/522.
433. Uo. 5/1807/350.
434. NmL IV. 71. Archivum mixtum XII. 1853/10.
435. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
436. Uo.
437. NmL IV. 1. Közgy. iratok O. 1760/44—72.
438. NmL IV. 22. Kárösszeírások.
439. Uo.
440. NmL A szécsényi járás 1724. évi összeírása.
441. Vadkert (Érsekvadkert) lakói 1817-ben azért emeltek panaszt a megyénél, mert a katonák a jobbágyok istállóit lefoglalták, saját állataikat pedig a szabadban kénytelenek tartani. (NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1819/1732.).
442. Az ezzel kapcsolatos adatokat alább, az udvar építményeinél.
443. Zólyomi József: Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. Agrártörténeli Szemle. X. (1968) 446—448. old.

444. NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1208.
445. NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1771/30—87.
446. Uo. L. 1771/50—87.
447. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1836/3.
448. NmL IV. Inquisitiones 12—1771/146.
449. NmL IV. 71. Archivum Mixtum III. 1822/11.
450. NmL IV. 1. Közgy. iratok B. 1760/12—71.
451. Uo. B. 1764/17—76.
452. Uo. L. 1771/50—87.
453. Uo. 5/1807/350.
454. Uo. L. 1771/50—87.
455. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1830.
456. Uo. 1722.
457. NmL IV. Inquisitiones 1734/26.
458. Uo. 1736/95.
459. Uo. 1742/48.
460. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1761.
461. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1817/1.
462. A kutat Kantzer Jakab kőműves mester készítette. A földbirtokosnak benyújtott számlájában olvashatjuk: „Kemény fekete kőből ki rakott kút 3 1/2 öl mélységű, az allya apokából vagyun ki vágva, melyre 5 öl kő kivántatott.” (Uo.)
463. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1839/1.
464. Korin Mátyás 36 éves tanú vallja: „... látta azt is, hogy egykor télnék idején kemény hidegben a Kút ágashoz kötötte feleségét...” (NmL IV. 33. Fiscalia 1746/XIX/9.).
465. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1/1753/61.
466. Uo. 4/1755/60.
467. Uo. D. 1781/301.
468. NmL IV. Instantiae 8/1797/701.
469. NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1817/1.
470. NmL IV. 71. Archivum mixtum VIII. 1836/3.
471. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1830.
472. A gémeskút részeinek elnevezésére néhány forrást idézünk: Balassagyarmat földesura 1753-ban „Ágast, Gimet, ostort” adott a városnak. (NmL IV. 1. közgy. iratok 1/1753/61.). — Gelenits István mohorai tisztartó 1757-ben írja földesurának: „... azon kívől Kúthoz való Ágas. Gémet és ustorfát, hogy Hétfőn vagy kedden föl lehetne csináltatni.” (Uo. 4/1755/60.). — Benyiczky Lajos pálfalvai kastélyának udvarán 1822-ben felállított „kút ágas. gémet ostor, rajta függő rotskával” 2,15 forintba került. (NmL IV. 71. Miscellanea VII. 1817/1.).
473. NmL IV. 71. Archivum mixtum VII. 1836/3.
474. NmL IV. 1. Közgy. iratok D. 1781/89.
475. NmL IV. 22. Kárösszeírások 1735, 1761, 1830.
476. Uo. 1726.
477. Uo. 1731.
478. Uo. 1735.
479. Uo.
480. NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1756/67.
481. Uo. B. 1760/12—71.
482. Uo. C. 1758/69.
483. Uo. D. 1759/70.
484. Uo. O. 1760/44—72.
485. Uo. E. 1760/14—72.
486. Uo. B. 1764/17—76.
487. Uo. D. 1768/32—81.
488. Uo. Z. 1770/85.
489. Uo. L. 1771/50—87.
490. Uo. P. 1773/3—89.
491. Radványi, i.m. (L.: 87. jegyzet).
492. Bél Mátyás, i.m. (L.: 5. jegyzet).
493. Szeder Fábán: A Palóczok. (Tudományos Gyűjtemény, 1819. VI.)
494. Török Gábor: Kik Szeder Fábán palócai? (Magyar Nyelvőr, LXXXV/1961/88.)
495. Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 19.
496. Mocsúry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Esmertetése... Pest, 1826.
497. Krizsány János, i.m. (L.: 142. jegyzet).

Kapros Márta:

A gyermekekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban

A születéssel, a gyermekkel kapcsolatos hiedelmek és szokások iránt az érdeklődés már korán megnyilvánult a népelet kutatói körében.¹ A múlt század végén több tanulmány foglalkozik az e témakörbe vágó hagyományokkal. Így például *Jankó János* három monográfiájában külön fejezetet szentel az életkori szokásokon belül a születésnek, a babonák fejezetében pedig az ide kapcsolódó hiedelmeket ismerteti.² *Wlislackiné Dörfler Fanni* összefoglaló jellegű tanulmányt tesz közzé az Ethnographiában „A gyermekek a magyar néphitben” címmel, s egyúttal felhívást intéz, elsősorban a magyar asszonyokhoz, hogy gyűjtéseikkel gazdagítsák a „gyermek ethnographiájá”-ra vonatkozó ismereteinket. *Versényi György* 1894-ben kitűnő adatokat publikál e témakörből, részben a fellelhető eddigi irodalom, részben saját gyűjései nyomán.³

A téma iránt az orvosok érdeklődése is megnyilvánul. Ennek köszönhető több alapvető munka. Így elsősorban *Temesváry Rezső* könyve, amelynek anyagát kérdőíves módszerrel vidéki orvosok, falusi bábák révén gyűjti össze, természetesen felhasználva a már korábban megjelent anyagot is.⁴ Hasonlóképpen pompás adalékokat tesz közzé Hajdú vármegye tisztí főorvosa *Liszt Nándor* is, elsősorban a gyermek gyógyítása körüli hiedelmekről.⁵ Az orvosok későbbi érdeklődését bizonyítja *Berde Károly* munkája,⁶ amely már megjelent irodalmon alapul, de rendszerezésében eltér a szokásos néprajzi módszerektől. Ebben megtaláljuk a kisgyermekkel kapcsolatos anyagot is.⁷

Az ide vonatkozó szokásokról és hiedelmekről a századfordulótól kezdődően napjainkig számos kisebb-nagyobb publikáció jelenik meg egy-egy helységbe, vidékre vonatkozóan.⁸ Külön ki kell emelnünk *Gönczi Ferencnek* a „Somogyi gyermekek” című munkáját,⁹ amelyben a kisgyermekkel kapcsolatos szokások és hiedelmek rendkívül gazdag anyagát tárja fel, alaposságával, rendszerezésével példát mutatva a további kutatásokhoz. Ugyancsak kiemelendő *Kresz Máriának* „A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban” címmel megírt doktori értekezése,¹⁰ mely sajnos kötet formájában nem jelent meg, csak résztanulmányok láttak napvilágot belőle.¹¹

Hasonlóan a korábbiakhoz,¹² a modern szempontú néphit dolgozatokban, monográfiákban is megfelelő helyet kap ez a téma. A gyermekekre vonatkozó hiedelmek részben beletartoznak nagyobb egységekbe (rontás, gyógyítás), s az ilyen témájú dolgozatokban szerepelnek.¹³ Más részük az ősvallás kutatásához

szolgáltat hasznos anyagot, s ezen a témán belül kiterjedt irodalmuk van.¹⁴

Bár a vizsgált témakörből tovább bővíthetnénk a publikációk felsorolását,¹⁵ az Ipoly mentét tekintve korábbi néprajzi irodalomra támaszkodni csak kevésbé tudunk. Erről a területről mindössze egy témabavágó dolgozat jelent meg: *Nyáry Albert* „A palóc anya és gyermeke”.¹⁶ A címben szereplő „palóc” fogalom lényegesen nagyobb területet foglal magába, tekintettel azonban arra, hogy a szerző Piliny községben volt földbirtokos, a Szécsénytől északra eső és a Karancs nyugati lábánál elterülő községek népét ismerte jobban.¹⁷ Egyébként maga a dolgozat nagyobb teret szentel a paraszti házbelső pontos leírásának, mint a címben jelölt témának. Mihálygergéről írott tanulmányának bevezetőjéből megtudjuk, hogy nem csupán megfigyeléseit rögzíti, hanem feldolgozza a községbeli kántor 1880 körüli, Pintér Sándor megbízásából készített feljegyzéseit is,¹⁸ így az adatok időbelisége sem egyértelmű. Lokalizálási problémák merülnek fel a témával foglalkozó országos összefoglalások esetében. A „Felső-Magyarország”, „palócok” meghatározás túl általános, az ilyen adatok felhasználását nem tartottam célszerűnek. Csak azokat említem a jegyzetben, amelyek Nógrád, illetve Hont megye megjelöléssel szerepelnek, bár itt is lényegesen nagyobb területről van szó. Ugyancsak jegyzetben hivatkozom *Farkas Pál* adataira,¹⁹ mivel házagos helymegjelöléseiből, közölt fotóiból, az egész fejezet anyagából következtetni lehet arra, hogy megfordult az Ipoly menti községekben is. Ezek meglehetősen szűkszavú utalások egy-egy hiedelem meglétére.²⁰ *Manga Jánostól* csak azokra az adatokra hivatkozom, amelyek egyértelműen az Ipoly völgyéből származnak.²¹

Az alábbiakban mintegy 17 község gyermekekre vonatkozó hiedelemanyagát mutatom be. Ezek a falvak a következők, Bernecebaráti, Ipolyfödemes,²² Drégelypalánk, Nagyoroszi, Ipolyvece, Patak, Dejtár, Érsekvadkert, Ipolyszög, Csesztve, Órhalom, Hugyag, Csitár, Ludányhalászi, Litke, Mihálygerge, Ipolytárnóc. A községek nagyobb része az Ipoly bal partján, a mai Nógrád megye területén helyezkedik el.²³ Korábban az első öt Hont vármegyéhez tartozott.²⁴

1970 óta végzett helyszíni kutatómunkám során elsősorban a népi társadalom oldaláról közelítettem a születés kérdéskör hagyományaihoz. Gyűjtőterületem inkább csak földrajzilag mondható egységesnek. A magyar és szlovák²⁵ községek gazdasági, társadalmi viszonyok, a tárgyi kultúra tekintetében jelentős különbségeket mutatnak²⁶ különösen századunkban, tehát abban az időszakban, amelyre anyagunk legnagyobb része vonatkozik. A gazdasági, társadalmi körülmények meghatározták a gyermek életét is. A jelen feldolgozásban bemutatott hiedelem- és szokásanyag mégis egységesnek mondható. E rítusok csoportosításánál azt veszem alapul, hogy minek érdekében, milyen céllal végezték ezeket. A gyermekkel kapcsolatos vágyak többnyire azonosak voltak egy zsellér- vagy egy gazdacsaládnál.²⁷ A gyakorlati megvalósulás lehetőségeiben természetesen jelentős eltérések voltak. Szándékosan hagytam figyelmen kívül azonban racionális oldalt, vagyis azt, hogy a valóságban ugyanezen célok eléréséhez nem babonás praktikákra van szükség, hanem a terhes anya védelmére, a szülésnél, kisgyermeknél feltétlen higiénára, orvosi segítségre, anyagi szempontból kiegyensúlyozott, pedagógiai rendszeres nevelésre stb. Ezeket, sok esetben a józan belátás ellenére sem vették figyelembe, mert a gazdasági, társadalmi tényezőknél nagyobb volt a szabályozó szerepük. A mágikus szokások, jóslások nem igényeltek mást, mint cselekvésben résztvevő, illetve cselekvést végző személyeket. Ez akciók révén — úgy vélték — megtették, amit meg lehet tenni, tehát mentesültek az egyéb irányú felelősség alól. Hozzájárult ehhez

még az a körülmény, hogy a praktikák segítségével olyan jelenségeket is biztosítani véltek, amiket a valóságban nem lehet befolyásolni.

A vélt funkciók nyomán a paraszti gazdálkodás nehezebben megközelíthető területeit világíthatjuk meg, s kirajzolódik a gyermekkel kapcsolatos bennük élő mentalitás, a gyermektől való elvárások, hozzá fűződő remények. Csak ritkán kapunk értékelhető választ, ha erre direkt módon rákérdezünk. A máigis szokások céljai viszont tiszta formában őrzik az ide vonatkozó képzeteket. Ezek pontosabb körülhatárolását segítették a kötetlen beszélgetések, a néprajzi szempontból első pillanatra érdektelennek látszó történetek.

A magzat védelme, komplikáció-mentes szülés

Köztudott tény, hogy a parasztságnál még a közelmúltban is²⁸ lényegesen nagyobb volt a gyermekek száma, mint más társadalmi osztályoknál.²⁹ A fennálló gazdasági és társadalmi viszonyokból fakadt, hogy a gyermek születése korántsem volt öröm. Régebben irracionális eljárásokkal, és gyakran az anya halálához vezető, saját maguk végezte mechanikus módszerekkel igyekeztek útját állni a bő gyermekáldásnak, később mind gyakrabban fordultak orvoshoz. A gazdák félték, hogy a sok gyermekkel elaprózik a birtok, a zsellérek, cselédek sokszor saját megélhetésüket is alig tudták biztosítani, nemhogy egymás után születő gyermekeikét.³⁰ A sok gyermektől való félelemből adódik, hogy a vetélés, koraszülés (a kettő között nemigen tettek különbséget, mivel a koraszülött gyermek megfelelő egészségügyi szolgáltatások hiányában ritkán maradt életben) elkerülését célzó szokást, hiedelmet keveset találunk. Ezeket is legtöbbször nem preventív eljárásként említik, hanem csak mint a jelenség magyarázatát.

Általánosan ismert szólás az idősebbek körében, hogy az asszony *letette a gyereket, elment neki a gyereke*. Ennek oka a magyarázat szerint legtöbbször az, hogy az asszony megemelte magát, megfázott vagy elesett (Drégelypalánk, Húgyag, Ipolyfödemes, Litke, Ludányhalászi, Órhalom). Legtöbbször azonban hozzáfűzik hogy a menyecske szándékosan emelgetett, végzett erején felüli munkát ilyenkor, csak hogy megszabaduljon nem kívánt terhességétől. Egyesek szerint az is előfordult, hogy „megevett valamit, ami a kicsinek nem jó” (Ipolyfödemes). Arra nem tudnak választ adni, hogy mi ez a „valami”. Ismert dolog azonban, hogy a népi magzatelhajtás egyik irracionális módszere bizonyos szokatlan vagy mérgező anyagok evése, ivása.³¹ Itt is felmerül tehát annak a lehetősége: szándékosan ettek ilyesmit, hogy *letegyék a gyereket*.

Gyakran emlegetik a *megkívánást* is. Bár nem minden asszony olyan kívánság fajta, de sok, ha terhesség alatt megkíván valami ennivalót és nem kapja meg, akkor rögtön *megbabázik* (megszüli a gyermeket), sőt az asszony is belehalhat. A hagyomány szerint az ételre a magzatnak van szüksége. Ezt igazolja egy Ipolyfödemesről származó történet az 1910-es évekből: „Beszélték, hogy egy állapotos asszony ott Ipolyság határában ment az úton. Egy nagy szőlő vót ott. Az asszony megkívánta, hát odament, leszakított egy szemet. A csősz meglátta, oszt rálőtt. Mer' hátulról nem látta, hogy állapotba' vót. Meg is halt az asszony, vót nagy tárgyalás. Oszt fel is boncolták. Ilát ahogy benne vót a kisbaba, annak a száján vót a szem szőlő (elmondta Nagy Jánosné, sz. 1895.).

A hiedelem még ma is él az idők körében. 1970-ben mesélte Ludányhalászi-ban Mester Lászlóné (sz. 1896.): „Mostanába' is vót ilyen. Egy cigányasszony

járt kéregetni. A szomszédba' pont mákoskalácsot süttek, oszt az asszony kért abból is, mer' állapotos vót. Azok meg nem adtak. Erre az asszony összeesett, alig bírták magához téríteni. Még avvót a szerencse, hogy akkor oszt mindjárt adtak neki, így nem lett baj. Mikor hozzám jött, még a narancsot is odaadtam, nehogy baja legyen. Mégis sajnálta az ember, ha cigány is."

Ilyen esetben tehát mindig meg kell kínálni az asszonyt. Ha csak egy falatot eszik is, már elkerüli a bajt. Részben segít az is, ha utólag kap az ételből, így legalább ő életben marad. „Még édesanyám mesélte. Egy asszony mákosgubót kívánt meg valahun. Az ura halász vót, oszt vitte a halat eladni, oszt ott főztek mákosgubót. Oszt nem kínálták meg. De úgy ért haza, hogy már a szája össze vót neki szorulva. Olyan rosszul lett. Az anyja csak kérdezte: »Mit láttál? Mit láttál?« »Hát mákosgubót« — de alig tudta kimondani. »Oszt nem kínáltak meg?« »Nem.« Szaladtak oszt, hoztak egy kicsit, de nem tudta kinyitni a száját. Valahogy egy kicsit csak belészorítottak neki a szájába. Elvetélt azért' de különben az asszony is mehhalt vóna" (Őrhalom, elmondta Balla Ignácné, sz. 1899.).

Az idézett két utóbbi történet is igazolja azt a nézetet, hogy bár a *megkívánás* a magzattól ered — ha az anya kívánságát kielégítik — magát az asszonyt is védik. A baj megelőzése tehát mindkettőre irányul. A *megkívánáshoz* fűződő hiedelemből fakad, hogy ha a terhes asszony bármi ételféleséget, gyümölcsöt lop, nem tekintik bűnnek (Ipolyvece).

Van néhány megelőző eljárás, amivel a magzat fejlődését, a szülés problémamentes lefolyását igyekeztek biztosítani. Az állapotos asszonynak nem tanácsos *mérekeezni*, mert akkor nem fejlődik benne tovább a magzat (Őrhalom). Jobb, ha nem eszik sokat terhessége alatt, ez esetben ugyanis „a gyerek nagyon meghízik benne”, és nem tudja élve világrahozni, vagy csak nagyon sok kínlódás után (Ipolyfödemes, Ipolyszög, Litke). A komplikáció-mentes szülést biztosítja a hiedelem szerint az, ha az állapotos asszony sokat mozog, dolgozik (Csesztve, Litke, Őrhalom).³² A könnyű szülést célzó eljárások — hasonlóan a *megkívánáshoz* — egyaránt történtek a gyermek és a szülő nő érdekében.³³

Annak megakadályozására, hogy a gyermek halva szülessen, semmi adatot nem találunk. Ha az újszülött nagyon gyengének látszott, akkor is csak a keresztelést tartották fontosnak,³⁴ hogy ezzel a gyermek lelkének nyugalma biztosítsák a túlvilágon, s bejusson a mennyországba. Ha a gyermekhalálra vonatkozó mentalitást igyekszünk felderíteni, ilyen válaszokat kapunk: „Ha mehhalt, maj' lesz másik. Annyi gyerek született akkor!” „Sajnálni sajnálták, de jól járt szegényke, hisz nem vót megélhetés.”³⁵ Nincs mit tenni ellene, hiszen az isten adta, ő is veszi el. Legfeljebb azok a családok próbálkoztak, ahol nem volt még élő gyermek, és az újszülöttek egymás után pusztultak el. Ilyenkor azt tanácsolták, hogy a gyermeket ki kell adni az ablakon, és úgy bevinni újra a házba, akkor életben marad (Őrhalom).³⁶ Állapotos asszonyt nem szívesen hívtak keresztanyának, mert azt tartották, hogy vagy a keresztgyermek, vagy a keresztanya leendő gyermeke meg fog halni (Bernecebaráti, Csesztve, Húgyag, Őrhalom, Litke). Elhalt gyermek nevére sem jó keresztelni, mert az újszülött meg fog halni (Csesztve, Drégelypalánk, Húgyag, Ipolyfödemes, Őrhalom). De ha az ütközött a faluban szokásos névadási gyakorlattal (pl. az apa, nagypapa nevére keresztelt — jobbára első — gyermek meghalt és ismét fiú született), vagy ha a szülőknek tetszett a név, újra ezt adták a következőnek. Arra is van több példa, hogy sokgyermekes családoknál szándékosan adták az elhalt előző testvér nevét, hogy majd ez is elpusztul (Őrhalom).

Ha azután a fogamzásgátló, magzatelhajtó eljárások, a család titkos reménykedése ellenére mégis megszületett a gyermek, ráterelődött a figyelem. Ha már megvan, lehetőleg olyan legyen, amilyennek a család, falu szeretné. Ennek érdekében rögtön megsokasodtak a mágikus szokások az újszülött körül.

A gyermek neme

Arra vonatkozólag, hogy fiú vagy leánygyermeknek örültek jobban, megoszlanak a vélemények. A válaszok mögött gazdasági helyzetben gyökerező, raciónális okok állnak.

A volt jobbágyoknál még fellelhetők a nagycsalád rendszer emlékei.³⁷ A nagycsalád szerkezetéből adódott, hogy a fiúnak jobban örültek, hiszen a lány házasságkötése révén elkerült a háztól, s addig sem sok hasznot hajtott, kevéssé vette ki részét a közös munkából. Ezzel szemben a fiúgyermek egész életében a család közösségébe tartozott, s leendő felesége, gyermekei újabb munkaerőt jelentettek. A férje családjába került lány bizonyos mértékben továbbra is rászorult szülei segítségére.³⁸ Ha gyermek nélkül özvegyen maradt, kénytelen volt szüleihez visszamenni. A nagycsalád *szétválakozásával* ez az indoklás érvényét veszítette, hiszen lakodalom után mindkettő külön költözött, segíteni pedig egyaránt visszamentek a szülőkhöz feleségükkel, férjükkel. Ha nem volt a családban fiúgyermek, a lány férje „elment vőnek”, azaz a feleség családjához költözött, s gondozta gazdaságukat. Ebben az időben más, ugyancsak gazdasági eredetű tényezők szóltak ismét a fiú mellett. Az első világháború után a paraszti birtok vásárlás útján történő gyarapításának lehetősége minimálisra csökkent, s ennek következtében egyre több pénz jutott a *tisztaszoba* berendezésére, a ruházkodáson belül különösen a nő viseletre. A hivalkodó házbelső tartozékai, a sokszor ésszerűtlenül gazdag ruhakészlet a leány hozománya volt. Ez, különösen ha több lány is volt, érzékenyen érintette a család helyzetét.

A zsellércsaládoknál, cselédeknél más volt a helyzet. Nekik nem állt módjukban olyan gazdag hozománnyal férjhezadni a lányokat; a legszükségesebb ruháneműt pedig leánynak, legénynek egyaránt biztosítani kellett. Mivel ezek a rétegek kiscsalád formában éltek, — főleg az asszonyok — jobban örültek a lányoknak: az alig cseperedő leánykára már rá lehetett bízni az apróbb gyermekeket, s az anya mehetett dolgozni. A férfiak a fiúgyermeket fogadták szívesebben, mert ház körüli munkáikban segítségükre volt, amellett hamarabb jelentett önálló munkaerőt a családnak.³⁹

A gazdasági okok mellett utalnunk kell érzelmi motivációkra is. Az apák büszkéek voltak, ha fiuk született. Az asszonyok, érezvén saját kiszolgáltatottságukat, sokszor inkább fiút vártak. Esetenként változott a vélemény attól függően, hogy korábban született gyermekeik milyen neműek voltak.

Általában azért mindenkinek megegyezik a véleménye abban, hogy egy fiú legyen a családban, lehetőleg a legelső gyermek, aki a családfőt váratlan halála vagy munkaképtelenné válása esetén helyettesíteni tudja. Az első gyermek mellett szól az a körülmény is, hogy vidékünkön általában a legidősebb gyermek maradt a szülőkkel egy fedél alatt, ő gondoskodott róluk öregségükre. Jobbmódú gazdacsaládoknál feltűnik az az indok is, hogy a fiú továbbvitte a családnévet.

A felsorolt indokok természetesen csak tendenciákat jelölnek, melyek egy-egy konkrét esetben különböző intenzitással érvényesültek. Általában levonhatjuk a következtetést, hogy fiúgyermeket vártak jobban.

Ezt bizonyítják azok a szokások, melyekkel a születendő gyermek nemét igyekeztek befolyásolni, s szinte kizárólag arra irányultak, hogy fiú szülessék, itteni szóhasználat szerint *gyerek*, ne csak *lyányka*. Lakodalom alkalmával, amikor már nagy gonddal elkészült a menyasszony ágya, valaki felkapott az ott bá-méskodó gyermekek közül egy kisfiút és a felrakott *fejelek* (párnák) közé dobta. A szorgoskodó nyoszolyóasszonyok alaposan elcséptették a gyereket, hiszen kezdhették előlről az ágy megvetését. Így aztán a nagyobb fiúk, akiknek már volt ilyen irányú tapasztalatuk, nemigen lábatlankodtak ott. Egyesek szerint ezt azért csinálták, hogy az első gyermek fiú legyen. Mások szerint nem feltétlenül az első gyermek nemére vonatkozott a cselekvés, hanem arra, hogy az új párnák szülessen fia is (Órhalom).⁴⁰ Szinte mindegyik községben emlegetik, hogy mikor a menyasszony megérkezett a vőlegényes házhoz, egy 5–6 éves kisfiú lefeküdt a küszöbre, s az új asszony rajta keresztül lépett be. Neme-gyszer összeverekedtek rajta a gyerekek, hogy melyikük fekdjön le, mert ezért pénz vagy néhány darab sütemény járt nekik.⁴¹ Órhalomból és Nagyoroszból származó adatok szerint ez is azért volt, hogy az új párnák legyen fiúgyer-meke, illetve az elsőszülött — fiú legyen.⁴² Ipolyfödemesen ismerték azt a szo-kást, hogy, amikor a vőlegényes háznál a menyasszony először leült, egy kis-lányt vagy egy kisfiút ültettek az ölébe, attól függően, hogy első gyermeknek lányt vagy fiút szerettek volna.⁴³

Az állapotos asszonynál különböző jelek figyelhetők meg, amikből a szüle-tendő gyermek nemét vélik megjósolni. Legáltalánosabb, hogy „ha hegyes a hasa”, fiú születik; a „lyánykánál inkább a farba’ van”, azaz „szép gömbölű a hasa” (Csesztve, Litke, Órhalom).⁴⁴ Mások szerint, „ha gyomrodan’ van, lyányod lesz”, „fiad lesz, mer’ le van ereszkedve” (Ludányhalászi). Van, aki azt állítja, hogy a *gyerek* a has bal oldalán fekszik (Órhalom). Ha az anya májfol-tos, ez leányka születésére utal (Ludányhalászi, Órhalom). Ha a terhes asszony lába dagadt, lánya lesz.⁴⁵ Órhalomban úgy tartják, ha sokat szenved terhessége alatt az anya, akkor lány születik, litkeiek szerint ez esetben éppen fiú lesz. Abból is lehet következtetni, hogy ki jön elsőnek újév reggelén köszönteni az olyan házhoz, ahol állapotos asszony van. Férfi látogató fiút, nő kislányt jelent (Ludányhalászi).

Az újszülött tulajdonságai, veleszületett rendellenességek

Ha azt vizsgáljuk, milyen gyermeket tartanak kutatási területükön szépnek, általában olyan tulajdonságokat sorolnak, amelyek szerintük az egészség külső megnyilvánulásai. Az a *fáin gyerecske* (általában ezt a jelzőt használják), ame-lyik „szép gömbölű arcú”, „jó hús van rajta”, fontos, hogy „jó súlya legyen”.⁴⁶ A kövérség mellett az egészség másik legfontosabb jele a piros arc. Az olyan családoknál ahol a menyecske gyermeket várt, az asszony édesanyja vagy anyó-sa az úrnapi *gunyhóból* piros rózsaszirmokat vitt haza. Mikor a kicsi megszü-letett, a szirmokat az első fürdővizébe beledobták, hogy olyan piros legyen az arca, mint a rózsza. A szirmokat nem öntötték ki a fürdővízzel, legtöbbször a kisgyermek nagyanyja őrizte imakönyvében (Nagyorszi). Az is fontos, hogy a gyermek „erős legyik, mint a vas”. Ezt segíti elő, ha a várandós asszony sok diót eszik (Litke). Ugyanez volt a céljuk azzal is, hogy újszülöttet hideg vízben fü-röszttették meg (Bernecebaráti).

Ezen kívül van még néhány külső tulajdonság, amit mágikus cselekvésekkel is igyekeztek elősegíteni. Különösen kislánynál fontos, hogy már születésekor nagy haja legyen, de a kopasz fiú sem szép. A hosszú haj előidézésére az állapotos asszony kukoricát lopott (Bernecebaráti, Hugyag, Litke, Órhalom). A hányingerrel nem sokat törődött, hiszen ez annak a jele, hogy „nagy haja van a gyerekek odabe!” (Órhalom). A haj göndörségét — véleményünk szerint — úgy lehet előidézni, hogy az újszülöttet ködmönre, bekecsre fektetik (Hugyag, Litke, Ludányhalászi, Órhalom). A fekete szemet is kedvelték. Ilyen lesz a gyermeknek, ha az anyja lakodalmán a vőlegényes házba érve a kémény alá állott s felnézett a kürtőbe (Ipolyfödemes, Ipolyvece).

Ha a várandós asszony jelenlétében a közösség véleménye szerint szép kisgyermek volt, gyakran mondták: „Na, erre csudálj rá, hogy ilyen legyen a tiéd is!” (Ipolyvece)⁴⁷

Érdekes módon jelentkezik a hasonlóság kérdése. Az újszülöttet vizsgálgatták, hogy melyik szülő vagy rokon vonásait fedezik fel rajta. Azonban a külső jegyekből tartalmi következtetéseket vontak le. Például: „Az apjára hasonlít, az a rendes gazda fajta, nem olyan szegény zsellér fajta, mint az anyja.” Ez is csak olyan kurva fajta lesz, mint az apja, tisztára rá hasonlít!” A család legszívesebben valamelyik tekintélyes idős rokonhoz igyekezett hasonlítani a gyermeket.

Vizsgáljuk meg most: melyek azok a külső tulajdonságok, amelyeket elkerülni igyekeztek. Már utaltam rá, hogy nem szeretik, ha haj nélkül születik a csecsemő. Ezért nem ajánlatos a várandós menyecskének tököst lopni (Bernecebaráti, Hugyag, Órhalom). Egyesek szerint ennek nemcsak a kopaszság a következménye, hanem az is, hogy aránytalanul nagy „tökfeje” lesz a gyermeknek (Órhalom). Ipolyfödemesen úgy vélték, hogy nem lesz szép dús, hosszú haja a lánynak, ha kisgyermek korában vágna belőle. Ezért amint lehetett, elkezdték befonni.

A nem kívánatos külső jegyek közé tartozik az *anyajegy* (naevus) is. Ennek keletkezésével kapcsolatban több elképzelés él a hagyományban. Többnyire úgy vélik, hogy valami (leggyakrabban fáról gyümölcs, vagy bogár, főzés közben elpattant hús- vagy zöldségdarabka stb.) ráesik váratlanul az állapotos asszonyra, pontosabban, a *nyuszka testire*, ahol nem fedí ruha, s ennek nyomán alakul ki az anyajegy. Ez csak akkor következik be, ha a gyermek már megmozdult benne. Ahol az anyát érintette, ugyanott lesz a gyermek testén az anyajegy, s alakja arra a tárgyra fog hasonlítani, ami odahullott (Drégelypalánk, Hugyag, Ipolyvece, Litke, Ludányhalászi, Nagyoroszi, Órhalom). Az anyajegyről azt tartják, hogy nem lehet eltüntetni, még ha kioperálják, akkor is visszanő. Vannak, akik viszont azt állítják, hogy ha egy szülőasszony *ágyát* (méhlepényét) hozzányomják, attól elmúlik (Órhalom).⁴⁸ Tudnak olyan esetről is, amikor szándékosan dobtak valamit az asszonyhoz a család haragosai, a menyecske lánykori szeretője, vagy az anyós, akinek a fiatalasszony nem merte bevallani, hogy gyermeket vár.⁴⁹ Sokak szerint anyajegy keletkezik az előzőhöz hasonló módon akkor is, ha valamivel megütik az asszonyt (Litke, Órhalom). Az anyajegy elleni védekezésnek legáltalánosabb módja az, hogy az asszony ne kapjon oda a kezével, amikor ráhullott valami, hagyja, hogy leessen, úgy nem fog meglátszani (Órhalom). Egyesek elképzelése szerint, ha a menyecske fölkapja, amit hozzádobtak és gyorsan a farához nyomja, akkor az anyajegy a gyermek fenekén lesz „ott legalább nem látni” (Ipolyvece).

A terhes asszony megdobásának, megütésének tulajdonítják azt is, ha valakinek „a fejibe olyan fehér rózsza (ősz hajtincs) van” (Ludányhalászi). Akinek a mellén erősebb a szőrzet a megszokottnál vagy a háta is szőrös, arról mondják, hogy nyúlbert vágta hozzá az anyjához, mikor az várandós volt (Órhalom). Ha a gyermeknek „szőr van a púpjába” (köldökében), azzal magyarázzák, hogy a terhes asszony belerúgott egy macskába (Ipolyvece). Hogy a gyermek majd ne legyen pattanásos arcú, a terhes asszonynak nem szabad hagymát enni (Ipolyvece).

Mint már említettem, a *szép* fogalmát többnyire az egészséggel azonosítják, s ha vannak is kedvezőnek vagy kerülendőnek tartott külső tulajdonságok, a *csúnya*, *rút* fogalom jelentéstartalma más, mint a köznyelvi használatban. Általában a *nyomorúlt*-tal azonos értelemben használják. Ebbe a fogalomkörbe sorolják a gyógyíthatatlan beteget, csecsemők vonatkozásában a torzszülöttet. Ez utóbbi esetekben, noha a külső rendellenesség gyakran jár együtt idegrendszeri fogyatékkal, a paraszti vélemény sokszor az értelmileg ép, de külső jegyekben torz gyermeket is „gyagyás”-nak (értelmileg fogyatékos) tartja.

Az ilyen rendellenességek megelőzésére különböző preventív cselekvések ismereteseek. Már a lányokat intették, hogy piszkosan ne hozzák fel a patakról a mosószéket, mert majd „rút gyerekük” fog születni (Bernecebaráti). Nem közömbös a leendő gyermekre nézve az anya erkölcsi élete sem. Aki „olyan jó firma vót”, „olyan kurva fajta”, annál sokkal nagyobb a valószínűség, hogy *gyagyás*, *nyomorúlt* gyermek születik (Ipolszög, Ipolyvece, Órhalom).

A rendellenességekkel kapcsolatban leggyakrabban a *rácsudálást* emlegetik. Ha valami szokatlant, ijesztőt meglátott — akár csak képen is — az állapotos asszony, gyorsan rászóltak: „Ne nézd, mer’ rácsudálsz!”, aminek az lesz a következménye, hogy az újszülött arra fog hasonlítani (Hugyag, Ipolyfödemes, Ipolyvece, Litke, Ludányhalászi, Órhalom). Emiatt „komégyijába se menjen, mer’ ott ki vannak festve össze-vissza”.⁵⁰ Az idősebbek szerint csak azután vót veszélyes az ilyesmi, ha már megmozdult a gyerek (Órhalom). Az egyik védekezési mód az, hogy ha meg is pillantott ilyesmit az asszony, gyorsan kapja el róla a szemét, vagy a *neveletlen* ujját dugja be a szoknya korcába (Litke).

A *rácsudálás*ról számos történet él a néphagyományban. Mester Lászlóné (sz. 1896.) mesélte: „Menyecske vótam, mikor ez vót. Itt az utcába’ lakott (a várandós asszony). No oszt ahogy kimegy az udvarra, hallja, hogy a szomszédba’ nagyon ri a kislány. Hát szalad mennézni. Szegényke valanivel megvágta az ujját, csak úgy dült a vér. Nemsokára rá megszületett az asszonynak a lányka, oszt mindkét kezén hiányzik ugyanaz a két ujj. Mennézheti, még most is él, ott laknak Halászi fele” (Ludányhalászi). Litkén „van egy cigány. Ott az udvarukba’ vót olyan gyerek, hogy a jobb kezét nem bírta. Oszt a cigány kislánya is ilyen lett” (az adatközlő Verseghi Lajosné szerint ez az eset az 1930-as években történt meg).⁵¹

Nyomorúlt gyermeknek tekintik azt is, aki *nyúlszájjal* (labium leporinum) született. Ilyen lesz a gyermeke annak az asszonynak, aki terhessége alatt nyulaknak adott enni (Ludányhalászi).⁵²

E körbe sorolható az ikergyermekkel kapcsolatos vélemény is. Az ikerszülést nem tartják ugyan rendellenességnek, de igyekeznek elkerülni. Ezt azzal magyarázzák, hogy az ikrek között „jobban vót hibás”, betegesek voltak, sok meg is halt kiskorában. Mindenütt *kettes* *gyerek*nek nevezték őket („az iker már urasabb szó”). Legáltalánosabb az a hiedelem, hogy ha aza anya — nem

feltétlenül a terhesség alatt, már lánykorában is — összenőtt gyümölcsöt (*kettes szilvát, kettes gyümölcsöt*) evett, azért születtek ikrei (Csesztve, Hugyag, Ipolyfődemes, Litke, Ludányhalászi, Órhalom). Amikor a nők a patakra mentek mosni, mindig ügyeltek, hogy a hátikosárban ne legyen két *súk* (mosósúlyok), mert akkor ikreik születnek (Órhalom). Mások a nemzéssel kapcsolták össze: „Hát úgy beszéltek, attul vót, hogy kellett vóna neki kétszer is az asszony, de valamiér’ akkor éppen nem lehetett csak egyszer, oszt egyszerre lett a kettő” (Órhalom).⁵³

A gyermek sorsa, jövője

A továbbiakban arra keressük a választ, melyek azok a képességek, jellemvonások, adottságok, amelyeket vagy elkerülni igyekeztek, vagy éppen biztosítani akartak az újszülött számára. Ez a kérdéskör szoros kapcsolatban áll a gyermek sorsával, hiszen bizonyos képességek birtokában másképpen alakul az élete; máskor ezt figyelmen kívül hagyva közvetlenül a jövőt igyekeztek különböző rítusok segítségével befolyásolni.

A boldoguláshoz legfontosabbnak tartják, hogy munkájában kiemelkedő, dolgoz legyen. Egyesek szerint azért kell eltenni az újszülött köldökszinórját, hogy ha három vagy hat éves korában ki tudja bontani, akkor biztosak lehetnek benne: „híres munkás lesz” (Órhalom). Így a leány ügyes lesz a fonás-szövésben, jól varr, szépen tud majd horgolni, kötni, a fiú pedig érteni fog a fűrés-faragáshoz. Ezt a célt szolgálta az is, hogy amikor az újszülöttet megfürdették, „a kezibe nyomdostak mindenfélét”: a kislánynak tűt, orsót, horgolótűt, a fiúnak baltát, kalapácsot, szekercét, villát, „csak éppen az ekét nem tudtuk bevinni”. Ez többnyire a nagymama, de régen nemegyszer a bába feladata volt (Hugyag, Órhalom).⁵⁴

Tiltották, hogy az állapotos asszony mákos ételféleségeket egyen, mert buta gyereke születik (Litke). Első fürdetés után papírt, ceruzát nyomtak az újszülött kezébe, ezzel vélték biztosítani, hogy okos ember lesz belőle (Órhalom). Bizonyos jelenségekből következtetni lehetett. A burokban született gyermek okosabb lesz az átlagnál (Órhalom); sokan ugyanezt a következtetést vonták le a foggal születésről is (Bernecebaráti, Litke, Órhalom). Van, aki azt állítja, ha a gyermek ki tudja oldani a köldökszinórját hét (Órhalom) vagy kilenc (Csesztve) éves korában, akkor nagyon okos lesz.

A szelíd, csendes természet szerencsésnek tartják, mert az ilyen embereket mindenki szereti. Az úrnapi *gunyhó*ból nemcsak piros rózsaszirmokat vitt haza a leendő nagymama, hanem fehérét is. Ezt ugyancsak beleteszik az első fürdővízbe, ettől a gyermek „ártatlan” lesz (Nagyoroszi). Amikor a keresztelezésről hazatértek, a keresztyanya ezekkel a szavakkal tette le a gyermeket: „Elvittük a pogánykát, meghoztuk a báránykát”. A szokás általánosan ismert, Nagyorosziiban azt is hozzáfűzik indoklásul, hogy ez esetben a gyermek olyan szelíd lesz, mint a bárány. Ilyenkor egy szegetlen kenyeret tettek az asztalra, hogy majd mindenki úgy szeresse a gyermeket, mint a kenyeret (Nagyoroszi). Az újszülött első fürdővizét ajánlatos az utcára önteni, ahol sokan járnak, mert úgy vélik, akkor sokan fogják szeretni majd (Nagyoroszi). A kedden született gyermekekre mondták, hogy „kedvesebbek a családnak”, ezeket jobban szeretik, mint a többi (Órhalom).

Az sem mindegy, hogy a gyermeknek, ha felnő, hogyan alakul a szerelmi élete. Ha fiúgyermek kedden született az jó jel, mert „bolondulni fognak érte a lányok” (Csesztve). Ilyen vonatkozása az a szokás is, amely szerint az újszülött kislányt gatyába, a fiúcskát pendelybe törölték meg először (Órhalom).

A kedvező tulajdonságok még nem mindenben jelentenek biztosítékot a boldog élethez, fontos, hogy pénze is legyen a gyermeknek, ha felnő. Leggyakrabban az első fürdővízbe dobott pénzzel igyekeztek ezt biztosítani (Bernecebaráti, Csesztve, Drégelypalánk, Litke, Ludányhalászi). Ez a célja annak is, hogy a bába az újszülött kezébe egy pénzdarabot tett (Nagyoroszi, Órhalom).⁵⁵

A gyermek jövőjével kapcsolatban általános az a kívánság, hogy szerencsés legyen. Bizonyos előjeleket ismertek erre vonatkozólag. Aki pénteken vagy a hónap 13. napján születik, az szerencsétlen lesz (Bernecebaráti, Csesztve), viszont az újév első napján született gyermeknél nincs ok aggodalomra (Bernecebaráti).⁵⁶ A hetedik gyermek is szerencsés lesz (Órhalom). Ugyanezt tartották a foggal született (Órhalom)⁵⁷ és a burokban született (Ludányhalászi, Órhalom) csecsemőről is. Legszerencsésebb az, akin még a törvény sem fog. A burokban született gyermeknél a burkot el kell tenni. Amikor kereszteléshez készítenek elő a kicsit, a burkot a testéhez kötik, s úgy viszik el a keresztelőre. Azután még hat alkalommal kell a burkot keresztelésre vitt gyermek pólyájába dugni. Akinnek a burkát így hétszer megkeresztelték, olyan szerencsés lesz, hogy ha a legsúlyosabb bűncselekményeket követi is el, akkor sem tudják elfogni (Like). Vannak akik azt állítják, hogy az eltett köldökszínór is szerencsét hoz a gyermeknek (Ludányhalászi). Szerencsének tartották azt is, ha a legényt nem viszik el katonának. Sorozáskor a gatyá korcában dugott köldökszínór (Litke), vagy a burokból eltett darabka (természetesen csak, ha az illető burokban született) biztosítja, hogy „nem vették be” (Órhalom).

Van olyan rendkívüli képesség is, aminek nem örültek. Töredékesen, keveredve ugyan, de megtalálhatók még a foggal születés eredeti értelmezésére utaló adatok.⁵⁸ Az így született ember „tud úgy mindent mondani” (Csesztve), „abból lesz a táltos, jósló” (Ludányhalászi). Általános vélemény szerint az ilyenekből *garabonciás gyiják* lesz (Csesztve, Huguag, Órhalom). A foggal született gyermeket hétéves korában sárkányok ellopják, mégpedig úgy, hogy nagy forgószél kerekedik; ezért az ilyen gyermeket nem is igen engedték ki a házból, ha vihar közeledett. Ez nem akármilyen vihar volt: a kéményeket lesodorta, fákat csavart ki többől, sőt házakat is összedöntött (Órhalom). A garabonciás azután hasonló nagy viharokat tud csinálni (Ipolyfödemes, Órhalom). Arról lehetett megismerni, hogy tejet és tojást kért, amikor betért egy házba. Hiába kínálták süteménnyel, hússal, akármivel, neki csak a tej kellett. Ha pedig nem kapta meg, akkor vihart csinált (Csesztve, Huguag, Ipolyfödemes, Órhalom). Ha összefüggően már nem is tudják elmondani a táltos, garabonciás jellemzőit, hallani még ilyen tanácsot: „Azzal ne álljon szóba, az négy fogval született!” Ha a gyermek foggal (többnyire bölcseségfog) született, azt a bába lehetőleg nyomban a szülés után kihúzta, s ezzel megelőzték a bajt (Huguag, Ipolyzög, Órhalom).

A gyermek egészséges fejlődése

A gyermekkel kapcsolatos mágikus szokások gyűjtőpontja a születéstől a keresztelésig terjedő időszak. Fejlődését azonban továbbra is preventív szoká-

sok kísérték, s ha veszélybe került egészsége, ismét a hagyományos eljárásokhoz folyamodtak. Kezdetben legfontosabb követelménynek ma is a jóltápláltságot, kövérséget tartják. A hizás feltétele a bő táplálás, amin belül legfontosabb szerep — különösen eleinte — az anyatejnek jut. Ha az asszonynak már terhesség alatt megindul a tejelválasztása, abból arra következtettek, hogy sok teje lesz (Ipolyfödemes). A hiedelem szerint bizonyos ételféleségeknek a szokottnál gyakoribb és nagyobb mennyiségben történő fogyasztása biztosítja a sok tejet. Ilyen a rántott leves (Őrhalom), köménymagos leves (Őrhalom), krumpil leves (Ipolyfödemes), tej (Őrhalom) vagy „törjé” sok tögmagot, így rá vizet” (Litke). Ezeket általában a szoptatós anyának javasolták, de sokak szerint már terhesség alatt is tanácsos ilyen ételeket fogyasztani.

A gyermek gyarapodásával, fejlődésével függ össze az alvás, illetve álmatlanság. Ha a gyermek nem tudott aludni, különböző cselekvéseket tiltottak.⁵⁷ Este nem szabad kiönteni a gyermek fürdővizét, mert akkor kinn marad a kicsi álma (Őrhalom). Pelenkát, gyermekholmit sem hagytak kint száradni napnyugta után, mert ugyanaz lesz a következménye, mint az előbbi esetben (Ludányhalászi, Nagyoroszi, Őrhalom). Nem jó semmit kölcsönkérni olyan háztól, ahol kisgyermek van, mert ezzel elviszik a gyermek álmát (Ludányhalászi, Őrhalom). Így senki nem vehette rossznéven, ha különösen napnyugta után nem adtak sem pénzért, sem szívességből, sem kölcsönbe semmit a kisgyermekes családoknál (Nagyoroszi). Este a vendégnek sem örültek, főleg ha kisgyermekes asszony jött, hiszen nála nyilvánvaló, hogy saját gyermekének akarja elvinni az álmot (Nagyoroszi). Ha minden igyekezetük ellenére sem tudott aludni a gyermek, valamelyik családtag kilopakodott a disznóólhoz, s néhány szál szalmát hozott be onnan. Ennek főzetében kellett megfürdetni vagy *megpáritani* (a gőz fölé tartani) a kisgyermeket. Ha azoban a szalma megszerzése közben a disznó fölébredt, hatástalan maradt a fürdetés (Őrhalom).⁶⁰

Általában a növekedésre vonatkozik, hogy a kisgyermeket nem jó átlépni, mert akkor nem nő tovább (Bernecebaráti). Ha pedig kiküldik az esőre, akkor gyorsabban fog nőni (Bernecebaráti). Nem szabad a kisgyermek talpát verni, sem megcsókolni, mert akkor soká, vagy egyáltalán nem tanul meg járni (Bernecebaráti, Őrhalom). Ugyancsak nem jó a szájára ütni, szájon csókolni, mert ez esetben későn kezd beszélni (Berencebaráti). Amikor kenyeret sütöttek és dagasztás után az asszony leöblítette a kezét, azzal a vízzel itatták meg a kisgyermeket, hogy könnyebben tanuljon meg beszélni (Őrhalom). Ugyanez a célja annak a szokásnak, amely szerint cigányasszonytól lopott kenyérrel kell megetetni a kicsit (Őrhalom).⁶¹

Ha a gyermek nem fejlődött megfelelően, úgy vélték, hogy *elváltották*, *kicserélték*. A *váltott gyermek* kifejezést minden községben ismerik, a rá vonatkozó képzetek azonban nagyon halványak. Ha emlékeznek is valamire, szinte kivétel nélkül hozzátesszik, hogy szüleiktől, nagyszüleiktől hallották, ők már nem hisznek benne: „Az olyan angolkóros gyerekekre mondták azt, hogy váltott.” A fiatalabbak ilyeféle magyarázatokat fűznek hozzá: „Ha a gyereket nem szerették a szülei, beszéltek, hogy mert kiskorába’ elcserélték.”

A néphagyomány szerint az *elváltás* abban áll, hogy a *boszorkák* a szép, egészséges kisgyermeket legtöbbször éjjel kicserélték, és a maguk beteg, nyomorék gyerekeit tették a helyébe (Bernecebaráti, Csesztve, Csitár, Dejtár, Húgyag, Ipolyfödemes, Litke, Ludányhalászi, Nagyoroszi, Őrhalom).⁶² Ennek a veszélynek a keresztelésig van kitéve a gyermek, tehát az óvó intézkedésekre ez idő alatt van szükség.

Ezt a célt szolgálta egyrészt a *sátoros ágy, sátor*.⁶³ A szülésnél segélkező asszonyok, amikor a szüléssel végeztek, nyomban elkészítették a *sátort*. A munkában a bába is segédkezett. Egy lepedő sarkaihoz *szatyingot* kötöttek vagy varrtak, s ezeknél fogva a padlás gerendáiba vert szegekhez kötötték úgy, hogy a sarokban álló ágy két szabad oldalát eltakarja.⁶⁴ A *sátort* ott csinálták meg, ahol az asszony rendes fekhelye volt, vagy az *elsőházban*.⁶⁵ Az asszonyt megmosdatták és úgy feküdt le a gyermekkel együtt a *sátoros ágyba*. Ezt megelőzően azonban szenteltvízzel meghintették az ágyat (Ipolytarnóc, Órhalom), sőt gyakran az egész szobát „nehogy a rosszlélek megközelítse őket” (Órhalom). Ugyanezt a célt szolgálta a lepedőbe tűzött tű (Órhalom); volt, ahol a lepedő közepébe két tűből „keresztet szúrtak” (Litke, Ipolytarnóc, Mihálygerge).⁶⁶ Gonoszavoltartó szerepe volt a lepedő csücskébe kötött fokhagymának is (Ipolytarnóc, Litke, Mihálygerge).⁶⁷ A *sátor* nemcsak a gyermek kicserélése ellen nyújtott védelmet, hanem a *fekvőasszonytól* is távol tartotta gonoszokat, aki avatásig különösen ki volt téve az ilyen ártalmaknak. Amellett anyát és gyermekét egyaránt védte a *szemmelveréstől, rontástól*. Vannak ugyan, akik csak az első funkcióját jelölik meg, szerintük a *sátornak* keresztelőd után már nincs létjogosultsága; az adatok többsége szerint azonban a *sátort* csak avatás után bontották szét, ami az anya védelme mellett szól. A *sátoros ágy* emléke valamennyi községben él még, a szokás az 1920-as években szűnt meg. A fiatalok gyakran már csak azzal magyarázzák, hogy mindenki egy szobában lakott és így valamelyest mégiscsak sikerült elkülöníteni az újszülöttet és a gyermekágyast.

A *sátoros ágy* csak az egyik védekezési mód volt. Keresztelőig ajánlatos az újszülött nyakába olvasót akasztani, vagy legalább a pólyájába beletenni (Bernecebaráti,⁶⁸ Dejtár⁶⁹), szenteltvízzel meghinteni (Dejtár).⁷⁰ Ha a gyermeket apja mellényébe csavarták, akkor a boszorkányok nem tudták kicserélni (Bernecebaráti).⁷¹

A kicserélés kétféle módon történhetett. Éjjel az ablakban megjelent a boszorkány olyan már meghalt személynek a képében, akit a *fekvő* szeretett. Legtöbbször az anyja, vagy más családbeli idősebb asszony alakját vette magára. Szólította, s ha az asszony kiment, ezalatt a gyermeket kicserélték (Hugyag, Ipolyszög, Órhalom).⁷² Vagy bejött a boszorkány a házba és az alvó anya mellől elvette a gyermeket (Hugyag, Órhalom). Mindkét változatra idézünk egy-egy történetet: „Mikor idejöttem menecskének Ludányba, a szomszédba’ lakott egy öregasszony. Az mesélt mindenfélét. Hogy az ű anyósa, mikor gyerekágyat feküdt, felkelt szoptatni, hát ahogy kinéz az ablakon, az anyját látta elhúzódni az ablak előtt. Nagyon megijedt, mert akkor az anyja már rég halott vót. Osztán hallja, hogy szólítják. De tisztára az édesanyja hangja vót. Majd kétségbeesett szegény. De mán ki vót okosítva az asszony, csak kikiálltott: »Nem menek most! De gyere el holnap reggel sóér! Gyere el akkor!« Oszt evvót a szerencséje neki, mer’ elcserélték vóna a gyereket, ha kimegy. Akkor oszt másnap reggel jött hozzájuk egy asszony. Csak úgy kérni valamit. Hát hogy avvót a rosszlélek” (Ludányhalászi, elmondta Nagy Istvánné, sz. 1900.). „Anyósom mesélte, hogy mikor ő gyerekágyat feküdt (1888), vót a faluba egy öregasszony, a Sánta Katyi. Ez a Sánta Katyi mindenütt mejjelent, ahun gyerek született. Sánta vót az asszony, mer’ má elverték a többi boszorkák. Szóval éjjel fent vót az anyósom szoptatni. A pimpsics égett, hát látja, hogy ez a Sánta Katyi ott ül az asztal sarkán. Szerencsére, hogy ugyi nem csak maga vót a kicsivel a házba, hát elkezdett kiabálni: »Ne gyűjjön felém Katyi nene, nem adom a gyereket!« Oszt gyorsan odaszorította magához a kicsit De az asszony csak gyütt.

»Ne gyűjjön felém, mer' agyonűttem magát!« Erre mán felébred az anyósa, de az nem látott semmit. Akkorra mán eltűnt az asszony» (Órhalom, elmondta Balla Ignácné, sz. 1899.).

Amint látjuk, az egyik védekezési mód, ha az asszony nem megy ki a hívó hangra, vagy ébren van és vigyáz a gyermekre. Amíg a keresztelő nem volt meg, a kisgyermekes házaknál egész éjjel égett a lámpa. A gyermeket nem tették csak a keresztelő után blöcsőbe, addig a *sátor* mögött feküdt az anyjával. A fal felől belülré volt téve egy párna, azon volt a *dunnika* (vánkös, amibe a gyermeket pólyázták), hogy „ne férjen mindjárt hozzá a gonosz”. Ha valamiért mégis le kellett szállnia a *fekvőnek* az ágyról, „a szent kereszt jelét otthagyta” (szenteltvízzel keresztet hintett a gyermekre). Az asszony azonban nehezen tartotta magát szülés után, ezért valaki — legtöbbször az anyja — egész éjjel virasztott a családból, nehogy elcseréljék az újszülöttet. (Ezek az adatok valamennyi községben ismeretesek, néhol a cselekvések indoklása már nem egyértelmű.)

Már a Ludányhalásziból idézett történet is mutatja, hogy meg lehetett tudni, ki akarta kicserélni a gyermeket. Litkén is azt tartották, hogy ha megjelenik a boszorkány, a gyermekágyas mondja azt neki: „Gyere holnap reggel, adok majd piritóst, fokhagymás kenyeret!”, s akkor másnap „valóban” beállít az illető.⁷³

Már utaltunk rá, hogy a kicserélt gyermek *csúnya, nyomorúlt*. A külső rendellenességeken túl hamarosan kiderült az is, hogy nem fejlődik, illetve fejlődése körül szokatlan jelenségek észlelhetők. Az ilyen gyermek „olyan kis öreg vót, csak ült a kályha mellett (Csitár),⁷⁴ „nem beszílt sose, csak a feje nőtt neki” (Bernecebaráti).⁷⁵ A bajon igyekeztek segíteni. Legteljesebb az alábbi adat: „Megint öreganyám beszélte, hogy az is így vót kicserélve, az a gyerek... Ment oda valami ember, tudós vót, aztán mongya neki, az anyjának: »No, próbáljon csak vele: agyon néki majd ha enni ad, kis bögrét meg nagy kanált, hogy a kanál majd nem fér a bögrébe. Hát osztán csak figyeljék meg a gyereket, tud az beszélni.« Akkor csak hallják odakint: »Na, kis begre, nagy kanál, hogy egyik belőle!« — nagy mérgesen mondta a gyerek. Akkor osztán azt javasolta, hogy fűccsenek be a kemencébe, oszt akkor a gyereket ültessék a lapátra, hogy majd a kemencébe vetik a gyereket. Nyomban a kéményen vetették be az asszony saját gyerekeit: »Ne kutya, ezt vesd be e, ezt égessétek meg!« Így cserélték vissza a gyereket az asszonynak (Csitár, elmondta Sebők Andrásné, sz. 1881.).⁷⁶ Hasonló eljárást ismertek Bernecebarátiban is.⁷⁷

A kisgyermek problémamentes fejlődéséhez tartozik az is, hogy ne legyen beteg. A gyermekbetegségek elhárításának és gyógyításának gazdag anyagára a jelen dolgozatban nem térek ki.⁷⁸ Mindössze egy betegséggel foglalkozom, mert az ehhez fűződő szokások, hiedelmek nélkülöznek minden racionális alapot, így dolgozatom válogatásának szempontja szerint szorosan ide kapcsolódik. A *szemmelverés*, *rontás*, *igézés* néven emlegetett betegség tünetei oly általánosak, hogy sokféle kór beletartozhat, ennek következtében igen gyakori volt. Az ilyen gyermek „nem nevelődött, csak rítt”, „elhalványodott”, lesaványodott, éjjel nem alszik vagy éppen sokat ásít, „nyüszörög, maradatlan”, a szeme olyan homályos, „mint aki be van pókhálósodva”, vagy ha az emésztése nincs rendben, máris készen állt a diagnózis: *mevverték szemvel*.

Az általam vizsgált községekben általánosan ismert, hogy az olyan ember „szemet kell félni” elsősorban, akinek össze van nőve a szemöldöke. Sokszor az illető nincs is tisztában ezzel a képességével, tehát az ártó szándék nem tudatos. Például maga az anya is megronthatta gyermekét (Litke). Ezért neni

örültek annak, ha sokan nézegették a kicsit. Vonatkozik ez a dícséretre is, mert gyakran éppen akkor „esett ígészetbe”, ha elismerően beszéltek róla (Ipolyszög, Ipolyvece, Litke, Órhalom).

A *szemmelverés* megelőzésének több módja volt. Legjobb, ha a dícsérő megjegyzés után az illető gyorsan megköpködté a gyermeket (Hugyag, Órhalom). Az újszülött csuklójára hűrt kötöttek, hogy elejét vegyék az *ígészés*nek (Hugyag, Órhalom).⁷⁹ Litkeiek szerint cigányhegedű húrja jó erre a célra, Mihálygergén pedig lehetőleg primás hegedűjéről igyekeztek hűrt szerezni.⁸⁰ Ajánlatos az is, hogy a kisgyermek kezére piros zsinórt, pamutot, szalagot kössenek (Órhalom).⁸¹ A kisinget fordítva adták rá (Órhalom).⁸² Már utaltam rá, hogy maga a *sátoros ágy* is óv a *szemmelveréstől*. Ugyanezt a szolgálatot teszi, ha a gyermeket anyja vizeletével megmosdatják (Órhalom). Ha éppen valamelyik gonoszjáró nap közeledett, mégjobban ügyeltek a rontás elhárítására. Ilyenkor a család legidősebb nőtagja, legtöbbször a nagymama, nemcsak az aktókra, ablakokra rajzolt fokhamával keresztet, hanem a kicsi talpára is (Dejtár).⁸⁴

Ha már bekövetkezett a baj, azt igyekeztek megállapítani, hogy kitől ered. Ehhez nyújtott segítséget a *szenesvíz*. Fogtak egy tányért, egy seprűből kihúztak két cirokszálat, azt keresztbe tették rajta. A rocskából merítettek egy bögrébe vizet és a vízsugarakat a seprű-szálon vezetve beleöntötték a tányérba. Akkor kinyitották a *masina* ajtaját, s egy darabka fával négy szem paraszt behúztak a tányérba. Közben mondták: „lyány, gyerek, asszony, ember” (vagy fordítva). Azután figyelték, melyik száll le a víz fenekére — az annak megfelelő személy rontotta meg a gyermeket. Sokak szerint imádkozni is kellett közben. Ha egyik széndarab sem „ült le”, akkor más a baj. (Az eljárás valamennyi vizsgált községben ismert.) A *szenesvíz* készítésének ismeretes egy másik változata is. A végzett cselekvés ugyanaz, de négy helyett kilenc paraszt húztak ki a tányérba, s mindegyiket egy-egy olyan személlyel azonosították, akiről feltételezték, hogy a gyermeket *megverte szemmel*. Így a rontó személyre konkrétan következtettek (Ludányhalászi).

Ezek után fogtak hozzá, hogy orvosolják a bajt.⁸⁵ A végzett eljárások nem minden esetben gyógyító hatásúak. Tudniillik nem minden *ígészés* egyforma: van ami gyógyítható, máskor viszont „halálra van ígézve” a gyermek. Ez utóbbi esetben semmi nem segít. Az eljárásokat mégis elvégzik, mert így eldől a sorsa: vagy *megfordul*, azaz jobban lesz, vagy nem kínlódik tovább és meghal.⁸⁶

A leggyakoribb gyógyító eljárás a *szenesvízzel* történik. Miután megállapították belőle, hogy kitől eredhetett a rontás, az asszony bal kezét bemártotta a vízbe és *visszakézből* (a kézfej hátával) megmosta a gyermek arcát, fejét. Nagyorosziából származó adat szerint a mosdatás a következőképpen történt: az anya bal kezefejének hátával keresztet vetett a gyermekre először a homlokán és közben mondta: „Szem megártott”. Ezután a jobb vállára és bal térdcskájára, majd a bal vállára vetett keresztet a következő szavakkal: „Szív megszeretett”. Végül a jobb térdére, miközben mondta: „Boldogasszony gyógyítson meg”. Utána letérdepelve elmondott egy Miatyánk-ot, egy Üdvözlégy-et annak a szentnek a tiszteletére, akinek aznap ünnepe volt. Mosdatás után a gyermeket az anyja, vagy aki a *szenesvizet* készítette, a pendelye visszájával megtörölte és a maradék vizet az ajtósarokra öntötte. Egyesek szerint a vízből inni is adtak a gyermeknek egy *nyeletet*, azaz kortyot (Bernecebaráti, Órhalom).⁸⁷ Van, ahol mielőtt kiöntötték volna a vizet, ha fiúgyermekről volt szó nőstény, ha kislányról kandurmacska szemébe fröccsentettek belőle egy keveset (Órhalom).

Másik gyakori eljárás, hogy miután kiderítették, ki vagy kik *igézhatték* meg a gyermeket, felkeresték az illetőt és kértek a hajából néhány szálát. Hazaérve a személtlapátra parazsat húztak, rádobták a haját, s a kicsit abrosszal letakarva a füst fölé tartották (Hugyag, Ludányhalászi, Nagyoroszi, Órhalom).⁸⁸

Ha ez nem segített, következtek a különféle fürdetések. Ezek együtt jártak a *megpárasítással*: amikor kiöntötték a fürdővizet a teknőbe, előbb a pára fölé tartották a lepedővel, abrosszal letakart kisgyermeket, majd ha a víz már kézmeleg volt, akkor kezdtek a fürdetéshez.

Láthatjuk majd, hogy a különböző főzetekkel történő fürdetések lefolyásában sok elem cserélődik, hogy ezzel hatásosabbá tegyék a gyógymódot. A fürdőket igyekszem abban a sorrendben ismertetni, ahogy az emlékezet szerint egymás után végezték, amennyiben az előző hatástalan maradt. Természetesen ez nem volt szigorú sorrend, sokszor egy-egy újabb tanácsra változtattak rajta.

Bár nem annyira elterjedt, de enyhébb esetekben alkalmazták a következő: rozslisztből gyúrtak tésztát, *csíknak* elvágták, s abban a lében fürdették meg a gyermeket naplemente előtt, amiben ezt kifőzték. Vannak, akik azt állítják, hogy nem elég egyszer, három alkalommal kell megismételni, három egymást követő nap. A tésztát utána kidobták a baromfinak (Órhalom). Különböző növények főzetét szintén gyógyító hatásúnak tartották. Sokan a szénapernyét vélik legjobbnak, mert abban mindenféle fű van (Hugyag, Órhalom).⁸⁹ Csesztvén a kakukkfűvet, *marmancsot* (kamilla), *tisztesfűvet* ajánlják. Bernecebarátiban a *szamártóvíst* „igézetrül való virág”-nak tartják.⁹⁰ A legtöbb helyen már nem tudták megnevezni a füveket, de a főzetben történő fürdetésről tudnak.

Ha komolyabb az eset, akkor kilenc sírről kilenc féle fűvet kellett hozni a temetőből. Ezt többnyire a család valamelyik férfi tagja végezte. Egyesek szerint napfelkelte előtt kell szedni, mások azt állítják, hogy pont akkor kell kezdeni tépni, amikor a déli harangszó megkondul (Órhalom). A fürdetés időpontját tekintve megoszlanak a vélemények: napfelkelte előtt, déli harangszókor (Órhalom), vagy három harangszókor kell megismételni úgy, hogy közben mindig elmondják az Űrangyalá-t (Litke). Kilenc sírről nemcsak fűvet szoktak szedni, hanem földet is. Mások hét vagy tizenkét sírt emlegetnek. Ezt éjfélkor kell szedni *viisszakézbül*, úgy fél-fél maroknyit. Napfelkelte előtt kell fürdetni három napon keresztül (Hugyag, Ludányhalászi, Órhalom).

Súlyos esetekben alkalmazták a következőt. Ha kislány volt beteg nőtényrőkat, ha fiú, bakrőkat fogtak, s ennek a fejét főzték meg. Amikor a fürdővizet kiöntötték a teknőbe, már következtenni lehetett: ha a gőz felfelé száll, jobban lesz a gyermek, de ha csak vízszintesen terjeng, akkor meg fog halni. Fontos volt, hogy hol áll a fürdetőteknő: vagy az ajtótól, vagy az ablaktól számított harmadik keresztgerenda alá kellett tenni (Ipolyfödemes). Először még szőröstül-bőröstül főzték meg a *rókafőt* — ilyenkor inkább csak *páritották* a kicsit — aztán feltették a padlásra. Amikor kellett, újra elővették, végül már csak a koponya maradt (Ludányhalászi). Egy-egy ilyen koponya azután sorrajárt a faluban (Órhalom). E célra kutyakoponyát is használtak (Bernecebaráti).

Ezek a gyógymódok a leggyakoribbak, de van még néhány amit ismernek. Jó kilencféle gyümölcsfáról tört ág főzete, kilencféle babszemből főtt lé (Ipolyfödemes). Ludányhalásziban azt ajánlják, hogy egy fekete tyúkot kell megfőzni tollastól, s annak a levével egymást követő három napon *megpárolni* a kis beteget. Kilenc özvegyasszonytól vagy özvegyembertől kért vas főzete is megfelel, attól függően, hogy a beteg fiú vagy kislány (Órhalom).⁹¹

Ha a maguk végezte gyógymódok nem bizonyultak eredményesnek, akkor *tudósasszony*hoz fordultak. A Szécsénykovácsiban lakó *tudósasszony* 1939-ben az alábbi gyógymódot alkalmazta: „Legjobb vót úgy menni, hogy még napfölkötte előtt ott legyünk. Hugy odaértünk, kérdezem, hugy mondja mán meg. »Ezt egy kövér asszony ígézte meg, de nagyon!« No oszt ki kellett bontani a gyereket, oszt egy rozsdás vasval a fejinél meg a lábánál keresztet csinált a gyerekek. Akkor egy olyan kerek fatálba öntött vizet vagy egy liternyit, oszt abba olyan füveket szórt bele. Akkor belemártotta a bal kezit, oszt így e memmosdatta az arcát a kicsinek visszakézbül. Vagy kétszer, vagy háromszor, mán nem emlékszek pontosan. Főlemelte a szoknyáját, oszt a piszkos pendellel mettörölte az arcát a gyerekek. Bal kézbül azt is. A pendel fordított felivel. »Na — kérdezem — mit fizetek?« »Tíz pengőt.« Tudja mennyi vót tíz pengő akkor?» (Őrhalom, elmondta Márton Andrásné, sz. 1916.). Sokan emlegetik a két világháború közötti időszakból az újkővári *tudósasszonyt*. Újkővár a trianoni békeszerződés után Szlovákiához került, így kényszermegoldáshoz folyamodtak. Nem kellett feltétlenül elvinni a gyermeket, elég volt, ha valakivel, megüzenték, hogy mik a tünetei a betegnek, s az illető hozta is a gyógyszert, vagy az üzenetet, hogy mit csináljanak a gyermekkel. „De az nem boszorkányos vót, éppen hogy imádkozott mindig. Elküldte oszt üvegbe' a vizet, hogy tegyek a gyerek fürdővizibe belőle. Meg külön üzente, hogy mielőtt csinálom a fürdővizit, menjek körül a házon, a talpam alól vegyek fel, ami alatta került. És imádkozni kellett egész idő alatt. Jobban is lett a gyerek tőle. Nem kért semmit, de úgy küldtem vissza az üveget neki, hogy megtöltöttem borral. Pénzt nem vett el” (Ipolyszög, elmondta Csima Jánosné, sz. 1911.; az adat 1934-ből való).⁹²

A fentiekben áttekintettük azokat a preventív és produktív szokásokat, melyek — kezdetben az anyán keresztül, szülés után pedig közvetlenül — a gyermekre irányultak. Az újszülött nemével kapcsolatos véleményt a mindenkori gazdasági, társadalmi viszonyok határozták meg, s a mágikus eljárások döntő többsége fiúgyermek születésére vonatkozott. Legfontosabbnak tartották, hogy erős, egészséges, kövér csecsemő szülessen, s piros arca, nagy, lehetőleg göndör haja, fekete szeme legyen. A család új tagjának jellemvonásait, jövőjét befolyásolni akaró szokásokból az Ipoly menti parasztság körében kialakult embereszmény, a boldog élet képzete rajzolódik ki. Legáltalánosabb igény volt, hogy majd jól végezze munkáját, dolgoz legyen. A leendő munkák konkrét megjelölése az adott gazdasági formációkban gyökerezett. Fontosnak ítélték, hogy okos ember váljon a gyermekből. Ez alatt csak az utóbbi 20–30 évben értenek iskolára, tanulásra való alkalmasságot, korábban az volt a jelentése, hogy „magához való esze legyen”. A szelíd, csendes természetet kedvezőbbnek tartják. Azt kívánták, hogy minél több ember szeresse a gyermeket, s ha felnőtt, haragosa ne legyen. Szerencsáját minden vonatkozásban igyekeztek biztosítani, különösen azt, hogy pénzben ne szűkölködjön.

Mindezek az elképzelések, vágyak a két világháború közötti időszak gondolkodását tükrözik; a bemutatott szokások, hiedelmek őrzőinek, gyakorlóinak legnagyobb része ebben az időben szülte gyermekét, s végezte a gyermekkel kapcsolatos mágikus praktikákat.⁹³ A legidősebbek elbeszéléséből, a korábbi gyűjtésekből következtethetünk arra, hogy az ezt megelőző időben is hasonló-

képpen vélekedtek, csak korábban több, összetettebb rítussal igyekeztek mind-
ezt elérni.

Az anyaggyűjtés során igyekeztem felderíteni, hogy egy-egy szokást hozzá-
vetőlegesen meddig gyakoroltak, hogyan halványultak el az arra vonatkozó
képzetek. A fentiekben láttuk, hogy vannak olyan szokások, amelyeket az 1910-
es évektől már nem gyakoroltak. Így például a *gyermek elváltásában* már nem
hittek, s bár ezzel kapcsolatban néhány védekezési eljárás még az első világhá-
ború után is megmaradt egy ideig (*sátoros ágy*, virrasztás az anya mellett, a
váltott gyermeket betegnek tartották, s a visszaváltás módját is csak a koráb-
ban gyűjtött adatok őrizték meg. A táltos hiedelemkörből — néhány elszórt
adaton kívül — szólások formájában hagyományozódott tovább néhány elem.
A szokások intenzitásának vizsgálata arra utal, hogy az 1920-as években szülő
asszonyok még több szállal kötődtek a régihez, az ő emlékezetük mentette át a
korábbi képzeteket, szokásokat. Az 1930-as évektől a fiatalasszonyok mind ke-
vésbé hittek a praktikák kizárólagos érvényében. A közösség hagyományörző
hatása ² elsősorban a nagymamákon keresztül — olyan mértékben nehezedett
azonban rájuk, hogy számos szokást elvégeztek az újszülött körül. Eközben a
cselekvések fokozatosan egyszerűsödtek, sok elem lassan kikopott belőlük. Bár
1945 óta a gazdasági, társadalmi viszonyok megváltoztak, a régi szokásgyakor-
lat teljes elhagyásáról még nem beszélhetünk. Néhány hiedelem ma is él a
35—40 év fölötti asszonyok tudatában. Ide tartoznak például azok a képzetek
és preventív eljárások, melyek a *megkívánáshoz*, anyajegyhez kapcsolódnak.
Hasonló a helyzet a *szemmelverés* esetében is, különösen akkor, ha az orvosi
beavatkozás nem járt azonnal látható javulással. Ilyenkor esetenként még sor-
kerül a *szenesvíz* elkészítésére, s bizalmatlanul kezelik az összenőtt szemöldökű
embereket. Elhangzanak a különböző jóslások is a születendő gyermek nemét,
majdani tulajdonságait illetően.

A falu és város közötti különbségek fokozatos felszámolása, a termelőszövet-
kezeti parasztságra is kiterjesztett ingyenes orvosi ellátás, a kórházban, szü-
lőotthonban való szülés, a gyermekhalandóság minimálisra csökkentése nyomán
azonban jelentős tudati átformálódásnak vagyunk tanúi. A gyermekszülést meg-
előző és követő mágikus cselekvések oly nagymértékben háttérbe szorulnak a
fiatalabb generációnál, hogy az ide vonatkozó hagyományt csak az idősebbek
elbeszélése nyomán lehet — amint erre a fentiekben törekedtünk — rekonst-
ruálni.

J E G Y Z E T E K

1. Ide vonatkozó adatokat már *Ipolyi* is bedolgozott mitológiai munkájába (*Ipolyi A.*, Magyar mythologia. I—II². Budapest, 1929.).
2. *Jankó J.*, Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892.; *Jankó J.*, Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely népe. Budapest, 1893.; *Jankó J.*, A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902.
3. *Versényi Gy.*, Adalékok a gyermekekről való magyar néphíthez. Ethn., V. 1894. 110—117. 1.
4. *Temesváry R.*, Előítételek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon. Budapest, 1899.
5. *Liszt N.*, Népies gyógymódok és babonák Hajdúvármegyében. Orvos-ethnographiai adatok. Debrecen, 1906.
6. *Berde K.*, A magyar nép dermatológiája. Budapest, 1940.
7. A téma vonatkozólag orvostörténeti szempontból ld. még *Magyary-Kossa Gy.*, Magyar orvosi emlékek, I—IV. Budapest, 1929—1942.; *Berndorfer A.*, A veleszületett rendellenességek pathogenezeise történelmi szemléletben. I. rész: A babonák. In: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (Szerk.: *Palla A.*), 19. sz. Budapest, 1960. 110—135. 1.
8. *Richter M. I.*, A csecsemő Német-Prónán és vidékén. Ethn., X. 1899. 381—391. 1.; *Gönczi F.*, A gyermek születése és szoptatása körül való szokások Göcsejben és Hetésben, I—II. Ethn., XVII. 1906. 44—52, 153—159. 1.; *Kiss L.*, A születéssel, kereszteléssel, felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről. Ethn. XXX. 1919. 84—91. 1.; *Moór E.*, A gyermekneveléssel járó szokások Rábagyarmaton. Ethn., XLV. 1934. 178—180. 1.; *Herkely K.*, A gyermeknevelés szokásai és babonái a matyóknál. Ethn., XLIX. 1938. 223—225. 1.; *Novák V.*, A születés, keresztelés és halálózás szokásai a muravidéki szlovénoknál. Ethn., LIV. 1943. 177—186. 1.; *Erdős K.*, Terhesség, szülés, gyermekágy, szoptatás a magyarországi cigányoknál. Népr. Közl., II. 1957. 3—4. sz. 258—263. 1.; *Csete B.*, A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig. Magyar Nyelvőr, 82. 1958. 218—225. 1.
9. *Gönczi F.*, Somogyi gyermek. Kaposvár, é.n.
10. Ethnológiai Adattár, Ltsz.: 2520.
11. *Kresz M.*, A pólázás Nyárszón (Kalotaszeg). Népr. Ért., XXXV. 1943. 173—176. 1.; *Kresz M.*, A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban. Ethn., LV. 1944. 143—147. 1.; *Kresz M.*, A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. Néprajzi Tanulmányok, 1. sz. Budapest, 1949.; *Kresz M.*, A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón. Népr. Ért., XXXIX. 1957. 103—121. 1.; *Kresz M.*, Játék a kalotaszegi Nyárszón. Népr. Közl., IV. 1959. 4. sz. 172—203. 1.; *Kresz M.*, A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. Népr. Közl., V. 1960. 1. sz. 93—121. 1.; *Kresz M.*, A kisbuba és anyja Nyárszón. Népr. Közl., V. 1960. 3—4. sz. 220—258. 1.
12. Pl. *Varga J.*, A babonák könyve. Arad, 1877.; *Róheim G.*, Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.; *Luby M.*, Bábeleite babona. Budapest, é.n.; *Berze Nagy J.*, Baranyai magyar néphagyományok, III. Pécs, 1940.
13. Pl. *Pócs É.*, Zagyvarékas néphite. Népr. Közl., IX. 1964. 3—4. sz.; *Hoppál M.*, Az „igézés”-hiedelmekről alkotó elemei. Népl. Kultúra, Népi Társadalom, IV. 1970. 259—286. 1.; *Pócs É.*, Kötés és oldás a magyar néphitben. Ethn., LXXIV. 1963. 564—612. 1.
14. Ld. elsősorban *Diószegi V.* munkái (pl. *Diószegi V.*, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.; *Diószegi V.*, A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1967.)
15. Mivel dolgoztam elsősorban anyagközlő és nem összehasonlító jellegű, a kiterjedt külföldi irodalom felsorolására nem térek ki. Mindössze *Lily Weiser-Aall* „Svanferskap og fodsle i nyere norsk tradisjon” című munkájára utalnék, mely e témakörben a legújabb, s az európai párhuzamokhoz a további utalásokat tartalmazza (*Lily Weiser-Aall*, Svanferskap og fodsle i nyere norsk tradisjon. Oslo, 1968.).
16. *Nyáry A.*, A palóc anya és gyermeke. Ethn., XLII. 1931. 167—174. 1.
17. Erre utalnak egyéb cikkei is.
18. *Nyáry A.*, Mihály-Gerge népe. Ethn., XVII. 1906. 286. 1.
19. *Farkas P.*, Nógrád vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai, Nógrád vármegye (Szerk.: *Borovszky S.*). Budapest, é.n. 137—171. 1.
20. *Komoróczy M.* munkájában még ilyeneket sem találunk. Ld. *Komoróczy M.*, Hont vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye (Szerk.: *Borovszky S.*). Budapest, é.n. 128—136. 1.
21. *Manga J.*, A visszatért Felvidék néprajza. In: A visszatért Felvidék és történelmi Nógrád vármegye (Szerk.: *Csatár I.*, *Ülvedi J.*). Budapest, 1939. 211—241. 1.
22. Ipolyföldemes község ma Csehszlovákiához tartozik, gyűjtéseim az onnan Nagyorosziába áttelepült családoktól származnak.

23. Kivétel Bernecebaráti, amely közigazgatásilag Pest megyéhez tartozik.
24. A felsorolt 17 falu közül 10 község anyagát saját helyszíni kutatásaim alapján ismertetem. A Patak, Dejtár, Érsekvadkert, Csitár, Ipolytarnóc, Mihálygerge és részben Bernecebaráti községekre vonatkozó összehasonlító adatok a balassagyarmati Palóc Múzeum archivális anyagából származnak. Ez utóbbi gyűjtések 1950-nél nem régebbiek, lényegében beletartoznak az általam vizsgált időszakba. A felhasznált adatok jobbára egyéb központi témájú gyűjtésekből valók, inkább csak egy-egy szokásnak, hiedelemnek a községben való meglétére utalnak. Tudatosan nem építettem be dolgozatomba *Díószegi Vilmos* 1961-ben végzett gyűjtésének anyagát (Palóc Múzeum Néprajzi Adattára, Ltsz.: 242.), mely területileg az általam vizsgált falvakból származik, azonban olyan tematikus egységet képez — főleg a táltoshit emlékei és a gyermekbetegségek gyógyítása vonatkozásában —, hogy önálló megjelentetésük is elképzelhető. Olyan kérdéscsoportoknál azonban hivatkozom erre az anyagra is, ahol az általam gyűjtött adatok már erősen megkoptak, töredékesek, s csak a korábbi gyűjtésű anyag segítségével lehet értelmezni ezeket.
25. Török utáni szlovák betelepítésű község Csesztve, Ipolyszög és részben Ipolyvessze.
26. Vö. *Manga J.*, Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968 12—18. 1.
27. Amennyiben mégis eltérések mutatkoznak, erre a tárgyalás során kitérek.
28. E közelmúlt lehatárolása természetesen vidékenként, sőt falvanként változik.
29. Különösen vonatkozik ez a születések számára, mivel nagy volt a gyermekhalandóság.
30. A családtervezés vizsgálata egy későbbi dolgozatom témája lesz.
31. Vidékünkön is alkalmazták erre a célra a kékitőt.
32. Ez a hiedelmi indoklása annak, hogy az asszony terhessége alatt változatlanul végezze teendőit. Maguk is természetesnek tartják, hogy „nem volt semmi könnyítés”, hiszen a család bármely tagja, ha csak részben is kiesett a munkából, annak kárát látta a gazdaság.
33. A könnyű szülés biztosítása érdekében a terhes asszonyt feszület fájából származó forgáccsal megfűstölték (*Benkóczy E.*, Nógrádmegyei babonák. Ethn., XVI. 1905. 103. 1.).
34. Vö. *Nyáry A.* i.m. 1931. 171. 1.
35. A beteg gyermeket is csak ritkán vitték orvoshoz (Vö. *Nyáry A.* i.m. 1906. 289 1.; *Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.). Ez még pénzbe is került, többnyire orvos sem volt a faluban. Végül, ha rászánták magukat, mire odakerültek, a kicsi sokszor már halott volt.
36. Palóc Múzeum Néprajzi Adattára (a továbbiakban PMNA), Ltsz.: 242.
37. A nagycsalád rendszerére, életére vonatkozó adatok ha némileg kevésbé merev formában is, de ugyanazt a képet mutatják, mint a mátraaljai falvakban. Ld. *Morvay J.*, Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956.
38. E segítség egyik érdekes formája alakult ki Órhalom községben. Mikor a lány férjhezment, szüleitől *menyecskefődet* kapott. Ez a család tehetőségétől függő 200—600 négyszögölnyi terület az adó szempontjából továbbra is a leány családjának birtokaihoz tartozott, viszont a menyecske művelte férje, esetleg a férj családtagjai segítségével, s a befolyt haszonból ruházkodott tovább.
39. A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése óta egyre általánosabbá válik az a reális nézet, hogy „akár gyerek, akár lány, csak egészséges legyen”. Emögött is meghúzódna gazdasági indokok: részben, hogy mindkettő egyformán keres pénzt, részben pedig ma már házasságkötéskor a fiú szülei is részt vállalnak a fiatalok új háztartásának kialakításában.
40. A szokásról említést tesz *Farkas Pál* is, szerinte általában a fiatal pár termékenységét biztosították ezzel (*Farkas P.* i.m. 161. 1.).
41. Vö. *Pesovár E.* gyűjtése 1952. (PMNA, Ltsz.: 49.), *Földessy Józsefné* gyűjtése 1953. (PMNA, Ltsz.: 88.), *Zólyomi J.* gyűjtése 1966. (PMNA, Ltsz.: 291.).
42. A szokást említi *Farkas Pál* is, de annak funkciójára nem tér ki (*Farkas P.* i.m. 168. 1.).
43. *Farkas Pál* ezt a szokást a Nógrád megyei szlovákoktól említi (*Farkas P.* i.m. 170. 1.).
44. Ezt a következtetést még a mai fiatalok is alkalmazzák.
45. *Temesváry R.* i.m. 28. 1.
46. Még ma sem fogadják el, ha a orvos a házast esetenként kórosnak mondja. Szerintük a kövérség egyértelműen az egészség jele.
47. A *rácsudálás* részletesen később térünk ki.
48. *Nyáry Albert* Mihálygergéről a következő eljárást ismerteti ezzel kapcsolatban: „Ilyenkor egy jegyben járó lány beül a szövőszékbe, a bélyeges kisdedit meg kiviszi az anyja az ablak alá. Mikor javába csattog a szátva, beszél az anyja a leányhoz: »Micsinász?« »Szövök!« »Mit szősz?« »Jegyed!« »Nekem is van egy jegyem, sződd be!« »Há gyűjlek be, maj beszövöm.« Azt mondják, hogy rövidesen el is múlik az anyajegy a kis testről” (*Nyáry A.* i.m. 1906. 297—298. 1.).
49. A menyecske reagálásából próbált következtetni az anyós arra, hogy terhes-e a menyé. Ezt

- ugyanis a fiatalasszonyok titkolták ameddig csak lehetett, mivel az általános vélemény szerint mindig az asszony az oka az újabb gyermekáldásnak.
50. Vö. *Farkas P.* i.m. 157. 1.
 51. Máskor a *rácsudálás* következménye — a megcsodált dologból adódóan — csak néhány szokatlan vonás; ezzel magyarázták azt is, ha a gyermek „kiűtött a fajtájából”: nyilván valakire *rácsudált* az anyja, és arra hasonlít.
 52. Különösen azokban a községekben (Hugyag, Órhalom), ahol a két világháború között egyre gyakoribbá váltak a rokonházasságok, az orvos, a pap, a tanító igyekeztek minél szélesebb körű felvilágosító munkát kifejtetni e kérdésben. Ezzel magyarázható, hogy a jelzett falukban általában helyesen látják a születési rendellenességek lehetséges okát a rokonházasságokban.
 53. Gyakori az a megfigyelésen alapuló nézet, hogy „ez inkább faj után van.”
 54. Vö. *Manga J.* i.m. 1939. 221. 1.
 55. Az utóbbi két szokásnál használt pénzdarab a bábaasszonyt illette.
 56. *Korcsmáros L.* gyűjtése 1951. (PMNA, Ltsz.: 32.)
 57. Ld. még Litkéről ugyanezt: *Versényi Gy.*, i.m. 111. 1.
 58. E képzetkörből gazdag anyagot gyűjtött össze *Diószegi Vilmos* (PMNA, Ltsz.: 242.) Órhalom, Hugyag, de különösen Csitár községből.
 59. Hont megyei adat szerint az üres bölcset nem jó ringatni, mert akkor nem tud jól aludni a gyermek (*Versényi Gy.* i.m. 113. 1.).
 60. A szokás részletes leírását ld. *Havassy L.* gyűjtése 1952. (PMNA, Ltsz.: 73.). Ma már csak annyira emlékeznek, hogy ilyenkor „szalmát kell lopni”.
 61. Korán tanul meg beszélni a kisgyermek, ha feltámadáskor elviszik a templomba (*Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.). Aki fecskének kimetszi a nyelvét, annak a gyermekel nemák lesznek (Hont megyéből közli *Versényi Gy.* i.m. 111. 1.).
 62. A gyermek elváltását említi *Farkas P.* i.m. 164. 1.
 63. Litkén tréfásan *vásznonhidasnak* nevezték.
 64. Régebben szöttek himmel díszített vagy kivarrott lepedők voltak (Ludányhalászi, Litke, Mihálygerge, Órhalom), nagyobb részt *kallottak*, három szél vászonból, a szélek összedolgozásánál horgolt betéttel, három oldaluk szintén horgolt csipkével volt szegve. Ez a lepedő a leány stafírungjának része volt. (Vö. *Nyáry A.* i.m. 1931. 171. 1.); ugyanez volt felterítve a menyasszonyágyba is lakodalmokkor. Később, ahogy az ünnepi ágy huzata változott, *damaszkos* damaszt; Csesztve, Ipolyfödemes, Litke) vagy batiszt (Órhalom) lepedő került helyette, melyeken a horgolást boltban vásárolt slingelés váltotta fel. Ahol a lepedőnek csak egyik keskenyebb oldala mentén futott a díszítés, ezt a véget kötötték az ágy fejéhez.
 65. Vö. *Fél E.*, Néprajzi adatok Órhalomból. Népr. Ért., XXX. 1938. 77. 1.
 66. Ez utóbbi adat *Borovy J.* gyűjtése 1952. (PMNA, Ltsz.: 90., 91., 92.)
 67. PMNA, Ltsz.: 90., 91., 92.
 68. *Fehér J.* gyűjtése 1958. (PMNA, Ltsz.: 134.)
 69. *Jámor M.* gyűjtése 1952. (PMNA, Ltsz.: 53.) Ld. még Nógrád megyére vonatkozóan *Mátraié Varga R.*, Adalékok a nógrádmegyei magyarság néphitéhez. Ethn., XXI. 1919. 115—116. 1. Szerinte az olvasót az újszülött pólyakötőjére fűzték
 70. PMNA, Ltsz.: 53.
 71. PMNA, Ltsz.: 32.
 72. Az elbeszélések szerint az is előfordult ilyenkor, hogy az anyát addig kergették, „hurcolták” a boszorkányok, míg belehalt vagy megnyomorodott, máskor a kútba fojtották, vagy rémületében szörnyethalt (Hugyag, Ipolyszög, Ludányhalászi, Órhalom).
 73. PMNA, Ltsz.: 90.
 74. PMNA, Ltsz.: 242.
 75. PMNA, Ltsz.: 134.
 76. PMNA, Ltsz.: 242.
 77. PMNA, Ltsz.: 134.
 78. Ezzel a későbbiekben külön szeretnék foglalkozni.
 79. Vö. *Manga J.* i.m. 1939. 221. 1.
 80. PMNA, Ltsz.: 90., 92. *Nyáry Albert* említi, hogy a gyermek jobb kezére gyöngyöt kell kötni ugyanebből a célból (*Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.).
 81. Vö. *Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.
 82. Vö. *Fél E.*, A Néprajzi Múzeum új-szerzeményei. 1. Az órhalmi, sárpilisi és szakmári gyűjtőtűt. Népr. Ért., XXX. 1938. 246. 1. Arra nem találtam adatot, hogy a gyermek ingét visszáján varrták volna ugyanezen célból. Ld. még *Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.
 83. Előtte a gyermek arcát „keresztbe megméri” (az arca elé tartja araszra nyitott kezét az

anya egyszer függőlegesen, egyszer vízszintesen), a mosdatás után a pendely visszájával kellett megtörölni (PMNA, Ltsz.: 242.).

84. *Manga J.* i.m. 1968. 36. 1.
85. A szemmelverés gyógyításáról gazdag anyagot tartalmaz *Diószegi Vilmos* 1961-ben végzett gyűjtése (PMNA, Ltsz.: 242.) Csitár, Huguag, Órhalom községekből.
86. Az ígérés mértéke attól függ, hogy a rontó személy a gyermekről, mikor *megverte szemmel*, a földre tekint vagy felnéz. Előbbi esetben nem marad életben a kicsi (PMNA, Ltsz.: 242.).
87. Vö. *Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.
88. Csitári adat szerint nemcsak haj, hanem az illető ruhájából valami kis darab is jó erre a célra (PMNA, Ltsz.: 242.).
89. Használ a borostyán is: fiúnak olyan, amelyik felfutott a fára, lánykának pedig ami a földön kúszik (Csitár). A bojtorján is jó, de amellett kilenc másik fű is kell (PMNA, Ltsz.: 242.).
90. PMNA, Ltsz.: 129.
91. Abból a vízből, amivel egy frissen sült kenyeret lemostak, három kortyot kell itatni a gyermekkel (*Nyáry A.* i.m. 1931. 172. 1.).
92. A *szemmelverés* gyógyítására vonatkozó anyag igen gazdag, további gyűjtéssel minden bizony-nal bővíthető még.
93. Az alábbiakban felsorolom azokat az adatközlőket, akiktől a leggazdagabb anyagot sikerült összegyűjteni. A foglalkozást, társadalmi, vagyoni hovatartozást jelölő utalások a két világ-háború közötti időszakra vonatkoznak. Órhalom: Kanyó Józsefné r.k. zsellér, sz. 1895.; Balla Ignácné r.k. gazdagparaszt, sz. 1899.; Hegedüs Mihályné r.k. gazdagparaszt, sz. 1901.; Bernáth Józsefné r.k. gazdagparaszt, sz. 1905.; Fábíán Györgyné r.k. gazdagparaszt, sz. 1908.; Kanyó Ferencné r.k. középparaszt, sz. 1913.; Márton Andrásné r.k. gazdagparaszt, sz. 1916.; Varga Istvánné r.k. gazdagparaszt, sz. 1920.; Kanyó Ferencné r.k. varrónő, sz. 1932. Ludányhalászi: Debrei Mária r.k. zsellér, sz. 1893.; Mester Lászlóné r.k. zsellér, sz. 1896.; Nagy Istvánné r.k. középparaszt, sz. 1904. Litke: Márton Lászlóné r.k. szegényparaszt, sz. 1892.; Versegi Lajosné r.k. szegényparaszt, sz. 1895.; Kalmár Lajosné r.k. zsellér, sz. 1895. Ipolyfódémes: Nagy Jánosné r.k. szegényparaszt, sz. 1895.; Dudás Jánosné r.k. szegényparaszt, sz. 1913. Drégely-palánk: Pásztor Józsefné r.k. zsellér, sz. 1895.; Drajkó Jánosné r.k. iparos, sz. 1908. Nagy-oroszi: Duló Jánosné r.k. nemes, sz. 1897. Csesztve: Bagyinszki Pálné ev. zsellér, sz. 1896.; Szklenár Jánosné r.k. zsellér, sz. 1889.; Guth Sándorné r.k. urasági cseléd, sz. 1900. Ipolyszög: Csimá Jánosné r.k. zsellér, sz. 1911.

A magyar iparfejlődés hatása XVIII.—XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére

Nógrád megye évszázados múltra visszatekintő üveggyártását mutatjuk be. a földesurak üvegfúvó szellőreket alkalmazó üzemének, és a kapitalista viszonyok között is jelentőségüket megőrző üveggyárak történetén keresztül.

Részben hiányt szerttnék pótolni, mert a megjelent monográfiák feldolgozások, kiadványok nem foglalkoztak szerepének megfelelő súllyal a megye iparágai közül a legrégibb hagyományokra visszatekintő üveggyártással. Feldolgozásunk ennek a fejlődésnek megyei vonatkozásait tekinti át — a teljesség igénye nélkül — a hazai üveggyártás fejlődésének tükrében. A technika és üzemtörténet teljes feldolgozását magában foglaló ipartörténet, melyben sor kerül a technika és a munkaerő összekapcsolódására, mint az ipari fejlettség és korszerűség mindenkori fokmérőjének bemutatására, egy későbbi tanulmány feladata lesz.

Jelenlegi célunk elérése érdekében — mivel a vizsgált időszakban a nyersanyagbázis, a ráépülő feldolgozó iparral és a munkaerő koncentrálódását tekintve a nemzetiségek lakta Kárpátok belső, erdővel borított lejtőjén tömörült, — így az ipar, valamint a munkásság sajátos területi elhelyezkedése miatt — a Felvidékre is ki kell terjednie a feldolgozásnak.

Nemcsak a Nógrád megyei, hanem a magyar üveggyártás szempontjából is fontos kérdés, hol és mikor indult meg az önálló magyar üveggyártás?

Megbízható adatok, részletkutatások eredményei mind a mai napig hiányoznak a magyar és a Nógrád megyei üveggyártás történetéből. Az eddigi, üvegiparral foglalkozó művek szerzői — az általános fejtegetésen túl — az adatok ellenőrzésére nem helyeztek súlyt, mert a múltra vonatkozó adatokat a levéltári kutatómunka nélkülözésével, minden kritikai ellenőrzés nélkül vették át a XIX. század elején megjelent statisztikai és topográfiai kiadványokból. Így pl. *Divald Kornél* a magyar üveggyártás eredetét a XVII. századba teszi. A szerzők egy másik része viszont a XIV.—XV. századbeli magyar arany és ezüstabányászatra hivatkozva 1350-ig vezetik vissza. A kutatási eredmények összegezése szerint: Körmöcbánya (Kremnica) és Banská Stiavnica közelében fekvő Sklené-Teplice a XIV. század elején volt a magyar üveggyártás bölcsője a Felvidéken. Egy 1550-ből származó oklevélből tudjuk, hogy Teplicén egy olyan üveghuta is volt, amely már 220 éve szállított üvegárut Körmöcbánya és Selmechánya királyi városok számára. Így a huta már 1330-ban üzemelt, több mint 640 éve.

Tehát a Felvidék, és maga a szlovákiai üvegyártás kezdete néhány évvel megelőzi a Cseh-erdei cseh üveghutákat.¹ Ismeretes az is, hogy 1670-ben Ulmb mester telepedett le a Garam menti Új-Bányán (Nova Bána) a felmerült üveg-szükségletek miatt. De azt már nem tudjuk, hogy miért akadt el a helyi fejlődés az üvegiparnál, mert már az 1700-as évekből azt ismerjük, hogy a magyarországi hutákba cseh-morva üvegteljesítőket toboroztak és telepítettek le a Felvidéken, mint pl. Rákóczi fejedelem Munkácon.

De miért a Felvidék vonzotta a leteleplőket? A kutatók véleménye megegyezik abban, hogy a kiterjedt erdőségek kedveztek az üvegipar mind erősebb kibontakozásának. Ismeretes, hogy ezen a vidéken óriási kiterjedésű erdőségek húzódtak, és a régi üvegcsűrök olvasztókemencéi szinte falták a tűzifát. A káliumüveg gyártásához a homokon, mészkőn kívül még fontos alapanyag volt a hamuzsír, amely a bükkfa hamujából nyerhető. A kiterjedt erdőségek hasznosítására természetesen kínálkozott az üvegyártás. Az uradalmak, a XVII—XVIII. században, üveghuták felállításához kezdenek a bükkerdőkben.

Egyedüli oknak az üveghutát, mint hasznosítási lehetőséget az erdőbirtoknak nem lehet elfogadni. A fa, mint tüzelőanyag, és egyben a fahamu fontos alapanyaga, de mellette szükség van még üveghomokra (kovasavra) és a legfontosabbra a munkaeőre, hutamesterre. Az erdőségek hasznosítása a földesúri gazdálkodás körében már régen megindult. Paraszti iparüzés keretébe tartozott az erdőirtások során kivágott fák feldolgozása — gerenda, deszka, zsindely és hordóként. Ezek készítése mellett a szénégetés és a hamuzsírforrás a legfőbb ágai ennek a tevékenységnek.²

Így egyöntetűen nem lehet állítani, hogy a hutákat csak az erdők kihasználásért építették, hanem igenis a tényleges szükséglet fedezésére.

Sajnos Nógrád területén nem ismerünk olyan őshuta telephelyeket, és üvegcsűr maradványokat, melyek a kezdetleges ipari tevékenység nyomait őriznék. Rekonstrukciójukra azonban a kezdetleges ipari tevékenység nyomait őrizték. a XX. századtól eltekintve — nem volt szükség, a kéziszerszámok pedig több

évszázadon keresztül azonosak maradtak, a gyártásban sem történt változás a vegyipar fejlődéséig, és a technikai újítások bevezetéséig. Ezért az egri múzeum által végzett feltáró munka (Mátraszentimrén), és a többi feldolgozás képet adhat arról hogyan működtek, milyenek voltak a munkakörülményeik ezeknek a kis hutáknak.³

A gyáripar alakulása, az egyszerű kis üvegcsűrök és a technika haladásával, a közlekedés fejlődésével lassan nagyüzemekké alakultak át. A kis huták helyét átvették a nagybani termelés minden előnyét kihasználó tőkés társaságok. Ezek ismeretében vizsgáljuk meg a nógrádi üvegipar alakulásának körülményeit.

A nógrádi táj természeti adottságiból következik, hogy jelentősebb

földművelés nem fejlődhetett ki ezen a vidéken. Viszont az erdészet és ab ehhez kapcsolódó erdei ipar fejlett volt. (Ipartörténeti szempontból e vidék jellegét később a bányászat és a vasipar határozta meg, az üveghuták jelentősége háttérbe szorult) „Mocsáry Antal 1826-ban így írt erről: „a vármegye alsó és közép tájékán tiszta búza, s leginkább rozs nagymértékben termesztetik, melyből egy mag tizet is ad... a borból, sokféle gyümölcsökből, dohányból, kukoricából és más teremtvényekből is hasznokat látják... lakosai. Azonban sok... helységek a tűz és épületfában nagy fogyatkozást szenvednek... Északi része hidegebb éghajlat alatt fekszik... s azért itt leginkább csak borsó, lencse, pohánka, s egyéb főzelékek és zab termesztetik... Azonban bővelkedik fával úgy, hogy a lakosok hordókat, szekrényeket, fazekakat, deszkákat és más szükségseket készítenek, melyeket eladván, az alsó és középtáji lakosoktól szerzik azt meg, amiben szükségét szenvednek.”⁵

vednek.”⁵

Tulajdonképpen Nógrád vármegyének az északi része és a Felvidék, a Kárpátok láncainak belső lejtőjén lévő erdőségek még szinte őss állapotokat tükröztek, a megbontatlan bükk, tölgy és fenyőerdőkkel. Ezért nem véletlen, hogy a megye üvegiparának bölcsője itt volt a megye északi részén, ahol a lakosok évszázadok óta üzték ősi ipari mesterségüket, a fafeldolgozást. Erről így ír a továbbiakban Mocsáry Antal: „... Cseh-Brezo-... nagy erdeje van... lakók hordókat és kezekeket készítenek... Málna-Pataka... határa Szamatertsi határig... deszkametsző malom is van az Ipolyon... deszka és zsindelykészítéssel... gazdag erdőségek... Mlágynon fa-edény készítésével foglalkoznak”.⁶

A paraszti iparüzés keretei közé tartozott a fafeldolgozás. A XVIII. század elejétől jelentős tétel volt a hazai iparunk és kereskedelmünk történetében, az ipari nyersanyagok exportjában a hamuzsír. Ezt az üveg és textiliparban használt anyagot korábban csak kis mennyiségben állították elő az országban és a megyében is, általában a kis huták — szükségletüknek megfelelően. Az európai ipari fejlődés eredményeképpen — az erdők kipusztulása miatt — a figyelem Magyarországra irányult. A földesurak szívesen adták bérbe a vállalkozóknak az erdőket hamuzsírforrás céljából. Az eddig csak tűzifa, szerszámfa, makkoltatás tekintetében számottevő erdők új jövedelmi forrásként jelentkeztek. A magyar hamuzsír nemcsak a hazai huták számára lett fontos, hanem megindult nyugat felé a textilgyárakhoz. Lassan túltermelés állott elő, az árak estek, és közben az erdők óriási károkat szenvedtek. Egy huta működéséhez 8—10 ezer hold erdőre volt szükség, mert egy mázsa fa elégetésével csak 0,5—2 kg hamu ke-

letkezett.⁷ Az esztelen pusztítás miatt Mária Terézia 1755-ben rendeletileg betiltotta a hamuzsír exportot, de már 1761-ben 24 ezer mázsá mennyiségben lehetővé tette újból a kivitelt. Azonban ezek sem tudták megakadályozni az erdők pusztulását.

Milyen volt a helyzet Nógrád megyében? A megye üveggyártásához meg volt mind a három fő alapanyag. A kovasavat főleg folyóhomokból nyerték, vagy pedig kvarckőből, vízierő által hajtott zúzóművekben őrlték meg. Nyersanyag-lelőhelyekben Nógrád megye északi része gazdag volt. Észak-nyugati részén az Osztrovszki-hegy trachit kúpja, déli részén a középmiocén korú stratovulkáni tufa és breccsa rétegekből telepített fennsíkja húzódik. Észak-keleti részén a Vepor hegység nyúlványaiban kvarcitos képződmények találhatók. Az Ipoly, mint a megye legjelentősebb folyója — felső folyása vidékén, a breznobányai és a tiszolci patak között — túlnyomólag gneiszből, délen csillám, agyag, kristályos kvarcpalából álló területbe van bevágódva. A kvarcitos tellérek képződmények az itt virágzó üvegiparnak szolgáltattak nyersanyagot. A vízierőkben gazdag vidék pedig kínálta az ipari hajtóerőt.⁸

Amíg a kvarchomokból a szennyeződést eltávolítani nem tudták (vasoxid), addig a kevés lelőhely köré csoportosultak a huták. A vegetábilis alkáliát — a hamuzsírt — (népies nevén szalajka) — bükkfa hamuját, a tölgyfa hamu mellett közönséges üvegek, palackok előállításával használták. A földesurak a hamuzsír-főzés — „hamuzsír fabrikák” — megszüntetésére törekedtek a nagyarányú erdőirtás miatt. A makkoltatás érdekében egymásután bontották fel a hamukészítőkkel szerződéseiket (1729, 1753, 1755, 1779). Ennek ellenére a megye északi területei a XVIII. században komoly problémát jelentettek. Más megyéből kellett építőanyagként fát behozni, márcsak azért is, mert Nógrád megye szolgáltatta a bányavárosok bányafa szükségleteit.⁹

Ezért még a XIX. század elején is szerepelt a hamuzsír probléma a megyei közgyűlés előtt, mert a hutaszükségleten kívül még a puskapor készítéséhez is felhasználták, melyről így tudósít a jegyzőkönyv: „A FőMgu K.H.M. Tanács f.e. Bojt. májdn. hava 21 napján ugyan akkor 9363 sz. a. parancsolja hogy az most igen szükséges puska por készítéséhez megkívántató hamuzsír ki vitelének el tiltása közhirre bocsaitasson.”¹⁰ De még 1811-ben is szerepelt a jegyzőkönyv tanúsága szerint: „A fő Mgu K.H.M. Tanács ugyanaz karátson hava 27 dik nap M.a. 26931 sz.a. Annak megtudása végett ha vallyon megkellessék-e a hamuzsírnak ki vitelét tiltani? Ezen Ms. Megyében főzetni szokott hamuzsírnak mennyiségirül úgy szinte annak folyóárarul magát tudósítani rendeli.”¹¹ De ennek eredményéről továbbiakban nem találunk anyagot.

Ezek után az üveggyártásra, az üveget előállító gyárak történetére fordítjuk a legtöbb gondot. A hazai huták létesítésének dátumait — a feljegyzések pontatlansága miatt — szinte lehetetlen megállapítani; így legtöbb keletkezési ideje ismeretlen. Az első huták nagyrésze nem az üveg gyártását tekintette elsődleges feladatának, hanem a fák kitermelését és értékesítését. Ezért járhatatlan, forgalomtól mentes utak mellett, illetve az erdők sűrűjében települtek, a munka befejeztével pedig elpusztultak, és évszázadok múlva nyomtalanul eltűntek.

Az első, adatokkal is bizonyítható hutánk a S.Teplicei. Története az Anjouk korába nyúlik vissza, és a XIV. század közepén keletkezhetett megelőzve ezzel sok nyugati országot. Ausztriában pl. csak a XVI. század folyamán kezdődött. Csehországban pedig ebben az időben még gyermekcipőben sem járt az üveggyártás.¹² A XV—XVIII. századig terjedő intervallumot adatokkal nem tudjuk kitölteni, csak feltevéseink vannak. De az tény, hogy ezek után a XVIII. szá-

zadtól kezdve meginduló üvegyártásunk — az adatok és számok tükrében — már azt mutatja, hogy a fejlesztés külső erőkkkel történt, elsősorban külföldi szakemberek bevonásával. Ugyanis ebben az időszakban keletkezett hutáinkat külföldiek, főleg cseh-morva és sziléziai, majd lengyel üvegesek lendítették fel szakmai tapasztalataik és hozzáértésük révén.

Nógrád megyében is a földesurak által támogatott ipari tevékenység körébe tartozott a zsellérmunkásokkal üzemeltetett üveghuta. Erre jó példa a *divényi* huta. Valószínűleg már a XVI—XVII. században is működött, és a divényi uradalomhoz tartozott. Ennek a hutának (officina vitraria) létszáma 1709-ben 50 fő volt. Ez a szám azonban valamilyen oknál fogva erősen megfogyatkozott, mert 1714-ben már csak öten fordultak kéréssel a megyéhez, hogy őket ne dikáltassák meg, „mert sehol az országban, az üveghutabeli cselédek” nem dikáltatnak és rájuk mégis „18 dicát” róttak ki. Az üvegfúvó munkások bére még — a megélhetésük biztosítására — az uradalomtól kapott föld is.¹³ Ez a földhözjuttatás sokáig megmaradt gyakorlatként és még a XIX. században is szerepelt a nógádai üvegmunkások juttatásai között. Az 1826-ban Pesten kiadott Nógrád megyéről szóló „esmeretetésben” *Mocsáry* Antal is megemlékezik a divényi hutáról: „itten üveghuta is vagyon a'mely máris oly tökéletességre hozatott, az üvegnek tisztaságára és fehérségére tekintve, hogy tsak nem a' tse országai üveggel vetekedik.”¹⁴

A XVIII. századi telepítéseknél már *Vavra* is említi a cseh-morva üvegesek betelepítését az országba. Hogy ez mennyire így volt, az ország keleti részéről, Erdélyből vett példával is igazoljuk. Görgényüvegcsűr nevű faluban, erdőkben gazdag kvarcelőhelyekre bukkantak, és minthogy az üvegyártáshoz szükséges bükkfa bőven volt a környéken, üveghuta felállítását tervezte a földesúr. Így került ide 1777-ben 9 cseh-morva országbeli üvegfúvó, akik kezdetben egy csúrra emlékeztető műhelyben fújták az üveget. A fát először a huta közvetlen közeléből vágták ki, itt történt a hamuzsír főzése is, de később az irtás szélesedésével mind több favágóra és fuvarra volt szükség. Így fejlődött ki lassan a település. A férfiak az üveghutánál, a fa és üvegformálásnál dolgoztak, és így állandó keresethez jutottak.¹⁵

Hasonló volt a helyzet Nógrádban is. A Nógrád megyei Levéltárban található egy *bzovai* üveghutás kérelme 1775-ből. A megyei ipartörténet szempontjából fontos dokumentum sok adatot tartalmaz. Ismertetése azért is kíváncsú, mert nagyon sok vonatkozásban segít megvilágítani ennek az időszaknak jellemző problémáit.

Ebben a latin nyelvű kérelemben magát „Bernardus Hubka Bzovienzis Vitraria Fabrica Magisternek” nevezhető üveges, már az első soraiban igazolja hutásaink

idegen eredetét. Mint írja Morvából telepedett be Zólyom megyébe. Ott dolgozott 8 évig az általa nagy nehézségek által létrehozott üveghutában. Népszerűsége tett szert az érdemei miatt — az üvegmesterség bevezetése — nyolc éven át minden adótól mentes volt. Mivel azonban nem értett egyet az adóalappal, álmóshelyét megváltoztatta és Nógrád megyébe *Bzovapusztára* költözött. Ott a divényi uradalom segítségével az üveghutáját nagy költséggel felszerelte, 1772-ben megkezdte működését és három éven át folytatta abban a reményben, hogy sorsa jobbra fordul. De ebben a megyében is utól érte, ami elől elköltözött: az adóprobléma. Ugyanis azt írja: királyi privilégium szerint kitűnő eredménnyel gyakorolja mesterségét, mindig szabad ember volt, mégis mint egyszerű falusi jobbágymunkás „opifex” kezelték és adóztatják, sőt porciót is követelnek tőle. Ezért a tekintélyes vármegyéhez fordult és hivatkozott az 1423/103 törvénycikkre, melynek értelmében a letelepedett iparosnak 6 év adómentesség engedélyeztetik, de neki még három éve sem volt. A levélben nemcsak a Nógrád megye, de a magyarországi kapitalista nagyiparnak is előremutató létesítményére, a gácsi gyapjuszövő manufaktúrára, — mely 1767 óta részvénytársaságként üzemelt — hivatkozik, mert ez a gyár a megye rendelete értelmében 12 éve mentes az adófizetéstől. Mint írja, a törvénynek a célja az lenne, hogy mesterségek behozatalát és letelepedését megkönnyítse, mivel „az üvegmesterséget ő vezette be a megyében és környékén, ezzel a királyoknak és birodalomnak intenciói nem kevésbé követve.” Továbbiakban felsorolja tevékenységének hasznát: közhasznú tevékenysége volt, elsőrangú üveget készített és olcsóbbat, mint a behozottak; de nemcsak kézimunkával vesz részt a üvegyártásban és járulékaiknak készítésében, hanem az elkészült üveggel széles körben kereskedést folytat és e módon jövedelemre tesz szert a „nyomorúságos adózó” (az uradalom jobbágaira gondol — Sz. F.)

„Mivel ez így van és az én mesterségem nemcsak a közjó előmozdítására, kereskedelemre, a pénz forgásának megkönnyítésére szolgál, hanem magát a lakosságot is a legnagyobb mértékben segíti” — írja a továbbiakban, majd a fentiek figyelembe vételéért esedezik a tekintetes vármegyéhez, mert a mestersége nagy költségeket igényel és a gyümölcsöt csak később adja. „...és az adónak való alávetettség szinte koldusi állapotra juttat, ha nem örökre, de legalább időlegesen a gácsi gyár mintájára adótehertől szabadítsa meg (már mint a vármegye — Sz. F.), amikor pedig a mentesség időszaka elmúlik, akkor méltányos bérleti díja megállapítását kéri befejezésül Hubka Bernard bzovai üveghutás mester sok tanulságot tartalmazó levele.”¹⁶

A *bzovai* huta mellett, amelyet a források nem említenek név szerint, egyes szerzők más hutákat is felsorolnak melyek működéséről nem tudunk semmit sem. Így pl. *Szathmáry* említi az 1771–74. évi összeírás alapján, hogy Nógrád-ban a *divényi* huta mellett volt még *Kőváron* is huta.¹⁷ Véleményünk szerint a különböző nevek alatt szereplő huták — *Divény-Huta*, *Divényhuta*, *Hutta*, *Ó-Huta*, *fűrészvölgyi huta* azonosak lehetnek. A XVIII. század végén és a XIX. század elején is, aránylag magas színvonalat mutat fel az üvegyártás is, ami azonban minden valószínűség szerint csak a XVI., XVII. századbeli virágzás maradványa.¹⁸ *Korabinszky* szerint az 1780-as években Magyarországon 39 üveghuta volt, közte említi meg a Nógrád megyei *Divén* (*Divény*) és *Hutta* (*Ó-Huta*) nevét.¹⁹ Az összeírások szerint sok üveghuta szüntette be működését. A közölt számadatok eltérései miatt hiteles kép nem rajzolódik ki arról, hogy ebben az időszakban ténylegesen hány gyár működött. Valószínűleg a tüzelőanyag felhasználása miatt más területre költöztek, illetve termelésüket beszünt-

tették.²⁰ II. József által elrendelt, 1784-es törvényhatósági összeírás szerint, az üvegipar a negyedik helyen állt a magyar ipar rangsorolásában, és egyben a legtöbb üzemmel képviselt iparág az országban.²¹ Az 1784/85. évi törvényhatósági összeírás kapcsán is változatlanul a legtöbb gyáripari üzem tulajdonosa amiatt panaszkodik, hogy keletkező és pénzszerzési lehetőség híján nem tudja fejleszteni vállalatát. A századforduló után gyorsan keletkeztek az alapítások, és a XIX. század végén is fennálló üveggyárak közül többen a század első felére teszik eredetüket.

Demian J. A. (1805-ben) megjelent topográfiai és statisztikai munkájában több mint harminc üveggyárról tesz említést, melyek csak közönséges üveget készítenek: „de a cseh konkurenciával nem tudták felvenni a versenyt”. Nógrád megyéből ez a feldolgozás a *bzovai* hutát említi meg, mint egyedüli gyárat. Demian hiányos ismeretei miatt már *Telkes* is bírálta, mert nem ismerte az összes magyarországi hutákat. Ezzel szemben *Futó M.* ebben az időszakban 25 hutát tételez fel, köztük a Nógrád megyei *zlatnói* hutát is (1807) Ugyanennyit jelez *Schwartner* is 1809-11-ben, aki szerint a XIX. század első évtizedeiben több mint 25 működő üveggyár van, de nem nevezi meg őket. *Knapp O.* tanulmányában 31 üveggyárat említ ugyanebben az időszakban.²²

Annak ellenére, hogy a huták számában a szerzők bizonytalanok, egyben azonban megegyeznek, hogy ezek az üzemek alacsony színvonalon dolgoznak. A kortárs szerint „csak közönséges üveget szolgáltatnak s még erre sem állják ki az összehasonlítást a cseh árukkal, úgyhogy továbbra is nagy mennyiségben kell behozni.”²³ A XIX. század elején is változatlanul keresett cikk külföldön a hamuzsír, bár a kutatások rámutatnak, hogy a gazdaságos felhasználás csak ott engedné meg a termelést, ahol a fa másképpen nem hasznosítható.²⁴ A gyárak műszaki viszonyait tekintve, az iparban használt fűtőanyag — akár olvasztásra szolgál, mint a vas a fémkohászatban, akár égetésre, mint a téglá, agyag, — az üvegiparban még a XIX. században is a fa, habár Angliából elérkezik Ausztriába is az újkor ipari hajtó ereje, a szén. A fa anyagát energia előállítás mellett az ipari feldolgozás során nyert hamuzsír formájában is hasznosították. ezért hamarosan letarolják a környéken hozzáférhető erdőket.²⁵

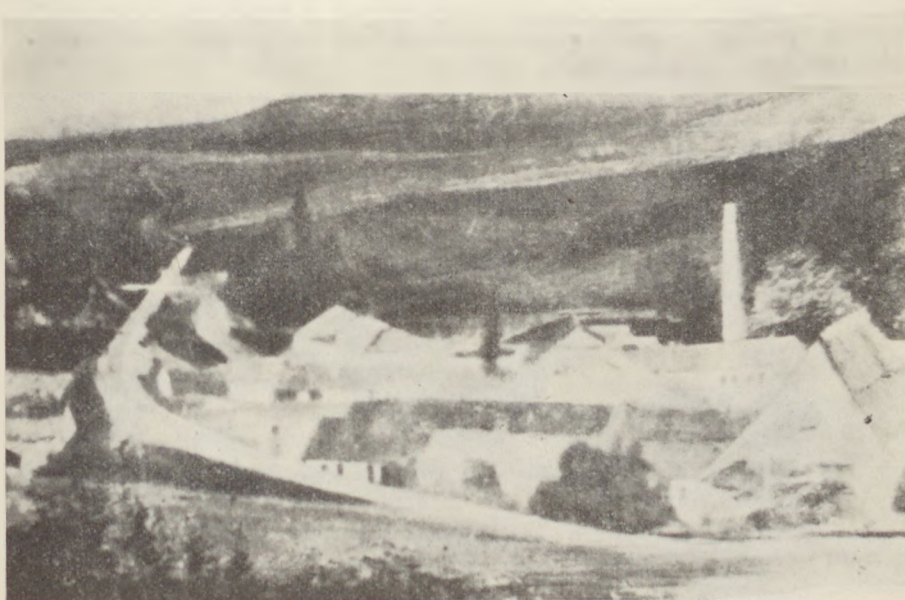
József főherceg által bekért vármegyei és sz. kir. városi jelentések szerint 1820-ban 18 üveghuta volt üzemben Magyarországon. Ez az adat hivatalos ugyan, de mégis hiányos. Nógrád megyéből *Divint* (*Divény*) említi meg: „Nógrád megye Divin (most Divény — Sz. F.) vagy Bzován (most két külön kisközség — Sz. F.) volt üveghutában négy legény ablaküveget, négy pedig szép fehér öblös és metszett üveget készített, mely a csehországihoz hasonló volt.”²⁶ Hasonlót ír 1826-ban *Mocsáry Antal* is *Divénnyről*, és munkájában megemlíti még a *Bzova Hutát* is, ahol 311 fő élt.²⁷ *Sághelyi* szerint a József főherceg féle összeírásban csak Bzováról van szó, és ő is megismétli az összeírás szövegét arról, hogy négy legény ablaküveget, négy pedig szép fehér öblös és metszett üveget készített.²⁸

1822-ben *Kees István* — aki a birodalom gyáriparát három kötetes munkában ismerteti — 25 üveggyárról tesz említést, melyek már régebbi idő óta működnek. Szerinte említésre méltó Nógrádból a *Bzovai* huta.²⁹ *Fényes Elek* — 1836—40-ben megjelent munkájában — 55 üveggyár helyét sorolja fel, melyek közül a szűkebb értelemben vett Magyarországon 48 üveggyár volt. Ez a magas szám a XIX. század végére (1894) 12-re apad, összesen pedig csak 15 volt már belőle. Az 1890-ben már nemlétező *Divényt* említi meg *Fényes* Nógrád megyéből: „Divény Huta (Divény) hol igen szép üveget készítettek.”³⁰ *Horváth Mihály* 1840-ben megjelent tanulmányában 1790—1825 között harminc üveggyár létesítéséről tesz

említést. Nála is előfordul a *Divény* — *Divin* névvel, de Zólyom megyébe helyezve, ahol a többi üveggyárhoz hasonlóan „finom üveg, minő p.o.a. cseh és velencei nem készítették.”³¹

Hiába változik az üveggyárak száma 25—55 között, termelésük nem tudja fedezni az ország szükségleteit, így nagyarányú behozatalra van szükség. A magyar ipar és kereskedelem ebben az időben már kedvezőbb körülmények között volt, mint a század elején. Ezt a gyarmati gazdaságpolitika elleni harc tette lehetővé. Kereskedelmi tőke felhalmozódás jött létre a napóleoni háborúk konjunktúrájának következtében, kiváltotta a céhrendszer válságát, elősegítette a tőkés viszonyok gyors megerősödését. A bekövetkező dekonjunktúra és gazdasági válság a kereskedelmet és a kapitalista fejlődést visszavetette a nemesi birtokokon. A gyarmati gazdaságpolitika változatlansága, a tőke és a hitel hiánya tömörítette a reformkor magyar politikusait, és a küzdelem eredményeként megindulhatott a belső piac fejlődése, a kereskedelmi tőke felhalmozódása. Lassú volt a fejlődés, mert Ausztriától való függés sok vonatkozásban éreztette hatását. 1843-ban az iparfejlesztés nehézségeivel foglalkozik az Iparegyletek az országgyűléshez intézett emlékirata: „a gyáros, iparos nem szerezhethet földtulajdont, csak bérelt földön vagy jobbágy telken építkezhet, de magára vállalja a robotolás kötelezettségét és hogy ezért a vállalkozónak sem tőke, sem hitel igénybevételére nem nyílik lehetősége, hogy kevés a szakember, a munkavállaló és ipari műszaki iskolák hiányában még az a kevés ember sem rendelkezik megfelelő képzettséggel.” A jobbágyság intézményének felszámolásával, a polgári jogegyenlőség bevezetésével a hivatal és birtokbírhatás szabadságával új társadalmi — gazdasági feltételek alakultak ki. Csak a XIX. század közepén valósult meg, a forradalom vívmányaként általános érvénnyel „a szabad bERMunka vállalás és a vállalat alapítás, valamint a modern hitelezés lehetősége.”³²

Az 1840. évi gyárakról szóló alaptörvény nemcsak az iparszabadság kimondásával adja meg a gyárak fejlődésének lehetőségét, hanem a munkavállalók szociális védelmének messzemenő szabályozásával is.³³

Ezek szükségességét egy nógrádi példával is bizonyítani szeretnénk, amely a gácsi posztógyárral is kapcsolatos 1845-ben. „Ipar s védegyletek előadván, hogy a hazai iparnak óhajtott kifejlését számos egyéb akadályok között annyira mi sem hátráltatja, mint a külföldről beköltöző gyármunkás védtelen állapota, s azon szomorú tehetség, miszerint egyes tisztviselők hivatalos hatalmuknál fogva a személyes jogokat megsérthetik, — a hírlapból tudósokra jutott gácsi eset megvizsgáltatását kéri.”³⁴

A fenti okoknak tudható be, hogy nehézségek közepette bontakozott ki a Felső-Ipoly völgyében a kapitalista jellegű üvegyártás. Az első lépést *Záhn J.* György tette meg, aki 1830 táján megalapította a Huszár, Sréter és Szentiványi családok birtokán, a Gömör megye határán fekvő, *Cseh-Brezo* kisközséghez tartozó *Zlatno-pusztán* üvegyári vállalkozását.³⁵ Más források szerint ez a gyár működését 1807-ben kezdte meg.³⁶ Egy új adatot közöl az alapításról a szlovákiai magyarok hetilapja, a *Hét* is: „...üvegyár húzódik meg az erdővel borított hegyek ölén, kéménye elvész a hegycsúcsok között. J. G. Zahn 1836-ban építette meg az első kemencét.”³⁷

A megyei üvegiparról szóló eddigi munkák megfeledeztek két gyáralapításról, mert a *Málnapatak* nagyközséghez tartozó *Szamotercsen* és *Látkán* is üvegyár kezdte meg működését már 1820-ban.³⁸ 1836-ban a *Szinóbánya* községhez tartozó *Katalinhután* létesített *Kossuch János*, majd 1842-ben a *Kuchinka* testvérek *Málnapatakon* alapítottak üvegyárat.

Az alapításokról szóló évszámok azonban nem pontosak, a már előbbieken felsorolt problémák miatt. Ezeket tulajdonképpen a gyárosok hozzávetőleges adatai alapján tüntették fel, s inkább a keletkezés évtizedére, mint a pontos évszámra utalnak. Előadódhat az a helyzet, hogy néhány év eltéréssel adják az alapításokat a különféle feldolgozások. Ezeket szeretnénk a későbbiekben megközelítő pontossággal rendszerezni, a gyáarak létesítésének kronológikus sorrendjében.

A fent említett gyáarak sík- és öblösüveget egyaránt gyártottak, és felvirágzásuk a XIX. század második felében következett be. A Felső-Ipoly völgyében, a hatvanas években új tőkés vállalatok kezdték meg működésüket *Farkasvölgyben*, *Jópatakon* és *Hámorpusztán*.

A nehézségek ellenére fejlődés mutatható ki nemcsak országosan, hanem a megyei üvegyárásnál is. 1842-ben az „Iparegyesület” által rendezett magyar iparügyi kiállításon három üvegyáros hat üvegyár képviselőjében vett részt. Nógrád megyét — a *Kuchinka*-testvérek képviselték a színóbányai *Katalinhuta* termékeivel, és hogy sikertelenül, a kapott bronzérem is mutatja.

Kossuth nagy lelkesedéssel állapítja meg: „Amilly nagy kiterjedésű, fontos iparág, épp oly öröndetes, hogy a legújabb időben honunkban oly rendkívüli előmenetelt tőn”. Az üvegyártás képviselői közül a legnagyobb közönségsikert a felvidéki *Kuchinka*-testvérek érték el, az egyik „gömöri hutájukban” készült több, mint egy mázsa súlyú óriási billikommal — írja Nyárády Gábor. Itt valami tévedésről lehet szó, mert az Első magyar iparkiállításról kiadott jelentés 26—38. lapjain erről így számol be: „Losonc melletti cinobánya határában, katalin völgyén saját költségükön 1841-ben egy nagyszerű üvegyár felállításához fogtak (a *Kuchinka* testvérek — Sz. F.) s azt már két hónap annyira vitték, hogy a legszebb fejr, tiszta üveget voltak képesek előmutatni. Ugy látszik ez leszen üvegyártási szorgalmuk fénypontja;... ebben készül azon óriási billikom is — tudniillik, (melyet) az Országos Iparművészeti Társulat 1843. téli bemutatóján ismét a nagyközönség elé vitt azon szabad kézzel készült 110¹/₂ fontos remek óriási billikom, melynek utánzására 100 arany jutalom volt feltéve. Ezen művészi üvegpéldány kilencedik kísérletre sikerült a négy köszörülő mester közel négy hónapon át csupán akörül foglalatzkodott”.⁴⁰

Ezt azonban nem tekintjük az üvegyipar akkori állapotának fokmérőjéül, amit az 1842. kiállítás bíráló bizottsága is felismert, mert a kiállítás célja inkább a közhasznú iparcikkek bemutatása volt. Ezért többre értékelték a gyár pesti raktárából bemutatott egyszerű színes és fehér asztali üvegholmikat, melyek „fejérségben, tisztaságban és simaságban olly kitünőknek tapasztaltattak, hogy valóban, ahol olly honi művet kaphatni, ott a külföldi üvegek nélkülözése még a kényesebb izlésnek sem kerülhet áldozatába.”⁴¹

Kossuth is felismerte az üvegyipar fejlesztésében rejlő lehetőségeket. Ez tükröződik az iparkiállításról kiadott jelentéséből is: „...a külföldi, értsd cseh üvegyárak, elárasztják az országot üvegarukkal és nyomják a belföldi üvegyipart”. Az akkori közlekedés bizonytalansága és lassúsága, a rossz utak miatti szállítási drágaságának ellenére sem volt képes a hazai üvegyipar versenyezni a külföld hasonló iparával. Se mennyiségben, se minőségben nem volt kielégítő a termelés. Egyes üvegyárak ennek ellenére kitűntek kiváló készítményeikkel, de ezeket is csak „csehüveg” álnév alatt lehetett értékesíteni, mert a belföldi üveggészítményekkel szemben nagy volt az előítélet. A magyar üvegyipar történetében figyelmet érdemel a *katalin-hutai* gyár, amit a *Kuchinka*-testvérek a negyvenes évek végén a színóbányai vaskohó ellenében elcserélik sógorukkal, a gömöri útmester szatócsinasi sorból felvergődő fiával, *Kossuch* Jánossal.

A Nógrád megyei üvegyárak egyre több elismerésben részesültek. 1843-ban a másoliki magyar iparműkiállításán négy üvegyárca snal szaporodott a résztvevők száma. Négy, a szó mai értelmében vett üvegyáros szerepel a kiállítók között: *Pichler* Antal, a *Pergel-Testvérek*, a *Kuchinka Testvérek* a Katalin völgyi és *Zahn György* zlatnói üvegyárosok. A két nógrádi üvegyáros kiállított anyagaért ezüst érmet kapott. 1846-ban a harmadik iparmű kiállításán öt üvegyáros szerepelt, köztük Nógrádból csak *Zahn J. György*; mely alkalommal egy arany érdempénzt kapott a *zlatnói* üvegyár. Ebben az időben már nagy gyári lerakatokat tartanak az üvegyárak, elsősorban Pest-Budán, de nagyobb vidéki központjainkban is, amelyekben saját készítményeik mellett raktáron vannak

a cseh-osztrák üvegáruk egyaránt. A *Kuchinka-Testvérek* — a későbbi *Kossuth* cég ősei két gyári lerakattal is rendelkeznek Pesten, a Felső-Dunasoron.⁴⁵

Üvegiparunk helyzete a XIX. század második felében

Ausztria 1850. október 1-én megszünteti az osztrák örökös tartományok és Magyarország közötti vámhatárokat, melyek 1851. július 1-től teljesen eltűntek. Ez tulajdonképpen az elmaradott magyar gazdaságot a fejlett osztrák gazdasághoz kapcsolta. Ez az állapot csak az 1867-es kiegyezéssel szűnt meg.⁴⁶

A Monarchia területén a cseh és osztrák üvegipar mellett a magyar üveggyártás nem volt versenyképes. A megindult gyártelepítések után a gyárak az első években megállapíthatták, hogy nem a hazai versenytől kell tartaniok, hanem a közös vámterület következtében a külföldi versenyt kell leküzdeniük.⁴⁷ A kiegyezés utáni kapitalista fejlődésre jellemző a vasútépítés fellendülése is. Az első ipari szempontból jelentős vasút 1867-ben épült: Pest—Hatvan—Salgótarján között. Ezt követően építették meg a következő években a vonal további szakaszait Salgótarján—Losonc—Zólyom és Rutka irányában.⁴⁸

Ez azért vált sürgető feladattá, mert ha a magyar nagyipar kifejlődését hátráltató okokat vizsgáljuk, szembetűnik a közlekedési viszonyok elmaradottsága. Az egykori történetíró panasolja: „Az állam készítendő iparstatisztika ügyében a hazai gyárosok és cégek megkérdőjelezte üzleteik akadályai felől egyhangúlag első főakadálynak vallották utaink rosszasságát, mert minden pontos és rendszeres kereskedelmet megghiúsít és emellett az árakat 20—30 % -kal magasítja.”⁴⁹ A megye úthálózata azonban még a XX. század elején is messze elmaradt az ipar és kereskedelem megnövekedett igényei mögött.

A korabeli dokumentumokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a kapitalista értelemben vett nagyüzem a XIX. század első felében kis számban létezett csak. Inkább átmeneti formákkal találkozhatunk, amit a szakirodalom manufaktúra névvel jelöl. Ilyen volt pl. a gácsi posztógyár a megyében, amely a magyarországi kapitalista nagyiparnak is előremutató létesítménye volt, hiszen hazánkban az első gőzgép, amit a gyáriparban alkalmaztak, az a 16 lóerős angol gőzgép volt, amelyet 1836-ban állítottak itt üzembe.⁵⁰

Magyarországon a szabadversenyes kapitalizmus alakulásának fő iránya az „hogy az 1850-es évek közepétől az ipari kapitalizmus fejlődése szempontjából legfontosabb gazdasági pozíciók az osztrák pénzarisztokrácia kezébe kerültek.” Ez a kép megváltozott 1860 után annyiban, hogy „...nem az osztrák burzsoázia különféle rétegeinek Magyarországot kolonizáló vállalkozásai, hanem a magyar burzsoázia vállalkozásai a döntőek”, tehát a fejlődés, belső erők útján valósult meg. A magyarországi burzsoázia — mint kereskedő burzsoázia — megerősödése az abszolutizmus idejére esik. A nagykereskedő és kereskedő polgárság sorából ekkor jelenik meg Magyarországon először az ipari nagytőke képviselője” — írja *Sándor Vilmos* a kornak elismert kutatója.

Nógrád megyében, az önkényuralom idején a nehézségek ellenére is úgy látszik, hogy a minőségi fejlődés tovább tartott. Ezt bizonyítja az az 1854-ben, Pozsonyban keltezett leirat is, amely közli a megyehatalósággal, a császári-királyi kereskedelemügyi minisztérium 1853/2539 H.M. rendelete alapján, hogy a londoni ipari kiállítás bírálóbizottsága érmet és diplomát adott *Kuchinka Ferenc Katalinvölgyi* üveggyárosnak. Hogy ez a kitüntetés eljutott a rendeltetési helyére, arról *Vitális István* Losonc Ker. cs. kir. községi szolgabíró levele — Nóg-

rád megye Cs. Kir. főnökének, gróf Pongrácz Arnoldnak — tudósít: „Méltóságodnak f. évi jan. 19-ről kelt 472. számú rendeletével Kuchinka Ferencznek küldött Londoni Műkiállítási okmány és emlékjegyet kézbesítvén, attól nyert megismerést van szerencsém ide zárva felterjeszteni. Kelt Losonc, febr. 1-én 854.”⁵⁰

Az üvegiparnak, a XIX. század második felében — a vámsorompó megszűntével, a vasúti hálózat kiépítésével és az üvegipar területén külföldön történt nagyobb haladás folytán — nálunk is érezhető hatása volt, habár ez csak a XIX. század végén volt eredményekben lemérhető. Egy 1851-es nógrádi összeírásból, amely a gőzgépek számának felmérése céljából történt, azt állapíthatjuk meg, hogy a kerületek cs. kir. községi biztosai (albiztosai) jelentésükben nem tesznek említést arról, hogy az üvegyárakban létezett volna gőzgép, sőt inkább a „gőzgépek nem léteznek” kifejezés volt többségben — a nógrádi iparviszonyokra jellemzően.⁵¹

Hasonló lehetett a helyzet az ország többi üvegyárában is, mert még 1863-ban sem tudunk arról, hogy gőzgépet használtak volna. Így továbbra is a vízienergia szolgáltatotta ezekben a gyárakban a hajtóerőt. A gyárak műszakilag elmaradottak voltak az osztrák és cseh üvegiparral szemben. Legfeljebb az iparkiállítás által is oly „nagy jövőjűnek” jelzett *katalinhutai* tér el az általánostól, amelynek egymagában 3 kemencéje és 21 tégelye volt, szemben az országos átlaggal, ami egy gyárra 1,2 kemencét és 8,8 tégelyt mutat ki. Összességében a 46 gyár 56 kemencével és 405 tégellyel dolgozott. Két kemencével és 16 tégellyel dolgozott még Nógrád megyéből — és ezzel a nagyobb gyárak közé tartozott — a *bzovai* és a *zlatnói* üvegyár is. A továbbiakban kövessük a hivatalos statisztikai felvételek alapján az üvegipar fejlődését hazánkban és Nógrád megyében.

1856-ban volt az első hivatalos felvétel a magyar korona országainak gyár-
iparáról. Ekkor a szűkebb értelemben vett Magyarországon 32 gyár volt (összesen 46), — amelyek 56 kemencével és 405 tégellyel rendelkeztek. Az átlag 1 kemence és 7 tégely volt. Ez azt jelentette, hogy hutáink nagy kemencékkel dolgoztak. Nógrád megyéből négy üvegyárról van adatunk, éspedig: a *Katalinvölgyi* (Katharinthal) 3 kemencével és 21 tégellyel, *Zlatno* 2 kemencével és 16 tégellyel, *Bzova* (Neu Bzova) 2 kemencével és 14 tégellyel, és végül *Balassahutta* (később Balázshuta) 1 kemencével és 5 tégellyel rendelkezett.⁵²

Megállapíthatjuk, hogy a nógrádi huták az országos átlagnál kétszer-háromszor nagyobbak voltak teljesítőképességük szerint. (1894-ben azonban a két utolsó huta beszüntette működését és a már említett 46 gyárból is csak 17 létezett már.)

Az újabb felvételt a hazai összes gyáriparról csak 1871-ben indította meg a m. kir. Statisztikai Hivatal. Adatai szerint 30 üvegyár van Magyarországon, és ebből a szűkebb értelemben vett Magyarországon 24-gyel rendelkezik.⁵³ Ezzel szemben más források szerint 1857 és 1880 között működő üveghuták száma Magyarországon kb. 50 lehetett, és a fellendülés 1867 után következett be, mivel tekintélyes összegeket fordítottak új gyárak alapítására és a meglévők fejlesztésére.⁵⁴ Ennek következménye lehet, hogy az 1873-as bécsi közkiállításon Magyarország 9 üvegyárosa vett részt, 11 üvegyár képviselőben. *Telkes* monográfiája szerint — ebből a 9-ből 1894-re megszűnt 3, köztük a „*Csókai* (Csókási)” Nógrád megyében.⁵⁵ Erről az üvegyárról más adatok nem tesznek említést, és így már két olyan üveghutáról tudunk, különböző feldolgozások alapján, amelyek ismeretlenek (így az 1771–74-es felmérésben a Kővári-huta és a fent említett 1873-ban a Csókai). Egyébként erről a kiállításról is éremmel jöttek haza a nógrádi

üveggyárosok — a katalinhutai Kossuch János és a zlatnói Zahn J. György.

Az 1884-es harmadik iparstatisztikai felvétel, amelynek eredményét 1886-ban tették közzé, 1885-ben 41 üveggyárat és 3205 munkást számlált. A budapesti 1885-ös általános kiállításon résztvevő 12 üveggyáros 18 üveggyár képviseltében szerepelt, és mindannyian kitüntetésben részesültek. Az üveggyártás két ágát tekintve a táblaüveggyártásban legnagyobb gyárak Nógrád és Zólyom megyében voltak. A palackgyártásban szintén Csík, Varasd és Nógrád megyékben egy-egy nagyobb palackgyár állt. Csiszolt öblös üvegeket Nógrádban is készítettek, sőt a sajtolt üveggyártás területén Gömör, Kis-Hont, Bihar, Veszprém megyék mellett Nógrád is jelentős szerepet töltött be.

Az 1873-ban kezdődő túltermelési válság véget vetett a megindult fejlődésnek. Sok üveghuta beszüntette működését. Ebben az erdőségek felemészítése, a hazai községi és magánút és a vasúthálózat kiépülésének elégtelensége játszott szerepet a válság mellett, mert a külföldi piac megnyitása révén megdrágult fa, és elősegítette a külföldi versenytársak behatolását. Mindez azt eredményezte, hogy az üveghuták száma 1881-re 36-ra csökkent.

A visszafejlődésnek oka volt még az is, „hogy a 70-es évek közepe táján a külföldön, nevezetesen pedig Nagybritanniában, a német birodalomban és Ausztriában az üveggyártás terén, különösen pedig a tömeggyártást illetően oly átalakulások történtek, melyek ezen iparágat egész létalapjában megingatták.”⁵⁷

Az üveggyárak átalakulását nem kísérte feltétlenül gépi erő alkalmazása, mert ez az ipar nem kívánt gépesítést a termelés folyamatában. Gépeket csak ott alkalmaztak, ahol arra a nyersanyag megőrlése miatt szükség volt. Így az üvegiparban a technikai újításokat nem vették át, és gőzerő helyett vízierőt alkalmaztak a nógrádi üveggyárak is. (A kvarckövek megőrlésére az üveggyártásban szükség volt vízierő által hajtott munkagépekre — Sz. F.)

A technikai fejlődést az üveggyártásban a közvetlen tüzelésről a gáztüzelésre, pontosabban a Siemens-féle regenerátoros gáztüzelésre való áttérés, a fa helyett a kőszén használatának bevezetése jelentette. Ezzel szűnt meg ténylegesen az üvegipar eddig oly sokszor emlegetett helyhezköttisége, ami a közvetlen fatüzelés eredménye volt. De ez a fejlődés nem volt gyors, 1880-ig éppen hogy megkezdődött, mivel Magyarországon csak 2—3 gyárról tudunk, amely gáztüzelésre tért át. Mutatja a fejlődést mégis, hogy a későbbi gyáralapítások már nem követték a hagyományokat. Az erdőségekben való letelepedés helyett — ott ahol az üveggyártás nyers- és segédanyagai, mint a kvarc, erdei hamuzsír, mész, továbbá agyag megvoltak, illetve előállíthatók voltak — inkább az új energiaforráshoz, a szén mellé települtek. Ezekre jó példák az ajkai, az esztergomi és a *salgótarjáni* gyáralapítások.⁵⁸

A tőke érdeklődését igazolja az a tény is, hogy 1869-től indult meg a részvénytársaságok alapítása az üveggyártásban. Elsőnek a Magyar Üveggyár Rt. alakult, de igaz az is, hogy már 1874-ben, csőd miatt felszámolták. Jellemző volt, hogy az üveggyártás, mely kisebb jelentőségű és szűk termelési volumenű volt „döntően a magyarországi burzsoázia érdekerülete volt.” Több vállalat egyéni tulajdonban maradt mint pl. Kossuch Jánosnak *Szinóbányán* (Katalinhuta) 260 fős, és Ajkán 140 fős, továbbá Kuchinka Jánosnak *Málnapatakon* 167 fős, Novek Emilnek *Zlatnón* 231 fős hutái.⁵⁹

A Siemens-féle regenerátoros gáztüzelés mellett a táblaüveg és palackgyártás újabb berendezéseket kapott, melyekkel versenyképtelenné tette a hagyományos módszerekkel gyártott üvegterméket. Új nyersanyagok kerültek alkalmazásra (pl. a szóda a hamuzsír helyett), mely által az üveggyártás a fa és kvarc-

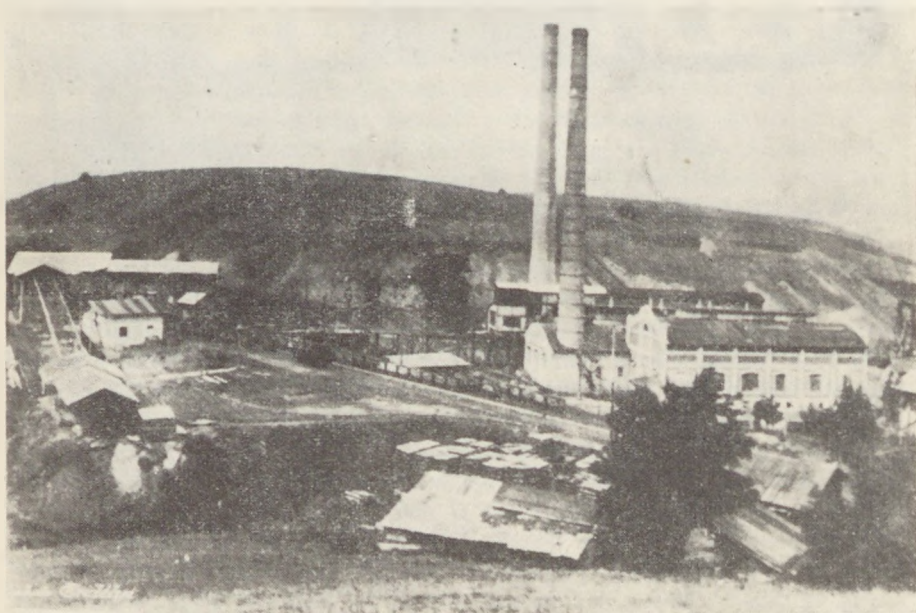
lelőhelyektől független lett. A gyártás olcsóbbá vált. A változást, tőkeszegénységük miatt, a hazai gyárak nem követhették. Ez az oka annak, hogy az ausztriai üvegyártás döntő fölénye miatt a belföldi fogyasztás miniegy 40% -át tudta csak fedezni a hazai ipar.⁶⁰ Ezért sok helyen kénytelenek voltak a gazdaságosság érdekében a táblaüveg és közönséges palacküvegek készítését beszüntetni. Csak a fehér és a félféher öblösüveg készítésére szorítkoztak.

Az üvegipar nagymérvű átállása országos méreteket öltött. A gyáraknál még nem terjedt el a szénhasználat, de működésük alapját, az erdőket felélték. Fokozta a gondot még az új erdőtörvény is, amely megszigorította a fakitermelést, de a felemelt ára miatt sem lehetett továbbra is gazdaságos tüzelőeszközként használni.⁶¹ A Siemens-féle regeneratív kemence alkalmazása nemcsak tüzelőanyag változást jelentett, hanem azt is, hogy az olvasztás ideje megváltozott, ez pedig magával hozta a gyárak munkarendjének, munkaszervezésének változását. Míg az olvasztás ideje a XVII. században még nyolc nap volt, a XIX. század elején már csak két nap, és ez a XIX. század végén — az új eljárással — 12—14 órára csökkent. A változás azt jelentette, hogy az öblösüvegnél naponta egyszer, táblaüvegnél havonta 18—20 olvasztást tudtak csinálni. Ezáltal előtérbe került a tömegcikkék termelése.

Vizsgáljuk meg, hogy a műszaki fejlődés hogyan jelentkezett az üvegyáraknál?

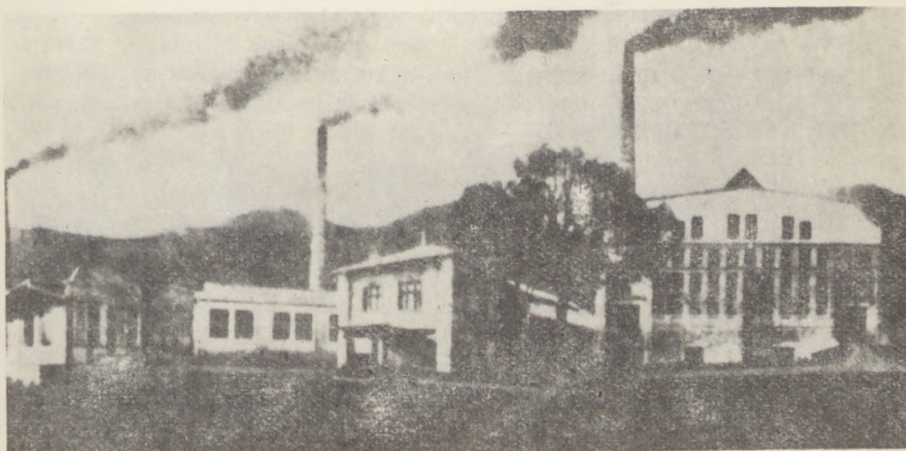
Magyarországon szén a Vas megyei Buglóc kisközséghez tartozó thalheimi cs.kir. szabadalmazott gyár használt először 1860—62 között, gáztüzeléses kemencéinél. Csak a válság megszűnése után, és a kedvező állami törvények érvénybe lépésével gondolnak a többi gyárak arra, hogy regenerátoros gázkemencéket állítsanak fel. Az öblösüvegyártásban jelentkezik először a műszaki fejlődés

hatása, és itt szerzett nagy érdemeket Nógrád megye a magyar üvegipar fejlesztése terén. Ugyanis *Zahn J. György, zlatnói* üveggyára hozta forgalomba az 1856-ban feltalált iris-üvegeket, majd üvegérméket, mellette műköszörűs tárgyakat, a muránóihoz hasonló üvegcsillárokat, lámpákat és gyertyatartókat, fehér és színes üveggel díszítve. 1866-ban a színóbányai *Katalinhuta* telepén a *Kossuch János* cége rendezkedett be először Magyarországon gőzerővel való üvegcsiszolásra. A köszörülés és csiszolás mesterségében *Zahn J. György* üveggyára tűnik ki leginkább. Itt köszörülték 1866-ban az 1867-i koronázás alkalmával felajánlott kettős falú, latinbetűs csészéket *I. Ferencz József*nek. 1874-ben homokfúvó gépet Magyarországon először *Zayugrócon* alkalmaztak. Az új és javított nyújtókemencét 1879-ben állították üzembe — először az országban — a Nógrád megyei *Farkasvölgyön*, *Pock János* táblaüveggyárában. 1881-ben pedig sor került a sajtolt üveg gyártására *Kuchinka István K. fiai* cég új-antalvölgyi telepén. A belga rendszerű táblaüveggyártást 1894-ben kezdték meg, szinte egyszerre a *pálfalvai* és *farkasvölgyi* üveggyárakban.⁶³

Ennek ellenére a gyáripar — az első iparfejlesztési törvényig — az elmaradottságot tükrözte. Mindenütt hiány mutatkozott felhasználható tőkében. A lakosság vállalkozó kedve sem volt magasfokú, inkább a külföldi árúk, divatcikkek iránti kereslet volt a jellemző. A tőkehiány ott mutatkozott meg, amikor az energiahordozó változás miatt telephely-cserék váltak szükségessé egyes üzemeknél. Az üveggyári telepek lehúzódtak a közlekedési útvonalak közelébe, ahogy azt az energia és nyersanyag források megközelítésének, valamint a termékek elhelyezésének szempontja is meghatározta. Az alapanyagok módosulása igényelte a nyersanyag beszerzés új útjának kiépítését, forradalmasította a termelési eljárást is, amely a gépesítés és a vegyi haladás soha nem sejtett fejlődése révén átalakult a gyáripar egész területén. A magyar gyáripar — és vele együtt az üvegipar — fejlődését 1881 nyitja meg, mivel a belső ipar „fejlődése

és emelése" céljából megalkotó't 44. t.c. 1. §.-a b) pontja kimondja, hogy a kedvezményeket kiterjesztik az üvegyártásra is, ha a gyártás regenerátoros kemencék segítségével történik. Ezek után változtatták meg a huták tulajdonosai a régi nyitott és közvetlen fatüzeléses olvasztó kemencéket, és építették fel a kor modern technikai követelményeként a regenerátoros kemencéket. A tőkeáramlás akkor indult meg az üvegyipar felé ténylegesen, amikor 1890. évi. 13. törvénycikket az előző folytatásaként megalkotta a törvényhozás. Ez nagyobb lehetőséget nyújtott, mivel ez az előzőnek kibővítése volt. Ettől az időtől fogva a részvénytársaságok vettek kezelésbe több régi üvegyárat, sőt újabbakat is alapítottak. Ennek a fejlődésnek lett az eredménye, hogy az „*Egyesült Magyarhoni Üvegyárak Rt.*” 1893-ban megépítette *Salgótarján* nagyközségben, 400 ezer forint tőkebefektetéssel, „*Lukács Béla Huta*” elnevezésű sötétpalacküveg gyárat. Ezt követően *Schwarz A. és Fiai*, budapesti üvegnagykereskedő cég, Alsó- és Felső *Pálfalva* kisközségben, *Salgótarján*tól délre, szintén a vasútvonal mentén, 200 ezer forint tőkebefektetéssel solintáblaüvegyárat alapított, mely 1894 januárjában kezdte meg termelését.⁶⁴

A már említett törvények értelmében ezeket a gyáralapításokat kamat nélküli előlegekkel segítette a kormány. A meginduló fejlődés eredménye lett, hogy 1894-re két táblaüvegyára, 27 öblösüvegyára és 8 öblös és táblaüvegyára volt Magyarországnak. Ezek az üzemek a háztartási célokat szolgáló öblösüvegekkel megfelelően kielégítették a hazai szükségleteket, de csak az ablak- és táblaüvegből sikerült olyan mennyiséget termelni, amely az exportot is fedezni tudta a keleti és délkeleti területek felé.

Ezek után szenteljük figyelmünket a nógrádi üvegyipar fejlődésére az első iparfejlesztési törvény utáni években. Az erre az időszakra vonatkozó források közül a legfontosabbak a Besztercebányai Kereskedelmi és Iparkamarának a jelentései (amely a Nógrád megye közgazdasági viszonyairól is szól), valamint a magyar korona országának gyáriparáról szóló összefoglaló jelentések, az üvegyiparra vonatkozó adatait használjuk fel.

A kamarai jelentés a területéről szóló 1891-es adataiban nagyobb változásról nem számol be az általános iparviszonyok ismertetésekor. Ebben az időszakban a kamarai terület 11 üvegyárral rendelkezik, közülük 7 Nógrád megyére jut. A nógrádi gyárak közül fúvott és csiszolt üveget: *Hámor*, *Málnapatak*, *Zlatno*, *Szinobánya* (Katalinhuta), táblaüveget pedig: *Farkasvölgy* és *Látka* készített.

A felsorolt gyárak közül a temesvári kiállításon *Kuchinka* István örökösének *málnapataki* üvegyára vett részt, és kiállítási aranyéremmel tüntették ki.⁶⁶

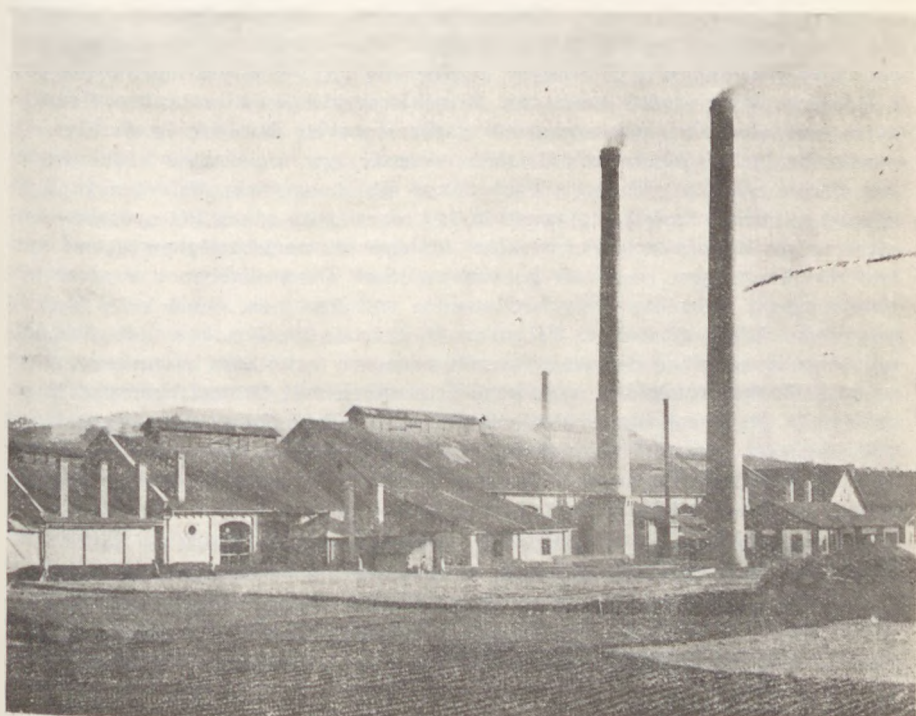
A gyárak nyersanyag, illetve alapanyag szükségleteiket nagyrészt hazai forrásból szereztek be, így a kvarcot és a még mindig használt hamuzsirt. Kivételt képezett a szóda, melyet külföldről kellett behozni, mivel a hazai gyárak minőségben és mennyiségben nem tudták kielégíteni a rendeléseket. Általában az üvegüzlet menetével a jelentés meg volt elégedve, de azt is megállapította, hogy sem fejlődés, sem visszafejlődés nem volt. Okainak — a táblaüvegnél — a kartellek hatását említi, mely elősegítette a túltermelés kialakulását, mert az 1890-ben létrehozott hazai táblaüvegyárak egyezsége 15 %-kal megemelte az üvegarakat. 1892-ben azonban ez az egyezmény felbomlott, az árak esése 30 %-os volt, az eladási árak alig fedezték az előállítási költségeket. A hazai táblaüvegyártás válságba került, több gyár kénytelen volt beszüntetni termelését.

A jelentés megállapítja azt is, amit már többször mi is megemlítettünk, hogy „hátrány az üvegyárakra nézve, melyek erdős vidéken távol a vasúttól fekszenek, a közlekedő utak ezenfölött elhanyagolt állapota; különösen ősszel és tavasszal a feneketlen utak miatt hetekig szünetel minden közlekedés, másik akadálya az üvegipar fejlesztésének a képzett munkások hiánya...” Felvetődött az a gondolat, hogy az egyik gyártelepen iskolát rendezzenek be, „melyben a tanítványok az üvegyártás minden ágazatában teljes kiképzést nyerhetnének”. Az 1891. január 30-án kiadott 6957. számú rendelet a tájékozódást tűzte ki céljaul: „...valjón hazai üvegyárosaink, kiket ily iskola feállítása elsősorban érdekel, az üvegipar emelése szempontjából magok is szükségesnek tartják-e ily iskola lésítését... és ha igen, mennyiben volnának hajlandók annak költségeihez hozzájárulni?” A bekért adatok nem szolgáltatnak kedvező eredményt, mert csak két gyár nyilatkozott igenlően és ajánlott fel 25—30 forint évi hozzájárulást, a többiek „az ügy iránt érdeklődést nem tanúsítottak”.⁶⁷ A jelentés megpróbált képet alkotni a gyárak műszaki berendezéseiről, termelésiadatairól, de a teljességet a nagyfokú érdektelenség miatt nem tudta megvalósítani.

Az üvegyárak számában a kamara területén 1892-ben sem történt változás. bár „évről-évre tapasztalható tökéyesbülést mutat” — írja a jelentés. De pár sorral lejjebb már azt olvashatjuk, „...hogy gyárosaink az üzlet nyomottságáról és az iparág hanyatlásáról panaszkodnak.” Az okok a hazai üvegyárak speciális viszonyait figyelembevéve ugyanazok: „félreeső helyeken fekvő üvegyárakhoz rossz, járhatatlan utak, mely tekintetben nagy előnyére válnék ezen még csak fejlődő hazai iparágnak a vármegyék abbeli intézkedése, hogy a gyárakhoz vezető utak az érdekltség bevonása mellett a lehető legjobb karba hozatnának”. Akadályozó még — különösen a tiszta, finom üveg előállításánál, hogy az országban nincs kellő mennyiségben tiszta kvarchomok és ezért külföldről kell azt behozatni. Kedvezőtlenül hatott az a körülmény is, hogy az üvegyárak között fennálló kartell-szerződés is felbomlott. s egy cseh üvegyáros leszállított áron vagonszámra indított üvegarukat Magyarországra. Ezzel az árral szemben a magyar gyárosok nem tudták felvenni a versenyt. Ez pedig abból adódott, hogy az említett gyár „néhány száz vagon táblaüveget 1 frt. 25 kr.-jával szállít, holott a magyar gyárak előállítási költsége 1 frt. 15 krt tesz ki s így ha a nevezett cégnek nyilván tendenciózus eljárása hosszabb ideig fog tartani, több gyáros az üzemet beszüntetni lesz kénytelen.”⁶⁸

A jeletés ismét táblázattal próbálja az üvegyárak összehasonlítását megkönnyíteni, de csak fél sikerrel. A gyárosok nagyobb része nem küldött adatokat, így tehát bizonytalanságra vagyunk utalva.

A kamarai jelentések hangja 1893-ban derűsebb lett. Több gyáralapításról számol be, így az „Egyesült Magyar Honi Üveggyárak Rt. *Salgó-Tarjáni Palackgyárának* alapításáról, valamint *Schwarz A. és Fiai üveggyáráról Pálfalván*. Így 1893-ban Nógrádban 9 üveggyár lett.⁶⁹ Ezek a gyárak azonban 1894. év folyamán fognak csak termelni. A többi üveggyár felszerelését és speciális üzleti viszonyait az adatok elégtelensége miatt nem tudjuk elemezni, így hű képet sem

lehet róluk alkotni. A jelentés még megállapítja, hogy a termelés 1893-ban fokozódott az üveggyáraknál. Az 1892-es kartell-felbomlás következményei nem érződtek nagymértékben a kamara területén. Ezekben az években a kivitel bővült, és a kamara üveggyárainak Ausztriába, az Amerikai Egyesült Államokba, Indiába „metszett üvegárukban élénk kivitele volt.”⁷⁰

Országosan a kilencvenes évek elején némely cikkben túltermelés állt elő. 1893-ban a gyárak túl voltak halmozva megrendelésekkel, az árak azonban nem változtak, mert az árakat az osztrák gyárak állapították meg. Verseny alakult ki, belső termelési bajok keletkeztek. A hazai gyárak kibővítése és az újak alapítása abból a feltevésből indult ki, hogy egyfelől sikerül leküzdeni a kezdet nehézségeit, a nyers- és tüzelőanyag drágaságát, képzett szakmunkásokat tudnak alkalmazni, másfelől sikerül az üveggyártmányokat nagyobb nehézség nélkül belföldön értékesíteni. A megvalósulással azonban már bajok voltak. Az előrehaladott, és a technika minden vívmányával dolgozó cseh és osztrák üvegipar nagy tartaléktőkék felett rendelkezett, és le tudta annyira szállítani az üvegárakat, hogy a magyar üveggyárak nem tudták a versenyt állni. Olyan árendményt tettek, hogy az árak a termelési költségeket sem fedezték. Így válságba jutott a termelés.⁷¹

1894-ben 42 működő üvegyára volt az országnak, közülé 23 volt 47, regenerátoros kemencével felszerelve. Megoszlásuk a gyáraknak a következő volt: 7 táblaüvegyár, 27 öblösüvegyár, 8 öblös- és táblaüvegyár.⁷² A nógrádi gyárak száma is csökkent. Ezek valószínűleg nem tudtak megbírkózni a felsorolt nehézségekkel és beszüntették üzemüket. Erre a sorsra jutott a nagymúltú *bzovai* és *Balassa-Huta* (Balászhuta) is 1894-ben. A modern követelményeknek megfelelő (regenerátoros gázkemencés) 23 üvegyárból a szűkebb értelemben vett Magyarország területére 19 jutott. A Nógrád megyeiek a következők voltak: a *Cseh-Brezo* kisközséghez tartozó *zlatnói* üvegyár, három regenerátoros gázkemencével; *Salgó-Tarjánban* a palackgyár, regeneratív gáz és három kádkemencével, a *Kossuch János* családi betéti cég *Szinóbánya* kisközséghez tartozó *Katalin-hutai* üvegtelepe, három regeneratív gázkemencével; *Schwarz A.* és *Fiai* cég kezelésében a *Pálfalván* felépült táblaüvegyár, egy regeneratív kádkemencével; három nyújtókemencével; *Pock János* táblaüvegyára, *Málnapatak* nagyközséghez tartozó *Farkasvölgy*-pusztán, két regeneratív gáz és két nyújtókemencével; végül *Kuchinka István* örökösei *Málnapatak* nagyközséghez tartozó *szu-motercsi* üvegtelepe, regeneratív gázkemencéjével. Összességében a magyar korona országai gyáraiban négy kádkemence volt üzemben, ebből kettő Nógrád megyében, *Salgótarjánban* és *Pálfalván*. 38 gyárban tégelyes kemencét használtak. Nógrád megyében hat üvegyár volt a modern technikára berendezve, a kor színvonalának megfelelően, a szűkebb értelemben vett 19 magyarországi üvegyárból. A Magyarország területén lévő 23 gyárból 17 öblösüveget készített; az öblösüvegeket készítő 17 gyárnak 38 kemencéje, 326 tégellyel, és 3 kádja, a táblaüvegyártásban egy gyárnak 1 kemencére 8,6 tégely jut, míg a táblaüvegyáraknál ez az arány 1 kemence 8 tégely.⁷³

Az üvegyárak legnagyobb része az ablösüveg legtöbb német és fajtáját készíti. Felvetődött azonban már saját érdekükben a specializálódás gondolata is így azok a gyárak, melyek az öblösüveg mellett a táblaüvegyártással is foglalkoztak, ezzel felhagytak és csak egyféle terméket állítottak elő. Ez a gondolat valósult meg már a két újonnan alapított gyárban, *Salgótarjánban* és *Pálfalván*, ahol csak egyféle terméket készítettek, az előbbiben öblösüveget, az utóbbiban táblaüveget. A modern technikai követelményeknek jobban megfelelő gyárak mellett azonban működtek még a hagyományos tüzelésű üvegyárak is a megyében. Ezek a gyárak a fás és kvarcos helyekre települtek, olyan helyekre, ahol a fa más módon nem lett volna értékesíthető, így olcsó tüzelőanyaghoz jutottak. Ez a kezdeti adottság, később hátrányukká változott. Termelésük közönséges palackokra, zöldes ablaküvegekre szorítkozott, áruik a környék piacain találtak gazdára.

Nagyobb üveghutáink, berendezésük minősége szerint a következők voltak:

Parád, Bükkszád után a harmadik az „Első Magyar Üvegyár Rt.” kezelésében lévő üvegyár, *Málnapatak* nagyközség mellett, *Hámor* telepen, mely 1868-tól működött és két közönséges fatüzeléses kemencével rendelkezett. A többi huta kisebb, többnyire egy közönséges kemencével rendelkezett, ennek megfelelően kisebb erővel is dolgozott. A megyében ilyen jellegű gyár volt a *Kossuch János* családi betéti cég bérletében lévő táblaüvegyár, a *Málnapatak* nagyközség melletti *Látka* üvegyártelepen, melyet 1820-ban alapítottak. Felszereltsége egy közönséges és egy nyújtókemence volt. Mindkét üvegyár vízierőre épült. Üvegcsiszolás és köszörülés e gyárakban is folyt, mert a rendelkezésre álló vízierőt — a zúzóművek üzemeltetése mellett — a csiszolóüzemben is hasznosították. De jellemző az is, hogy sokféle terméket készítettek, és csak a környékre

szállítottak. Összességében a közvetlen tüzelésű üvegyáraknak Magyarországon átlag két közönséges kemencéje és kisebb térfogatú tégelyeik voltak, melyeknek száma ugyan megegyezik a regeneratív gáztüzelésű gyárak kemencéiben használatos tégelyek számával, mely ebben az esetben 8—8,4 tégely. Ürtartalmukban már különbség van, mert 158—223 kg-os az arány a gáztüzeléses kemencés gyárak javára.⁷⁴

A XIX. század első felében kevesebb üveghutával bíró Nógrád megye felküzdötte magát az első helyre, és a fővároshoz való közelsége, valamint a korszakban kitermelés alatt álló gazdag barnaszénbányáinál fogva, előreláthatólag még sokáig meg fog maradni országunk első és legfontosabb üvegiparos megyéjének — írja monográfiájában *Telkes Simon* 1894-ben. A magyar korona országaiban összesen 42 üvegyár volt, a szűkebb értelemben vett Magyarország területére is 36 gyár jut. A gyáraknak közel az egynegyede van Nógrád megye területén, számszerűen 8. Az utána következő megyék Trencsén 5, Zólyom és Bihar megyék 3—3 üvegyárral rendelkeznek. A legnagyobb gyárak is itt vannak, így az üvegyártás szempontjából ezek a legfontosabb megyék.⁷⁵

Ha tovább vizsgáljuk a területet, azt is megállapíthatjuk, hogy azon a részen, ahol Nógrád, Gömör, Kis Hont és Zólyom megyék találkoznak, egymáshoz közel 15 üvegyár van. Ezek közül 13 gáztüzeléses és csak kettő a hagyományos, közvetlen tüzelésű. Így tulajdonképpen a Felvidéknek ez a kis szöglete bírja az ország üvegyárainak majdnem a felét. Nógrádban is közel települtek egymáshoz a gyárak, mert már a fentebb említett nyolcból *Málnapatak* nagyközséghez tartozó telepeken 4 üvegyár is működik. De azt is meg kell állapítanunk, hogy a sokat emlegetett baj, a rossz közlekedés is jellemző erre a területre, mert a 15 gyárból csak kettőnek van közvetlen vasúti kapcsolata, a többinek még rendszeren kiépített közútja sincs. Ez a kettő az új alapítású *salgótarjáni* és *pálfalvai* üvegyár, melyeket nemcsak vasút mellé építettek, hanem közvetlen vasúti kapcsolattal is ellátták. Példának megemlítendő az is, hogy a *Hámor*-telep 26 km-re, *Látka*, *Szamotercs* pedig 25 km-re és legmesszebb a *farkasvölgyi* gyár fekszik. 40 km-re Losoncól.

A hátrány még nagyobb lesz, ha megvizsgáljuk a nyersanyag-ellátását ezeknek a gyáraknak. A kvarchomok kiszorította a kvarckövet, amit a fehér öblös-üvegek előállításához használtak, és ebben az időben a szászországi Hohenbocka homokbányájából hozattak. A szállítási hátrány tovább növekedett azzal, hogy a vasúttól kocsira kellett átrakodni a homokot. Így egy vasúti kocsikvarchomoknak, melyért Hohenbockában 36 márkát kellett fizetni, Losoncig történő szállítási díja 71 márkába, onnan a 26 km-re fekvő *Hámor* üvegyárba szekéren való szállítása 40 forintba került. Hasonló volt a helyzet a szódával is.⁷⁶

Ha a tüzelőanyagokat tekintjük át és ismerjük azt, hogy egy mázsa üvegyanyag megolvasztásához a gáztüzeléses kemencénél fából 1 q, a közvetlen tüzelésnél 8 q kell, ha barnaszénen használnak akkor 2 q a gáztüzelésnél és 6—8 q szükségeltetik a közvetlen tüzelésünél⁷⁷ elmondhatjuk, hogy a nógrádi üvegyárak a jó közlekedés hiánya miatt nem élvezhetik a salgótarjáni szénbányák előnyét. Kizárólag széntüzelésre, a *salgótarjáni* és *pálfalvai* üvegyárak rendezkedtek be, a többiek kevés kivétellel fát használnak. (A fatüzelést ott alkalmazták, ahol finom üvegarukat állítottak elő továbbra is. — *Sz. F.*)

Nézzük meg azokat az üvegyárakat, melyek 1894-re időlegesen beszüntették termelésüket, vagy teljesen megszűntek. Megyénk sem kivétel ez alól, mert *Balázshuta* (régebben Balassa-Huta) kisközségben megszűnt *Beatit* Béla üvegyára, mely egy közönséges, két tégelyes kemencével volt felszerelve. Szintén

termelésének beszüntetésére kényszerült *Alsó-Bzován*, *Kuchinka* Lipót üveggyára, mely szintén egykemencés volt és zöldes öblös táblaüvegeket készített. Hasonló sorsra jutott *Felső-Bzován* *Danick* Károly üveggyára, mely már korábban, 1873-ban beszüntette termelését. A visszaesésben közreműködött, hogy a legközelebbi erdők felhasználása létalapjuktól fosztotta meg a hutákat, hiszen egy mázsa üveganyag olvasztásához 8 q fára volt szükségük, továbbá a mostoha közlekedési és kereskedelmi viszonyok is sietették megszűnésüket.

1894—98 között hanyatlás figyelhető meg az üveggyáripárban. 17 közvetlen tüzelésű gyárból csak egy alakította át üzemét, két gyár pedig beszüntette termelését.⁷⁹

A Nógrád megyei gyárak viszonyairól kamarai jelentések adnak tájékoztatást. 1894 a kamara számára jó év volt, mert csak egy pár gyár szűnt meg és több újjal gyarapodott. Közlekedésügy is állandó javulást mutat az elmúlt évekhez viszonyítva, mert „az országutak mindinkább jobb és jobb karba helyezettek, úgy hogy e tekintetben már alig merültek fel panaszok.”⁸⁰ Az üveggyárak száma a kamara területén 13 volt. A fejlődésre mutat az a tény, hogy az üzemek közül 4 belföldre termelt, 9 pedig össztermelésének 35 %-át külföldre, pontosabban Ausztriába, Németországba, az Északamerikai Egyesült Államokba, Ausztráliába és Kelet-Indiába szállítja. Az 1893-ban alapított *salgótarjáni* palackgyár korabeli adatok szerint már az első évben 6 millió palackot termelt, és az akkori szakvélemények szerint az újonnan felépített 2 kemence üzembe helyezésével termelése elérheti az évenkénti 12—13 millió darabot. A termelés fokozása lehetővé teszi a jelentkező szerbiai, romániai és bulgáriai piac kielégítését is. Valószínűsége azért nagy ennek a lehetőségnek, mert már az első évben a balkáni államokba 1 millió palackot exportáltak.⁸¹

A kamara többi gyáranak a kivitele is jelentős volt, és ehhez nagymértékben hozzájárultak a megyei üveggyárak is. Az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. kezelésében lévő *zlatnói* és *salgótarjáni* (ezenkívül a kiskapocsi) gyárak — közönséges és belga táblaüveget, csiszolatlan tüköruveget, fűvott üveget készítettek. Ezeket angol és holland-indiai, szaloniki, szmirnai, bulgáriai, brazíliai, palesztinai, ausztráliai piacokon helyezték el. A Schwarz A. és Fiai cég által kezelt, *Pálfalván* álló táblaüveggyár mindennemű táblaüveget és tüköruveget Boszniában, Dalmáciában, Szerbiában, Bulgáriában adott el. Az Első Magyar Üveggyár Rt. (herencsvölgyi), és a Nógrád megyei *hátori* üzeméből különféle tábla- és tükör- valamint fűvott üvegek kerültek eladásra Boszniában, Hercegovinában és Szerbiában. A színóbányai *Katalinhuta*, mely Kossuch János kezelésében üzemelt, különféle tükör- és táblaüveget, valamint fűvott üveget adott el Szerbiában és Bulgáriában.

„Üvegárunkban meglehetősen volt a forgalom: üveggyáraink abbéli törekvése, hogy gyártmányaikat mennél nagyobb tökélyre és finomságra emeljék, mind nagyobb üzleti forgalmat biztosít számukra” — kezdi jelentését a kamara 1895-ben. A kivitel hasonló, mint a múlt évi — India, Délamerika, Ausztrália, Szaloniki, Szmirna, Palesztina, Konstantinápoly és Bulgária piacára irányul.⁸² Az üveggyárak száma továbbra is 13, ebből Nógrádból 8 üzemel. 1895-ben azonban a Kossuch-féle — 75 év óta üzemelő *látкаи* — üveggyár kénytelen volt a tüzelőfa hiányában üzemét beszüntetni. Az üveggyárak nem válaszoltak a kamara által kért általános üzleti viszonyokra vonatkozó kérdésekre. Ha közöltek is bizonyos adatokat, ezek csak a gyártelep tulajdonképpeni berendezésének ismertetésére szorítkoztak. Így hű képet most sem tudunk nyújtani üvegiparunk helyzetéről. Következtetni a termelésre, üzemmenetre, csak a kivitelből van le-

hetőségünk. Az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. kezelésében lévő üvegyárban, *Zlatnón*, 1895-ben egy 38 lóerős gőz és 48 lóerős vízimotort találunk, ezen kívül 3 gázkemencével volt felszerelve. Termelt mindenfajta közönséges és köszörült, valamint finom és öblös üvegeket. Kivitele is ezekből volt: Indiába, Délamerikába, Ausztráliába, Szalonikibe, Szmirnába, Palesztinába és Bulgáriába. A gyár nagyságára utal még az is, hogy 160 munkást és 10 tisztviselőt foglalkoztatott. Ugyanennek a részvénytársaságnak kezelésében lévő *salgótarjáni* gyár kizárólag csak palackokat készített és képes volt „minden tekintetben tökéletes berendezésénél fogva” évenként 12 millió db. palackot előállítani. 1894. évi jelentés beszámolt arról, hogy két új kemencét is készítettek ebben a gyárban, tehát valószínűleg már ennek a termelési adatai is szerepeltek a kimutatásban. (A gyár ebben az évben 6 tisztviselőnek és 270 munkásnak adott kenyeret, napi kereseti lehetőség 60 krt.-tól 2,— Ft.-ig változott a munkásoknál.) Végül megállapította a jelentés a gyárról: „minthogy illy közönséges palackot nagy mennyiségben külföldről hozattak, a gyár körültekintő vezetés alatt mindenestre gyarapodni fog.”

Az Első Magyar Üveggyár Rt. *Hámor* telepén lévő gyára 42 munkással dolgozott, gépi berendezéseinek számáról és minőségéről adatot nem közölt, így csak azt ismerjük, hogy 50 q metszett és 250 q közönséges öblösüveget termelt. Ebből került kivitelre is Konstantinápolyba, majd Trieszten át más, tengeren túli államokba. A vezetőség panasszal is élt, mivel a losonci állomástól a gyári telep 26 km-re van, és az idevezető út teljesen járhatatlan, így az áruszállítás csaknem lehetetlen volt. A Kuchinka István örökösei tulajdonát képező *málnapataki* gyár nem alakította át berendezését az elmúlt év óta, és kizárólag belföldi szükségletre termelte közönséges, csiszolt és sajtolt öblös üvegeit. A munkások száma 90—100 fő között változott. A Kossuch János társaság tulajdonát képező *katalinvölgyi* üveggyár Magyarország elsőrangú üveggyárai közé tartozott. Gyártott 50.000 Schock (kb. 5000 q) metszett öblösüveget és 20.000 Schock (2000 q) közönséges öblösüveget és ezekből a finomabb termékeket külföldön értékesítette. Jelentős piacai közé tartozott az amerikai földrész. Munkásainak száma kb. 240 fő. A *farkasvölgyi* gyár Pock János kezelésében volt. Termékeit belföldön értékesítette, amelyek ablak és táblaüvegekből és belga szabarméretű üveglapokból álltak. Átlagosan 80 munkással dolgozott. A *pálfalvai* táblaüveggyár Schwarz Á. és Fiai. tulajdonát képező gyár volt, melyet a kor technikai vívmányaival szereltek fel. Kizárólag táblaüveget termelt. Fennállásának rövid ideje ellenére (1 év) 20 %-át külföldön adta el, és 200 szak- és egyéb munkással dolgozott.

A kamara területén lévő üveggyárak kivitelének iránya nem változott: *Zlatno* és *Salgótarján* az angol és holland-indiai, szaloniki, szmirnai, bulgáriai, brazíliai, palesztinai, ausztráliai piacokra szállította termékeit. *Pálfalva* piaca Bosznia, Dalmácia, Szerbia, Bulgária és Románia volt. *Hámorból* üvegvivitel a boszniai, hercegovinai, szerbiai piacokra történt. A *szinóányai* üveggyár Szerbiába és Bulgáriába szállított nagyobb mennyiséget. Ezekután megállapíthatjuk, hogy a kamara területén lévő üveggyárak — az ausztriai és a többi versenytársak dacára — kielégítő eredményeket tudtak felmutatni.⁶⁴

Az 1896-os év az ezredéves országos kiállítás jegyében telt el. A kamarát az Első Magyar Üveggyár Rt., az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt., Hazai Üvegipar Rt. és Kossuch János szinóányai gyáros képviselte. A gyárak száma is változott, a kamarai területen már csak 10 gyár működött, ebből Nógrád megyében 7 gyár. Ez az év volt az üvegipar számára a krízis kezdete. A kamara

területén 3 gyár szüntette be termelését. Az üzleti viszonyok kedvezőtlen irányt vettek. A táblaüveg kivitele csökkent, a behozatal pedig országosan fokozódott. A kezdődő bajok okának azt lehet felhozni, hogy azok a területek, melyek eddig piacot jelentettek a magyar gyárak számára — így Szerbia és Bulgária — gyár-
iparuk fejlődése következtében, melyben az üvegipar fejlődése is meggyorsult, a hazai fogyasztást már ki tudták elégíteni. Ezen kívül az angol és belga gyárak versenye kiszorította a tengerentúli piacokról a magyar táblaüveget. A tábla-
üvegyártás válságának következménye az volt, hogy a már Hazai Üvegipar Rt. által irányított *pálfalvai* gyár üzemét teljesen beszüntette. Tovább dolgozott a *zlatnói*, a *hámori*, a *málnapataki* és a *katalinhutai* gyár, melyekben közönsé-
ges és metszett öblös üveget készítettek. Üzemelt a táblaüveget gyártó *farkas-
völgyi* és a *salgótarjáni* palackgyár is. Az egész üvegipar fejlődésére és üze-
mére gátlóan hatott az a tény, hogy a fehérüveg előállításához szükséges kvarc-
homokot Németországból kellett behozni, ami a termelés drágulását vonta maga
után.⁸⁵

Az 1897-es évben a kamarai jelentés megállapítja, hogy a már több iparágban tapasztalt válság eredményeképpen a tőke visszavonult a gyáralapításoktól. Az
üvegipar határozottan válságba került, és csupán országos mozgalom mentette
meg a „végpusztulástól”. A gyárak száma továbbra is 10 a kamarai területen.
A Nógrád megyeiek száma is változatlanul 7 maradt. A közlekedés ismét a
bajok forrásaként került előtérbe. Különösen a községi utak voltak siralmas
állapotban, bár a megelőző évben történtek bizonyos intézkedések. Története-
sen a válság okából összehívott értekezlet hangsúlyozta a vicinális utak karban-
tartásának fontosságát, különösen azokat, amelyek az üvegyárakhoz vezetnek.

Országosan 6 gyár szüntette meg működését, 3 pedig szüneteltette üzemét.
A beszercebányai kamara a miskolci és budapesti kamarával 1897-ben együttes
ülést tartott. Céljuk az volt, hogy megállapítsák a válság okait, és lépéseket
javasoljanak leküzdésére. Az okok között megemlítették többek között: a fa-
tüzelést és azt, hogy az iparban létesített gyárak nem tartottak lépést a technika
haladásával, megmaradtak a maguk ősdi rendszerénél. A közvetlen tüzelés meg-
drágítja az árut, hiszen nyolcszor annyi tüzelőfát igényel, mint a regeneratív
kemence. Telephely megválasztásuk is sokszor elhibázott volt, és a rossz alap-
anyagból versenyképes gyártmányt nem tudtak előállítani. Nem jutottak közös
nevezőre a gyárak, így szükségtelen felül termeltek, ami a készletek növekedését
és az árcsökkenést eredményezte.

A felsorolt okokkal szemben a kamarai jelentés ellentétes volt. Szerinte jók
és korszerűek voltak a felszerelések. Regeneratív kemencéket építettek, termé-
keik jók és szépek voltak, sőt a túltermelés sem következett be. Hogy mégis
készletfelhalmozódás volt annak az az oka, hogy az osztrák gyárak termékeiket
olcsóbban adták el a magyar piacon, míg a magyar gyárak készítményeinek
előállításai árai magasabbak voltak ennél. Így a válság igazi okát a Monarchia
velünk vámszövetségben levő másik felének üvegyárai idézték elő, melyek a jobb
időkből származó tartaléktőkére támaszkodva megkezdheték az „actiot a ma-
gyar gyárak ellen.” Az ausztriai üvegipar is sok piacról kiszorult, így a fogyasz-
tási területét Magyarországon akarta megszervezni. Első lépésük az árenged-
mény volt, melyeket a gyárak — az alapanyagok külföldről való behozatala
miatt — nem tudtak tartani, hiszen termékeiket többszörösen drágábban voltak
kénytelenek előállítani. Mivel drágábban termeltek — versenyképtelenné váltak.
A válság a táblaüvegyártásban jelentkezett, de nem volt mentes tőle a fúvott
üveg és a palackgyártás sem. Ebben a válságos helyzetben a budapesti értekezlet

résztvevői a kereskedelemügyi miniszterhez kész javaslattal fordultak. A kiutat nagyobb pénzbeni támogatásban, a nyersanyag és a készárúk szállításánál tarifális kedvezményekben, a közlekedés fejlesztésében (az üveggyárakhoz vasutak és közutak építése), a kivitel előmozdításban, nyersanyag kutatásban, a regeneratív fűtési rendszerre átállott gyárak állami kedvezményére, 15 évi maximumig történő meghosszabbításában, valamint szakiskola felállításában jelölték meg. Az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. igazgatósága 250.000 forint államkölcsön folyósítását kérte a nagyüzemi palackgyártás fejlesztésére.⁸⁶

Az újabb iparstatisztikai adatfelvételek alapján 1898-ban a magyar korona országainak területén 35 üveggyár volt. Ebből a szűkebb értelemben vett Magyarországon 29 működött.⁸⁷ A Nógrád megyében üzemben lévő gyárak: Kuchinka István örökösei *málnapataki* gyára. Pock János *farkasvölgyi* üveggyára, az Egyesült Magyarhoni Üveggyár Rt. *salgótarjáni* palackgyára. Kossuch János Szinó-bányán lévő *Katalinhutai* gyára és végül Novek Emil és társai *zlatnói* gyára voltak. Egy év alatt a nógrádi üveggyárak száma kettővel csökkent, (a *pálfalvai* és *háromi* üveggyárakkal) országosan 1894 ő'a pedig megszűnt, illetve szünetel a Nógrád megyében pedig 3 gyár: *Hámore*, *Látka* és *Pálfalva* üveggyár telepek. 1898 végére pedig az elmúlt négy év alatt 12 gyár szüntette be a termelést, a „megszüntek között vannak olyan telepek, amelyeknek működéséhez nagy remények fűződtek, s így szünetelésük, vagy végleges felszámolásuk a hazai üvegipar szempontjából számottevő visszaesést jelent”. Ezek között kell megemlíteni a Schwarz Á. és Fiai által létesített, később a Hazai Üvegipar Rt. tulajdonába átment *pálfalvai* táblaüveggyárat, amely az 1895. év elején üzemben volt hazai üveggyárak között, a termelés értékében első helyen állt. (600.000 korona) Megszűnt a *háromi* huta is, melyet az Első Magyar Üveggyár Rt. kezelt, termelési értékben 100.000 koronánál nagyobb értéket képviselt.⁸⁸

A megszűnt gyárak közül hatot részvénytársaságok irányítottak, egyrésztük széntüzelésre volt berendezve és nem fára, többnek jó vasúti összeköttetése is volt, tehát más okokban kereshető a baj forrása. A magyar korona országainak gyáriparráról szóló 1898-as jelentés fő-oknak, ellentétben a kamarai jelentéssel szemben, belső, kezelési problémákat említ. Az elmúlt hat év folyamán sok gyár cserélt gazdát. Az újonnan alakult részvénytársaság kezelésébe is két üzem ment át. A legjelentékenyebb változás a *zlatnói* volt, amelyet 1894-ben az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. tartott üzemben, újabban azonban Novek Emil és társai bérlik. Erre azért került sor, mert a részvénytársaság üzleti menete 1894-től kezdve veszteséges volt, a kedvezőtlen üzemi viszonyok következtében, és ezek miatt az 1896—97-es üzletévben a *zlatnói* gyár bérletét visszaadták. A vállalat vezetői ezekután minden erejüket a feketeerdői (Bihar m.) Új-antal-völgyi (Gömör m.), és a *salgótarjáni* gyár megmentésére összpontosították.⁸⁹

Harmincöt üveggyárból huszat maguk a tulajdonosok, tizenötöt a bérlők kezelték. Bizonyos visszafogottság volt észlelhető a tőkebefektetéseknél, nem kockáztattak. A gyárak területi elosztása is egyenlőtlen, mert az ország 63 vármegyéjéből csak 17-ben volt üveggyár. A vezető megyék: Nógrád és Trencsén 5—5 gyárral, Gömör, Sáros, Zólyom, Máramaros 2—2-vel, a többi 11 megye 1—1 gyárral szerepel. Az üveggyárak elhelyezkedésében lényeges változás körvonalai bontakoztak ki, mert a Kárpátok és annak nyúlványai erdős lejtőiről a szénmezők közelébe települtek. Ezt a tendenciát igazolja a *salgótarjáni*, az ajkai és tokodi gyár telepítése, működtetése is. Valamennyi szénbánya mellett fekszik és egyben jó vasúti összeköttetésük is van a fővárossal.

1898-ban a gyárak műszaki felszereltsége a következő volt: 35 gyár hajtóerő megoszlása — 18 csak vízierővel, 8 csak gőzerővel, 9 pedig víz- és gőzenergiával üzemelt. Nógrád megyéből tisztán vízierőt használt ebben az időszakban Pock János üveggyára a *Farkasvölgyön*. A vízierőt vízikerekkel útján használják fel. Magyarországon a legtöbb vízikerekkel (6 db) rendelkező gyár volt.⁹¹

A víz- és gőzerőt használó gyárak száma összesen 9. A Nógrád megyeiek: *Málnapatak, Szinóbánya, Zlatnó*.

Csak tisztán gőzerővel dolgozó gyárakból a magyar korona területén 80, a szűkebb értelemben vett Magyarországon 4 darab. Nógrád megyéből egyetlen gyár dolgozott csak gőzerővel a *salgótarjáni* palackgyár.⁹² A tisztán gőzerővel dolgozó gyárak a XIX. század végén jöttek létre, ezeknek van a legkedvezőbb földrajzi fekvésük is. A tisztán vízierőt használó huták, még most is nagyrészt az erdők félreeső zugaiban állanak, távol a főforgalmi úttól. A kizárólag vízierőt használó gyárak olcsóbb árúkat állítanak elő, termelésük 65 %-át félfehér és fehér palackok teszik ki. A vízierőt és gőzerőt felhasználó gyárak már finomabb üvegeket állítanak elő, termelésük 40 %-aként, öblösüveget, sajtolt üveget és palackokat. A csak gőzerőt felhasználó gyárak 68 %-ban sajtolt és palack-üvegeket készítenek. Ezt az arányt a salgótarjáni gyár termelése emeli fel ilyen magasra. Egyébként, ez a gyár hasonló kategóriájú gyárak össztermelésének több, mint 27 %-át állítja elő. (1898-ban 4,3 millió palackot.⁹³) A kemencéket tekintve — téglés és kádkemencéket különböztetünk meg. Fűtésük szerint közvetlen és regeneratív gáztüzelésűek. 1898-ban a 35 gyárból csupán háromnak van kádkemencéje, és 33 téglés olvasztó kemence az összlétszám. A három gyárból a *salgótarjáni* gyárban három kádkemence és egy téglés olvasztó kemence van üzemben. Egyébként mind a három kádkemencével rendelkező üveggyárban palackokat állítanak elő. (Talán azért is, mert a kádkemencéből nyert üveganyag még nem olyan tiszta, és színtelen, mint a téglés kemencék által készített üveglvadék). A téglés gáztüzelésű olvasztókemencével felszerelt Nógrád megyei gyárak a következők: *Málnapatak, Farkasvölgy, Salgótarján, Szinóbánya, Zlatnó*. 1898-ban 15 gyár használta a gáztüzeléses kemencét. 4 évvel előtte 10 volt ez a szám, de közben 3 gyár beszüntette működését, 1 pedig visszatért a régi közvetett tüzelésre.

Milyen üvegtermékeket állítottak elő a hazai és nógrádi üveggyárakban?

1898-ban sajtolt üvegből hét gyár állított elő termékeket. Általában tömörebb üvegtárgyakat készítettek ezzel a módszerrel (söröskancsót, sótartót, hamutartót és serleg alakú üvegedényeket.) Nógrád megyéből a *málnapataki* és a *zlatnói* gyár készítette ezeket az üvegárukat. A 28 sajtológépből *Málnapataknak* 2, *Zlatnónak* 1 állt rendelkezésére. Nagyobb csiszoló műhelye 23 gyárnak volt, tehát ezek készítették a finomabb, köszörült öblösüvegeket. A többi üveggyári telep, csupán a sapkák lerepesztésére, a szélek csiszolására használta a műhelyét. A 23 gyárból szűkebb értelemben vett Magyarországon 18 volt üvegcsiszoló műhellyel felszerelve. Berendezésük házilag készült, csupán a korongokat szerezték be külföldről — Ausztriából és Németországból. A Nógrád megyei gyárak közül egyedül a *farkasvölgyi* gyárnak nem volt csiszoló műhelye, mert táblaüvegeket készített.

Az üveg díszítését homokfúvóval, illetve folyssavval 11 gyár végezte hazánkban. Közöttük szerepelt a *salgótarjáni* és a *zlatnói* gyár is, amelyek berendezésüket szintén külföldről — Németországból — vásárolták meg. Üvegfestést Nógrád megyében *Szinóbányán* és *Zlatnón* végeztek az üveggyárakban. Az utóbbiban csak csekély mennyiségben készítették ezt az üvegfajtákat. 1898-ban kezd

elterjedni a fúvott üveg készítésénél — a faformák mellett — a vasformák alkalmazása is.⁶⁴

A gyárak műszaki felszereltségéhez tartoztak a kovács és lakatos műhelyek is. Ezeket azért építették fel a gyárakban, mert a közlekedés bizonytalanságai miatt a javításokat maguknak kellett elvégezniük. Ott pedig, ahol faformákat is használtak, faesztergályozó műhely is volt. A XIX. század végén a felhasznált tüzelőanyag szerint az üvegyárakat következőképpen osztályozhatjuk: tisztán szénrel 5 gyár, fával 28 gyár, fával és szénrel vegyesen pedig 2 gyár működött. A tisztán szenet használó gyárak mind regenerátoros kemencékkel voltak felszerelve. Három gyárunk külföldi szenet fogyasztott, közöttük volt két nógrádi is. Az egyik a *szinóbányai* huta, a másik pedig a nógrádi szénmedencében fekvő *salgótarjáni* palackgyár. A három gyár az összes szénfogyasztásnak 8,7 %-át importálta Németországból.⁶⁵ Fát a közvetlen tüzelésű kemencével rendelkező gyárak használtak. A magas szám (28) azt mutatja, hogy még mindég a fafűtéses üzemek számaránya a legmagasabb hazánkban. Azok a gyárak pedig, melyek a vasúthoz való közelségük miatt könnyebben juthatnának szénhez, üzeimeiket a közönségesebb áru termelésére kellene, hogy átállítsák — javasolja az üvegyártással foglalkozó gyáripari jelentés 1901-ben.

A XIX. század végén azonban az a helyzet, hogy a széntüzelésre berendezett, újabb alapítású, nagyobb, és a kor technikai színvonalának megfelelő modern üvegyár közül több szünetelteti működését. Egyedüli oknak a kedvezőtlen szénárakat lehet felhozni. Azok a bányák, melyek jó minőségű szenet termelnének kevesen vannak, és az üvegyáraktól távol fekszenek.

Barna szene az országnak, és a Nógrád megyének is gyenge minőségű, és mellelte drága is.⁶⁶ Megállapíthatjuk ezek után, hogy a drágább szénárak miatt termékeiket is drágábban tudták továbbadni. Az utóbbi évek kedvezőtlen árvizonyai mellett az osztrák ipar versenyével szemben alig tudtak megállni.

A XIX. század végén a következő nyersanyagokat használták az üvegyárak: az üveg minden fajtájának közös, egyúttal legfőbb alkatrésze a kovasav (SiO_2), természetben homok. kő és föld alakjában fordul elő. Közülük a homok a legalkalmasabb az üvegyártásra, de természetes állapotban tisztán ritkán fordul elő. Kezdetben az üveghutáink a környékükön található kvarcköveket — zúzóművekben, melyeket a vízzel hajtott kerekkel működtettek — összetörték, őrlték és ezt használják a gyáraink is, de előfordul még most is, hogy kvarcköveket dolgoznak fel ott, ahol nincs lehetőség homok beszerzésére (A kvarckövet a feldolgozás előtt hevítik, majd hidegvízzel hűtik, a szétmállott követ zúzóművekben, vagy gurgulyamalmokban felaprítják. —Sz. F.)

Nógrád megye gyárjai az üveggészítésre kvarchomokot és kvarckövet használtak fel, igaz a magyarországi homok csak közönségesebb, durvább homok, volt és ezért leginkább a palackgyárak használták fel a gyártás folyamán. Azok a gyárak, amelyek kellő motorikus — főként vízierővel — rendelkeztek s tiszta kvarctelepek közelében találhatók, inkább ezt használták fel. Jóminőségű kvarc volt közel a Nógrád megyei gyárakhoz a Gümöri Érchegységben, és innen szállították — viszonylag kis költséggel — a feldolgozó helyekre.

A további, az üvegyártáshoz szükséges alapanyagok a következők voltak: mészkő, folypát, földpát, kryoliti, barnakő. A meszet az üveg keménysége és a vegyi ellenállóképessége növelése miatt alkalmazták. Nyersen és égetve használták. Beszerzése nem okozott nehézséget, mert telepeik mellett az üvegyárak megfelelő mennyiségben találtak mészkövet. A folypátot mész helyett használták a palackgyártásban. A salgótarjáni palackgyár még barnakövet is használt,

mert ezzel festette megfelelő színűre az általa előállított un. „Bordeaux-palackokat”.⁹⁷ Ezeken az anyagokon kívül az üvegyárák listáján viaszt, tűzálló agyagot, fűzfavesszőt, szénát és szalmát is találunk. Fűzfavesszőre a demizsonok készítésénél volt szükség, a fonást a tőkés saját telepén munkásaival, illetve bedolgozó háziiparosokkal készítette el. A felmerülő hiány miatt a salgótarjáni gyár 1898-ban kénytelen volt 50 q fűzfavesszőt Ausztriából behozatni. Szénára és szalmára az üveg csomagolásának volt szükség. Az üvegyárák a kovással mellett legfontosabb alapanyagként káli és nátront használtak még fel. Így kapjuk a káli, illetve nátron üveget. A káli-üveg a hamuszír felhasználásával készült, de mivel az erdő kipusztítása a fa árát megdrágította, a gyárat szódával helyettesítették. Hogy nem volt teljesen nélkülözhetetlen, ezt az a tény is igazolja, hogy a finomabb üvegek előállításához szükségük volt a gyáraknak rá. Újabban répamelaszból a stassfurti-sókból nyerik. A hazai üvegyárák 7 huta kivételével használták az üvegtészéhez. A hazai szükségletet a belső termelés csak 60 %-ban tudta kielégíteni. Ennek kis részét maguk a huták állították elő — nagyobb részt a hamuszír előállításával foglalkozó szeszgyáraktól vásárolták.⁹⁸

Nátronüveget a szóda felhasználásával állítottak elő. Természetben szikós alakjában található, nagy tömegben vegyészeti gyárak készítik — konyhasóból. A szódával olvasztott üveg hátránya volt, hogy nem olyan és szintelen, nincs annyi tüze és fénye, mint a káli üvegek. Előnye azonban az, hogy a szódaüveg könnyebben és gyorsabban olvad és jóval olcsóbb, mint a káli üveg. A technika fejlődésével már olyan üvegeket is tudtak készíteni szódával, melyek a kristályüveggel is felvették a versenyt. Táblaüvegyáraink olvasztóanyagul glaubersót használtak, és ehhez faszenet keverték. Kálium-nátriumcarbonátot félkristályüvegek előállítására használtak fel az üvegyárák. Színes üvegek olvasztásához még boraxot, salétromsavat is alkalmaztak. A hazai üvegyáraink alapanyagai nagy részét külföldről vásárolták, de még az üvegdíszítéshez szükséges fényaranyat, üvegfestéket, terpentint, firniszt, s a kész termékekhez palackzárákat, ónkupakokat, sárgarézh karikákat, fatálcákat is részben külföldről hozatták.

Magyarországi üvegyárák gyártmányai a XIX. század második felében a következőképpen oszlottak meg:

Mindennemű palacküveget, félfehér és fehér öblösüveget, csiszolt, sajtolt és díszített üveget, táblaüveget állítottak elő. Fehér öblösüveget: a magyar korona országaiban 22 gyár, Magyarországon 19 gyár készített. Nógrád megyében *Málnapatakon*, *Szinóbányán* és *Zlatnón* gyártották. Mennyisége szerint a zlatnói gyár termelése a legnagyobbak közé tartozott. Legkevesebbet a szinóbányai gyár állított elő, de termelése — értékben — vezetett a megyei üvegyárák között. Félfehér öblösüveget a magyar korona országaiban 23 gyár, Magyarországon 18 gyár készített. Nógrád megyében *Málnapatakon* és *Zlatnón* gyártottak. Palacküveget a magyar korona országaiban 9, Magyarországon 8 gyár készített, Nógrádból *Szinóbányára* és a *salgótarjáni* palackgyár. Legnagyobb volt a termelése a salgótarjáninak, mely 1898-ban 4.3 millió db. Részben kádkemencével, részben téglés kemencével állította elő. A belföldi fogyasztásnak kb. csak ötödét tudták fedezni a hazai gyárak, „termelés emelkedése azt bizonyítja, hogy a palackgyártás haszonnal való üzérése a feltételek megvannak hazánkban — mutatja a salgótarjáni példa is — mely állítólag jobban prosperál, mint korábban.” Táblaüvegyártás Magyarországon 1889-ben kezdődött meg, a gyártás 1898-ban szüneteltető kiskapocsi gyárban. Ebben az időszakban öt gyár foglalkozott a gyártásával. Nógrád megyéből a termelését szüneteltető *pálfalvai* gyár mellett,

Farkasvölgyön készítettek csak táblaüveget, és ez a gyár termelte az országban a legtöbbet. Táblaüvegből a kivitel jelentéktelen, a hazai szükséglet 75 %-át is külföldről fedezik. Csiszolt üvegáru a magyar korona országában 23, Magyarországon 18 gyár foglalkozott gyártásával. Értékben ez az üveg nem vezet. Össztermelésüknek majdnem a fele kivitelre kerül. Nógrádban *Málnapatak*, *Szinóbánya*, és *Zlatno* gyártotta. A termelés nagyságára nézve első helyen állt többek között a szinóbányai gyár is. Sajtolt üvegárukat a többi üveg nem mellett gyártja a *málnapataki* és a *zlatnói* gyár, melyek gáztüzelésű kemencével dolgoztak. Legkevesebbet a málnapataki gyár állított elő. Díszített üvegárukat a magyar korona országában 11, Magyarországon 9 gyár készített. Termelése értékben eléri a táblaüveg produktumát. Nógrád megyében *Szinóbányán* és *Zlatnón* készítettek ilyen üvegárukat, de az utóbbinak a termelése egészen jelentéktelen volt. Magyarországon 1898-ban ennek az üvegfajtának 45 %-át exportálta.⁹⁹

Évszázadokkal ezelőtt a külföldiek által alapított magyar üvegyárakban még a XIX. század végén is nagy számmal találunk külföldi munkásokat. Így pl. a műszaki tisztviselők egyharmada, a művezetők kétharmada, a munkások egyötöde idegen származású. Ez a szám még nagyobb lesz, ha azt nézzük, hogy a magyar állampolgárságú üvegyári munkások legnagyobb része is külföldi eredetű volt és még sokáig megőrizték nyelvüket, szokásaikat, mert szinte elkülönült csoportokat alkottak a különféle gyári telepeken. Az üvegyárakban az üvegfúvó mesterek, az üvegsajtolók, üvegvésők, etetők, homályosítók, festők, között találunk nem magyar anyanyelvű munkásokat ebben az időszakban.¹⁰⁰

Nógrád megyében a XVIII—XX. század között üzemelt huták a következők voltak:

1. Divény (Divényhuta) kb. a XVIII. század felétől üzemelt 1771-től van adatunk róla, megszűnésének körülményeit még nem ismerjük.
2. Alsó- és Felső-Bzova. Alsó Bzován Fényes Elek 1851-ben már nem említi az üveghutát. Felső-Bzova 1772—1873-ig üzemelt.
3. Balassa-Huta (Balázshuta) 1894-ben már nem említik a feldolgozások.
4. Szamotercs (Málnapatak nagyközséghez tartozó üvegyártelep) 1820-tól üzemel.
5. Látka (Málnapatak nagyközséghez tartozó üvegyártelep) 1820—1895-ig üzemelt.
6. Zlatno (Cseh-Brezohoz tartozó telep) alapítási évének 1807 és 1836 is szerepel.
7. Katalinhuta (Szinóbányához tartozó üvegyártelep) 1842-ben alapították.
8. Málnapatak, alapítási éve 1852.
9. Hámor (Málnapatakhoz tartozó üvegyártelep), 1868-tól üzemel.
10. Farkasvölgy (Málnapatakhoz tartozó üvegyártelep), 1869-től üzemel.
11. Selgótarjáni Palackgyár, 1893-ban alapították.
12. Pálfalva (Zagyvapálfalva) 1893—94-ben alapították, ideiglenesen szüneteltette üzemét 1896-tól.

A nógrádi üvegyárak példáján jól lehet tanulmányozni, hogy a technológiában, a termelés méreteiben és ennek nyomán fellépő nyersanyag és energiaigényben, valamint a közlekedési viszonyokban beálló változások mennyire megváltoztatják a telephely korábbi előnyös tulajdonságait. Amikor a gyárakat telepítették, döntő tényező volt a közeli erdő a tüzelőfa- és hamuzsír-nyerés céljából. Új telepítés esetén már egyik üzem telephelyét sem determinálta a fa és olvasztáshoz szükséges nyersanyag közelsége, hanem sokkal inkább a jó vasúti közlekedés (a piac és a nyersanyagforrás miatt) melletti telephelyválasztás.

Visszatekintve az elmúlt évszázadokra megállapíthatjuk azt, hogy a hazai üvegyárakban nem volt meg a kíváncsú specializálódás, hiszen a tőkés társadalmi viszonyok között sokféle tényező hatására végbement fejlődés nem eredményezhetett a mai technológiai és közlekedési viszonyok mellett észszerűnek tartható területi munkamegosztást, így a korabeli hutáink nem specializálták magukat néhány üvegtermék előállítására, hanem erejük szétforgácsolásával egyszerre sokféle üveg gyártását végezték.

A XIX. század végén és a XX. század elején észlelhető változás azt bizonyítja, hogy a telephelyek megválasztása egyre jobban az összes telepítési tényezők együttes mérlegelése alapján történt. A technológia és a szállítás fejlődése következtében nem volt már olyan mérvű helyhez kötöttség, mint a közvetlen tüzeléssel működő huták idejében. Egyes vállalatok specializálódása eredményezte, hogy a vállalatok fejlesztették, átcsoportosították termelő berendezéseiket. Ez a fejlesztés viszonylag lassan ment végbe. A fatüzelésre, vízierőre és a helyi nyersanyagokra (kvarc, mész, hamuszír), valamint a jobbágymunkára — és csak a későbbiekben bérmunkára — alapozott elmaradt technikájú huták üzemelte és, figyelembevéve a távoli, főleg városi piacokat, egyre kevésbé volt kifizetődő. Külföldön a jó minőségű energiahordozó, a szén felhasználása, a tőkés gazdaság fejlettsége, magasabb szintű technikát hozott létre. A külföldi üzemek versenye arra készítette az egyes felvidéki huták tulajdonosait, és részvénytársaságait, hogy termelő berendezéseiket tőkésítsék, ami azt jelentette, hogy széntüzelésre, regeneratív kemencék és gőzgépek alkalmazására térjenek át. A régi huták közelében nem volt szénbánya, a rossz útviszonyok, a vasút hiánya, a szén szállítását, mellette a többi nyersanyagét is — gazdaságtalanná tette. Ezért az üvegyárak telepítésénél a szén közelsége, és a jó közlekedési lehetőség volt a döntő tényező. A kezdeti előny, az erdők mélyére való költözés megszűnésükhöz vezetett. De a meglévő vasúton való szállításkor a nyersanyag és készáru, valamint a tüzelőanyag tarifális problémái, az egyébként is tőkeszegény iparon újabb érvágást okozott. Az üvegyárak vámtételeinek csökkenése, a külföldi üvezkészítmények elleni védekezés lehetőségétől fosztotta meg a hazai ipart. Szakképzett munkások és megfelelő szakoktatás, munkasképzés hiányával nézett a XX. század elé, megújulásra várva, az évszázados múltú hazai és Nógrád megyei üvegyártás.

JEGYZETEK

1. TAKÁCS BELA: A zempléni-hegység üveghutái. Budapest, 1966. 5—7. o. — SÁGHELYI LAJOS: A magyar üvegipar története. Budapest, 1938. 68. o. — BORSOS BELA: Régi magyar üvegművészet. Budapest, 1965. 5—28. o. — I. R. VAVRA: Das Glas und die Jahrtausende. Artia Prag, 172—173. o. — SZATHMÁRI LÁSZLÓ: Adatok a magyar üveggyártás történetéhez. Természettudományi Közlöny, 1929. 484—486. o.
2. BORSOS BELA: i.m. 26. o.
3. BELITZKY JÁNOS: Nógrád megye története. Salgótarján, 1973. I. 252. o.
4. KOVÁCS BELA: XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimréen. Az egri múzeum évkönyve, 1968. 205. o. — TAKÁCS BELA: i.m. 31—35. o.
5. BELITZKY JÁNOS: i.m. 307. o.
6. MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geográfiai és statisztikai eszmertetése. 1—4. Pest, 1826. 159., 178., és 180. o. — FÉNYES ELEK: Magyarország geográfiai szótára. I. Pest, 1851. I. 190—191., 206., 267., 270—271. II. 28., 64., IV. 137. o.
7. KOVÁCS BELA: i.m. 205. o. — Műszaki Múzeumok Veszprém megyében. Veszprém, 1972. 89—93. o. — A hamuzsírkészítésről továbbiakban: SZÓKEFALVI NAGY ZOLTÁN: A XVIII. századi magyarországi hamuzsírfőzés technikája. Technikatörténeli Szemle, 1964/1. 110—117. o. — TAKÁCS BELA: Hamuzsírfőzés a zempléni-hegységben. Technikatörténeli Szemle, 1964/1—2. 251—261. o.
8. LADÁNYI MIKSA: Nógrád és Hont vármegye. Budapest, 1934. 11. és 36. o. — BOROVSKY SAMU (szerk.): Nógrád megye. Magyarország vármegyéi és városai. Pest, 1911. 5. o.
9. BELITZKY JÁNOS: i.m. 252. o.
10. Nógrád megyei Levéltár. Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve. Továbbiakban NmL Kgy. jk. 547/1809.
11. NmL Kgy. jk. 337/1811.
12. FUTÓ MIHÁLY: A magyar gyáripar története. Budapest, 1944. I. 20. o. — SÁGHELYI LAJOS: i.m. 69. o.
13. BELITZKY JÁNOS: i.m. 253. o.
14. MOCSÁRY ANTAL: i.m. 109. o.
15. GÁLFALVI GYÖRGY: Üvegcsűr. Igaz Szó, 1973/8. 238. o.
16. NmL Kgy. jk. 93. doboz. 1775. fasc. NN. frustum 83.
17. SZATHMÁRY LÁSZLÓ: i.m. 484—486. o.
18. FUTÓ MIHÁLY: i.m. I. 67. o.
19. TELKES SIMON: Üvegiparunk. Ipari monográfia, különös tekintettel a termelésre, munkás, vám, külkereskedelmi viszonyokra. Budapest, 1895. 1. o. — KNAPP OSZKÁR: A magyar üveggyártás története. Természettudományi Közlöny. Budapest, 1929. 56—59. o.
20. A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. Az üvegipar. Budapest, 1901. VIII. füzet. 13. o. (Továbbiakban M.K.O.Gy.Üp.) — FUTÓ MIHÁLY: i.m. 67. o. — SÁGHELYI LAJOS: i.m. 168—179. o.
21. FUTÓ MIHÁLY: i.m. 90., 100. o.
22. FUTÓ MIHÁLY: i.m. 152—153. o. — M.K.O.Gy.Üp. 1—8. o. — TELKES SIMON: i.m. 2., 2. o. — KNAPP OSZKÁR: i.m. 46—49. o.
23. FUTÓ M.: i.m. 153. o.
24. FUTÓ M.: i.m. 158. o.
25. FUTÓ M.: i.m. 70—75. o.
26. TELKES S.: i.m. 3. o. — KNAPP O.: i.m. 46—49. o.
27. MOCSÁRY A.: i.m. I. 109., II. 101. o.
28. SÁGHELYI L.: i.m. 228. o.
29. TELKES S.: i.m. 4. o. — KNAPP O.: i.m. 46—49. o.
30. TELKES S.: i.m. 5. o. — KNAPP O.: i.m. 47. o.
31. TELKES S.: i.m. 6. o.
32. BELITZKY J.: i.m. 312—313. o. — BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972. 10. o.
33. FUTÓ M.: i.m. 218. o.
34. NmL Kgy. jk. 1845/7.
35. BELITZKY J.: i.m. 312. o.
36. SÁGHELYI L.: i.m. 291—300. o. — TELKES S.: i.m. 37. o.
37. HÉT: 1968. 35—36. szám.
38. TELKES S.: i.m. 42—43. o.
39. BELITZKY J.: i.m. I. 322—313. o.

40. NYÁRADY GÁBOR: Az első magyar iparmű kiállítás. Budapest, 1962. 95. o. — FUTÓ M.: i.m. 224. o. — TELKES S.: i.m. 6—8. o.
41. NYÁRADY G.: i.m. 143. o. — FUTÓ M.: i.m. 224—225. o. TELKES S.: i.m. 8. o.
42. FUTÓ M.: i.m. 225. o.
43. TELKES S.: i.m. 7—8. o. Hiv.: Gelléri Mór: Ötven év a magyar ipar történetéből. 1842—1892. Az országos iparegyesület felvévőszázados működése. Bp. 1892. — BORSOS BELA: A magyar üvegművesség története a reformkorban és az elnyomatás idején. Művészettörténeti Értesítő, 1954. 253—260. o.
44. BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY: i.m. 11. o.
45. SÁGHELYI L.: i.m. 303. o.
46. SZABÓ BELA: Nógrád megye története. Salgótarján, 1969. II. 128. o. — BEREND T. I.—RÁNKI GY.: i.m. 34. o. — SZABÓ BELA: Salgótarján a kapitalizmus uralkodóvá válásának időszakában: 1848—1918. Salgótarján története, 1972. 102. o.
47. REZLER GYULA: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1967—1914. Budapest, 1945. 14. o.
48. REZLER GY.: i.m. 15. o. — BELITZKY J.: i.m. I. 254. o., 310. o.
49. SÁNDOR VILMOS: A magyarországi ipari kapitalizmus kezdeti kibontakozásának néhány kérdése (1849—1867). Századok. 1953. 400—401. o.
50. A Nógrádi cs. kir. megyehatóság (megyefőnök) iratai. (a továbbiakban NmL NmJ) 1041/1854.
51. NmL NmJ 5639/1851.
52. FUTÓ M.: i.m. 304—305. o.
53. TELKES S.: i.m. 9—10. o.
54. Uo. 11. o.
55. SÁNDOR VILMOS: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Budapest, 1954. 225. o.
56. TELKES S.: i.m. 11. o.
57. FUTÓ M.: i.m. 437—439. o.
58. SÁNDOR V.: i.m. 225. o. — FUTÓ M.: i.m. 437., 439. o. — TELKES S.: i.m. 21., 23.
59. SÁNDOR V.: i.m. (Nagyipari fejlődés... 1887—1900.) 506. o.
60. FUTÓ M.: i.m. 439. o. — TELKES S.: i.m. 22—23. o. — SÁNDOR V.: i.m. 226. o.
61. FUTÓ M.: i.m. 439. o.
62. Uo. 439. o. — TELKES S.: i.m. 25. o.
63. FUTÓ M.: 439. o. — TELKES S.: i.m. 25—29. o.
64. TELKES S.: i.m. 7. o. — SZABÓ BELA: Salgótarján a kapitalizmus uralkodóvá válásának időszakában: 1848—1918. Salgótarján története, 1972. 107. o. — SÁGHELYI L.: i.m. 300—310. o.
65. A Besztercebányai Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése a kerületét képező Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád és Zólyom vármegyék, továbbá Selmec és Belabánya törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi város közgazdasági viszonyairól. (Továbbiakban: Bb-i Keresk. Ip. Kam. jel.) 1891. 40., 74., 75. o.
66. Bb-i Keresk. Ip. Kam. jel.: 1891. 74—75. o. — SÁGHELYI L.: i.m. 304—305. o.
67. Bb-i Keresk. Ip. Kam. jel.: 1891. 74—75. o.
68. Uo. 1892. 94. o.
69. Uo. 1893. 48. o.
70. 1893. 70. o.
71. SÁGHELYI L.: i.m. 300—310. o.
72. TELKES S.: i.m. VII. o.
73. Uo. 29—31., 42—45. o. — ÜVEGESEK LAPJA. Budapest, 1932. 5. szám 4—5. o. — JENEI KÁROLY: A Salgótarjáni Öblösüveggyár története 1892—1967. (Kézirat gyanánt) Munkásmozgalmi Múzeum könyvtára, Salgótarján. 6754/5—7. o. — JERMENDY KÁROLY: Salgótarjáni Üveggyár története. 1893—1954. Munkásmozgalmi Múzeum Salgótarjáni Adattára: 1360. sz.
74. TELKES S.: i.m. 49—50., 54. o.
75. Uo. 59—60. o.
76. Uo. 66. o.
77. Uo. 62. o.
78. Uo. 70—72., 78. o.
79. SÁGHELYI L.: i.m. 294. o.
80. Bb-i Keresk. Ip. Kam. jel. 1894. 15. o.
81. Uo. 1894. 65—66. o.
82. Uo. 1894. 106. o.
83. Uo. 1895. I. 25. o.
84. Uo. 1895. II. 16—17., 68—71. o.
85. Uo. 1896. II. 92—93., 145—146. o.
86. 1897. 14., 18., 21., 68—73. o. — JENEI K.: i.m. 7—8. o.

87. JENEI K.: i.m. 8. o.
88. A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évében. Üvegipar. VIII. f. Budapest, 1901. 3. o. (Továbbiakban: M.K.O.Gy.Üp.)
89. Uo. 6., 8—9. o.
90. JENEI K.: i.m. 7. o. — M.K.O.Gy.Üp. 10. o.
91. M.K.O.Gy.Üp. 27—28. o.
92. Uo. 29. o.
93. Uo. 34—35. o. — JENEI K.: i.m. 8. o.
94. M.K.O.Gy.Üp. 68—71. o.
95. Uo. 77. o.
96. Uo. 81. o.
97. Uo. 85. o.
98. Uo. 86. o.
99. Uo. 93—122. o.
100. Uo. 156. o.

A jobbágyszabadítás és a honvédelem összefüggései 1848-49-ben Nógrád megyében

Az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc a magyar társadalom előtt az új, a polgári nemzeti fejlődés útját nyitotta meg. Népünk történetének azon kiemelkedő küzdelmei közé tartozott, melyhez nem lehet jogos nemzeti büszkeség nélkül közelíteni. A forradalommal, majd az annak vívmányait és nemzeti függetlenségünket az európai reakció két vezető nagyhatalmával szemben védő, másfél éves élet-halál küzdelmével „Magyarország először vívta ki magának az egész művelt világ nagyrabecsülését.”¹ Az emberi haladásért küzdők úgy tekintettek e heroikus küzdelemre, mint Marx, aki elragadtatásának és véleményének így adott hangot: „Az 1848-as forradalmi mozgalomban először, 1790 óta először meri megtenni egy nép, amelyet körülzárt az ellenforradalmi túlerő, hogy a gyáva ellenforradalmi dühvel a forradalmi szenvedélyt, a terreur blanche-sal a terreur rouge-t állítsa szembe. Hosszú idő óta először találkozunk egy valóban forradalmi jellemmel, egy olyan férfiúval, aki népe nevében fel meri venni az élet-halálharc kesztyűjét, aki nemzete számára Danton és Carnot egy személyben, s ez a férfiú — Kossuth Lajos”²

A dualista állam és az ellenforradalmi rendszer hatalmon lévő uralkodói sokszor próbálták a nacionalista, sovónisza uszítás fegyverével tenni 1848—49-el. Nem egyszer emelték az osztályuralom fenntartására irányuló törekvéseik védőpajzsául. Igazságtalan, rabló, reakciós célkitűzéseket próbáltak fényével ellepvezni, nagyjai nevével szűk osztály-, pártpolitikát fémjelezni, és a nagy történelmi pillanatokban ráhivatkozva a nemzet éberségét és józanságát elaltatni.

Népünk tudatában a torzításokra irányuló törekvés ellenére egyre tisztábban finomultak éltető eszmévé az 1848-ban megfogalmazottak. A magyar parasztság a márciusi napokban, — melyek a feudalizmust felszámolták, a magyar jobbágyságot felszabadították, a jobbágyszabadítás hiányai és korlátai ellenére — a szabadságot tisztelt. A szabadságharc csatatarein, a házában szerte kiöntött vér megszentelte és drágává tette egész népünk számára a nemzeti függetlenség gondolatát. Az áldozat, melyet az egész nép hozott, a legjobbak mártírsága, kik tudták, mint Csányi László, hogy egy nemzetnek nemcsak hősökre, hanem vértanúkra is szüksége van, példaként álltak az elmúlt évszázadokban mindazok előtt, akik a társadalom jövőjéért, a haladásért harcba indultak.

A marxista történetírás az osztályok, osztályviszonyok elemzésével megszabadította 1848—49-et a rárakott torzításoktól, és így válhatott egyre tisztábbá nemcsak az egyesek, hanem az egész nép vállalt szerepe, tevékenysége e történelmi küzdelemben. Az agyonhallgatott nép nem látványos, de vérben, verejtékben

fogant áldozatvállalása, szívóssága, akarata felszínre került és megfogalmazódott.

Azok az átfogó és a részleteket is bőven elemző tanulmányok, ismertetések, monográfiák, melyek az 1848–49-ről szóló marxista irodalmunkat gazdaggá tesz, szinte minden országos jelentőségű kérdést feltártak, elemeztek és helyes megvilágításba helyeztek.

E tanulmány gondolata egy múzeumi kiállítás anyagának gyűjtése során született. Igyekszik kutatni a nógrádi falvak népének viszonyulását a szabadságharchoz, a megyei levéltári anyag és a megye életéről szóló megőrzött dokumentumok fényénél. E kérdésben a magyar társadalom egészére jellemző problémák is tükröződnek, és segíthet az országos általánosítások alátámasztásában. Indokolja e tanulmány megírását az is, hogy nemcsak az egész nép, hanem az egészet alkotó részek, a kisebb egységek: a megyék és falvak lakói is érdeklődnek aziránt, hogy e nagy történelmi esemény az ő lakóhelyük, közigazgatási egységük, megyéjük területén hogyan zajlott le, s miként vettek abban részt azok az ősök, akikről származnak.

Tanulmányunkban központi helyet foglal el annak bemutatása, hogy a megye lakossága hogyan viszonyult az 1848 tavaszán bekövetkezett forradalmi változásokhoz, valamint a nemzeti függetlenségért folyó szabadságharchoz, és hogyan vett részt a küzdelemben, milyen áldozatokat hozott.

A polgári átalakulás folyamata történelmi helyzet elé állította a középnemességet, mivel a polgárság hiányában nálunk annak vezetésére vállalkozott. A polgári forradalom programjának végrehajtása döntötte el azonban, hogy alkalmas-e a vállalt szerepre. Ugyanakkor a magyar parasztságnak is be kellett bizonyítani, hogy szociális problémái megoldásához való ragaszkodása mellett a nagy nemzeti érdekeknek mennyire képes egyéni és pillanatnyi érdekeit alárendelni, bizonyítva ezzel is forradalmi tudatának érettségét 1848–49 megbizonyította, hogy a nemesség osztályérdekeiről nem képes oly mértékben lemondani, mint arra szükség lett volna. Ugyanakkor azonban feltárta a magyar parasztság forradalmi tudatának hiányosságait. Veszélyeztetette ez mindkét oldalról a nemzeti érdekegyesítést, és ezen keresztül a nemzet történelmi harcának sikerét.

A jobbágyszabadságról szóló törvények kihirdetése után, 1848 nyarán a magyar parasztság fegyverre hívása országosan is megtépázta azokat a baloldali radikális reményeket, melyek a paraszttömegek remélt forradalmi tudatosságához fűződtek. 1848 tavaszán és nyarán a jobbágyszabadság kihirdetését nem úgy fogadták a jobbágyok, ahogy a nemesség szerint az „illet” volna. Nem oly lelkesedéssel sorakoztak országszerte a zászlók alá, ahogy azt a nemesség „elvárta” volna. Az ezen való megütközést hűen tükrözi Jókai írása: „Azt hittük, hogy népünk van, pedig nincs... Ha azt mondják neki, hogy keljen fel honát védelmezni, sirva fakad és azt mondja, hogy inkább robotol és éhezik... Értünk fegyvert nem fog, szavainkban nem bíz, terveinkben nem segít, bünteti bennünk Isten apáink vétkeit.” E kiábrándult, csalódott hang reálisan tükrözte-e a valót — vagy csak a forradalomban romantikát kereső illúziójának szertefoszlásáról van-e szó? Milyen is volt a valóság? Mennyiben támasztották alá, vagy cáfolták meg a nógrádi események az országot?

A középnemesi politikai vezetés legjobbjai előtt már a szabadságharc kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet megállni felúton a paraszti követelések teljesítése során. A szőlődézsma eltörlése 1848 szeptemberében; az 1849 júniusi törvényjavaslatok arra utalnak, hogy a forradalom továbbfejlesztésének voltak

ságot is a mozgósítás vezetésére, de sem a jegyzőkönyvből, sem az intézkedésből nem lehet következtetni arra, hogy a veszély nagyságát ismerték volna. Még a szabadszapatokba jelentkezők összpontosítási helyéről, idejéről, és éppen a tényleges mozgósítással együttjáró szervezési, gazdasági kérdésekről sem született döntés.⁸ 1849. január 1-én a megyébe még olyan tudósítások és hírek érkeztek, hogy a magyar hadsereg Buda előtt döntő ütközetre készül. Január 6-án pedig már megjelentek a fel-dunai hadsereg visszavonuló alakulatai és január 9-én végleg el is hagyták a megyét. Január 12-én egy század császári dzsídás érkezett Balassagyarmatra, a megyeszékhelyre a lakosság lefegyverzésére és a város megszállására. Ennek ellenére a megyei választmány január végéig Honvédelmi és Forradalmi Választmány néven rendszeresen tartotta üléseit.

1849. január 8-án *Horváth Elek* E. alispán a császári seregek közeledéséből származó nemzeti aggodalmakat, s a haza vészteljes perceit bús-komolyan festve, „felszólította a közönséget, hogy a jelen körülményekben szükséges” körintézkedésekhez részvétellel járuljon.

Január 7-én ismerteti e választmánnyal Görgey tábornok neki tett, azon szóbeli ajánlatát, „miszerint az önkéntes csapatok hadiszolgálatánál nagyobb hasznávan az országnak, ha a hadiszerek rendes fegyelemre szorítható kezekbe tételenek le”, felszólította ugyanis Görgey a megyét, hogy az „önkéntesek lovait, fegyvereit, ruha és hadiszerszámaikat” adják át. Az önkéntesek közül a rendes hadiszolgálatra ajánlkozókat honvédként vette át a hadsereg.

Ugyancsak ezen az ülésen ismertette az alispán B. Jeszenák János, Nyitra megyei főispán s kormánybiztos f. év január 5-i jelentését, mely szerint az elenség Nyitra városát 2000 fegyverrel elfoglalta, s kéri az önkéntes csapatoknak, s a megyei fegyveres erőknél Verebélyre rendelését. Kéri továbbá Debrecen városával — a Gyöngyösön keresztüli közlekedés érdekében Léva, Ipolyság, Vadkert — a postaúton kellő számú lovas felállítását.

A megye ezen a választmányi ülésén úgy döntött, hogy „a magyar hadseregnek megyénken keresztül Ipolyság felé való elvonulása mellett a haza jelenlegi elhárító perceiben az Országos Honvédelmi Bizottmány eddigi rendeletein túl, új fegyveres erőnek összevonása s kimozdítása nem eszközölthetvén, újabb kormányrendelet vételéig nemzetőr seregeknek mozgóvá tétele felfüggesztetik, a magokat felajánlott önkéntes mozgó csapatok pedig kimozdítás nélkül jelenlegi alakulási állapotban tartandók mindaddig, míg e részben újabb intézkedés, vagy a kötelezett szolgálat igénybevétele bekövetkezendik”. Ezért B. Jeszenák János kormánybiztos által kívánt fegyveres erő iránti intézkedés megtételére, azon vidék felé seregével tartó Görgey Arthur teljes hatalmú főtábornok a felszólító levél közlése mellett sürgöny útján megkérletni rendeltetett, s erről egy-szersmind megkereső kormánybiztos tudósíttatni határozottatott...”

„Főtábornok úr levelében kívánt ruhára felszerelés s hadiszerekre, úgy a magokat rendes hadiszolgálatra felajánló egyénekre nézve elhatározottatott, hogy az álladalmi költségen készült bakkantsok, felszerelések, mindennemű fegyverek, valamint azok is mellyek egyes polgárok által haza védelmére részint már felajánlottak, részint még felajánlatni fognak Fő Tábornok úr rendelkezése alá, általa megbizott őrnagy, Horváth János kezéhez ingyen, a lovak pedig amennyiben azok az önkéntes csapatok használatául polgárok által, a becsértéknek álladalom általi megtérítése feltétele alatt adottak, becsárnak azonnali megfizetése mellett, áttadassanak.”

Az önkéntes csapatok alakításával megbizott egységekre pedig a toborzás feladata várt. Kimondta a választmány azt is, hogy: „Egyébiránt közállományi

tekintetben minden intézkedések azon rendeletek fonalán lévén eszközölsébe veendő, melyek eddig az Országos Honvédelmi Bizottmány által kiadattak ezen állapot fenntartása mellett a haza jelenlegi nehéz perceiben kisebb érdekű ügyek elintézése nyugodtabb időre várakozhatván, igazgató választmányi ülések és törvénykezések, fenyítéki eljárások egyedüli kivételével ideiglenesen felfüggesztetnek s Elnök Alispán úr igazgató választmányt csupán akkor fogja összehíni, midőn hazai tekintetben további megyei intézkedés szüksége előforduland. Azonban sürgetős magán ügy, közigazgatási ügyek elintézése zavar előidézése nélkül fel nem függeszthetvén, azok feletti határozozást a megyei közönség minden tekintetben a működő megyei Honvédelmi Bizottmányra általruházza, mely fogja eszközölni a kijelöléseket is, amennyiben azok Elnöki hivatal hatáskörét meghaladják, fog intézkedni és netalán megokolandó levelezési közlekedésnek lovasok felállítása melletti pótlásáról, különösen pedig minden hétfőn ülést fog tartani, melyben a be és kitáblázások is eszközöltetendek. Végre a katonaság részére megkívántató ellátási rendelkezések Első Alispán Urra bizatván, minden végrehajtó tisztviselő a haza érdekében figyelmeztetik: hogy illy nehéz időben a polgárok közötti létélük mellett örködni, legkitűnőbb s legnemesebb hazafiúi kötelességüknek ismerjék.

Melly határozat ön alkalmazásul E. Alispán nemzetőrségi őrnagy Frajburg Lajos illető csapatok alakítói, s minden végrehajtó tisztviselőknak s megyei honvédelmi bizottmány tagoknak kiadatni rendeltetett. Kiadta Fő Jegyző Veres Pál.”⁹

A szinte egészében közölt választmányi jegyzőkönyv beszédes bizonyítéka annak, hogy a megszállás nem jelentett törést. A megyei vezetés a Debrecenbe menekülő Honvédelmi Bizottmány intézkedéseihez óhajtotta magát tartani, azt ismerte el törvényesnek továbbra is.

Január 11-én, egy nappal az osztrákok megérkezése előtt indította útnak Besztercebányára a választmány azt a 900 főnyi (600 puskás és 300 kaszás) újoncot, akik Balassagyarmaton gyülekeztek.¹⁰ Nem lehet megállapítani, hogy mennyi volt közöttük a megyéből származó, és mennyi az északi megyékből a komáromi, váci, pesti gyülekező helyre igyekvő, és Balassagyarmaton megrekedt újonc. A megyei választmány a honvédsereg kivonulása után sem szüntette meg tevékenységét. Január 15-én intézkedett a nagyorosi raktárból, Guyon ezredes rendeletére széthordott felszerelés, és anyag visszaszállítása érdekében. Kivizsgáltatta azt a panaszt is, mely a császári katonák Nagyorosi és környékének garázdálkodásáról (kerítések, kazlak feltüzélése, stb) hozzá besnyújtottak.¹¹ Még január 23-án is, mint Forradalmi Honvédelmi Bizottmány ül össze a megyei vezetőség, és határoz a megyében lévő lengyel csapatoknak Besztercebányára küldésében, melyet Görgey levelében kért a megyétől. Ugyanakkor tárgyalta Kossuth Lajosnak a Honvédelmi Bizottmány elnökének január 12-én kiadott újabb, az önkéntes lovas csapatok kiállítására vonatkozó rendeletét.¹² A Forradalmi és Honvédelmi Megyei Választmány január 30-án tartotta utolsó ülését, tehát három héttel a magyar seregek visszavonulása után.

A január végi választmányi ülés anyagában szerepel a Debrecenben nyomtatott, és a Honvédelmi Bizottmány által kiadott két kiáltvány. Az egyik január 20. dátummal, Klapka tábornok Felső-Tisza-i győzelméről, a másik január 23. dátummal Perczel tábornok szolnoki győzelméről tudósítja a nemzetet. Mindkét kiáltványt bizonyára ismertették az ülésen. De ugyanebben az anyagban szerepel már a „Pásztorlevél”, melyben — január 20. dátummal Magyarország hercegprímása — felszólítja a róm. kath. lelkészeket és a híveket I. Ferencz József és Windischgrätz iránti engedelmességre.¹³

A február 23-i választmányi ülésen már Majthényi László cs.kir.kormánybiztos rendeletét ismeretették, melyben utasította a megyei tisztviselőket, hogy a hozzájuk eljárás végett kiadott utasításokról, határozatokról — ha azok nem határidőkhöz kötöttek is — 15 napon belül kötelesek tudósítással élni. A megye tisztikara a hűségesküt letette ugyan, többségükben azonban, mint az az előbbi levélből is kiolvasható, igyekeztek a császári rendeleteket elfektetni, szabotálni. *Horváth Elek* alispánt és *Veres Pál* főjegyzőt februárban Majthényi császári biztos hivatalukból elmozdította és le is tartóztatta.¹⁴

Nagyon jellemző a megszállás időszakában, március 20-án tartott választmányi ülésen *Madách Imre* katonai főbiztos előterjesztése. A jelentés előzményei közé tartozik, hogy a császáriak ekkor próbáltak minden erővel adót szedni és újoncoztatni. Madách az 1848. évi hadiadó elszámolást a honvédség sorozásakor felmerült költségeket, és azok községekre lebontott jegyzékét terjesztette a választmány elé. Azzal, hogy 1849-ben, a honvédsereg felállításával kapcsolatos gazdasági problémák képezték a választmányi ülés napirendjét, szinte kinyilvánították, hogy a császár viselje maga a háborúját, de a néptől a megye, a nemzet függetlenségi harcának támogatását várja el. A megyei önállóság hangsúlyozása, mely több ízben megtörtént, a katonai megszállás idején mindenképpen bátor cselekedetnek minősült.

A honvédsereg tavaszi előrenyomulása után Repetzky Ferenc Heves és Nógrád megyei teljhatalmú kormánybiztos 1849. április 21-én Losoncra hívta össze az első választmányi ülést. A régi tisztikart felfüggesztették. Az árulókat, a tényelgesen együttműködőket (pl. Jankovich László alispánt) bíróság elé állították, illetve hivatalukból elmozdították. Az új tisztikar vezetői azonban jórészt ugyanazok, akik 1848-ban szerepeltek. Az első alispánságra Repetzky *Horváth Eleket* jelölte ki, az áruló Jankovich helyett *Prónay József* főszolgabíró lett a megye másodalispánja, majd Horváth Elek később bekövetkezett lemondása után első alispánja.¹⁵

A megye tisztikara tehát 1849. januárjában nem azért nem követte a hadsereget és nem azért nem tette át működését a Tiszántúlra, mert megrendült a bizalma a Honvédelmi Bizottmányban, vagy a magyar függetlenségi harc jogosságában. A megyei önállóságból, a megyei hatáskörből szinte természetesen következett, hogy nem hagyhatta el a megyét. A megye vezetői az alsóbb tisztséget viselőktől megkövetelték, hogy a megszállás napjaiban a nép között tartózkodjanak. Nyilvánvaló, hogy önmaguknak is ezt kellett volna tenni. Mindazokról tehát, akik a honmaradást nem tényleges behódolásra, a megszálló hatóság, a törvénytelen kormány kiszolgálására, hanem a megyei önállóság sáncai közé húzóda ellenállásra, vagy a császári rendeletek szabotálására használták fel, nem elmarasztalóan, hanem elismerőleg kell megemlékezni.

A fel-dunai hadsereghez már csak azért sem csatlakozhatott a megyei tisztikar, mert annak még a főparancsnoka sem tudta január elején, hogy végülis hova fog ejutni.

A jobbágyfelszabadítás fogadtatása a nógrádi falvakban 1848 tavaszán

Nógrád megye több mint 190 000 főnyi lakosságának 1848-ban mintegy öt százaléka tartozott a nemesi rendhez. Nem ért el még ennyit sem a papsághoz és a polgári rendhez tartozók száma. Az egész lakosság mintegy 90 százaléka, mint urbéri telkes jobbágy, vagy zsellér, illetve majorsági zsellér, cseléd a

földesurak fennhatósága alatt. Nógrádot még a jobbágyszabadítás után is a nagybirtokok hazájaként tartották nyilván. Az öt- tízezer holdasokhoz csatlakozott az ezer hold körüli középbirtokosok tömege, akik a megye gazdasági, politikai vezetését kezükben tartották.

A megye lakosságának tehát mintegy 90 százaléka, több mint 170 000 fő a jobbágysághoz tartozott. 1828-ban 4 926 urbéri telket (Nógrád megyében egy egész urbér telek 32 magyar hold) és ezen 8 476 urbéri telkes jobbágycsaládot írtak össze. 1848-ra vonatkozóan nincsenek összesített adataink. Az urbéri telek-állomány azonban nem nőtt, hanem csökkent, mivel a majorsági gazdálkodás általánossá válásával a földesurak a megyében is igyekeztek az urbéri földeket az uradalomhoz csatolni. Legáltalánosabb módja ennek az volt, hogy azoktól a jobbágyoktól, akik az igaerőt elvesztették és így a kötelező szolgáltatásokat teljesíteni nem voltak képesek, a földesúr az urbéri telket elvette és haszonbér-lőnek adta ki. Mint a telkes jobbágycsaládok számából is következtethető, az urbéri telkeseknek csak elenyésző százaléka volt egész telkes, zömükben fél-negyed-, illetve nyolcad telekkel rendelkeztek.

Az urbéri telkekből szintén részesülő urbéri zsellérek száma az 1828-as összeírás szerint 8 719, a háznélküli zsellércsaládoké pedig 1 891 családra növekedett, mely részben a természetes szaporodás, részben a telekaprózódás következménye. Az urbéri zselléreknek már csak házuk, belsőségük és maximálisan egy-tizenhatod teleknyi illetőségük volt, vagy még annyi sem.¹⁶

Az urbéri telkesek és zsellérek mellett legalább olyan nagy számú majorsági zsellér és cseléd élt a megyében. Urbéri telekkel nem rendelkeztek. A majorsági földön éltek, életmódjuk, terheik, kötelezettségeik azonban lényegében azonosak voltak urbéres társaikkal.

Az 1848-as áprilisi törvények, csak az urbériséget szüntették meg és szinte mesterségesen húztak határvonalat jobbágy és jobbágy közé. A majorságiak nem értették és nem is érthették meg, hogy miért kerültek ők a törvény értelmében hátrányosabb helyzetbe, mint urbéres társaik. A jobbágyszabadítástól a föld népe titokban a föld felosztását várta, már 1848-ban is. Ennek nem egyszer hangot is adtak Nógrádban. A jobbágyszabadítás illetően módon való végrehajtása, melynek egyik célja az volt, hogy a birtokosok osztály vagyoni helyzetét megvédje és vagyoni előjogait fenntartsa, természetesen gátat vetett e titkos vágyaknak.

Ezen túlmenően azonban számos problémát sem oldott meg, melyek a megye jobbágyságát létfontosságúan érintették. Ezek közül kiemelkedik Nógrádban az újratelepülés időszakában a nógrádi jobbágyok a megye nagy erdőségeit kiirtották, hogy azok helyén mezőgazdaságilag hasznosítható területeket hozzanak létre. Az irtványföldek nagysága — Mária Terézia időszakában urbéri telkek nagyságának több, mint egyharmadára tehető Nógrádban. Az irtványföldeket a jobbágyok sajátjukként — az urbérihez hasonlóan — kezelték, egyhated dézsmafizetés mellett. Az urbéri törvények azon rendelkezése, mely az irtványokat majorságiként kezelte, egyes nógrádi községek lakóit alapvetően érintette, hiszen nem egynek szántóterülete jórészt irtványföldekből állt. Az urbéri és majorsági jobbágyok szinte minden községben jelentős irtványföldekkel rendelkeztek.¹⁷ Az áprilisi törvényeknek olyan intézkedései, mint a közös legelők, erdők elkülönítése, illetve azoknak a földesuraknak a számára történt biztosítása, a faízás eltiltása, a szőlődezsma fenntartása, jogosan váltottak ki a tegnapi jobbágyokból elégedetlenséget, ellenérzést, bizalmatlanságot a törvényekkel és azok alkotóival szemben.

A megye lakosságának részvétele a szabadságharcban szorosan kapcsolódik a márciusi vívmányok védelméhez. A jobbágytság előtt a nemzeti függetlenség ügye el nem választható a jobbágyfelszabadítástól. Az urbériség eltörlése, az urbéri törvények végrehajtása azoknak a jobbágy- és zsellérálmoknak a valóra váltása, melyek a felszabadításhoz kötődnek már az induláskor meghatározták a jobbágytság viszonyulását e törléelmi küzdelemhez.

A megyei parasztság hangulatát, a jobbágyfelszabadítás fogadtatását Nógrád megyében nyomon tudjuk követni. Az ideiglenes megyei választmány már március végén utasította a főszolgabírókat, és a megyei esküdteket, hogy minden falura kiterjedően felvilágosító gyűléseken értesítsék a jobbágyokat a várható törvényekről. E sietség egyik oka nyilván az volt, hogy a baloldali liberális nemesség igyekezett a jobbágyokat, zselléreket megnyugtanni, és a kezdet kezdetén maga oldalára állítva tömegbázisra szert tenni. A márciusi forradalom vívmányainak ismertetése során azonban bizonyos kettősség figyelhető meg. Az ismertetés nemcsak az előbbi célt szolgálta, hanem idejében közölték a forradalomtól többet váró jobbággal és zsellérral, hogy az csak az urbériséget szüntette meg. Nem terjed ki a majorságiakra, sőt a majorságiaknak minősülő földek haszonélevezetére és egyéb földesúri kiváltságokra sem. Ezt a törekvést tükrözi az a szolgabírói jelentés, mely így számolt be az urbéri törvények ismeretéről:

„Az urbéri törvényeket akként magyaráztuk meg, hogy tudtukra adtuk, miként az uri szolgálatot általában megszüntetettnek ne higgyék, mert a törvény csupán az urbéri természetű birtoktól szüntette meg azokat. Olyan birtoktól, melyet a földesur a magáéból használat végett a jobbágy rendelkezésére bocsát, mint például a szőlő, a zsellérrétek, stb. a szolgálati kötelességet továbbra is teljesíteni kell. Kik légyenek is az urbéni zsellérek? — urbérik csupán azok, kiknek az összeírási bizottság legelőréssz juttatott. Akik legelőben nem részesültek, azok szolgálatot teljesíteni taroznak.”

Plachy Ferenc szolgabíró a sziráki jobbágyoknak tehát elsősorban azt magyarázta meg, hogy mivel tartoznak továbbra is, nem pedig azt, hogy mit kaptak a jobbágyfelszabadítástól. Az elégedetlenkedőket megfenyegette „...nincs szentebb szabadság, mint a törvény szabadságát megőrizni, a féktelenkedőket rendreutasítani, az igazság ellen vétőket lenyomni.”¹⁸ Ilyen előzmények után nem tudni miért csodálkozott, hogy a község lakói közül — melyből 59 zsellércsalád tartotta központi sérelmének, hogy őket a tagosítás során majorságinak nyilvánították — a nemzeti őrseregbe egy sem jelentkezett.

A megye községeinek kis százalékában volt csak zavartalan és örömmel teli hangulat. Borsodberényben például a jobbágyok elhatározták, hogy a nap öröme nem dolgoznak és a nemzeti zászlót a templom tornyára feltűzik.¹⁹ Ilyen zászló eddig még a faluban nem volt, hisz a jobbágyfelszabadítással együtt születik az új nemzeti állam, s vele együtt annak zászlaja és címere, ezért a bírót kénytelenek utasítani, hogy a zászló megvásárlására szükséges pénzt a község pénztárából utalja ki. Hasonló örömmel fogadták a jobbágyfelszabadítás hírére Patakon. Itt is zászlót vásároltattak, a község legöregebb embere azonban már így sommázta gondolatait „Én öreg ember vagyok, ennél jobbat még az ifjak sem várhatnak, de félek hogy ezek után rosszabbak fognak következni.”²⁰ A pataki öreg paraszt aggodalmában valószínűen a megye jobbágyosságának többsége osztozott.

Az egész megyére kiterjedő jelentésekből mindössze két községről, Felsőpetényről és Csesztvéről szóló tudósításokban olvashattunk ilyeneket: „...nem

kérték volna az urbérendezést", vagy „ha a régi rend szerint maradnak, nem bánták volna, mert legalább volt hova fordulhattak a szükség esetén”.²¹

A községek túlnyomó többsége azonban nem az előbbieken említett örömmel, illetve nyugalommal, hanem aggodalommal, sőt nem egy esetben határozottan ellenségesen fogadta a kihirdetést.

Bászy Miklós szécsényi főszolgabíró jelentésében arra mutatott rá, hogy: „... az urbér eltörlése, e nagyszerű változás a népet éppen nem lepte meg és nem érte oly váratlanul, mint a birtokos osztályt. Rajta öröm éppúgy, mint bú nem mutatkozott, hanem bizonyos neme látszott az aggodalomnak”. A jelentésből fény derül az aggodalom okára is: „... a falvak lakosai ugyanis nem tudják megérteni, hogy ugyanazon úr, ki Ludányban szabadságot hirdet, Mihálygergén szolgálatot kíván”.²² Alapvető ellentétre mutatott rá ezzel, és jogos volt a parasztság aggodalma. Nem sok reménnyel várhatják soruk alapvető megváltozását attól a megyei tisztikartól, mely mint tisztségviselő vállalkozott a forradalom vívmányai végrehajtására, de mint földesúr elsőrendűen érdekelt e vívmányok valóraválásának megakadályozásában.

Az ismertetések során különös gonddal igyekeztek megmagyarázni, hogy mindaddig, amíg a javaslat törvényerőre nem emelkedik, kötelesek a jobbágy-szolgáltatásokat teljesíteni. A forradalmi helyzet meglétét semmi sem bizonyítja szebben, mint az az ellenállás, melyet a falvak lakói e rendelkezéssel szemben kifejtettek. A nőtincsiek határozottan hangot adtak annak, hogy földesúri robotra többé sohasem mennek, és a törvény kihirdetéséig sem hajlandók robot-szolgáltatást teljesíteni.²³ Ugyanitt hangzott el a később szinte általánossá váló földesúri vélemény is. A nőtincsi földesúr képviselője K a gyűlés után, a megyei küldött előtt — kinyilatkoztatta, hogy ők ugyan meg fogják próbálni a jobbágyokat robotra hajtani, de kényszeríteni nem fogják. 1848. tavaszán a megyében szinte mindenütt megpróbálták még a tavaszi mezőgazdasági munkálatokat robot munkával befejeztetni, de ez csak nagyon kevés helyen sikerült.

A robottal kapcsolatban szinte egyedülálló az agárdiak állásfoglalása, kik — bár őket is nyugtalanította, hogy a robotot a törvény kihirdetéséig teljesíteniük kell — kijelentették:

„... mivel a földesúr jó volt hozzájuk és szorgos a munkaidő, még utoljára teljesítik a robotot.”²⁴ Ehhez hasonló álláspontra azonban nincs több példa.

A bányaiak ezzel szemben kijelentették, hogy semmiféle urbéli szolgálatot „e perctől kezdve, bár később meg is vegyék rajtunk” teljesíteni többé nem fognak, sőt „még pénzért sem mennek munkába a földesuraknak, akiknek tisztjeik eddig basáskodtak felettük”.²⁵ A diósjenőiek azt is hiányolták, hogy az urbér eltörlésével párhuzamosan a papi párbért miért nem szüntették meg.

A nógrádiak jó példája annak, hogy milyen sok mód volt a törvények kijátszására. A robotot itt is a leghatározottabban megtagadták, amidőn a tisztartó arra kérte őket, hogy legalább a szántóábrákát műveljék meg, visszatartották a kérést. Kitartottak álláspontjuk mellett akkor is, amikor a később fizetendő kárpótlással próbálták őket megfélemlíteni. Amikor azonban az ispán ravaszul 10 akó bort ajánlott fel az ünnep örömeire „... éljen a szabadság, éljenek az új törvények!” felkiáltással vállalták a szántóföld megművelését.²⁶

Karancsesziben Pintér József, a lakosság szószólója az egész falu nevében kijelentette, hogy „a mai naptól kezdve a földesúrnak urbéresként dolgozni nem fognak”. A nemesi törvényhozással szembeni bizalmatlanságuknak így adtak hangot: „Ha egy földesúr a maga szegényeit minden uri tartozások alól

felszabadíthatja, miért nem szabadíthatják fel őket, ha ezen most olvasott törvényjavaslat nem törvény, kár ezt az uraknak előre kihírlelni.”¹⁷

A földesurak „jóindulatuk” bizonyítására nem egy esetben a pozsonyi alsó tábla március 4-i ülése után — megelőzve a megyét — maguk hirdették ki jobbágyaik felszabadítását. Ezzel elsősorban az esztergomi érsekség, a váci káptalan megyei birtokain találkozunk. Az egyház ezzel nemcsak a jobbágyai jóindulatát akarta előre hangsúlyozni, hanem kiváltságos helyzetét is hangsúlyozni igyekezett azt a hitet keltve, hogy a jobbágyszabadítást „az államot megelőzve” a „törvények kényszerítése nélkül,” önszántából hajtja végre.¹⁸

A megye jobbágyságának általános hangulatát tömören a szőlői gyűlésen fogalmazták meg, ahol a robotra vonatkozóan csak annyit mondtak „ők már eddig eleget dolgoztak, többé urbáriumot ismerni nem akarnak”.¹⁹ A gyakorlatban ez a határozott állásfoglalás érvényesült is. A megye jobbágyságát egy-két kivétellel már nem tudták többé robotra kényszeríteni. Ellenállásukat néha furcsa és agyafurt magyarázatokkal indokolták. Az etesiek, sóshartyániak. sámsónháziak például arra hivatkoztak, hogy „ők félnek a királytól, kik ha urbért járnak, minden házhoz nyolc katonát küldene”, éppen ezért kénytelenek a robotot megtagadni.²⁰

Bár az első kihirdetések alkalmával a robot jelentette a legfontosabb problémát, már ekkor jelentkeztek olyan kérdések, amelyek később, a törvények kihirdetése után váltak az összeütközések forrásává. A szőlőhelyieket — általában a megye déli, szőlőtermelő községek lakóit — már a kihirdetésekor „leverte”, hogy a szőlődézmát továbbra is fizetni kell.²¹ Egészen határozott ellenállásra talált az irtványföldekről szóló bejelentés.

Összegezve: 1848 márciusában bizalmatlansággal fogadták a jobbágyszabadításról szóló híreket, többet vártak a jobbágyok még az első hírektől is. A mucsinyi zsellérek már március végén földet követeltek.²² A pincziek, ipolybolykiak, galsaiak egyszerűen csak annyi megjegyzést fűztek a márciusi vívmányokhoz „ideje is volt már, hogy megszabadultunk, mert tovább úgysem bírtuk volna”.²³ A tarjániak hangot adtak annak, hogy miért kell várni a törvények kihirdetése „minek ámitgatnak, minek húzzák, miért nem mondják ki, hogy nem kell menni robotra.”²⁴

Az osztályharc kiéleződése 1848 tavaszán

A megye birtokos osztálya 1848 tavaszán és nyarán döbbsen rá arra, hogy mit is veszített a jobbágyszabadítással. Egy-két nagybirtok kivételével a megye közép- és nagybirtokosai nem voltak felkészülve még arra sem, hogy a jobbágy robotmunkáját bér munkával pótolják. Nem egy esetben a tavaszi mezőgazdasági munkákat sem voltak képesek befejeztetni. Arra, hogy beruházásokkal jövedelmező kapitalista gazdaságokat hozzanak létre — tőkehiány miatt — nem is gondolhattak. A veszteségek, amelyek 1848 tavaszán a robot, dészma, kilenced, egyéb jobbágyszolgáltatások eltörlésével érték, növekedtek azáltal, hogy az állami és megyei terhek viseléséből is részt kellett vállalniuk. A helyzetük tudatára ébredt birtokosok a jobbágyszabadítás után minden elkövettek annak érdekében, hogy veszteségeiket kisebbsítsék, és a törvény-adta lehetőségek kihasználásával, vagy azok kijátszásával a jobbágyaik függő helyzetét fenntartsák. A nagyvonalúság, a józanság helyett a kicsinyesség, a szűk osztályérdekek kerültek az előtérbe, és a birtokosok részéről indult meg a tá-

madás, nem a jobbágyszabadság továbbfejlesztése, hanem visszafejlesztése érdekében.

A megye jobbágysága ugyanakkor az áprilisi törvényeket csak kiinduló pontnak tekintette, az összes földesúri szolgáltatások megszüntetése felé vezető úton. Határozottan fordult szembe mindazokkal, akik az elért, vagy az elértnek hitt eredményeket csorbítani igyekeztek. Nem egy nógrádi falu fordult e küzdelem során közvetlenül az országgyűléshez, az igazságügyminiszterhez, ezzel azt is bizonyítva egyben, hogy a megyei választmányban, melyben uraik foglaltak helyet, nincs bizalma. A jobbágypanaszok, kérelmek többsége azonban kivizsgálásra, elintézésre visszakerült a megyéhez, hol azokat az esetek többségében elhallgatták, elfektették, illetve a birtokosok szájaíze szerint intézték el.³⁵

A megye jobbágyságának, zselléréinek panaszanyaga többségében a majorsági helyzettel, közös legelők és erdők, és az irtványföldek ügyével foglalkozott. Szó esett azonban az elveszett urbériség visszaszerzéséről, a szőlődézsma elleni tiltakozásról, stb.

Az áprilisi törvények kihirdetése után meginduló osztályharcra megdöbbentő módon mutat rá a pusztaberki házasszellek igazságügyminiszterhez írt panaszos levele. A levél egyben a földesúri ellentámadás beszédes dokumentuma is. „...Emberemlékezetet túlhalad már azonban, hogy még ősatyáink és általunk bírt, jelenleg még használatunkban lévő zsellérállományt tisztelt földesuraink kiadták, mi pedig birtuk az 1832—36. évi urbéri törvények előtt mindenkor szabad hajtás mellett. Az említett törvények jótékonyasága útján pedig a törvényben megállapított kötelességek és terhek viselése mellett, s éltünk mint házainkon túl semmivel sem bíró, s a földnek legszegényebb férgei, megadván urainknak a törvénytől való illetményt meg a hazának reánk, mint bármely községre belire kivetett minden néven nevezendő és katonai állítási terheket is. Nyugalom és béke közt éltük napjainkat anélkül, hogy ennél jobbat reméljünk. A folyó esztendő március havában azonban tisztelt uraink magukhoz szólítanak és atyailag a törvényeket megelőzően nekünk örökös szabadságot adtak, tőlünk, mint volt földesuraink búcsút vettek, mit mi örömeztünk és elfogultságunkban királyunk, hazánk volt urainak elegendőleg megköszönni sem valánk képesek.

Szabad emberek voltunk mi tehát a megye által kezünkhöz adott törvény értelménél fogva is, de fájdalom nem soká, mert már június havában nem tudtuk mi alapon, csakhogy uraink bennünket rendesen robotra hajtottak, mit mi nem értvén mire legyen ez, egész mai napig nem teljesítettük. Miután azonban uraink közül olyak találkoztak, kik robot nem teljesítés esetén bennünket nyomorult házainkból kibecslni, vagy csak úgy kihányani szándékoznak minek elhatározására két nap tűzétvén ki, mi nem kértük, önként lemondtak rólunk, és íme mi mély habozásba ejténék bennünket.

Mely szomorú és kétes helyzetünktől viseltetve bátorkodunk Méltóságodnak lábaihoz borulni, hogy kétes helyzetünket a törvényes igazság útján orvosolni méltóztassék. Atyai intézkedését bé várva mély tisztelettel maradunk Pusztaberken 20. Augusztus 1848.”³⁶

Az egészében közölt panaszos levél, melyhez hasonló sok született a megyében, tükrözi a nemesség ellentámadásának elszántságát és durvaságát, mely ez esetben odáig fajult, hogy a robotot megtagadó zsellérrel szemben a házából való kitoloncolást, a földről való elűzést teszi foganatba. Mindezt akkor ami-

kor a délvidéken már folyt a fegyveres harc, és Jellasic h támadása csak napok kérdése volt.

A pusztaberki házasság zsellérek hiába várták a miniszter gyors döntését és védelmét. A belügyminisztériumhoz érkezett levelet áttették az igazságügyminiszterhez, az igazságügyminisztertől eljutott Fehér megyébe, ahol egy ugyanilyen nevű pusztát létezett. Miután megállapították, hogy nem a Fehér megyei jobbágyságról van szó, visszakerült a minisztériumba, nem tudjuk, hogy végigjárta-e az aktán feltüntetett Csongrád, Somogy, Vas és Zágráb megyéket, hol Berki nevű pusztát volt, de Nógrádba csak december elején érkezett vissza a levél, s a megyei választmány december 13-án utasította a szolgabíró, hogy az ügyet vizsgálja ki.

A jobbágypanaszok egy jelentős része a majorsági panasz. Vagy a majorsági jobbágyság tagadták meg nyíltan a majorsági földes urak utáni szolgáltatásokat, mint rárósmulyadiak, a bágyoniak, a luczini (Lucfalva) zsellérek.³⁷ Vagy a községek fordultak a megyéhez, az igazságügyminiszterhez azért, hogy az uradalom jogtalanul követelte tőlük a szolgáltatásokat. Panaszuk sokrétűek, a karaszapátfalusiaktól, budalehotaiaktól a termény utáni dízsmát követelte a földesúr továbbra is³⁸; a kozárdi zsellérektől kertjeiket, kender, burgonya, káposzta földjeiket vették el.³⁹

A majorsági panaszok minden esetben akörül gyűrűződtek, hogy a földesurak jobbágyságait, zselléreiket majorságainak tartotta, ugyanakkor azok magukat urbéreseknek. A megyei kihallgatások során szinte minden esetben egyhangúlag vallották, hogy a földes urak őseik, maguk is mint urbéri földes urakat bírták, és így a szolgáltatás alól az áprlisi törvények felmentették őket. A kérdés eldöntése — mint arra már előzőleg rámutattunk — rendkívül nehéz volt, hiszen semmiben sem különbözött egy majorsági jobbágyság, zsellér életmódja az urbéres jobbágyság zsellérétől, a terhek, melyeket viseltek nagyjából szintén azonosak voltak. A különbség szinte csak annyi volt, hogy kinek az őse került fel Mária Terézia idejében az urbéri listára és kié nem. A majorságiak nem érthették meg tehát, hogy miért kerültek lényegesen hátrányosabb helyzetbe, hiszen az „urbéri földes urak sem pottyantak az égből”, ahogy azt nem egyszer kifejtették.

A másik központi problémává az irtványföldes urak kérdése vált. Nógrád országosan is vezetett az irtványföldes urak nagysága tekintetében és nem véletlen, hogy 1848-ban, amikor ezeket lényegében majorságainak minősítették, szinte elemi erővel tört fel a panasz az irtványföldes urak után fizetendő terhek miatt. A garábiak az igazságügyminiszterhez küldött levelükben arra hivatkoztak, hogy midőn 100 év előtt őseik Alsótold és Szőlős hegységek között fekvő „garábi pusztának nevezett rengeteg erdős tartományt” megszállták, mely az Andrássy család birtokában volt, az ott lévő erdőket kiirtva teremtettek földes urakat és kaszáló réteket. Ezen irtványföldes urakat minden szerződés nélkül bírták 1844-ig. 1844-től kezdve évenként 56 szekeres és 10 gyalog napszámot tettek, és a földet az urbérihez hasonlóan bírták, vagyis adót fizettek marháiktól, személyüktől, vagyonüktől. Katonát folytonosan tartottak, katonai újoncokat kellett állítani, tehát kéri, hogy földjeiket az igazságügyminiszter ne irtvány, hanem urbéri földnek minősítse.⁴⁰

A hollókőiak, akik szintén megtagadták az irtványföldes urak utáni dízsmát, irtványaikról egyenesen azt állították, hogy ezek „nem olyanok, mint más helységekéi, nekik nem adta azt egyetlen földesuraság sem, hanem még mikor a várból kiverték a törököket, akkor akik megszállták, azok fogták fel az irtványt.” Csak — mint írják — „gondatlanságuk miatt történt, hogy midőn a

kastély megégett” (a szécsényi Forgách kastélyról van szó 1830-as években — S.B.) robotra fogták őket. Mivel földjeik nem hasonlíthatók a többi irtásföldhöz, megállapítják róla, hogy „kulturális föld” ...Náluk egyetlen uraság sem mutathatja meg melyik föld volt az övé.”⁴¹

A garábiak, hollókőiek hivatkozásaiból nyilvánvaló, hogy irtásföldről volt szó, a jobbágyok panasza a törvény szempontjából alaptalan, mivel a törvény nem szüntette meg az irtványföldek utáni szolgáltatást. Jogosan érezték azonban sérelmesnek helyzetüket már csak azért is, mivel irtványaik után az urbéresekre jellemző állami és megyei terheket viselték 1848 előtt.

Az esetek egy jelentős részében azonban a földesurak panaszkodtak a megyénél mint pl. báró Prónay József özvegye, Kubinyi Rozália, aki ságújfalusi jobbágyai ellen emelt panaszt, mivel azok annak ellenére, hogy több ízben felvilágosították őket afelől, hogy irtványföldek után szolgáltatokra kötelezettek, ezeket megtagadták.⁴² Gróf Zichy Ferenc, a divényi uradalom birtokosa, és gróf Károlyi Gusztáv magához az igazságügyminiszterhez fordult Tiszovnyik, Süllye, Negyeristye, Madacska, Veresdévén, Vámosfalva, Katmánlehota, Divényoroszi, Fürész, Kisstracin, Nagylibercse és szaknógrádi szlovák falvak lakosai ellen, mert azok az irtásföldről járó dézsmát nemcsak megtagadták, hanem a termést önhatalmúlag haza is vitték, és őket törvényes jogaikban sértették. Kérésükben e vezető nagybirtokosok már tovább mennek kisebb birtokos társaiknál, mert nemcsak arra szorítkoznak, hogy a dézsma kiadást elrendeljék, hanem „amenyiben elégedetlenség bujtogatás folytán történt, jobbágyaikat meg is fenytésék.”⁴⁴

Gyakori jelenség volt az is, hogy az irtásföldről, az áprilisi törvényeket követően — mint később bizonytalan jogállásúvá válhatókról — a földesurak igyekeztek jobbágyaikat kiszorítani. Nem egy esetben olyan egyszerű eszközökkel, mint pl. a Zichy grófok, akik Divényoroszi zselléreiktől az irtásföldök után azelőtt szedett 30 váltó forintnyi árendát máriól-holnapra emelték. A falu használatában lévő kocsma, mézárszék és malom után fizetett 3 váltó forintnyi bért 101 váltó forintba emelték.⁴⁵ A haszonbérleti összegnek ilyen nagyfokú emelése semmi mást nem szolgált, mint azt, hogy a haszonbérleteket visszavegyék. Tetézte a jobbágyok ellen hozott intézkedéseit a Divényi uradalom azzal, hogy erdeiben a faizást is eltiltotta.

A legkeservesebb jobbágypanaszok a legelők elkülönítésével kapcsolatban íródtak. A nézsaiak többek között ezt írják a megyének: „Annak előtte, ámbár urbéri szolgáltatásokat tettünk és dézsmát mindenből adnunk kellett a földesuraságnak, elég nagy iga volt rajtunk, de azt mégis békességben tűrhettük, mert földesuraink is kegyesebbek voltak erántunk, és legalább marháinknak szabadabb és tágasabb legelőt engedtek, és az erdőből száraz ágakat szabad volt hátton az étel megfőzéséhez hordani. Most már mindentől felmentettünk, sokkal nehezebb és nagyobb iga alatt szenvedünk és kimondhatatlan nyomorúságba estünk, mert azon időtől a marhák legelője annyira eltilalmaztatott földesuraink által, hogy szegény marháinkat alig tudjuk a helységről az egyetlen marhacsapáson kihajtani, az egy puszta kösziklász helyre, ahol egy szál füvet sem lehet egész nap, mert az előbbi volt marhacsapások, valamint a marhahajtó két kútunk is elzárattak és így sem legelőnk, sem itatókutaink marháink számára nincsen. Ily szomorú állapot végett marháinknak éhen-szomjan el kell veszniök, maguknak is.”⁴⁶ Kérték a megyétől, hogy a marhalegelőt használhassák, a száraz ágakat továbbra is hazahordhassák. A „legméltatlanabb szegény főhajló szolgálói a nézsai bíró és az egész község” panasza nem egyetlen de az első

közül, már 1848 május legelejétől való. Nyilvánvalóvá teszi a földesurak azon törekvését, hogy minél kisebb helyre szorítsák vissza jobbágyaikat. A legelőterületről való elűzés pedig nagyon alkalmas volt arra, hogy súlyos csapást mérjenek jobbágyaikra, hiszen a jobbágyi gazdálkodás legfontosabb részét, az igaerőt lehetett vele megbénítani.

Jobbágylevelek sokasága utal arra, hogy meggyeszte központi kérdéssé vált a közös legelők ügye. A borsosberenkeiek a megyétől és az igazságügyminisztertől kérték, hogy a már 13 éve urbéri legelőnek használt vágásokat, „melyeket az uradalom az áprilisi törvények megjelenése után tilalom alá vett”, szabadítsák fel és ne akarják őket arra kényszeríteni, hogy állataiktól megváljanak.⁴⁷ A diósjenőiek arról panaszkodnak, hogy a földesurak nemcsak a vágásokat nem szabadítják fel lehetséges céljára, de ugart sem hagynak. A meglévő legelőket pedig úgy lelegettetik birkáikkal, hogy azon semmi sem marad a parasztság állatai számára. Az ugarközi rétekért pedig akkora haszonbért követelnek, melyeket kiifzetni nem tudnak.⁴⁸ A vanyarci jobbágyok pontokba szedték a tagosítás során elszenvedett sérelmeiket. Ebben az első helyen szerepel az, hogy az urbéri réteket elvették, és a szántóföldből hasították ki nemcsak a legelőt, hanem még a helység földjét is, tehát őket így lényegében a legelővel megkárosították.⁴⁹ A mátranovákiak is legelő kijelölését kérik, és tiltakoznak a földesúr juhtenyésztése ellen, mivel azok az egész határt lelegetik. Levelük zárósoraiból kicsendül az elkeseredés szültet enyhe fenyegetés: „békén akarunk maradni, inkább kérelemmel járulunk, mit önféjüleg tenni merészleni.”⁵⁰

1848 tavaszán és nyarán az elkeseredés, a feszültség kézzelfoghatóan érződött a nógrádi falvakban. Szinte azt lehet mondani, hogy az áprilisi törvények az eddig elfojtott indulatok zsilipjeit nyitották meg; a jobbágyok és földesurak közötti ellentét és távolság jobban érezhető, megfogható volt 1848 nyarán, mint április előtt. E forradalmi helyzetben a jogos jobbágykövetelések kielégítése helyett a megye birtokos osztálya azok leszerelésére, s ha kell, azok elnyomására összpontosította erőit.

Az uralkodó osztály erre a fellépésre némi előkészületeket már 1848 márciusában tett. A forradalmi vívmányok kihirdetésével egyidőben minden községben létrehozták az úgynevezett „rend, csend bizottmányokat”, melyet később helyi választmányoknak neveztek. Ezeknek a feladata volt lényegében a község ügyeinek intézése, és annak képvisellete. Feladatkörükbe tartozott tehát a jobbágyköveteléseknek a képvisellete is. A rend és csend bizottmányokat nem választás útján állították össze, hanem minden falu rend- és csend bizottmányában, illetve a későbbi helyi választmányába a következő öt tagot jelölték: a földesúr, vagy annak képviselője; a lelkész; a jegyző; a bíró és a helyettes bíró. Mint összetételéből is látszik, többnyire mind az öt, vagy legalábbis három tagja a birtokosok érdekeit, a hatalmat képviselte. A választmányba a község lakosai csak akkor választhattak kiegészítő tagokat, ha az ötből valamelyik hiányzott, például Szátokon, mivel nem volt sem földesúr, sem pedig plébános, helyükre a község lakói választottak két tagot.

E helyi választmány működésével kapcsolatosan is számos jobbágypanasz merült fel. Heréd község lakosai például arra kérték a megyei választmányt, hogy „Horváth József tisztartó urat, mint az uraság képviselőjét az egész lakosság egyenlő akaratával alváltmányi tagnak elfogadni teljességgel nem akarjuk, minthogy bizalmunk benne nem lévén”.⁵¹ Hiába nem bíztak a herédiek, és hozzájuk hasonlóan a többi nógrádi község lakói az uraság személyében, vagy képviselőjében, azok továbbra is a választmányban maradtak. Az alsó-

és felsősápiak „csendet és békét óhajtanak”, de olyan előjárókat szeretnének, kikben bizodalomuk összpontosul. Kifejtik, hogy a szabadsággal visszaélni nem akarnak, de „választási jogunkat gyakorolni kívánjuk annyival is inkább, mint-hogy a mostani új választmányt csak úgy tekintjük és adataink is vannak rá, mint egy személyt”³² (t.i. a földesúr személyét — Sz. B.).

A jobbágyság leveleiből az is nyilvánvaló, hogy a földesurak jól tudták, hogy egy egységes, a falu lakosságával együttérző, annak érdekeit magáénak valló és azzal azonosulni tudó választmány veszélyes lehet rájuk. Éppen ezért lehet hinni azoknak a helyi választmányoknak, amelyek arról tudósítanak, hogy a földesurak a velük szembehelyezkedő választmányi tagokat „vasra akarják veretni, a gyarmati tömlőcbe akarják küldeni a bírót és törvénybírót, akiket akként tekintenek, mint az ő szolgáikat.”³³ Nehéz volt földesurból polgárrá, jobbágyból szabad emberré válni napok alatt és nyilván az emberek tudatában nem lehetett gyors változásra számítani. A folyamat — melyben élni akartak azokkal a szabadságjogokkal, melyeket az áprilisi törvények biztosítottak — a nógrádi falvakban is megindult. Tudták azonban azt is, hogy küzdelmükhöz segítséget a nemesi megyétől nemigen várhatnak.

A bevezetőben hosszabban elemeztem a megye jobbágyságának és ezzel együtt a megye legszélesebb osztályának helyzetét, problémáit, sérelmeit. Ez utóbbiak olyan időpontban születtek, melyet úgy tart számon a történelem, mint a magyar jobbágyság felszabadításának időszakát, amidőn a jobbágy valóban évszázados feudális kötöttségből szakadt ki és vált jogilag szabad emberré. A szabad emberré válás azonban nem nélkülözheti a materiális kellékeket, a szabaddá vált ember a kenyér szabadságára is igényt tart, és ez a jogos igény nem engedte nyugvó pontra a nógrádi jobbágy és földesúr közötti viszonyt sem. Nem egy falu családottságának úgy adott hangot, hogy az áprilisi törvények előtti helyzetre, mint a nyugalom időszakára emlékezett vissza, midőn bár „mint a földnek legszegényebb férgei éltek, de jobbat reméltek.” A törvények sok jobbágyalmot zúztak szét és élezték ki eddig ismeretlen ellentéteket falvakon belül, jobbágy és jobbágy, urbéres és majorságiak között.

A jobbágyfelszabadítással a forradalom középnemesi vezetőinek nemcsak az volt a célja, hogy évszázados igazságtalanságot, idejét múlt társadalmi viszonyokat szüntessenek meg, hanem a nemzeti érdekegyesítési politika kérdéseként szerepelt. Az osztályok összefogása, közös nemzeti célok felismerése nagyon sok kívánnivalót hagyott maga után. A fenyegető belső és külső reakció elleni egységes fellépés helyett 1848 nyarán szinte ellenséggé álltak egymással szemben a nógrádi falvakban földesurak és a volt jobbágyság, zsellérek, akik talán szívesebben ontották volna egymás vérének, mint a házára törő ellenségét. Az ellentét még tovább mélyült azzal, hogy éket vert urbéresek és majorságiak, zsellérek és telkesek közé is. A polgári társadalom születése pillanatában sem volt mentes már azoktól a nagy ellentmondásoktól, amelyek később még inkább jellemzővé és uralkodóvá váltak.

1848 nyarára a felvázolt ellentételek Nógrád megyében is oly élesen jelentkeztek, hogy a megye alispánja május 26-án „rögtönítélő hatalmat” kért közölni az igazságügyminiszteren keresztül István nádor királyi helytartónál arra hivatkozva, hogy „a rendtelenségek, a tulajdonjogi csonkítások és az új törvények iránti engedtelenség jelei” megyszerte oly mértékben terjedtek el, hogy azok megfékezése csak így lehetséges. Két hónappal március után a sta-

táriális törvénykezés szigorával léptek fel mindazokkal szemben, akik a földes-
úri hatalmat csorbítani merészeltek.

A társadalmi fejlődés szempontjából természetesnek kell tartanunk, hogy a
forradalom végig akar menni azon az úton, melyen elindult. Nyilvánvaló, hogy
a marciusi jobbagyfelszabadító törvényekkel sem lehetett félúton megállni.
Mindaz, ami történt természetes következménye volt a felülről végrehajtott
jobbagyfelszabadításnak. A forradalom belső erőinek szabad érvényesülése
biztosíthatta volna a legfontosabb függőben maradt társadalmi kérdések meg-
oldását, illetve egy szélesebb néptömegekre támaszkodó demokratikus forrada-
lom kibontakozását.

A magyar polgári forradalomban, 1848 nyarán új tényezőként vetődött fel
és vált egyre jelentősebbé a nemzeti függetlenségünk védelme. A két kérdést
lényegében nem lehetett szétválasztani, a polgári forradalom és szabadságharc
azonos töről fakadt. Tagadhatatlan, hogy e vívmányok nem váltak minden zsel-
lér és minden nincstelen előtt érezhetővé, tapinthatóvá, de az igazsághoz tar-
tozik az is, hogy 1848 márciusa a legnincstelenebbeknek is adott ha mást nem
korlátozott polgári szabadságjogokat, és új társadalom felé nyitott ablakot.
Mindazok tehát, akik a függetlenség védelméért fegyvert fogtak, a társadalmi
haladásért is küzdöttek.

A nemzetőrség szervezésének első kísérletei 1848 nyarán

A forradalmi mozgalmak történetéhez tartozik a forradalom vívmányai vé-
delmére alakuló fegyveres erőknek a létrehozása. Nálunk a nemzetőrség tekint-
hető ilyennek. Ebből alakult ki a honvédsereg, mely a függetlenségi harcban a
haza védelmének terhére viselte. Szükségesnek látszik röviden bemutatni azo-
kat a fegyveres testületeket, alakulatokat, melyek 1848—49-ben biztosították a
kereteket és szervezetet azok számára, akik a hon védelmére fegyvert fogtak.

Ezen ismertetést a nemzetőrséggel kell kezdeni. A nemzetőrség soraiba, mint
azt a pozsonyi országgyűlésen, március 22-én benyújtott, 14. számú törvény-
cikk kimondta, azok a 20 és 50 év közötti férfiak jelentkezhetnek, akik legalább
200 váltó forint értékű házzal és földdel (jobbagyok esetében és fél telkes job-
bagyot jelentett) vagy évi 100 váltó forint értékű jövedelemmel rendelkeztek.
Mint ebből is látszik, a törvény erejével vigyáztak arra, hogy a polgári forra-
dalom vívmányai védelmére alakult nemzetőrség soraiba a vagyonnal rendel-
kezők tartozzanak.

A forradalom és szabadságharc első katonai erői azok a magyarországi hadi-
kiegészítési területtel bíró serezek, huszárezredek zászlóaljai adták, melye-
ket a császári ház március után az országban hagyott, illetve a magyar kor-
mány kérésére visszairányított. Ezeknek a serezeknek a feltöltése a szabad-
ságharc időszakában folytatódott. Nógrád megye más megyékkel együtt a 32-ik,
Estei Ferdinánd serezed III. zászlóalja számára adott újoncokat. Az ezred had-
fogadó irodái Egerben, Balassagyarmaton és Jászberényben működtek. Az ez-
red kiegészítésére több, mint 200 nógrádi fiatalot hívtak be a szabadságharc fo-
lyamán.

A szabadságharc során oly kiemelkedő hírnévre szert tevő honvédség első
tíz zászlóaljának toborzását már május 18-án megkezdték. A jelentkezők há-
rom évi szolgálatra kötelezték magukat. Nógrád megyéből a Pesten szervezett
első és második zászlóaljba kérte felvételét egy-két önkéntes.

1848. július 25-én rendeli el a hadügyminiszter az önkéntes mozgó nemzetőrség felállítását. Ez lényegében a nemzetőrségből toborzás útján kiállított, az egész háború idejére szolgálatot vállaló fegyveres erőt jelentette, melyet úgy is fel lehet fogni, mint a nemzetőrségnek tartós hadiszolgálatra alkalmas alakulatát. Az önkéntes mozgó nemzetőr zászlóaljak később honvéd zászlóaljakká váltak.

1848. július 11-i honvédelmi törvény értelmében augusztus 18-án rendeli el a hadügyminiszter az országgyűlés által megszavazott 200 ezer újonc első részlegének kiállítását. A honvéd zászlóaljba toborzás, vagy sorshúzás útján kellett biztosítani az újoncokat, kizárta azonban a helyettesítést. Az így toborzott újoncokat a honvéd zászlóaljakba osztották.

Az előbb említetteken kívül önkéntes alakulatok, nógrádi vadászok, gerillák, védcapatok kiállítására is sor került. Továbbá több ízben rendelkez el országos, vagy területi egységenként népfelkelést.⁵³

A megyei nemzetőrség megszervezése — az ország különböző vidékeihez hasonlóan Nógrád megyében is — már március végén vette kezdetét. Dessewffy Jób, Nógrád megyei alsó táblai követe 1848. március 22-i ülésről levélben tájékoztatta a megyét. Levelében szinte egészében ismerteti a nemzetőrség megalkotásáról benyújtott törvényjavaslatot, és azokat a vagyoni feltételeket, melyet a nemzetőrséggel szemben az első törvényjavaslat előírt.⁵⁴

Útmutatása alapján azonnal meg is indult a nemzetőrség szervezése a teljes önkéntesség alapján. Március 24-én a losonci nemzetőrségbe már 212-en léptek be; március 26-án további 56-an; március 27-én pedig még 25-en. Március végére tehát Losoncon már mintegy 300 főnyi önkéntes jelentkező nemzetőrt írtak össze, akik a nemzetőrség saját szervezésére vonatkozó intézkedéseket megfelelően saját maguk választották meg tisztjeiket is. A losonci nemzetőrség tisztjei Wattai Alajos, Kemény Károly, Farkas Károly voltak.⁵⁵ Az önkéntes nemzetőrség létrejött ugyan, de nemzetőröknek fegyverük nem volt, csak május 13-án tudott Batthányi Lajos miniszterelnök intézkedni, hogy a losonci nemzetőrök számára 200 darab lőfegyvert utaljanak ki.⁵⁶ Itt kívánom megjegyezni, hogy központi fegyveralapból a későbbiek során nem juttattak lőfegyvert a nógrádi nemzetőröknek.

Balassagyarmaton március utolsó napjaiban szintén megalakult a nemzetőrség. Létszámáról, tisztikaráról kimutatások nem maradtak fenn. Az irányításban, a szervezésben Katskovics Károly, Ebeczki Ferenc, Horváth Elek alispán jártak az élen.⁵⁷ Április 11-én Fülek mezővárosban, a gyalog nemzetőri seregbe 116 nemzetőr íratta fel magát önkéntes ajánlás mellett. A jelentés kitért arra is, hogy a nemzetőrök közül 42 fő le tudja fizetni az egyenruha és a fegyverek árát, 74 nemzetőr azonban nem képes ezen összeg lefizetésére. A füleki nemzetőrök is a törvény rendelkezéseinek megfelelően közakarrattal választották meg főkapitánynak Kétszery Istvánt, alkapitánynak Kálmán Károlyt, auditornak — kapitányi ranggal — Oláh Sándort, tábori papnak Fridvalszky Mátyást. Ezen túlmenően még két főhadnagyot, két alhadnagyot, egy első, egy második őrmestert, egy zászlótartót, egy sebészt, tíz káplárt és egy dobost is választottak.⁵⁸ A füleki, a balassagyarmati, losonci önkéntes nemzetőrséget nem szabad olyanak tekinteni, mely veszélyes helyzetben komolyabb katonai szolgálatra alkalmas lett volna. Csupán a városi rend, nyugalom biztosítására létrejött polgárőrségek voltak.

A nemzetőrség szervezésének kezdetekor ragaszkodtak ahhoz, hogy a törvényes előírásokat, betartsák, és így valóban csak azok kezébe adtak fegyvert,

akik a polgári társadalom számára megbízhatóak voltak. A jómódúak, a vagyonosok kezébe. Még a nógrádi nemzetőrök egyenruhája is bizonyítja, hogy egy elit, kiemelt testület létrehozására törekedtek. A Nógrád nemzetőr ruha — sötétszürke atilla és dolmány, nemzetiszínű öv, fekete színű, lapított kalap, halálfével — inkább illett a losonci, balassagyarmati utcára, mint a hadszíntérre.

A márciusi és áprilisi szervezés csak az említett nagyobb központokban járt némi sikerrel. Szécsényről, a megye akkori harmadik jelentősebb településéről nincs adatunk a lakosságot tekintve, a hasonló nagyságú Szirák esetében az első szervezés alkalmával mindössze 18-an jeletkeztek nemzetőrnek. A falvakban azonban az volt az általános, amit a karancseszi kerületből jelentettek „...a nemzetőri őrségbe fájdalom egy sem ajánlotta fel magát azon okát adva, hogy most nincs nekik miből, ha a törvény fogja kényszeríteni, úgy kötelességüknek fogják tartani fegyvert fogni”.⁵⁸ Másutt azzal utasították el a nemzetőrségbe való jelentkezést „...ha a másik helység beáll, ők is beállnak.” Mivel azonban a másik helység nem állt be, így a nógrádi falvak népe 1848 áprilisában, májusában nem jelentkezett nemzetőrnek. Nem érezte ekkor még, hogy „miért” és „kiért” kell fegyvert fognia.⁶⁰

A megye választmánya és tisztikara nem szorgalmazta — 1848 tavaszán — különösebb módon a nemzetőri jelentkezést. A megyei helyzet a birtokos osztály szempontjából egyáltalában nem volt kedvező. Jogos volt a félelem, hogy fegyvert adjanak olyanok kezébe, akik ezt netán majorsági, legelő, vagy irtványföld kérdésük eldöntésének eszközeként használják fel. Nem kényszerítette azonban a nemzetőrség aktív szervezését áprilisban, májusban az országos helyzet sem, így a megyében megelégedtek azzal, hogy a nemzetőrségbe való jelentkezés ügyét napirenden tartották. A nemzetőrségről szóló magyar és szlovák nyelven írt tájékoztatásokat, felhívásokat a nemzeti őrsereg elleni előítéletek eloszlátása végett a községekben a lakosság között terjesztették.⁶¹

1848 május végén a nemzetőrségnek megyei szervezete még nem volt. Az országos nemzetőri haditanácsnak 560 nógrádi nemzetőr összeírását jelentették. A megyei anyag azt bizonyítja, hogy ezek túlnyomó többsége Losonc, Balassagyarmat és Fülek városának nemzetőreiből tevődött ki.⁶² A megyei nemzetőrségnek parancsnoka, vezetői tisztjei nincsenek. A megye lovas nemzetőreinek őrnagyát, — amely lovas nemzetőrséget három megye birtokosainak fiaiból (Hont Esztergom, Nógrád) szerveztek meg — csak júliusban nevezték ki, Horváth Rudolf nyugalmazott huszárkapitány, nemzetőr őrnagy személyében. A lovas nemzetőrség a későbbiekben sem játszott szerepet, hiszen még október közepén is csak annyit jelenthetett róluk őrnagyuk, hogy „Nógrád eddig 50 lovas nemzetőrt, Hont 120-at, Esztergom 30-at állított ki. nagyobb részt a műveltebb osztályból, szorgalmasan gyakorolják magukat és lovaik jó karban vannak”. A gyalog nemzetőrök parancsnokát csak augusztus 3-án a megyei mozgósítás közben nevezték ki Freyburg Lajos (írják Frayburgnak is — Sz. B.) volt nyugállományú százados, nemzetőri őrnagy személyében, aki mindvégig betöltötte a nógrádi nemzetőrök parancsnoki tisztét.⁶³

1848 júniusában a Kamarilla által szított délvidéki szerb felkelés, a nemzetiségi mozgalmak, a horvát elszakadási törekvések és nem utolsósorban a forradalom európai erői felett aratott ellenforradalmi győzelmek Párizsban, Berlinben, Olaszországban, egyre nyilvánvalóbbá tették a Habsburg-ház fegyveres fellépését függetlenségi törekvéseinkkel szemben. Június közepén már tényleges harc folyt a Bácskában és a Bánátban. Jellasics egyre nyíltabban fordult szem-

be a magyar kormány rendeleteivel, a bécsi udvar pedig egyre kevésbé titkolta, hogy a Magyarországon megindult fejlődésnek ha kell, fegyverrel is útját állja. Ilyen körülmények között a nemzetnek „ha élni akar” fel kellett készülnie a fegyveres harcra. A július 11-i, országgyűlési (megajánlási) vita a nemzet vezetőinek tisztánlátását bizonyította, amikor egy emberként szavazták meg a haza védelmére a 200 ezer katonát, és az annak fenntartására szükséges 40 millió forintot.

A nemzetközi és belső helyzet éleződésével párhuzamosan Nógrád megyében is egyre komolyabban kezdtek hozzá a megyei nemzetőrség számbavételéhez. 1848 júniusában végre összeírták azokat, akik a törvény értelmében nemzetőri szolgálatra kötelezhetők. Szécsény teljes nemzetőr listáján 177 nemzetőr szerepelt, akik a törvényes rendelkezésnek megfelelően 20 és 50 év közöttiek. Húsz évnél fiatalabb mindössze hat, akik iparoslegények, illetve értelmiségiek. Mind a hat önként jelentkezett.⁶⁴ A nemzetőrök vagyoni helyzetére utaló rovatban a fél telek; a saját ház, szőlő; a mesterséggel bíró polgári állás; az értelmiségi munkakör bejegyzés mellett találunk saját házzal, szőlővel bíró kapás bejegyzéseket is. Nógrád megyében ugyanis a vagyoni cenzust úgy módosították, hogy vagy fél telket vettek alapul, vagy pedig 40 akó bor évi termést. A nemzetőri összeírás elleni tiltakozásokból tudjuk, hogy nem egy helyen negyed telkeseket, háromnyolcad telkeseket, vagy pedig 40 akó bornál kevesebbet érő szőlőbirtokokkal rendelkezőket is felvettek a nemzetőri listára. A rádi zsellérek az igazságügyminisztertől kérték felmentésüket azon az alapon, hogy ők nem kötelezhetők a törvény szerint nemzetőrnek, mivel nincs évi 40 akó bortermésük.⁶⁵ Ilyen értékmérő valóban visszaélésekre adhatott lehetőséget, hiszen a bortermés nagysága nemcsak a terület nagyságától, hanem az időjárástól és egyéb tényezőktől is függött.

A sziráki nemzetőrök, kiknek száma még június 18-án is mindössze 32 fő, aziránt panaszkodtak, hogy a „körülöttük” levő tót helységek nagy ellenszenvvel nyilvánítanak, Vanyarcon pedig fel is lázadtak a törvényes rend ellen”, mivel e lázadási kór veszélyezteti őket, s mivel ők mindnyájan birtokosok, hogy a csendet, rendet fenn tudják tartani, kéri, hogy szuronyos szolgálatra alkalmas fegyverekkel szereljék fel őket.⁶⁶ Ez az egyetlen utalás nemzetiségi megmozdulásra, vagy elkülönülésre. Ebben az esetben is azonban az elégedetlen zsellérektől való félelem miatt sürgetik a fegyvert a birtokosok.

1848 júniusában a hadügyminiszter rendelete, mely a megyei nemzetőrséget a déli határvidék védelmére táborba szólítja, erélyesebb és gyorsabb intézkedésekre sarkallta Nógrád megye választmányát is. A július közepén meginduló mozgósítás első tapasztalatai azonban nagyon gyászosak voltak. A megye községeinek többsége július közepén még nem értette meg, hogy miért kellene fegyvert fogniok.

Az első komolyabb fellépésre Romhányban került sor. Itt, mint arra a miniszterelnökhöz küldött alispáni jelentés rámutat, a bíró által felizgatott tömeg Virter József, romhányi jegyzőt nemcsak a községből való előzéssel, hanem agyonütéssel fenyegette. A megyei vizsgálat során kiderült, hogy a romhányiak a nemzeti őrsereg felállításáról szóló hirdetményt nagy ellenszenvvel hallgatták, s amikor a jegyző felszólította őket, hogy írásság be megukat, senki sem akarta magát beiratni, hanem „nagy zendülés között” azt mondták a jegyzőnek, hogy: „írja ő be magát és az urakat, akiknek van miből, de őnekik nincsen semmiül: mért lennének ők őrtálló sereg katonák.”⁶⁷

A romhányi lázadás mögött a pesti radikális ifjúság felvilágosító tevékenységének nyoma is felfedezhető. A romhányiakkal, mint azt a megyei választmány által lefoglalt bűnvádi anyagból tudjuk, szoros kapcsolatban áll egy Pesten tanuló jogász, Bagyinszki Máté, romhányi kőfaragómester fia, a Radikál Kör tagja, aki a szabadságharc alatt Romhányi Máté névvel szabadcsapatban harcolt, később Mezőkovácsházán tanított, és nevét, mint gyümölcsnemesítő tette híressé. Romhányi Máténak 1847 decemberétől 1848 júniusáig három „A jó Romhányiaknak” címzett levelét ismerjük.⁶⁸ Mint a címzés is mutatja a nagy francia forradalom jakobinusainak példáját követve küldte Bagyinszki Máté a Pesti Radikális Ifjúság nézeteit terjesztő, nem egyszer kommunisztikus elveket is képviselő forradalmi leveleit. A romhányiaknak e levelek egy teljesen megváltozott világot ígértek, melyben nem lesz úr és paraszt, nincs elnyomás, az igazság, a műveltség uralkodik. A romhányaiak tudatosságának formálásban nagy szerepet játszhattak Bagyinszki levelei. Bár utolsó levelében már arról szólt, hogy „a Kánaán megvalósult” és mindenkinek kötelessége a hazáért, a forradalomért, önmaguk jövőjéért fegyvert is fogni, a romhányiak jobban hittek az őket körülvevő valóságnak, és megtagadták a nemzeti őrsereg soraiba való beiktatásukat. Romhány példáját Alsópetény, Keszeg, Nézsa, Pencz is követte. A megyei választmány szélesebbkörű lázadástól tartott és katonai erők kirendelését kérte Romhányba. A katonaság beszállásolásától való félelem megfékezte a romhányiakat, és a környező falvak nyílt ellenszegülését, inkább vállalták a büntetést, mint a katonai megszállást, a „lázitók” önként jelentkeztek és vállalták az egész falu nevében a törvény elé állítást.⁶⁹ A romhányi példa mindenestre rávilágít arra, hogy a társadalmi, gazdasági problémák megoldatlansága mily élesen jelentkezett, és milyen feszült helyzetet teremtett a fegyveres harc megindulásának kezdetén.

Amikor a megye választmánya 1848. július 21-én intézkedett a megyei nemzetőrségnek a déli hadszíntérre történő indításáról, nyilvánvalóan ismertek voltak előtte ezek a problémák. Július közepén mindenesetre még arról sem volt kép, hogy az egyes községekben, illetve a megyében mennyi nemzetőrt írtak össze, és még kevésbé tudták, hogy mennyit lehet kimozdítani. Ennek ellenére a választmányi ülés a hadügyminiszteri rendeletnek eleget téve úgy intézkedett, mintha ténylegesen mozgatható nemzetőrök állnának rendelkezésére. A nemzetőrség összevonásának idejét július 31-ben határozta meg, és augusztus elsejére tűzte ki az indulás végleges idejét. Tervet dolgozott ki a megye választmánya a nemzetőröknek Vácig történő szállítására is, melyet közfuvarral gondolt végrehajtani. Vácról Bajáig, a gyülekezési helyig hajóval szállították volna a nőgrádi nemzetőröket. E hajóútra 5 napot számítva, ellátásra napi 12 pengő krajcár zsold kifizetését javasolták, ami 4 krajcárral volt több, mint a honvédségnél fizetett zsold. Papíron intézkedett a megye a nemzetőrök felfegyverzéséről is, mivel fegyverekreől gondoskodni nem volt képes. Elrendelték, hogy legalább kaszákkal, csákánnyal, buzogányokkal és egyéb, fegyvernek használható eszközzel lássák el a kivonulókat.

Gondja volt a megyének még arra is, hogy a kivonuló nemzetőrök számára zászlókat szerezzen be és azokat felszentelje. Kötelezték a megye tisztikarát, hogy a táborba szálló nemzetőrökhöz csatlakozzon, így az alispán, a főjegyző, főszolgabírók, stb., lényegében a megye nemzetőrség vezérkarát képezték volna.⁷⁰ Intézkedések történtek a szállításról, ellátásról, papok, orvosok, tisztikar kinevezéséről, a kivonuló megyei tisztikar helyettesítéséről, csak a nemzetőrök mozgósítása maradt jóval a várakozás alatt.

A június- júliusi összeírások során lezajlott ellenállások is figyelmeztettek arra, hogy a megye népe előtt még egyáltalán nem vált tudatossá a honvédelem halaszthatatlan szükségesszerűsége. A megyei választmány azonban ennek ellenére még július 21-én is azt hitte, hogy kilenc nap alatt az egész megye mozgósítását végre tudja hajtani. Arra vonatkozóan, hogy elképzelései minden realitást nélkülöztek, s a szervezés a legkezdetibb stádiumban volt, jó példa, hogy a választmány csak a mozgósítással egyidőben döntött arról, hogy a járásokat a főszolgabírák belátása szerint osszák kerületekre. Ezek mindegyikéből 200—200 nemzetőrt írtak össze. Ezután akarták még csak megválasztatni századonknét az egy-egy kapitányt, egy-egy főhadnagyot, két alhadnagyot, két őrmestert és tizenkét káplárt. Mindez arra mutat, hogy a nógrádi nemzetőrség július végi táborba szállására még csak gondolni sem lehetett. Elképzelni is rossz, hogy mi lett volna, ha netalán augusztus 1-én ezt a teljesen szervezetlen, a hadviselésre minden tekintetben felkészületlen tömeget mégis ki lehetett volna mozdítani a megyéből. Nyilvánvaló, hogy ugyanolyan negatív tapasztalatokkal gazdagította volna a szabadságharc hadtörténetét, mint azt némely megye ily sebtében összeszedett és kimozdított, a későbbiekben szétfutó, hazavonuló, szolgálatot megtagadó nemzetőrei esetében látni lehetett.

Július legvégén a délvidékre történő levonulás eszméjét azonban elvetették. Nemcsak Nógrád megyében, hanem a szomszédos megyékben is. A nemzetőrség mozgósítása során szerzett tapasztalatok Nógrád megyében is arra vezettek, hogy a szervezés, a kiképzés alapiskoláját végig kell járni ahhoz, hogy a nemzetőrökből hadra fogható sereg jöjjön létre. Az első mozgósítás és a táborban szerzett tapasztalatokat összegezve lényegében az a rendelet, amelyet Mészáros Lázár, hadügyminiszter július 25-én írt alá Pesten. A rendelet szavá tette, hogy egyes megyék aggyastyanokat, beteg embereket, gazdasági, családi gondokkal túlterhelt egyéneket kényszerítettek kiindulásra, akiket azzal ámítottak, hogy egész rövid időre kell elhagyni otthonukat.

Márpedig a hadiszolgálat, alkalm a nemzetőröket berendelték, egészséges és hosszabb idejű táborozásra alkalmas nemzetőröket igényel. A miniszter arra szólította fel a megye vezetőségét, hogy közölje: mennyi összeírt nemzetőr van a megyében, hogy vannak azok kiképezve és felfegyverezve, és hányat lehetne azokból, mint önkénteseket, hosszabb hadiszolgálatra kiindítani. Bizonyára a hadügyminiszteri rendeletet, melynek kapcsán hivatalosan jelenthették, hogy a megye nemzetőrei nem képesek az augusztus 1-i indulási parancsnak eleget tenni. Ezzel időt is nyertek a nemzetőrség tényleges megszervezéséhez.⁷¹

Azt, hogy mennyire nem volt lelkileg felkészülve a megye népének jórésze a fegyveres harc vállalására, legjobban az a panasz — fellebbezés — kérelem-özön bizonyítja, mely — arra hírré, hogy a törvény alapján összeírt nemzetőröknek a haza védelmére el kell hagyniuk a megyét — megindult mindazokhoz a fórumokhoz, ahonnan felmentést lehetett remélni.

E panaszok között jogosak is voltak. A zsélyi zsellérek pl. azzal a kéréssel fordultak a választmányhoz, hogy bár ők a beiktatás ellen nincsenek „mivel szegény, csekély állású, egyes és gyermekes emberek vagyunk, másból nem, ha csak a két kezünk keresése által gyermekeinket tápláltathassunk, miután élelembeli keresésére csak most kedvező az idő, odaterjed leborult alázatós könyörgésünk, hogy ... élelmünk keresése végett az őrsereg közé menéstől feloldoztatni kegyelmesen méltóztassék.”⁷² A zsélyiek esetében júliusban nagyon is reális volt ez a kérés, hiszen ezen a területen nem egy olyan féltelmes jobbágy élt, aki az egész család számára a nyári, aratási és cséplési munkával szerezte

meg a kenyeret. A nógrád megyei jegyzők és tanítók is arra kérik a választmányt, hogy „ha a sors úgy rendelte, hogy életünkkel is áldozni siessünk a haza védelmére, csak egy igénytelen kérelmünk van, miszerint... a hivatalt részünkre biztosítani kegyeskedjen.”⁷³

E természetes aggodalmak, jogos kérések mellett azonban számos olyan felmentést kérő folyamodvány is található, melyet a félelem, a kötelesség teljesítés alóli kibúvás, az önérdék szült. Angyal József zsélyi árendás, Potraczki Pál hugyagi, Mitár János szklabonyai molnár kérelmükben pl. arra hivatkoznak, hogy ők „hazánk, őshonunk védelmére mint igaz és hív fiai minden lelkesedéssel járulni szoros kötelességünknek tartjuk, főként a mostani veszélyes állapotában, hanem mivel meterségünk részint a marhák és borok megvásárlása, részint a gabonaőrlés másra nem bízható, a kitűzött úgynevezett római sáncok őrzésére kiküldött örök közül személyeket felmenteni kérik.”⁷⁴ Goldberger Mojzes pedig azt kéri, hogy „tavasszal a most legközelebb a nemzeti őrsereg közé soroltattam, csekély gazdaságommal nem gondolva, hiven szentelém életemet a haza szolgálatára, ha nevetlen gyermekeim, kiknek kiskorúságuk végett ápolóra szükségük vagyon, hon maradásomat nem igényelné.”⁷⁵ Ehhez hasonló gondossággal fogalmas Ádám Leopold, ki nevetlen gyerekei és családja nyomorúsága miatt kéri felmentését, ugyanakkor azonban mindnyájan kérelmüket azzal zárják, „ha a felmentés másképp eszközölhető nem lenne, a haza megmentése végett készek személyüket más személlyel helyettesíteni.” Ide kívánczik egy olyan levél is, mely mindjárt tanácsokat is ad arra nézve, hogy kiket kell személye helyett a délvidéki táborba küldeni. Barnai Tibor azzal az indokkal kérte felmentését, hogy ő Gömör és Nógrád megyében az egvedüli „homeopata” orvos, és „számos, nagyrészen veszélyes betegeimet, kik bizalmukat bennem helyezik és évek óta csupán ezen gyógymódot használják senkinek át nem adhatván, állapotukat veszélyeztetve embertelenül megcsalám bizalmukat”. (t.i. ha táborba vonulna — Sz.B.) Nem is érzi ennek szükségességét „különösen akkor, amikor helyem adott (mármint a táborban — Sz.B.) számos alleopatikus kollégáim közül könnyen kitölthető”.⁷⁶ A homeopata orvos az alleopatákat ajánlotta, a mészáros, a kereskedő, a molnár a telkes jobbágy nem hagyhatta gazdaságát ott, esetleg mást ajánlott fel maga helyett. A zselléreknek élelmet kellett keresni, hogy családjukat fenntartsák, a haza védelme sok esetben csak szavakban volt fontos, de nem nyilatkozott meg tetteikben.

Első ízben jelentkezett a gazdagoknak az a törekvése, hogy személyüket mással helyettesítsék, vagyis maguk helyett mást fogadjanak katonának. Ez a későbbiekben sajnos általánossá vált, annak ellenére, hogy az 1848-as törvények ezt nem tették lehetővé, sőt még a gondolatát is elvetették.

Tény az is, hogy a nemzetőri összeírások során nem egyszer sértették meg a törvényes előírásokat. Család fenntartókat, zselléreket, negyed telkeseket, párkapás szőlővel rendelkező zselléreket is összeírtak. Különösen nehéz volt meghatározni a 100 forintos évi jövedelemmel bírók körét a városi kispolgárok, kereskedők esetében. A balassagyarmati keresztyén és izraelita lakosok például pontokba szedték július 25-én azokat a hibákat, amelyeket az őrsereg összeírása során elkövettek. Levelükben kifejtik, hogy számosan írtak össze olyanok, akiknek a törvény értelmében kötelező 100 váltó forint évi jövedelmük nincs. Nem voltak tekintettel az összeírás során a családfőkre, az egyetlen keresőkre, akik apró gyerekeket kell hogy eltartsanak. Külön problémaként vetik fel a kereskedők, mégpedig a vándorkereskedők helyzetét, akik ha kevés tő-

kével rendelkeznek is, és kereskedelmi tevékenységüket megszakítják, ezért a folyamatban lévő fizetési kötelezettségeinek nem tudnak eleget tenni és csődbe kerülnek. 77 § mindezekben a panaszokban természetesen sok igazság volt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a júniusi, júliusi nemzetőri összeírás során maguk az összeírók sem gondolták komolyan, hogy ezt a nemzetőrséget egyszer hadba is kell hívniok.

A tiltakozás mindenesetre tömegesen volt, még a megyei hajdúk is arra kérték a választmányt, hogy „a méltányosság, de a közcsendnek itthoni fenntartása érdekében mentsék fel őket”.⁷⁸ Augusztus 1-vel, miután a megyei nemzetőrség kivonulása lekerült napirendről, a kedélyek bizonyos mértékig lecsillapodtak, A megyei nemzetőrség mozgósításának 10 napja arra kellett, hogy figyelmeztesse Nógrád megye vezetőit, hogy nem számíthatnak őszinte, spontán lelkesedésre. A haza függetlensége iránti lelkesedés egészen más, mint a haza védelméért a fegyveres harc vállalása. Örömmel üdvözölték tehát, az össznemzetőrség kimozdítása helyett, egy létszámban kisebb, előbb 2200, majd a miniszterium által 1200 főben megszabott, három évre, vagy legalábbis a háború végéig leszerződött, önkéntes mozgó nemzetőrt kell kiállítani. A júliusi mozgósítás értékelését azzal kell zárunk, hogy az előzmények alapján nem is lehetett spontán megmozdulást várni a megyében. Ez csak abban az esetben lett volna reális, ha mint azt a megye zsellérjei, jobbágysai nyíltan is hangoztatták, „lett volna miből”, vagyis: miért.

A nógrádi önkéntes mozgó nemzetőrség, a későbbi Nógrádi Honvéd Zászlóalj harcbeindítása

Augusztusban, az első mozgósítás tapasztalatait is felhasználva, megkezdődött a 1200 önkéntes mozgó nemzetőr toborozása. A községekre az összeírt nemzetőrök számának arányában kivetették a kötelező nemzetőri jutalékot, és a községekre bízták, hogy azt hogyan állítják ki. Ezzel a toborzás elvének fenntartása mellett lényegében áttértek a sorozásra, mert amennyiben a helység, a város szolgálatra kötelezett nemzetőrei közül nem volt elegendő jelentkező, akkor sorshúzással, illetve helyettesek fogadásával biztosították a létszámot.

Az önkéntes nemzetőrség toborzása még folyt, amidőn megérkezett a megyéhez a „veszélyben levő haza védelmére” az országgyűlés által megajánlott újoncok kiállítását meghagyó miniszterelnöki rendelet. Nógrád megyének a megajánlott 1200 u.n. önkéntes mozgó nemzetőrön kívül még további 1830 honvédújoncot, vagyis összesen 3030 katonát kellett kiállítani.⁷⁹ Az önkéntes nemzetőrök toborzása összefonódott a honvédújoncok kiállításával, csak a határidőben volt bizonyos különbség, a megye szeptember elsejére vállalta az 1200 önkéntes mozgó nemzetőr kiállítását, a honvédújoncok kiállítására vonatkozóan nem volt kötött határidő.

A megkívánt mennyiségű újonc gyors kiállítására és felszerelésére a megyei választmány kebeléből teljhatalmú bizottságot nevezett ki, melynek tagjai *Horváth Elek* első alispán vezetése alatt *Fráter Pál*, *Bekény János*, *Baloghy József*, *Sréter Horác*z, *Prónay Károly* és *Madách Imre* voltak.⁸⁰ Lényegében ez a bizottság vállalta a felelősséget az újoncok kiállításáért. A bizottság súlyát növelték azzal, hogy teljhatalmat biztosítottak számára, és érvényes határozatához mindösze három tag együttléte volt szükséges.

A bizottság a megyei gyakorlattal ellentétben energikusan kezdett a mozgósítás végrehajtásához. Az augusztus 21-i választmányi ülés felhatalmazta, hogy az újoncozás céljaira az államkincstártól tízezer pengőforint kölcsönt felvegyen. A megye vállalta ugyanakkor, hogy a kiállítandó újoncokat felszereli. Egy honvéd ruházata és a legszükségesebb felszerelése fegyver nélkül kb. 30—40 forintba került, melyből kétharmadrész esett a ruházatra, egyharmadrész a felszerelésre. Gondoskodni kellett ezenkívül az újoncok táborba szállításáról, ételmezéséről.

Nógrád megye a megajánlott 1200 önkéntes mozgó nemzetőrt, kik a szabadságharc egész idejére kötelezték magukat szolgálatra — mint az Batthyány Lajos miniszterelnök elismeréssel nyugtázta — időben kiállította és felszerelte. Mindez 80 ezer váltó forintjába került a megyének.¹¹ Az elnöki elismerés kiemelte, hogy a megye elsőként állította ki önkéntes, hadiszolgálatra alkalmas nemzetőr csapatát.

Az úgynevezett önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj, mely 1848. novemberében már Nógrádi Önkéntes Honvéd Zászlóalj néven szerepelt, augusztus 27. és szeptember 7. között gyülekezett Balassagyarmaton és Losoncon. Szeptember 8-ára az egész zászlóaljat Balassagyarmaton összpontosították, s készen állt a váci táborba történő szállításra.

Az önkéntes nemzetőröknek azonban csak a nevük volt önkéntes. Bizonyos, hogy egy kis részük önként jelentkezett, a többség azonban nem. A losonci, füleki járás 172 önkéntes nemzetőrének nevét tartalmazó kimutatás foglalkozási rovatát elemezve a többség azokból tevődött ki, akik nemzetőri szolgálatra vagyoni helyzetük miatt nem voltak kötelezhetők. Sok volt az iparoslegény (asztalos, csizmadia, fazekas, köteles, rézműves, kovács), a zsellér, a szolga, a meg nem határozott foglalkozású. Életkort tekintve is csak mintegy fele volt az önkénteseknek nemzetőrkorú, zömmel 20—30 év közötti. A másik fele ennél fiatalabb, az újoncállításra kötelezettek korcsoportjából való. Érdekes a lakóhely szerinti összetétel is, mely bizonyítja, hogy nemcsak az első jelentkezéskor, hanem augusztusban is Losonc járt élen a megyében. A 172 összeírtból pl. 50 losonci).¹²

Arra vonatkozóan, hogy a megyei önkéntesek egy jelentős része sorshúzás, helyettesítés által került a kivonuló seregbe, több meggyőző adatunk van. Tolmács lakosai augusztus 27-én, a miniszterelnökhöz küldött panaszukban előadták, hogy a megye velük közölt rendelete következtében „a Nógrád megyétől kívánt 1200 nemzetőrnek sorshúzás, vagy helyettesítés általi kiállítása elhatározatván, Tolmács helysége nézve a sorshúzás napja augusztus 31. napjára tűzetett ki és így azon napon megelőzve a helységünkre eső hat nemzetőrnek kiállítása iránt a következőket terjesztjük fel.” Mint a tolmácsiak panasza nyilvánvalóvá teszi, a megye kivetett minden falura az 1200-ból eső hányadot és amennyiben azt a toborzással nem állították ki, a sorshúzást elrendelték. A tolmácsiak csak azért panaszkodtak, mert szerintük az újonc kivetés nem szabályosan történt. Az első összeírás alkalmával (valószínű májusi, júniusi összeírás, (az augusztusi) alkalmával azonban a 42-ből a magánosokat, az apró gyerekekkel rendelkezőket (bizonyára a júniusi mozgósítás negatív tapasztalatai alapján) felmentették, és így a 42 nemzetőrből mindössze 17 maradt a sorshúzásra. A 17 tolmácsi sorshúzásra kötelezettnek azonban eszébe sem jutott, hogy maguk vállalják a fegyveres szolgálatot, mindössze azon keseregték, hogy most már csak ők viselik a terhet, mások pedig felmentetnek. Az áprilisi törvényekre hivatkozva tartották méltatlannak, hogy nem 42-en, hanem 17-en vállalják a helyettesítés költségeit: „Szabadsággal felruháztattunk, robot, dézsma

alól felmentettünk egyenlőképpen, ha tehát a nyereség egyforma, legyen a teher is közöttünk hasonlóan felosztva. Vagnak nevezett helységünkben többen egész. félhelyes gazdák, jó birtokú zsellérek, akik családdal ugyan ellátva nincsenek, de a nyert szabadsággal szinte úgy élnek mint mi, ezektől is követelhető a helyettesítés, ha a kiállítás nem is.” A forradalomtól szabadságot és birtokot kapott telkes jobbágyban jelentkező tőkés mentalitást tükrözi az a levél, amelyet az Országos Nemzetőri Haditanácsnak írtak. Ebből kitűnik, hogy a szabadságért, a vívmányok megvédéséért nem kívánnak fegyvert fogni, az önkéntességre való hivatkozással.⁸³

A megye vezetőségének azonban döntenie kellett, hogy mihez ragaszkodik inkább; az önkéntesség szigorú betartásához, vagy a nemzetőrök kiállításához. Néhol az egész lakosság vállalta a községre eső önkéntesek fogadási díját. Tíz romhányi zsellér például azért panaszkodik, hogy annak ellenére, hogy negyedteleksek, de 40 akó boruk terem, a község előljárói kötelezték őket, hogy „az önkéntesekért fizetésben” részt vegyenek. Azért tartják sérelmesnek ezt, mivel ők a nemzetőri listán nem szerepelnek. Arra kérik tehát a megyét, hogy vagy mentse fel őket, vagy kötelezzék a többi zsellért is, hogy nekik a fizetésben segítsenek. A levélben szerepel az a kitétel, hogy más községekben a költségek fizetésében azok a zsellérek is résztvesznek, akik egyáltalán nem szerepelnek a nemzetőri listán. Kézenfekvőnek látszik az a gyakorlat, amit bizonyára a megye több helységében követtek is, hogy a község egész lakosságát kötelezték a községre eső önkéntes fogadási díjának kifizetésére.

Van példa arra is, hogy nem mindig pénzért fogadták a községek az önkéntest. Ezt bizonyítja Zára Péter példája, aki Szakall helységért állt be katonának, annak reményében, hogy a helység egy zsellér telket ad számára, és ígéretet kapott arra vonatkozólag is, hogy a község öreg szüleinek házát azon felépíti. A házon és telken kívül még 8 kila (4 mázsa) rozsot is ígértek. A helység azonban nem teljesítette ígérését. A nevezett önkéntes századparancsnoka 1848. november 11-én írt a megyének, hogy kényszerítse a községet az adott szó teljesítésére. A megye a szolgabíró utasította, hogy a dolgot vizsgálja ki és azt „lehetőleg elintézni iparkodjék”.⁸⁵

Nem egyszer adás-vétel tárgyává aljasult az önkéntesek kiállítása. Özvegy Nagy Maris, „gyarmati lakosnő” panaszából azt tudjuk meg, hogy fiát, ki még 18 éves sem volt „Nagy Gábor és Kapuszká József urak 150 váltóforintért beverbuválták.” Aztán az újoncot eladták Rimóc helységnek 200 forintért. A fiú — állítólag azért, mert nem Gyarmatért, hanem Rimócért kell neki katonának állni — az utolsó pillanatban meggondolta magát és 150 váltóforintért új újoncot, Kacser Mihály fiát fogadta fel maga helyett. A vélt sérelem, melyért anyja panaszt tett az, hogy a fiút, aki eddig adta-vette magát, végre mivel sorkötelekorú volt, katonának akarták vinni, de mos már nem pénzért.⁸⁶

A mozgó nemzetőrség kiállítása során is érvényesült, a későbbiekben még inkább általánossá vált gyakorlat, hogy a falu szegényeit, szolgákat, munkanélküli mesterlegényeket igyekeztek a községek, illetve az összeírtak maguk helyett a táborba küldeni. A kivonuló önkéntes mozgó nemzetőrség túlnyomóan a megye szegényeiből állt.

Szeptember 3-án a megyei teljhatalmú választmány a váci táborba induló 1200 nőgrádi önkéntest hat századba osztotta és kinevezte a tisztikart.⁸⁷ A kivonuló nemzetőrség parancsnoka az elsőkapitányi ranggal felruházott Horváth Pál nemzetőrségi őrnagyi segéd lett, aki kiszolgált katona, nyugállományú őrmester volt, később a minisztérium által a rendes seregben tisztí rangra emel-

tetett. A hat század élére Hamar Miklós, Tyersztyánszki Zsigmond, Paczolai Nárcisz, Endrődi János, Szakall Elek és Bodnár István megyei birtokosokat nevezték ki kapitányokká. Arra vonatkozóan, hogy mennyire esetleges volt ez a kinevezés, legjobban a választmányi ülés jegyzőkönyve tanúskodik, melyben sok áthúzás, javítgatás található. Bodnár Istvánt pl. először főhadnagynak jelölték, aztán nevét áthúzták, és századosná léptették elő, nyilvánvalóan megyei rangja és állása miatt. Dobák Sándort előbb századosná nevezték ki, majd Bodnár helyett főhadnaggyá minősítették vissza. Megjegyzem, hogy Bodnár röviden otthagya a sereget. A főhadnaggyá visszaminősített Dobák Sándor azonban a honvédseregben is tisztté lett.

A zászlóalj tisztikara a következőképpen alakult meg:

Főhadnagyk:	Első-hadnagyk:	Másod-alhadnagyk:	
Paczolai Erazmus	Ozmics István	Csillén József	
Dobák Sándor	Jeszenszki Dániel	Rónai György	
Diószeghy Tádé	Gonda Ferenc	Zmeskó Miklós	
Berczely Andor	Fehér János	Dömök Elek	
Horváth Valér	Lisznayai Ferenc	Somoskeőy István	
Németh József	Prokop János	Busbach Ádám	
Elsőrangú őrmesterek:	Másodrangú őrmesterek:	Zászlótartó (őrmesteri rangban)	Porkoláb (őrmesteri rangban)
Szénffy Gyula	Suska István	Scherk József	Paczolai Imre
Bák Mihály	Kristófi Imre		
Peskó Ödön	Bakó István		
Pokornyai Ede	Tálnyiczki János		
Lovcsányi Pál	Gonda Károly		
Hinkó Endre			

Ezenkívül kineveztek még 54 káplárt is névszerint. A többi káplár kinevezését az őrnagyra bízták. A megyében birtokos, tisztséget viselő, különböző tisztségben működő nemes, polgári családok fiainak nevei szerepelnek e listán. Valószínű, hogy azért neveztek ki csak 54 káplárt, mert a többi név nem volt ismerős a megyei választmány előtt, azok már jobbágyok, céhlegények, zsellérek, cselédek, az általuk nem ismertek közül kerültek ki.

A szeptember 3-án Balassagyarmaton kinevezett tisztikarból úgyszólván senki sem emelkedett különösebb jelentőségre. Nem is csoda, hiszen nem a hadiszolgálatra való alkalmasság, hanem a családnak a megyében elfoglalt helyzete volt a döntő a kinevezésnél. Azok, akik némi tapasztalattal rendelkeztek, mint pl. Tyersztyánszki Zsigmond és Hamar Miklós századosok (nyugállományú főhadnagyk) becsülettel megállták a helyüket.⁸⁹

A nógrádi Önkéntes Zászlóalj kezdetben *Horváth Pál* parancsnoksága alatt vett részt 1848 őszén a hadműveletekben. Működéséről nagyon lehangoló képet lehet festeni. A táborba való érkezése után, szeptember 19-én már arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy 200 pengőforint előleget utaljanak ki számára, hogy abból rangjához méltó felszerelést tudjon vásárolni. Ezt a kérést nagyon határozottan utasították azzal vissza, hogy a nemzetőri tisztek a kincstártól ideiglenes fizetést kapnak és ezért előleget még az állandó fizetéssel rendelkezőknek sem képes adni. Kioktatták arra vonatkozóan is, hogy a nemzetőri tisztek felszerelésére, ruházatára vonatkozóan nincsenek szabályok és éppen ezért az okul felhozott ranghoz méltó felszerelésre hivatkozni nincs joga.⁹⁰

Ivánka szeptember 20-án a IV. Zászlóalj parancsnokságában — ideiglenesen — megerősítette. Az erről szóló, a miniszterelnöknek küldött felterjesztéséből tudjuk meg azt is, hogy a Dunán innen önkéntes mozgó nemzetőrség négy zászlóalja közül a nógrádiak a negyedik zászlóaljhoz tartoznak. (I., II. zászlóalj Pest megyeiekből, a III. zászlóalj Hont, Borsod, Heves megyeiekből tevődött össze.⁹¹ Október 26-án, a schwehádi csata előtt Kossuth Lajos, a Honvédelmi Bizottmány elnöke külön levélben kérte a hadügyminisztertől Horváth Pálnak, a „nógrádi önkénteseket alakító őrnagynak ugyanezen minőségben való megerősítését”.⁹² Október végén tehát már Horváth Pál nevéhez fűződött a nógrádi önkéntesek alakítása is, pedig csak Freyburg helyett küldték táborba. A honvédőrnagyi kinevezése azonban csak novemberben történt meg.⁹³

1848 decemberében a zászlóalj — mely ekkor már Első Nógrádi Önkéntes Zászlóalj néven szerepelt — Beniczky Lajos kormánybiztos fennhatósága alatt a jablonkai hágó védelmére rendeltetett. December közepén Beniczky azt jelentette a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a nógrádiak visszaverték a jablonkai hágóba betörő császáriakat. December végén a Közlönyben megjelent újsághír szerint „Horváth a nógrádi zászlóalj őrnagya, Tarsowkáról egy könnyű rándulást tőn a Morva határszélek felé, és 21 foglyot, puskákkal és egyebekkel szerzett a hazának.”⁹⁴ Ezen újsághír azonban az utolsó a Nógrádi Zászlóalj parancsnokának működéséről.

A nógrádiakkal együtt küzdő 15. Honvéd Zászlóalj krónikása a január 2-i budetini csata elvesztését és itt a nógrádi zászlóalj futását, majd a január 13—15-i, zászlóalj szétverését az Alsó- Felsőturcsek-i harcokban már Horváth érulánának tudja be.⁹⁵ Nincs adatunk arra, hogy januárban meddig vezette a zászlóaljat, de árulásának és alkalmatlanságának mindennél nyilvánvalóbb bizonyítéka az, hogy a Felső-Magyarországi Hadsereg Tábori Bíróságánál működő haditörvényszék elítélte. Az ítéletet Gelich Richárd: Magyarország függetlenségi harca 1848—49 című munkájában így tette közzé: „H... Pál, nógrádi zászlóaljbeli őrnagy másodfokú engedetlenség büntényéért, a katonai kötelességmulasztásáért őrnagyi tisztségétől egyszerűen megfosztatott.” Az ítéletek között szerepel egy másik nógrádi is, „Ó...cs Sámuel nógrádi zászlóaljbeli hadnagy ellenség elől harctérről gyáva megfutamodás büntényéért tisztségétől gyalázatos megfosztásra és akasztófára ítéltetett, mely ítélet azonban kegyelem útján föbelővetésre lőn áváltoztatva.”⁹⁶ Ó...cs Sámuel is szeptember 3-án nevezték ki Balassagyarmaton a nógrádi zászlóaljhoz, aki nem más, mint Ondreovics Sámuel, ki mint káplár indult útnak az önkéntes sereggel.

E tisztikarban azonban nemcsak árulók és gyávák találhatók. A jelentésekben említik Dobák Sándor, Paczolai Nárcisz, Diószeghy Tádé, Tyersztyánszki Zsigmond nevét, akik dicsérrettel állták meg helyüket Schwechátnál, Budetinnél.⁹⁷ Mindezek ellenére a megye által választott tisztikar nem lehetett alkalmas a komoly hadiszolgálatra, illetve honvéd zászlóalj vezetésére. Már az első csaták előtt sokan hazajöttek a tisztikarból, a tábori szolgálat nehézségei pedig továbbiakat ösztönzött a gyors hazatérésre, betegjelentésre.

November 16-án a zászlóaljnak az osztrák határszélről a jablonkai hágóhoz való indulása előtt nagyarányú tisztli kinevezéseket hajtott végre a Hadsereg Főparancsnokság, nyilván a hiányzók, alkalmatlanok pótlására. Ekkor nevezték ki honvédtisztekké: Jakabfalvy Antal főhadnagyot századossá, Dobák Sándor zászlóaljbeli főhadnagyot századossá, Tóbel János nemzetőr főhadnagyot főhadnaggyá, Scherk nemzetőr őrmestert hadnaggyá, Lovcsányi Pál zászlóaljbeli

őrmestert hadnaggyá, Pongrácz Antal zászlóaljbeli őrmestert hadnaggyá.⁹⁸ E kinevezések is bizonyítják, hogy a zászlóalj tisztikarát fel kellett frissíteni.

A zászlóalj parancsnoka a tavaszi hadjárat időszakában Jakabfalvy Antal volt. 1849. február 25-én Látházon nevezték ki a Nógrádi Zászlóalj parancsnokának. Ugyanekkor nevezték ki a zászlóaljhoz kapitányként Endrődi Jánost.⁹⁹

A zászlóalj a Guyon hadosztályon belül, a Szodtfrisz alezredes vezette dandárhoz tartozott.

Szükségesnek látszik magyarázatát adni annak a változásnak, hogyan váltak a legtöbbször meggyőződés nélkül, erőszakkal, vagy pénzzel a honvédő háborúba kényszerített fiatalokból — köztük a nógrádiakból is — szinte napok alatt olyan katonák, akik győzni is tudtak a császári hadsereg felett. A szabadságért, függetlenségért küzdő ember találta meg a helyét, ismerte fel és tette magáévá azokat az eszméket, melyekért harcba indult. Sokat tettek a sikeres harcokért azok a katonai vezetők, akik a honvédzászlóaljak megszervezését, vezetését, szakmai tudáson túl nagy lelkesedéssel végezték. A falujából kiszakadt, a falusi zsellér, jobbágyproblémáktól elszakított fiatalember a táborban olyanok közé került, akik között nemcsak bajtársakra, hanem szellemi vezetőkre is talált. A kialakuló katonai közösségek, a honvédzászlóaljak jó nevelőiskolának bizonyultak.

Szeptember 8-án indult el Balassagyarmatról a váci táborba a megyei önkéntes mozgó nemzetőrség. A kormány Jellasich betörésének hírére négy önkéntes nemzetőri táborot hozott létre. A Dunán inneni (cáci) tábor vezetését (melyben Nógrád, Hont, és Pest megyék önkénteseit tömörítették) Ivánka Imre őrnagynak, e jólképzett katonatisztnek a vezetésére bízták. Nemcsak Nógrádból, de a környező megyékből is érkező úgynevezett önkéntesek között nagyon kevés lehetett a tényleges önkéntes. A nemzetőri Haditanácshoz küldött jelentésében Ivánka arról tudósít, hogy nagyon sok, úgyszólván semmivel sem felszerelt rongyon, meleg ruhákkal, pokrócokkal sem rendelkező érkezik a táborba, és sok az olyan egyén „kikre csak az erőszak hat, mivel azok nem önként, hanem az erőszaknak engedve vállalták a szolgálatot”.¹⁰⁰

A Nógrád megyei önkéntesekre — valószínű Ivánka jelentésének az a része, mely a rossz felszerelésre utal — nem vonatkozott. A megyei választmány bár előírászerűen, vagyis egyenruhába nem tudta nemzetőreit öltöztetni, lehetőségekhez képest azonban felszerelte. A kivonuló nógrádi önkéntesek egy dolmányt, atillát, vagy ujjas mellényt, egy posztónadrágot, egy pár csizmát, egy rövid szűrt vagy köpenyt, vagy csuhát, két pár fehérneműt, egy nyakravalót, egy fűveget nemzetiszínű rózsával és fehér tollal, egy vászonzsákot a poggyász számára, egy bőrtarisznýt a töltény számára, kaptak a megyétől. Kaszákon, vasvillákon és fejszéken kívül még 300 különböző típusú lőfegyverük is volt. A megye tehát a lehetőségekhez mérten kielégítően, más megyékhez viszonyítva gondosabban szerelte fel első kivonuló zászlóalját.¹⁰¹

Jellasich támadása arra kényszerítette a magyar kormányt, hogy Ivánka szerint szinte minden alaposabb katonai kiképzés nélkül az országba törő ellenség visszaszorítására vezényelje. Szeptember 5-én a váci táborból, ahol ekkor még csak a Pest megyei két zászlóalj állomásozott, Ivánka arra kérte a hadügyminisztériumot, hogy engedjen neki három- négy hetet, hogy a fegyelmetelen, fegyvert sohasem látott tömegből katonákat neveljen. A veszélyes helyzet következtében azonban erre nem volt mód, és az újoncokat menetközben kellett honvédekévé nevelni.¹⁰²

Rendkívül nagy energiával, megtorló intézkedésektől sem visszariadva biztosította a katonai kiképzéshez elengedhetetlenül szükséges fegyelmet. Tán visszariasztó, de az akkori súlyos helyzetben mindenképpen indokolható lépés volt az első hadbíróági ítélet, melyet a váci táborban hoztak. Nem főbenjáró katonai bűn, hanem hazaárulás, nem az ellenség előli gyáva megfutamodásért kellett Paulich János nemzetőrnek — aki Vác városért állt be katonának — meghalnia, hanem azért, hogy elrettentő példaként szolgáljon mindazok számára, akik „nem a legelső, legfontosabb katonai erénynek tartják a szoros engedelmességet.”

E szerencsétlen nemzetőr azért került szeptember 8-án hadbíróság elé, mert a parancs ellenére mezítláb vonult ki, és nem engedelmeskedett, sőt erőszakoskodott az őt börtönbe szállítani akaró őrökkel. Ezért a hat közvitézből, négy káplárból, négy őrmesterből, négy hadnagyból és két főhadnagyból álló hadbíróság az egész tábor előtt halálra ítélte. Ivánka az ítéletet jóváhagyta, és azt a helyszínen, a tábor szemeláttára azonnal végrehajtották.¹⁰³

Bármennyire megdöbbenő és tán vitatható a fegyelem ily drasztikus eszközökkel történő fenntartása és megszilárdítása, — mely természetesen nem általánosítható — az adott esetben magyarázható, sőt szükséges volt. A fegyelem fenntartását azonban nemcsak Ivánka táborában, hanem minden honvédszászlóaljnál szigorúan megkövetelték. Tudjuk, hogy a nagy francia forradalom hadseregének példájára a mi honvédségünknel is működtek az úgynevezett zászlóalj becsületbíróságok is, melyek a parancsnokok tudta nélkül ítéleztek és végeztek azokkal, akik a zászlóalj becsületére harcközbéli magatartásukkal szégyent hoztak.

A váci tábor parancsnoka azonban nemcsak a fegyelmet tartotta fenn, hanem mindent megtett annak érdekében, hogy nemzetőreit ellássa, felszerelje. Állandó levelezésben állt a Nemzetőri Haditanáccsal, a megyékkel, az előbbtől ágyúkat, lőfegyvereket, éles töltést, kardot, az utóbbiaktól fehérneműt, bakancsot, köpenyt, takarót kért, követelt és kapott, melyet köszönőlevelei bizonyítanak.¹⁰⁴

A nógrádi nemzetőrök csak szeptember 13-án érkeztek meg Vácra, ahonnan ekkorra a Pest megyeiekből álló I. és II. zászlóalj már kiindult. A nógrádi önkéntes mozgó nemzetőröknek csupán a felszerelését egészítette ki Ivánka, és az egész zászlóaljat jó minőségű belga karabélyokkal szerelte fel. (A magukkal hozott kaszák, vasvillák, vadászpuskák visszakerültek a megyébe, hogy azokkal újabb nemzetőröket szereljenek fel.¹⁰⁵ Szeptember 19-én, a táborba érkezés után egy hétre már Lovasberényben összpontosították a Dunán inneni nemzetőröket, köztük a nógrádiakat is. A nógrádiak tehát azonnal követték az 1. és 2.-ik zászlóaljat, és Pest, Törökbálint, Tárnok, Vál, Lovasberény útvonalon szeptember 19-re Lovasberénybe érkeztek.

Kiképzésük, gyakorlásuk az ellenség elé való vonulásuk alatt történt meg. Ez annál is nagyobb katonai teljesítmény, mert a belga előtöltő puskák kezelése viszonylag sok gyakorlást igényelt. A pákozdai ütközet előtt a lovasberényi táborból Ivánka már azt jelentheti seregéről: „a sereg jóhangulatú... melyet a legjobb lélek lengi át... engedelmesség és jóakarát kevés kivételtől eltekintve... szorgalmasan tanulnak... a fegyelmet vaskezekkel tartom fenn... rövid idő múlva hathatós, harcképes alakulattá válnak”. Nagyon nehéz körülmények között történt meg a kiképzés. Ugyancsak Ivánka utal arra, hogy több mint 150 betege van, kiknek többsége az erőltetett menet következtében, egyrésze pedig a legszükségesebb ruhák hiánya miatt dőlt ki. Tíz nap múlva Pákozdnál

Ivánka katonái, köztük a nógrádiak beváltották parancsnokuk beléjük vetett bizalmát és bebizonyították, hogy katonákká váltak.¹⁰⁶

Szeptember 29-én, a honvédsereg születésnapján a Sukoró-pákozdi csatában a nógrádi önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj is résztvett. A sereg jobbszárnyán, három serezhadbeli zászlóalj mellett Ivánka önkéntesei, a két pesti zászlóalj és a nógrádi zászlóalj, borsodi, tolnai nemzetőrökkel együtt képezték azt az erőt, mely útját állta a Székesfehérvárról Pest felé előrenyomuló Jellasicznak, és megvédte ezzel a forradalom szívét, a fővárost.¹⁰⁷

A zászlóalj első hősi halottjai Simon István „közvéd” volt, aki 1848 szeptember 28-án a székesfehérvári tábori kórházban halt meg. A halotti bizonyítványa csak ennyit említ meg: „... a tábori mozgalmak között magánkívül fekvve az úton találtatott és a kórházba hozatott, több adatot kivenni belőle nem lehetett.” Ugyancsak a megye első hősi halottjai közé tartozik Kispál Mihály a „nógrádi önkéntes őrsereg 6. századának közvédje”, aki ugyancsak a székesfehérvári kórházban halt meg 1848. október 5-én. Századparancsnoka Paczolai Nárcisz volt.¹⁰⁸

A megye önkéntes mozgó nemzetőrei a későbbi önkéntes nógrádi honvéd zászlóalj katonái, a szabadságharc kezdetétől a világosi fegyverletételig résztvettek a küzdelemben. Pákozdi után üldözve Jellasicht, a határig nyomultak és október folyamán a párendorfi táborban táboroztak. A schwehádi csatában a Görgey Arthur ezredes vezette közép hadoszlop 18 zászlóaljának egyikét adták. A küzdelem során a hadoszlop volt az, mely a legtávolabbra nyomult előre, majd ez fedezte a magyar seregek visszavonulását. November közepén a már honvéd zászlóaljjá alakult nógrádi önkénteseket az északkelti határok, hágók védelmére rendelték. December közepétől január legelejéig a nógrádi zászlóalj biztosította a jablonkai szorost. Beniczky Lajos kormánybiztos Kossuth Lajoshoz küldött tudósításában elismerőleg szólt a zászlóalj első szerepléséről, amikor is a jablonka szorosba betörő császáriakat kiűzték.¹⁰⁹

Január 2-án Götz tábornok túlerőben levő seregei Budetinnél vereséget mértek a zászlóaljra, és így kénytelen volt a szoros védelmét feladni, és Liptó megyébe visszavonulni. Januárban a megfogyatkozott, lerongyolódott, téli ruhákkal nem rendelkező zászlóalj hihetetlenül nehéz körülmények között vonult vissza, szokatlanul zord időjárástól is sújtva. Alsó- és Felsőturcsek vidékére. Itt a január 13–15. közötti súlyos harcokban a zászlóaljat szétverték, a küzdelem során számosan elesetek és ágyúkat is vesztek. Január 15-én sikerült Beniczky visszavonuló seregeinek, köztük a nógrádi önkéntes honvédzászlóaljnak is egyesülni a Fel-dunai hadsereg visszavonuló alakulataival. A zászlóaljat az Aulich vezette hadosztályba osztották be.

Annak ellenére, hogy a nógrádi zászlóalj a majd egy hónapig tartó állandó harcok, nehéz terepen végrehajtott visszavonulás során teljesen kimerült, Görgey már január 18-án Körmöcbányáról Zsarnócára rendelte, ahol a Guyon Richárd vezette hátvéd hadosztály, Szélaknán állomásozó Sréter dandárának rendelték alá. A zászlóaljnak a január 19-i parancs szerint Garamszentkeresztre, január 20-án pedig Zsarnócára kellett menetelnie. Ezzel egyidőben le kellett hogy zárja a Kistapolcsány felé vezető utakat is. Január 20-án a Garamszentkeresztről Zsarnócára menetelő nógrádi zászlóalj szálláscsinálótól megtudta, hogy Zsarnócán erős ellenség van, és ezért visszavonult Garamszentkeresztre. A zászlóalj tehát a kiadott parancsot nem teljesítette. Valószínű, hogy a zászlóalj parancsnokát ez alkalommal állította Görgey haditörvényszék

elé. Másnap, január 21-én Görgey ismét utasította a zászlóaljat, hogy vonuljon előre és Nachtigál őrnagy parancsnoksága alá rendelte.

Nachtigált kötelezte a fővezér, hogy személyesen vezesse a nógrádi zászlóaljat, továbbá két század Sándor gyalogságot, két szakasz Miklós huszárt és két ágyút Zsarnóca ellen, és a helységet okvetlenül foglalja el. Abban az esetben, ha ez nem sikerülne, akkor úgy vonuljon vissza, hogy Lehotkát a nógrádi zászlóaljjal mindenképpen szállassa meg. E január 22-én kelt parancs értelmében támadta meg a nógrádi honvédzászlóalj Zsarnócát, és alakult ki Zsarnóca és Selmeczbánya között az az ütközetsorozat, melyben a zászlóalj ismételt súlyos veszteséget szenvedve szétveretett.

Az újjászervezett zászlóaljat január végén a Guyon hadosztályba sorolták, és február 5-én résztvett a híres branyiszközi áttörésben. A branyiszközi hágón keresztülvezető úton kiépített védelmi állásokban elhelyezkedő császári csapatokat Guyon a 33-ik, és a Besztercebányán szervezett két újonc honvédzászlóaljjával arban támadta meg, ugyanakkor a császáriak megkerülésére Cornides szabadcsapatát, az újházi vadászokat és a nógrádi zászlóaljat rendelte ki. A zászlóalj tehát egyike volt az ellenséget bekerítő erőnek, és így jelentős szerepet játszott abban a dicső fegyvertényben, mely a magyar hadsereg Tisza mögé való visszavonulásának útját nyitotta meg.¹¹⁰

A nógrádi zászlóalj a két hónapos téli hadjárat alatt hihetetlenül nehéz terepen, zord időjárási viszonyok között végrehajtott nagy menetteljesítmények, állandó harcok közepette nemcsak súlyos veszteséget szenvedett, de harcedzett, kiváló zászlóaljjá érett.

1849. február 26—27-i kápolnai csatában a zászlóalj Guyon hadosztályának kötelékébe tartozva, ténylegesen nem vett részt, csak mint tartalék vonult fel. A dicsőséges tavaszi hadjáratban a VII. hadtesthez tartozó Kossuth hadosztály, Pethő őrnagy vezette dandárában vett részt a hadjárat ütközeteiben, Hatvannál és Nagysallónál. A tavaszi előrenyomulás során a megye déli részén, majd a Váv—Ipolyság közötti útvonalon vonult a zászlóalj.

A zászlóalj harcaira a nyári hadjárat során került sor. Június 26-án és július 2-án Győrnél és Komárom előtt, Ácsnál próbálták végső erőmegfeszítéssel visszaszorítani az előrenyomuló osztrák erők. Júliusban a magyar főerőkkel együtt részese volt a nagy visszavonulásnak, mely a világosi mezőn, a fegyverletétellel ért véget. A nógrádi önkéntes honvédzászlóalj — Pákozdtól Világosig — becsülettel állt helyt. A megye fiaiból a szabadságért, a haladásért életüket is áldozni tudó hősök születtek.

Toborzás a honvédseregbe 1848 őszén

Az önkéntes mozgó nemzetőrség kiállításával párhuzamosan indult meg a megyére kivetett további honvédujoncok mozgósítása. Augusztus 29-én közölte Szemere Bertalan belügyminiszter a megyével a magyar hadseregről szóló törvényt, és elrendelte, hogy az összeírást hét nap alatt végezzék el. Nógrád megye 3030 újoncot volt köteles 1848-ban kiállítani (125 lelkenként két fiatalt) a 19-től 22 éves korosztályból. A megadott számból levonásba került a szeptember elején már kiindított 1200 önkéntes mozgó nemzetőr.

A rendelet értelmében a szeptember 2-i választmányi ülésen a megyét körzetekre osztották, s minden körzetbe a főszolgabíró, vagy szolgabíró mellé két megyei választmányi tagot, és egy orvost rendelték ki az újonc kiállítás végrehajtására. Az első lépés a 19—22 éves hadkötelesek községenkénti összeírása

volt. A községben tartózkodó, e kórosztályhoz tartozó fiatalokat össze kellett írni, nemcsak a községbelieket, hanem a más községből ott tartózkodókat, alkalmasakat, alkalmatlanokat a rendelet értelmében felmentendőket, stb. A megyei összeírások szeptember 5-én vették kezdetüket.¹¹⁴

Gazdag megyei anyagunkból rekonstruálni lehet nemcsak a szeptember eleji összeírások eredményét, hanem azt a légkört is, melyben az összeírások folytak. A megye lakossága akkor még nem értette meg, hogy a haza tényleg veszélyben van. A honvédjoncok kiállítását ugyanazzal a közömbösséggel fogadták, mint az önkéntes mozgó nemzetőrökét. A éles társadalmi ellentétek, a jobbágykérdés megoldatlansága szeptember elején is komolyan nehezítette a megye népének fegyverbehívást. Az összeíráról szóló jelentésekben lelkesedés helyett rejtőzködről és meg nem jelentekről olvashatunk. A jobbágyfelszabadítás problémái, és a honvédelem kérdése közötti szoros összefüggés bizonyítéka az, hogy ugyanott mutatható ki a mozgósítással szemben legnagyobb ellenállás, ahol a legtöbb probléma adódott a majorsági irtványföldek, közös legelők, erdők kérdésében.

Egyes területeken meglehetősen nehéz volt a honvédjoncok névsorának összeírása is. Kutasó helységében például szeptember 6-án kilenc összeírt sorkötelesből rejtőzködő, meg nem vizsgálható nyolc volt; Csitár 15 sorköteleseiből rejtőzködő volt 9; Erdőtarcán a 24 összeírtból rejtőzködő, meg nem jelenő 15. Más községekben az tapasztalható, hogy betegsége s más okokra hivatkozva akarták magukat az összeírás alól kivonni. Erdőkürtön 14 összeírtból például 3 ötláb alattinak, 1 hideglelősnek, 1 családtagnak és „belsőszakadásúnak”, 1 huszonnégyévesnek vallotta magát. Vanyarcon 43 összeírtból nem jelent meg 6; 7 ötláb alattinak, 9 hideglelősnek, „rosszmellűnek”, gyenge testalkatúnak, görbelábúnak, 1 huszonhárom évesnek vallotta magát, összesen 24 összeírt akarja magát kihúzni a sor alól. Kállón 48 összeírtból rejtőzködött, meg nem jelent 18, 15 ötláb alatti, 2 „belsőszakadású”. Dengelegen 22 összeírtból nem jelent meg 7, családfenntartónak 3, ötláb alattinak 4, hideglelősnek 1 jelentette magát. Bágyon 15 összeírtból 7 rejtőzködött, 3 nem tartózkodott otthon, 1 ötláb alatti, 1-nek a lába volt sebes.¹¹⁵

Az elszorító lista arra is bizonyíték, hogy a gazdagabbak nem egy esetben az orvosok felé is megtalálták az utat, mert a gyenge testalkatúnak, a görbelábúnak, a rosszmellűnek, a belsőszakadásúnak, a hideglelősnek szinte kizárólag a teljes jobbágyfiak közül kerültek ki.

Szeptember eleje más okból sem kedvezett. A megye északi, szegényebb vidékeinek lakói ekkor még az Alföldön csépeltek. Hogy ez nem csekély problémát jelentett, a következő számok bizonyítják. Budalehotán 47 összeírtból 34 tartózkodott csak otthon, Gács városában 33 összeírtból 20; Lónyabányán 32-ből 24. Egy másik jelentés szerint Kékkő mezővárosban az összeírt 41 újoncból 16 az Alföldön csévelt, Nagykürtösön 26 összeírtból 8, Felsőesztergályon 32 összeírtból 22, Aalsőesztergályon 17 összeírtból 12, Szentpéteren 11 összeírtból 9, Zselenán 6 összeírtból 6, Szelcen 9 összeírtból 9 csévelt az Alföldön és kereste a család számára az egész évi kenyeret.¹¹⁶

Természetesen jobb körzetek is adódtak. Az ipolyi kerületben, ahol Zmeskál Sándor írta össze a fiatalokat, 200 összeírtból mindössze 16-ot találtak testileg alkalmatlannak, és 8-at mutattak ki családfenntartóként. Hasonló volt ehhez a füleki járás, ahol szinte mindenki otthon tartózkodott, elszórtan akadt egy-két rejtőzködő.¹¹⁷

Az összeírások után szeptember 14-vel megkezdődött a toborzás. A toborzásra engedélyezett 6 nap eltelté után pedig a sorshúzás. A sorshúzás alkal-

mával az összeírt újoncok közül a jelenlévők sajátkezükkel húzták ki számai-kat. Ha az újonc nem volt jelen, a tisztviseelő volt köteles helyette számot húzni. A 48-as törvények a helyettes fogadását erkölcselennek tartották és tiltották, Nógrádban azonban a helyettes fogadása, a régi gyakorlat szinte általánosnak mondható 1848-ban is.

A helyettesek fogadása nemcsak arra nyújtott lehetőséget, hogy egyesek pénzszerzésére használják fel az újoncozást, hanem számos visszaélésre is lehetőség nyílt. Kelemen János szakalli polgár például azzal a panasszal járult a vármegyéhez, hogy midőn Szakall helységbe részéről sorshúzás útján fia lett volna kiállítandó, érezve „munkárai tehetetlenségemet” helyébe Sipos Károly becskei birtokos polgárt fogadta meg. Azonnal kifizetett neki 200 váltó forintot, de miután az előállított fiú később Becske helységéért, mint sorshúzott besoroztatott, fia helyébe kénytelen volt 300 váltó forintért ismét mást fogadni. Sipos Károly azonban a 200 váltó forintból 50-nél többet nem fizetett vissza. A megkárosult a vármegyét kéri, hogy Sipos Károly ingatlanát 150 forint erejéig vegye zár alá. A megye intézkedett is, és a követelés biztosításául a birtokot zár alá vették.¹¹⁵

Nagyon sok olyan eset adódott, hogy egy szegény szolga, vagy szegénylegény kihasználva a gazdagok ijedelmét, több gazda fia, vagy több falu helyett is beállt katonának és így a helyettesítést pénzszerzésre használta fel. A dengelegi Mlinárik Pál maga helyett 200 váltó forintért Bunknó István állította ki, aki a fogadó pénz felvéve be is vonult, időközben azonban kiderült róla, hogy Szirák városáért is beállt volna katonának.¹¹⁶ Mészáros Bertalan tereskei jobbágy fia rögtön elfogadta maga helyett Berecz Istvánt, aki azonban már a horpácsiakért is beállt. Így tehát Berecz Horpácsért is, Mészárosért is vállalta a katonaságot, illetve felvette az ezért járó helyettesítési pénzt. A kárvallott Mészárosnak fia helyett új katonáról kellett gondoskodnia.¹¹⁷ Olyan eset is előadódott, hogy a pénzért katonának álló fiatalok nemcsak Nógrád megyében, hanem más megyében is eladták magukat. Ilyenkor megindult a megyék közötti levelezés és kérték egymástól vissza az újoncot. Az esetek többségében az a megye győzött, ebben a levelezési harcban, ahonnan az újonc ténylegesen bevonult.¹¹⁸ A honvédújoncok kiállítása során — legalábbis kezdetben — ugyanolyan sok huza-vonával, visszaéléssel, embervásárlással találkozunk, mint az önkéntes nemzetőri toborzás során.

A megyei újoncok kiállításában döntő fordulatot jelentett Jellasich betörése az országba. A szeptember 21-én végrehajtott felmérés szerint az újonckiállítás még rendkívül vontatottan haladt, a toborzás szinte semmi eredménnyel nem járt. A kékői járásban például a helyzet szinte ugyanaz volt, mint szeptember elején. Húsz nap alatt alig pár embert tudtak kiállítani. A járás lakosainak a száma 57.616 fő volt, a kiállítandó újoncok száma 944, ebből szeptember 21-éig mindössze a váci táborba szeptember elején elvonult 346 önkéntes nemzetőrt állítottak ki. Nagyjából hasonló volt a helyzet a többi járásban is.¹¹⁹

Szeptember 18-á mozdult meg a megye vezetősége igazán, és kezdte meg a felvilágosító munkát. Madách Pál megyei első aljegyző aláírásával körlevélben fordultak az egyházak espereseihez és felkérték őket, hogy a papok a szószékről hirdessék ki és magyarázzák meg a népnek a haza jelenlegi veszélyes helyzetét. Igyekezzenek eloszlatni azokat a ferde nézeteket, amelyet a bujtogatók, a hazaárulók, az elvakultak a nép között terjesztenek.¹²⁰

A nép felvilágosítását azonban nem bízták egyedül az egyházra. A megye a maga teljes apparátusát is mozgósította és komolyan hozzálátott, hogy a haza

súlyos helyzetéről és a honvédelem megszervezésének fontosságáról a megye lakosságát tájékoztassa. Madách Pál aláírásával jelent meg az a megyei végzés is, amely elrendelte, hogy a kékkői járásban négy helyen: Vadkerten, Nőtincsen, Bodonyban, Nagykürtösön; a losonci járásban szintén négy helyen: Podrecsányban, Vilkén, Szennán és Abelován; a szécsényi járásban hat helyen: Surányban, Ecsegen, Karancsságon, Becskén, Bágyonon, Sóshartyánban; a füleki járásban négy helyen: Salgó-Tarjánban, Bolykon, Bárnán és Poltáron népgyűléseket tartsanak.¹²¹

E gyűléseken a helységek bírái és jegyzői mellett, minden faluból legalább ketten megjelenni tartoztak a volt jobbágyokból és zsellérekből. A kerületi tisztviselő, legtöbbször a szolgabíró, illetve a megyei esküdt, a lelkéssel együtt magyarázta meg a haza állapotát, Jellasichek fellépésének körülményeit, és az ellenséges támadás kivédésére szükségessé vált lépéseket. A megye népének mozgósítása során mindenképpen fontos állomásként kell számontartani e népgyűléseket. Első ízben került sor arra, hogy a megye vezetői a néppel úgy érintkeznek, mint a közös falu fiai, sorsának vállalói, akik a helyzetet őszintén ismertetve próbálják mindnyájuk felelősségérzetét felkelteni.

Szeptember 26-a (Jellasichek seregeinek Pest felé való közeledése) még határozottabb fellépést eredményezett. Rendelet jelent meg, mely arra utasította a főszolgabírókat, hogy szeptember 28-i népgyűlések után a nép válassza meg vezetőit és induljon útnak három napi élelemmel Pestre Pest városának védelmére.¹²²

Bár e rendelkezés nem nélkülözte a túlzó forradalmi buzgóságot, magán viselte annak bélyegét, hogy Nógrád megyében is az a hangulat alakult ki, amely Kossuth alföldi toborzása alkalmával oly elemi erővel nyilvánult meg. Szeptember nemcsak Pesten jelentett fordulatot, hanem Nógrád megyében is. A szeptember 14-i miniszteri rendelet (a szőlődézsma eltörléséről), kedvező fogadtatásra talált a szőlőtermelő községekben, és a forradalom továbbfejlesztésének reményét vetette fel általában. Jellasichek betörése, az Országos Honvédelmi Bizottmánynak a betörés elhárítására tett intézkedései kedvező légkört teremtettek a honvédelem megszervezésére.

Szeptember 21-én, mint azt az előzőekben már jeleztük, szinte semmi eredményre nem vezetett a toborzási munka. Lányi hadfogadási biztos balassagyarmati irodáján hiába helyezték el még az új nemzeti címet is, szeptember 28-ig egyetlen újoncot sem sikerült felvenni. Jellasichek betörésének, valamint az Országos Honvédelmi Bizottmánynak ezt követő intézkedéseinek hatására a jobbágyok és zsellérek feledve sérelmeiket, tömegesen keltek fel a veszélyeztetett haza védelmére.¹²³

Rendelkezésünkre áll a balassagyarmati hadfogadó bizottság részletes heti jelentése, amelynek alapján nyomon követhető az előbbieken említett folyamat.

Sorozás napja:	Szept.	23	24	25	26	27	28	29	30 = 8 nap alatt
Besorozott újoncok száma:		—	—	—	—	—	20	30	70 = össz.: 120
	Október	1	2	3	4	5	6	7	= 7 nap alatt ¹²⁴
Besorozott újoncok sz.:		20	80	70	80	80	100	120	= össz.: 550
	Október	8	9	10	11	12	13	14	= 7 nap alatt
Besorozott újoncok sz.:		50	120	99	51	60	30	50	= össz.: 460
	Október	15	16	17	18	19	20	21	= 7 nap alatt
Besorozott újoncok sz.:		20	50	50	90	90	70	50	= össz.: 420

Szeptember 28-ával indult meg tehát a tényleges felvétel, és október 21-ig szinte egyenletes ütemben folyt, melynek eredményeképpen 1550 újoncot soroztak be alig egy hónap alatt. A felavatott újoncokat szinte azonnal beöltöztették, és a zászlóaljokhoz irányították. Október 7-ig 590; október 14-ig 1130 és október 21-ig pedig 1508 nógrádi fiatal indult el a zászlóaljhoz. Október 24-én Horváth Elek alispán azt jelenthette a Nemzetőri Haditanácsnak, hogy a megyére kivetett 3030 újoncot 300 híjával sikerült kiállítani.

A szeptemberi, októberi újoncozás során nemcsak a rendelet által előírt első újoncjutalék részleget állították ki, hanem szinte az 1848-as évre eső egész hányadot. Ez a „buzgóság” a Haditanácsot is nehéz helyzetbe hozta. Október 10-én azt kénytelen írni a megyének, hogy „bármilyen dicséretes is az újoncok kiállítása során tanúsított erélyes fellépése, de mivel most rögtön annyi embert sem kellően ruházni, sem felszerelni képesek nem vagyunk, felkérjük a tisztelt megyét a még hátralévő újoncoknak továbbításával a későbbi felszólításig felhagyni”.¹²⁵ Nógrád megye azonban ezt nem vette figyelembe, hanem októberben továbbra is folyamatosan indította újoncait. Még október 22-én is elindítottak 300 fiatalt. Utólag közölték ezt a Nemzetőri Haditanáccsal és kérték, hogy mivel a rendelet hozzájuk későn érkezett, fogadja azokat.

Ebben a sietségben más okot is kell keresnünk, mint a buzgalmat. A katonák kiállítása a megváltozott helyzetben sem volt egyszerű feladat. A megye vezetői részben igyekeztek kihasználni azt a lélektani helyzetet, melyet a szeptembervégi események előidéztek. Nem voltak ugyanis meggyőződve arról, mint arra az alispáni levél is utal, hogy egy toborzás, újoncozás hasonló sikerhez vezet. Horváth Elek a Nemzetőri Haditanácsnak küldött levelében azzal is indokolta a létszámfeletti 300 újonc gyors beöltöztetésének szükségességét, hogy „még egyszer nehezen lesznek bevonultathatók”, ha azokat szabadságolják.¹²⁶ Ehhez hasonló aggodalmak azonban nemcsak Nógrád megye, hanem a környező megyék anyagában is olvashatók. A szeptember—októberi újonckiállítás — bár semmiképpen nem önkéntes — de mégis célját, a megye a reá kivetett újoncjutalékot szinte egészében a zászlók alá állította. Novemberben és decemberben nagyobb arányú mozgósítás már nem történt a megyében. December végi kimutatás szerint 65, a hadügyminisztérium kimutatása szerint 170 fős hiány mutatkozott. Ezt később 1849 májusában teljesítette a megye.¹²⁷

Az októberi mozgósítás során nem találkozunk tömegesen azokkal a negatív jelenségekkel, melyek a júliusi—augusztusi hadbahívást kísérték. A falvak népének olyan ellenállásáról, mint például a romhányi volt, nem tudunk. Kevesebb a panaszlevél, melyben tiltakoznak a besorozás ellen, vagy felmentést kérnének. Előfordultak ugyan még egyes szökések, de tömeges szökésről csak a iosonci kerület északi vidékén sorshúzott újoncok esetében tudunk. (Ezek közül 29 szökött meg.) Helyi jelenségként fogható fel az olyan eset is, mint Jancsó Miklósé, aki éles késsel állt ellent a besorozásnak.¹²⁸

A megyei vezetés erélyesebb lett és minden esetben felelősségrevonást alkalmazott. Jancsó esetében például a Nemzetőri Haditanács a megye kérésére intézkedett is, és felhívta az újoncra a hadsereg figyelmét.

Nógrád megye honvéd- toborzását a Közlöny december végén így összegezte: „Nógrád újoncait a leghamarább állította ki, válogatott erős legényekből, kik az országnak nem lesznek terhére. A nép nagyobb készséggel adta újoncait, mint valaha, zúgolódás nélkül indult el az őrsereg ... a jó hazafi sírt örömeiben látván minő jó a nép ily elhanyagolt állapotában is, minő leend, ha emberi

nevelést fog kapni." A feltárt negatív jelenségek ellenére egyet kell értenünk a Közlöny cikkével.

A szeptember—októberi újoncozások alkalmával is a legszegényebbek indultak el a honvédseregbe. A hivatalos lap az ország nyilvánossága előtt is megrotta ezért a „nógrádi tehetősebbeket, a nógrádi intelligenciát". Ugyanabban a cikkben, mely a nép áldozatvállalását elismeri, így marasztalja el az értelmiséget: „De igen van panaszom, keserű panaszom az intelligencia ellen... a nógrádi zászlóalj tisztjeit, altisztjeit kivéve merő proletariátusból áll."¹²⁰

A nógrádi honvédek társadalmi összetételére vonatkozóan nemcsak az egykorú összeírásokból, hanem az 1850-ben bekövetkező megtorlás alkalmával készített községi bizonyítványokból is képet alkothatunk. Mind a kettőnek tanúsága szerint a nógrádi honvédek a megye legszegényebbjeiből kerültek ki. Gerény 14 honvédjéből például 5 jobbágy, 1 zsellér, 5 szolga, 1 juhász, 2 cigány; Kálnó 17 honvédjéből 8 szolga, 5 idegen falusi szolga, 3 élt csak a maga hajlékában.¹³⁰

A Nógrád megyei Honvéd Egyesületben a múlt század végén nyilvántartott, a szabadságharc után négy évtizeddel még élő honvédek osztály-összetétele is hasonló képet mutat. A 119 még élő közlegényből 29 napszámos, 25 zsellér, 16 földműves, 16 iparos, 14 szolga, 5 házaló kiskereskedő, 7 tanító, jegyző, kistisztviselő volt. A közlegények közül földbirtokos mindössze 2, vármegyei főjegyző 1 található. A 32 még élő tizedesből 4 volt napszámos, 2 szolga, 1 zsellér, 1 földműves, 6 iparos, 9 tanító, jegyző, kistisztviselő, 5 magánzó, 2 kereskedő és 2 magas állású tisztviselő, tényleges tiszt. Ezek a XIV. századvégi foglalkozási adatok bizonyítéku szolgálnak arra is, hogy a szabadságharc után a kiegyezés, a dualizmus időszakában különösebb megbecsülést nem élveztek a volt honvédek, maradtak szolgák, cselédek, napszámosok. Az előbbieken említett arány csak a tiszteknél változott, 15 főhadnagyból 6 volt magánzó, 7 kistisztviselő, 1 vezető tisztviselő, 1 földbirtokos, a 11 századosból 3 tisztviselő, 3 magánzó, 3 földbirtokos, 2 nyugalmazott tiszt.¹³¹

Az egykori, és a félévszázad múlva élő volt honvédek foglalkozási statisztikája alapján egyértelműen megállapítható, hogy a nógrádi honvédek háromnegyedrészre teljesen nincstelen, agrárproletár volt, akik mellett létszámukhoz képest nagyon kiemelkedő számban szerepeltek az iparoslegények. Más megyékhez viszonyítva is kevés volt a telkes jobbágyok, a későbbi földművesek aránya. Számarányukhoz képest kiemelhető a kistisztviselők részvétele. A nógrádi honvédek mintegy 4 százaléka került ki közülük, ebből az arányszámból azonban a nógrádiak esetében sem lehet azt a végkövetkeztetést levonni, mint azt nagyon sok esetben megtették, hogy a honvédzászlóalj 1848—49-ben zömmel diákokból, értelmiségiekből toborzódtak. Az első tíz toborzott honvédzászlóalj esetében tagadhatatlanul nagyobb volt az értelmiségiek aránya az előbb említett százaléknál, de a később szervezettekre vonatkozóan ez a megállapítás nem helytálló sem Nógrádban, sem országosan. Nógrád megye esetében az értelmiségiek hiányára mutat az a hadügyminiszteri kérelem, mely arra kérte a megyét, hogy a már harcban álló Nógrádi Önkéntes Honvédzászlóalj számára 8—10 értelmesebb altisztnek alkalmas ifjút irányítson a zászlóaljhoz.¹³²

Az októberben bevonult nógrádi honvédek (a Komárom, Esztergom és Hont megyeiekkel együtt) a Komárom várában, Janik János őrnagy parancsnoksága alatt megalakult 18-ik honvédzászlóaljhoz kerültek. A zászlóaljnak a felét nógrádiak alkották (550 fő). A tömegesen bevonuló fölös újoncokból e zászlóaljból alakították meg még októberben a 37. zászlóaljat, Majthényi Kálmán őrnagy

parancsnoksága alatt. Novemberben a 18-ik zászlóaljhoz bevonult szám fölötti újoncokból még két zászlóaljat — az 54. zászlóaljat (parancsnoka Gróf Buttler Sándor őrnagy), és a 57. zászlóaljat (parancsnoka Janik Rezső őrnagy), hoztak létre. A megyei honvédek jelentős hányada az 1848—49. évi függetlenségi harcot e négy zászlóalj kötelékében harcolta végig. Adott azonban újoncokat a megye a 32. seregred 3. zászlóalja feltöltéséhez, és január elején a Vácon keresztül visszavonuló Fel-dunai magyar hadsereg megritkult zászlóaljainak pótlására. A Nógrád megyei Múzeumi Szervezet birtokában van a 33. honvéd-zászlóalj 6. századának pecsétje, valószínű, hogy ezt a zászlóalj valamelyik nógrádi tagja hozta haza és őrizte meg.¹³³

A 18., a 37. és a 57. zászlóaljnak Komárom vára védőőrségéhez tartoztak. 1848 december közepétől 1849. április 22-ig, a vár felmentéséig védtek ezt a jelentős katonai erősséget a császári csapatokkal szemben. Az előnyomult ellenség hátában nemcsak jelentős katonai erőket kötöttek le, hanem veszélyeztették annak utánpótlási útvonalatát is. A császári hadsereg megkísérelte a védőőrségen, illetve a tisztikaron belül az árulás megszervezését, majd ennek sikeretelensége után a vár katonai erővel történő bevételét. A komáromi védőőrség azonban hűségesen kitartott a Honvédelmi Bizottmány mellett mindaddig, míg a győzelmesen előrenyomuló magyar erők fel nem szabadították.

A részben nógrádiakból álló 18. és 57. zászlóaljak 1849. július 16-tól 20-ig, a Vág menti csaták időszakában a csallóközi védőállásokat tartották, július 2-án az ácsi, komáromi csaták idején pedig a monostori sáncok előterét védelmezték. A július közepi visszavonulás után a VIII. hadtesthez tartozó komáromi őrség visszamaradt a várban, és azt egész októberig megtartotta.

A 54. zászlóalj 1848-ban résztvett a magyar hadsereg visszavonulásában. 1849 tavaszán az Auchlich tábornok vezette II. hadtest kötelékébe tartozott és így vett részt a tavaszi hadjárat ütközeteiben Tápióbicskénél, Isaszegnél. Egyike volt a Pest ellen felvonuló magyar erőknek, résztvett Budavár ostromában, majd a hadtesttel együtt ez a zászlóalj is a Vág vonalra vonult. 1849. június 16. és 20-a között a Pered-Zsigárdi harcokban állományának mintegy negyedét elvesztette. A magyar főerőknek Komáromból történő visszavonulása után a rendkívül megfogyatkozott zászlóaljat a vár őrségéhez csatolták és azzal együtt tette le a fegyvert.

A nógrádi honvédek zömét magábafooglaló négy zászlóalj tehát Komáromban fejezte be a szabadságharcot. Haynau rémuralma időszakában a volt honvédeket a császári hadseregbe sorozták. Ezek közül kivételt csak a komáromi elbocsátó papírral rendelkezők képeztek. A megyefőnöki iratok közt található 1849—50-es évekből származó községi jelentések nagyon sok esetben jelzik, hogy az illető volt honvéd a komáromi őrséghez tartozott, és így mentesítő papírral bírt. Arra vonatkozóan azonban sajnos nincs adatunk, hogy a közhonvédeknek kiadott mentesítő papírok tényleg léteztek-e, vagy csak szóbeli bemondás alapján jelentették a jegyzők. 1850-ben a császári hatóságok a komáromi volt honvédeket éppúgy a császári hadseregbe sorozták, mint az egyéb honvédzászlóaljakban szolgáltakat, akár volt mentesítő papírjuk, akár nem.¹³⁴

A honvédzászlóaljakba lépett, a honvéd egyenruhát magukra öltő nógrádi zsellérek, szolgák, szegények, az előbbieken vázolt küzdelmes úton váltak katonákká, és hajtották végre azokat a fényes haditetteket, melyek a magyar hadtörténet legszebb lapjait alkotják.

A nógrádiak között is voltak olyanok, akiket a hadbíróság ítél el. Tudunk katonaszökevényekről, a nagy visszavonulások során csapattestüktől leszakado-

zokról, meghuzódókról. A honvédszászlóaljak egészéről és ezen belül a nógrádi honvédekről is, csak az elismerés hangján lehet megemlékezni. Hihetetlen nehéz körülmények között, nagyon sokszor a legszükségesebbeket nélkülözve teljesítették a haza védelmében vállalt kötelességüket. A szabadságharc utáni községi jelentések tanúskodnak amellet, hogy szinte minden falu meghozta a maga áldozatát.

A Nógrádi Nemzetőrség tevékenysége 1848—49-ben

1848 szeptember közepére a megyei nemzetőrség keretei is kialakultak. A nemzetőri összeírást már márciusban elkezdték és szinte egész nyáron át folytatták, de csak szeptember közepére jutottak el oda, hogy a nemzetőrséghez tartozókat végre sikerült összeírni, zászlóaljakba, századokba osztani. 1848 szeptember közepén a megyében 20 nemzetőr század volt, a losonci járásban 4 század, a fülekiben szintén 4, a szécsényi járásban 6 század és végül a kékkői járásban szintén 6 század. Az összeírt nemzetőrök összes létszáma 7693 volt szeptember közepén. Ebből a losonci járásra esett 1365 fő, a fülekre 1607 fő, a szécsényire 2152 fő és a kékkőire 2569 fő. A megyei nemzetőrséget négy zászlóaljra tagolták, a zászlóaljak központja a járási székhellyel volt azonos. A századok, melyeknek létszáma 300—400 fő között mozgott, a járáson belül, területi elhelyezkedés szerint szerveződtek.¹³⁵

A nógrádi nemzetőrök az esküt szeptember közepén tették le. Az eskütétel során egy-két helyen ismét zajosabb megnyilvánulásokra, ellenszegülésekre került sor. A Karancsságon megtartott eskütételen például Takács István négy ökrös, négy lovas, karancskeszi lakos az egész falu szószólójaként jelentette ki az összegyűlt, mintegy 800 ember előtt, hogy „ő és az ő keszi népe a hideg vasfazékhoz nem esküszik mindaddig, míg neki nem lesz tudomása arról, hogy ezen esküvést a Király akarja-e. Én pedig azért beszélek most, így, mert a király nem akarja, ez az urak koholmánya.”¹³⁶ A gyűlés után elrendelt vizsgálat során kősa hírekre hivatkozva próbálták a lázítók magukról a gyanút elhárítani. A zavaros vallomások ellenére nyilvánvaló, hogy tudatos aknamunka folyt a falvakban. A jobbágyság tudatlanságát kihasználva, a királyt és az országot igyekeztek szembeállítani, a királyra való hivatkozással az országgyűlés rendeletei iránt kétséget szítani. Jellemzően a nagy gazdák váltak a falu szószólóivá. Azok az egészsztes jobbágyságok, akik a legtöbbet kaptak áprilisban, akik fiaik helyett a nógrádi szegényeket küldték katonának. A nemzetőrséget szélesebb alapokon szervezték, a gazdagok attól féltek, hogy a katonai szolgálat alól nem húzhatják ki magukat, és ezzel magyarázható aktivizálódásuk.

Az esküt letett nemzetőrök a saját maguk által választott tisztikar irányítása mellett század, illetve körzetenként gyakoroltak. A fegyvergyakorlat kaszával villával történt. *Freyburg* Lajos a nógrádi nemzetőrség őrnagya még használati útmutatókat és gyakorlati szabályzatokat is kidolgozott a kiképzés sikere érdekében. A nemzetőrség megyei tisztikarában *Freyburg* mellett *Draskóczy* a Nemzetőri Haditanácsnál, midőn újra történő alkalmazását kérte, mint nemzetőri tiszt, arra hivatkozott, hogy azért szeretne a nemzetőrséghez kerülni, mivel a tényleges hadseregben (a honvédseregben) esküjéhez ragaszkodva nem vehet részt, és nem harcolhat a császári csapatokkal szemben. Bizonyára gróf *Forgách* Sándor, a későbbi császári biztos is azért lépett a nógrádi nemzetőrség tisztikorába, mivel ő sem akart a császáriak ellen harcolni. E két példa is bizonyíték

arra, hogy a nemzetőrségi tisztek egyrészének megbízhatósága, vagy legalábbis elszántsága kifogás alá esett.¹³⁷

A Nógrád megyei nemzetőrség tényleges katonai akciókban, hadicselekményekben nem vett részt. 1848 október végén gróf Ráday Gedeon főispán, a honvédelmi miniszter rendelete alapján a megyei nemzetőrséget Trencsén megyébe rendelte ki, hogy az oda betört, Simmunics-féle támadóerők visszaverésében segédkezzék. A megyei választmány úgy határozott, hogy Freyburg Lajos őrnagy vezetése alatt 3000 nemzetőrt küld Lipótvárra. Felszólították a megye nemzetőreit — hivatkozva a polgárok hazafiságára, egyben a kényszerítő eszközök alkalmazását is kilátásba helyezve, — hogy november 2-ig Balassagyarmaton gyülekezzenek. Rendelkeztek a fegyverekre vonatkozóan is oly módon, hogy minden nemzetőr olyan fegyverrel induljon táborba, amelyet szerezni tud. A felsorolásban a puska, kard, pisztoly mellett szerepelt a vasvilla, cséphadaró és a kasza is. A községeket utasították, hogy a nemzetőröket a gyülekező helyre szállítsák.¹³⁸

Az intézkedés nem érte el a kívánt eredményt. Erre mutat az, hogy gróf Ráday Gedeon főispán november 2-án újabb felhívással fordult a helységekhez, felszólítva őket, hogy legkésőbb november 5-ig minden község a maga nemzetőreit kiegyenesítetten kaszákkal, vasvillákkal, de ha lehet vadászfegyverekkel felszerelve, szekereken Balassagyarmatra szállítsa. A rendelkezés külön kiemelte, hogy egyetlen egy helység se maradjon későbbre. A tisztviselőket pedig megfenyegette, hogy az eredmény nélküli munkát szigorúan meg fogják büntetni.

A rendelkezést végrehajtó tisztviselőknek azonban nem volt könnyű dolguk. A késelem is arra mutat, hogy az alábbiakban ismertetendő Varbó községi eset több helyne is előfordulhatott a megyében. A varbói bíró házában tartott gyűlésen Marton István, egészszelkes gazda így adott hangot a falu nemzetőrei véleményének: „Ha a pap, káplán, mester, földesurak, urasági tisztek mennek mi is elmegyünk, de addig nem. Mert kimondta Huszár Károly (a járási törvényszék elnöke volt — Sz. B.), hogy mindnyájának kell menni — de jól tudom én, hogy Horváth Ede viceispán is csak kísértőbe megy a csuhás emberekkel vakistásképpen s őket átaladja, — hazaszökik az urakkal. Nincs ott egy úr sem, magok is az urak mellett vannak, s V. Ferdinánd ellen akarnak hajtani bennünket.” A továbbiakban előadta azokat a rémhíreket, hogy Kossuth már el is szökött, de az urak mindenkit katonának hajtának, csak a „pap, mester, gazdatisztek, bírók mint kerülhetetlenül szükségesek idehaza, s ezeket a törvény sem kötelezi... Az urak csak akkor mennek, midőn a csuhás embereket mind levágatják, a robotot visszaállítják — hát az irtásföldektől mért kérik most is a dézsmát? innen is kitetszik, hogy az urak el akarják nyomni a szabadságot és az előbbi akarják visszahozni... Látják, atyafiak, mikor a katonákat Vácra vitték az urak mind visszaszöktek a kocsikon, csakhogy a sok szegénylegényt kézbeadhatták. Ilyenekből lesz a sok belső háború.”¹³⁹

A varbói nemzetőri toborzás során tehát újra felszínre kerültek szinte mindazok a problémák melyek a jobbágyok és nemesek között 1848-ban tapasztalhatóak voltak. Az urakkal szembeni bizalmatlanság a jobbágyfelszabadítás befejezetlenségéből adódó ellentétek mellett a tudatlanságból, a tudatosan terjesztett rémhírekből származó meg nem értés mellett ismételt találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az áldozatvállalás ellen éppen azok hangoskodtak legjobban, akik (mint pl. az egész telkesek) nemcsak jogokat, hanem ténylegesen földet is kaptak az áprilisi törvények végrehajtása során.

A nógrádi nemzetőrsereg az előbbieken ismertetett varbói lázongás ellenére november elején kivonult. Nem tudjuk, hogy ténylegesen 3000 nemzetőr, vagy csak egy osztály — mint azt Freyburg Lajos visszaemlékezéseiben közli — indult el Lipótvárra, Balogh százados vezénylete alatt. A megye nemzetőrei katonai akcióban nem vettek részt, mindössze pár napig voltak távol és visszaküldték őket a megyébe. A visszaküldés oka nyilvánvalóan az volt, hogy Simunics betörését időközben visszaverték.

A megyei nemzetőrség az 1849 januárjában bekövetkezett osztrák katonai megszállás után sem oszlott fel. Freyburg Lajos a nemzetőrség parancsnoka továbbra is a megyében maradt. A községekben tartózkodó nemzetőrökkel a császári katonai megszállás ellenére is valamilyen szervezett kapcsolatot kellett tartania. Erre utal Freyburg visszaemlékezésének az a kitétele, mely a megyei nemzetőrség két osztályának mozgósításáról szól. Freyburg visszamelekezése szerint 1849 március elején „azt a hivatalos értesítést vette Neograd Visoczktyól, miképp gróf Schlick cs. altábornagy Neogradnak fogná útját venni, ennek következtében Freyburg őrnagy hivatalos utasítás folytán két gyalogosztály nemzetőrt vezényelt ki a bisztrici szoroshágó és Füleik tájára a megye őrzése végett, ez a tábornokot kiállította ugyan, de miután gróf Schlick meg nem érkezett a vezénylet is mihamar feloszlott.”¹⁶⁰

Visszaemlékezés alapján nem lehet eldönteni véglegesen, hogy mikor is történt a két nógrádi nemzetőrsztály összevonása. A tornaaljai eldöntetlen ütközet február 14-én volt, az ütközet után vonult vissza a császári hadsereg Heves megyébe. Nyilvánvalóan látszik, hogy ekkor történt a nógrádi nemzetőrök összevonása is, valószínűen még február végén. A megyei helyzet megítélése szempontjából döntő, hogy egyáltalában lehetőség volt a császári katonai megszállás alatt sínylődő megyében több, mint 2000 ember összevonására. Ebből arra lehet következtetni, hogy a megszállás nem terjedt ki a megye egész területére, csak a nagyobb centrumok, közlekedési csomópontok és a főútvonalak biztosítására szorítkozhatott.

A nógrádi nemzetőrség utolsó, tán legjelentősebb haditénye a kriváni tábor védelme volt, melyet később a guerilla-mozgalom bemutatásakor ismertetünk.

Nógrád megye népének áldozatvállalása és helytállása 1848—49-ben

Nógrád megye választmánya, a megye liberális nemesi vezetése nemcsak a megye népének mozgósítása során fejtett ki dicséretes energiát, hanem a gazdasági szervezés, a honvédsereg felfegyverzése, felszerelése területén is. Már 1848 júniusában megindult a magánosok kezében lévő fegyverek, katonai szempontból hasznosítható felszerelések összeírása, gyűjtése. A szolgabíróságok területén a főszolgabírók bízták meg azzal, hogy derítse fel járása területén: mennyi a hadsereg által is használható lőfegyver és lőszer. A főszolgabírói jelentések arról tanúskodnak, hogy fegyverek tekintetében rosszul állt a megye. Báthly Miklós Szécsény mezővárosában például csak 12 helyen talált lőszert, mégpedig mindössze 101 font puskaport és 749 font sörétet. Losoncon, a megye iparilag legfejlettebb városában mindössze 104 font lőport, 1105 font sörétet, 267 font öngolyót és 650 hadiszolgálatra alkalmas kaszát tudtak összeírni. Még nagyobb hiány mutatkozott a fegyverekben. Még Losoncon is azt voltak kénytelenek megállapítani, hogy a városban fegyvert nem készítenek, nagyobb szerű

kereskedés nincs, kész fegyvereket nem árulnak és olyan puskműves, aki a fegyverek javításához ért, mindössze kettő van.¹⁴¹

Arra vonatkozóan, hogy a kutatást alaposan végezték, jó példa, hogy még azt is sikerült felfedezni, hogy a sziráki Teleki kastély díszkerítése a török idők-ből származó, de lőfegyvernek átalakítható, 360 darab puskacsőből készült. E puskacsövek mellett még két használhatóvá tehető ágyút is találtak a kastély-ban. Az 1849 január 2-i választmányi ülésen is foglalkoztak a kerítésnek használt puskacsövek ügyével, ma már nem deríthető azonban ki, hogy azokat ténylegesen hasznosították-e.¹⁴²

A megyei főszolgabírói jelentésből, de az alispáni íratokból is az állapítható meg, hogy nagyon kevés fegyvert sikerült begyűjteni. Horváth Elek alispánnak, a Honvédelmi Bizottmányhoz írt levele is arra mutat, hogy a megyéből fegyverekre számítani nem lehet. A nélkülözhető fegyvereket összegyűjtötték kijavíttatták és azokkal a megyei nemzetőrséget szerelték fel. A szeptember elején táborbaszálló önkéntes mozgó nemzetőrök között mindössze csak 250—300 különböző típusú kovás puskát tudtak kiosztani. E fegyverek később visszakerültek a megyébe, és a megyei nemzetőrség felszerelését képezték.¹⁴³

Jóval eredményesebb volt az a tevékenység, melyet az újoncok felszerelése, ellátása érdekében kifejtett a megye. A szeptember 24-én megtartott, teljhatalmú bizottmányi ülésen a honvédelmi miniszter azon kérésével foglalkoztak, hogy hogyan tudja a megye az újoncokat a rendszeresített honvéd egyenruhába öltöztetni. A honvédek nemzeti ruhája fekete csakóból (nemzeti rózsával) szürke köpenyből, barna atillából, sötétkék mellényből, foszlányból, tábori sapkából, magyar kék nadrágból, nyakravalóból, két pár fehér ruhából, egy pár topánkából és posztókesztyűből állt. A felszereléshez borjúbőr tarisznya, töltéstáska, (fekete szíjazattal), fekete vállsúly, kard és szuronytok, és ugyanolyan fegyversúly és kenyérszak tartozott. A teljhatalmú bizottmány, melynek tagjai Horváth Elek, Bekényi János, Madách Imre, Sréter Horác és Madách Pál voltak, megállapította, hogy a megye nem tudja az előírást minden ruházati és felszerelési cikkben biztosítani. Tájékoztattak az árak iránt is, és ennek alapján egy újonc felszerelését 40 pengő forintban határozták meg. A bizottmány végül úgy döntött, hogy igyekszik a célszerűt a mérsékelt árral összekapcsolva, egyöntetűsége törekedni. Ezt az egyöntetűséget pedig már csak azért sem tudta biztosítani, mivel a megye területén nem lehetett azonos színű posztót beszerezni.

Intézkedtek arra vonatkozóan is, hogy a újoncok felszerelésével kapcsolatos munkát minél gyorsabban tudják elvégezni. Az alispán és a főjegyző például pesti iparosokkal és kereskedőkkel tárgyalt, hogy a legfontosabb felszerelési tárgyakat meg tudják venni. Prónay Károly kapitány a losonci, gácsi bőr- és posztógyárosokkal, Bekényi János bizottmányi tagot a megyebeli csizmadiákkal. Vitális István szolgabíró a posztókesztyű készítőikkel történő tárgyalásokkal bízták meg.¹⁴⁴

Nógrád megye igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy újoncain az előírásoknak megfelelően szerelje fel. A nógrádi honvédekről szóló leírásokban azonban találkozunk olyan panaszokkal is, amelyek arról tanúskodnak, hogy az újoncok nem voltak kellőképpen felszerelve. Ivánka pl. több ízben sürgette, hogy a megye a megígért köpenyeket minél előbb szállíttassa le. Ennek ellenére, a korabeli dokumentumokból megállapítható, hogy a Nógrád megyéből származó honvédek ruházata jobb volt, mint nem egy szomszédos megyéé, ahonnan például a nemzetőrök nyári ruhában, egy szál fehérműben indultak

a táborba. A felszerelés biztosítását célzó gondosságot mutatja az is, hogy az első 1200 úgynevezett önkéntes mozgó nemzetőr felszerelése a megyének 80.000 váltóforintjába került. Szerepet játszhatott a fenti körülményben az is, hogy a megyei honvédek felszerelésének egyik irányítója Madách Imre katonai főbiztos volt, akinek nevéhez, jelleméhez nem férhetett kicsinyesség, sem önző anyagi érdek. A viszonylag jobb felszerelés biztosításához objektív tényezők is hozzájárultak. Nógrád megye 1848-ban a posztógyártás területén országosan is jelentős gyárral rendelkezett.

Magyarország egyik legjelentősebb posztógyárának a heti termelése 1848-ban mindössze 500 méter posztó volt. Mai szemmel nézve ez kevés, a balassagyarmati posztós céh kapacitásához képest azonban kiemelkedő teljesítmény volt, mivel azok mindössze heti 25 rőf posztó elkészítésére tudtak vállalkozni.¹⁴⁵

Nemcsak tárgyalt témánk vonatkozásában, hanem ipartörténeti szempontból is érdekesek azok a kimutatások, melyek az egyes céhek kapacitásának kihasználásáról szólnak. A balassagyarmati szabó céh egy hét alatt 50 dolmány és 100 nadrág, a nagyorosi szabók 15 dolmány, 15 nadrág és 15 köpeny, a szécsényi szabók 40 dolmány és 40 nadrág, a losonci szabók 300 nadrág és 300 köpeny elkészítését tudták vállalni. A megye négy jelentős céhiparral rendelkező mezővárosa tehát egy hét alatt csupán 455 nadrágot, 150 dolmányt és 315 köpenyt tudott megvarrni. Tekintetbe véve, hogy ez a teljes ipari termelési kapacitás kihasználását jelentette, egyben ízelítőt ad arra vonatkozóan is, hogy mennyire nehéz volt az újoncok felszerelése, illetve a felszerelés elkészíttetése. A honvédsereg felszerelésének gyártása a szabadságharc ideje alatt mindvégig központi kérdés volt a megyében. A megyebeli céhek szinte megszakítás nélkül dolgoztak a honvédsereg számára, még a balassagyarmati börtön rabjai is a honvédek számára készítettek pokrócot és lábbelit. A megye déli részén Vác közelében, a váci jelentős fegyvergyártó ipar számára puskaagyakat készítettek a falvak famunkához szokott lakosai.¹⁴⁶

A megye lakosságának tényleges viszonyulása a szabadságharchoz akkor nyilvánult meg a legszebben, amikor a legnehezebb kellett azt bizonyítani. Nógrád megyét 1849 januárjában szállták meg a császári csapatok. Január 6-án virradat előtt dühöngő hóviharban indult el a fel-dunai magyar hadsereg elővédjét alkotó Aulich hadosztály Vácsról. Január 7-én követték ezt a magyar hadsereg főerői. A magas hóban, erős hófúvásban végsőig kimerült csapatok nem egyszer a községek lakosainak segítségével tudtak ágyúikkal, felszerelésükkel együtt zavartalanul tovább vonulni. 1849 januárjában a magyar hadsereg visszavonulása olyan községeket érintett, melyek 1848 nyarán nem egyszer bizonyították ellenérzésüket. Pl. Romhány, Tolmács, Diósjenő, stb. Ugyanazok a jobbágyok és zsellérek, akik nem értették meg a fegyverbehívást 1848 szeptemberében, sőt gyakran még októberében sem, most meleg borral, fűtött szobával, együttérzéssel és szeretettel fogadták a visszavonuló honvédsereget. Bizonyos mértékig ennek köszönhető, hogy a fel-dunai hadsereg a kimerítő menetteljesítmények ellenére épségben érkezett meg a bányavárosok területére. A magyar hadsereg visszavonulása január 6-tól 9-ig tartott.

Január 10-én jelentek meg Csorich tábornok üldöző csapatai a megyében, amelyek nyomon követték az Ipolyság irányába visszavonult magyar erőket, s január 10-én az esti órákban érték el Nagyoroszit és Borsosberényt. Január 11-én az osztrákok újabb erősítéseket kaptak. Az e napon Nagyorosi és környékén összpontosított osztrák erők száma 9 zászlóalj gyalogságra, 6 század lovasságra és 36 lövegre tehető. A császári hadsereg ott állomásozó csapatai eltűzték a

kerítéseket, felgyűjtották a szalmakazlakat és a lakossággal szemben különböző atrocitásokat hajtottak végre, melyekre később megyei vizsgálat derített fényt. A megyeszékhelyre január 12-én vonultak be az első császári csapatok.¹⁴⁷

Január hó folyamán az osztrák katonai erők lényegében csak a Vác—Ipoly-ság-i és a Balassagyarmat—Vác-i országút mentén fekvő helységeket szállták meg. Februárban innen terjesztették ki lassan fennhatóságukat kelet felé. Hogy milyen mérvű volt a megye katonai megszállása, nem tudható. Valószínű, mint már említettem, csak a főútvonalakra és csomópontokra korlátozódott. A megye közséjeibe a császári királyi kormánybiztos által kiadott rendelkezések, a táblás könyvek tanúsága szerint, csak február legvégén jutottak el. Arra vonatkozóan nincs sok adatunk, hogy ezeket a rendelkezéseket milyen mértékben hajtották végre.

A császári hadsereg egységeinek szuronyai védelmében 1849 februárjában került sor a polgári közigazgatás átszervezésére. Bárány Majthényi László Hont megyei főispánt nevezték ki a megye császári biztosául, aki maga köré gyűjtve a császárhű tisztviselőket, élükön Jankovich Antal első alispánnal, megkezdték a közigazgatás átszervezését. Az új adminisztráció legfontosabb feladatának az adók behajtását, a hadsereg számára szükséges élelmiszer beszerzését tekintette. E törekvést azonban úgyszólván semmi siker nem övezte, mint az ismételt megtorlással való fenyegetőzés is bizonyítja. Teljessé vált azonban az az ellenszenv, mellyel a megye népe a megszállókat az első pillanattól kezdve fogadta.¹⁴⁸

A császári csapatok megszállása ellenére tettekkel bizonyította 1849-ben a megye lakossága, hogy a debreceni Honvédelmi Bizottmányt tekintő törvényes kormányának, annak rendelkezéseit követi és vállalta a megszállókkal szemben a nyílt fegyveres ellenállást is.

1849 januárjában és februárjában a Cserhát területére eső nógrádi községeket Oroszhegyi Józsa guerilla százados csapatai tartották megszállva. A guerilla tevékenység nem képzelhető el a falvak népének aktív támogatása nélkül. Februárban Szécsény környékén került sor nagyobb arányú guerilla támadásra, melynek elfojtására jelentősebb osztrák katonai erőt rendeltek ki. Márciusban a magyar seregek felvonulásának hatására megélenkült a megye népének ellenállása is. Március 9-én, gróf Forgách Antal Heves megyei császári biztos azt kénytelen jelenteni Windischgrätznek, hogy állomáshelyét (Egert) a Matrában és a környező helységekből tanyázó guerrillák tevékenysége miatt nem tudja elfoglalni. E levélben a Heves—Nógrád megye határán tanyázó guerrillák egyik támaszpontjaként Apátfalvát (Losonc melletti község) jelölte meg.¹⁴⁹

Az első nagyobb szabású nyílt megmozdulás, a gyűlölt császári rendszerrel szemben 1849-ben, március 15-e évfordulóján zajlott le. Ezen a napon — mint azt Majthényi László császári biztos Budára küldött leveléből, de Losonc város vezetőinek, 1849 decemberében írt emlékiratából is megállapítható — nagyarányú, a lakosságra is kiterjedő megmozdulás tört ki. Több száz ember a Rákóczi-indulót játszotta, énekelve vonult végig a város utcáin, a templomokra kitűzött fekete-sárga zászlókat letépték, Kossuthot, a szabadságot, a márciusi forradalmat éltették, Windischgrätzet, Jellasicsot szidalmazták és ténylegesen megszállták a várost. A megijedt császári biztos sürgősen egy zászlóalj gyalogságot és egy lovasosztályt kért a losonciak megfékezésére. Windischgrätz már március 17-én utasította gróf Almássy Kálmán ezredest, hogy különítményét a bányavárosokból Losoncra vezesse, sőt ezen császári csapatok erősítésére még Budáról is egy zászlóalj gyalogságot és úgúkat rendelt ide.¹⁵⁰

Március 17-én Losonc újabb ellenállási mozgalom színhelyévé vált. Mint azt Bory József városi tanácsnok, Nógrád megye császári alispánjának, Jankovich Lászlónak írt leveléből megtudjuk, e nap délutánján egy magyar guerilla csoport vonult be a városba és megszállták a városházát. A guerillák a császárhű tisztviselők által, a március 15-i tüntetés után újra felüzött császári zászlókat leszedték, és megfenyegették a városi tanács tagjait, ha még egyszer zászlót ki mernek tűzetni, életükkel fizetnek. Mindazokat a katonai felszerelési tárgyakat, melyeket a császári hadsereg számára készítettek (bakancsokat és csizmákat), kocsikra rakatták és elszállították. A guerilla-akció ellen tiltakozó Ottlik Ákos főszolgabíró pedig, aki éppen a március 15-i események kivizsgálása végett tartózkodott a városban, magukkal vitték.¹⁵¹

Március elejétől kezdve, (a magyar katonai erők megérkezése előtt már jó egy hónappal) nemcsak Losoncon, hanem a megye keleti felében is megszűntnek tekinthető az ellenforradalmi erők által kinevezett reakciós megyei vezetés hatalma. Ezt nemcsak a március közepi események bizonyítják, hanem az is, hogy a császári szolgálatban álló tisztviselők élete is veszélyeztetve volt. Bubla Károly közigazgatási biztost, aki császárhűségéről volt híres, március 21-én megláncolva szállították ismeretlen helyre a guerillák, mint később kiderült a tiszafüredi magyar táborba, ahol Repetzky Ferenc eljárást is indított ellene.¹⁵²

Az előbbieket támasztja alá az is, hogy Majthényi László, császári királyi biztos március 21-én arra kérte Windischgrätzet, hogy nagyobb katonai erőket irányítson a megyébe, hogy azokkal a megye keleti területein a „közbiztonságot” helyre lehessen állítani. Ugyanakkor nagyobb katonai erők kirendelését kérte a Mátra és a Gömör—Heves-i határszélen „kóborló szabadcsapatosok” megfékezésére is.¹⁵³

A magyar honvédesereg előrenyomuló erői március 24-én tűntek fel először a megyében. A megélénkülő szabadcsapatos tevékenység a magyar erők elővédjének katonai tevékenységének is felfogható. Hiába adtak ki a császári hatóságok rendeletet arra, hogy a községek közötti közlekedést is belső útlevelek kiadásához, a guerrillák szabad mozgását mindez nem akadályozta.

Március 24-én érkeztek meg Losoncra azok az osztrák katonai erők, melyeket Windischgrätz egyrészt Balassagyarmatról, másrészt Zólyomból a város megbüntetésére, illetve elrettentetésére kivezényelt. Reggel 9 órakor érkezett meg 400 Wimpfen gyalogos, Zajosek alezredes vezénylete alatt, déli 11—12 óra között pedig sűrű hóesés közepette vonult be a Besztercebánya felől érkező egy zászlóalj ulánus és két század gyalogság, Almássy ezredes parancsnoksága alatt. A megszálló erők poggyász szekereit a piacon állították fel, a legénységnek pedig pihenőt rendeltek el. A város lakói az osztrákok érkezéséről értesítették a guerillákon keresztül, a Losonctól alig három órányi járásra lévő Oszgyánig előrenyomult magyar honvéderők parancsnokát, Beniczky Lajost. Beniczkynek mindössze 400 honvédből, 33 huszárból és 2 ágyúból álló kis serege volt. A losonciak híradására azonban — bízva a szokatlan időjárásban és a város lakóinak támogatásában — támadásra határozta el magát. Észrevétlenül megközelítette a várost, majd a 33 huszár betört a császári erőkkel megszállt város közepébe. A hirtelen rajtaütés okozta zavart kihasználva indult támadásra a mindössze 400 főből álló honvédsereg, és a városban lévő felkelők támogatásával nemcsak kiűzték Losoncról Almássy ezredes császári katonáit, hanem súlyos vereséget mértek arra. A megszálló császáriak egész poggyásza a honvédség kezébe került, és a rajtaütés során több mint 300 embert fogtak el, köztük hét főtisztet. A fejvesztetten menekülő császáriak egészen Balassagyarmatig fu-

tottak, ahol Almássy ezredes katonai hibáit még azzal is tetézte, hogy a mintegy 400 főből álló magyar erőt 6—7000 emberből álló hadtestként jelentette. Almássy e jelentésével félrevezette Windischgrätzet, aki a magyar honvédség tavaszi támadásának megindulása küszöbén éppen a losonci rajtaütés miatt vált bizonytalanná abban, hogy a magyar főerők milyen irányban szándékoznak előrenyomulni. E jelentés hatására újabb erőket irányított Vácra, illetve Balassagyarmatra, gyengítve ezzel a magyar főerőkkel szemben álló osztrák erőket.¹⁵⁴

A magyar seregek megérkezését közvetlenül megelőzően szinte mindenütt népfelkeléssel, a császáriakkal szembeni általános, nyílt szembefordulással találkozunk. A megye hangulatát, a népfelkelés szerepét jól szemlélteti egy osztrák hírszerző csapat parancsnokának, Minutillo alezredesnek, április 3-án kelt jelentése. Minutillo egy zászlóalj gyalogsággal, több század lovassággal, Bér községből kiindulva Buják, Szarvasgede irányában hajtott végre felderítést. Jelentésében előadta, hogy „...a bujái pap, jegyző és gyógyszerész közléséből tudja, ... a Buják körüli hegyekben, és a juhász-szállásokon több, mint 5—6000 felfegyverzett ember tanyázik... Az országút melletti helységek, erdők teljesen meg vannak szállva, felfegyverzett népfelkelőkkel, guerillákkal, katonákkal.” Jelentésében arra engedett következtetni, hogy ez a spontán népfelkelés, szinte a magyar hadsereget megelőzve szabadította fel a megye községeit és tette egyben lehetetlenné a császáriak minden aktív katonai tevékenységét.¹⁵⁵

A megye tényleges felszabadítása a tavaszi hadjárat során történt meg. Az április 2-án hatvani ütközet után az előrenyomuló honvédség a megye déli községein vonult át. Április 11-én, a váci csata után pedig a Vác—Rétság—Ipolyság útvonalon vonultak fel gyors iramban a honvéd hadosztályok. A megyén keresztül vonuló honvédsereg elővédjét a III. hadtestet képezte, mely április 11-én indult el Vácra, és április 14-én ért Ipolyságra. Ezt követte április 12-én az I. hadtest, és április 13-án a VII. hadtest. Áprilisi 16-ával a magyar főerők átvonulása befejeződött. Ezen időszak alatt katonai hadműveletek már nem zajlottak le, az osztrák főerőket előzőleg Hatvannál, Isaszegnél, Vácnál verték szét.¹⁵⁶

A magyar katonai erők átvonulása során egy hadtest napi menetteljesítményét 20—25 kilométerre, a felvonulási sávjának szélességét pedig szintén 20—25 kilométerre becsülhetjük. Erre utal az I. hadtest (Klapka) április 12-én, Rétságon kiadott menetparancsa is. A menetparancs értelmében április 13-án a Bobics brigád Nagyorosziba, Dipold alezredes brigádja ugyancsak Nagyorosziba, a Schulz brigád Borsosberénybe, a Zákó brigád Horpácsra volt köteles előrenyomulni. A lovasság Nagyorszigiig nyomult előre. Egy-egy zászlóalj lovasságot azonban Hontra, Drégelypalánkra Vadkertre, Vecére is irányítottak. Járőröket küldtek a távolabbra eső Nézsára, Tompára és Hídvégre. E menetparancsban említett helységek és távolságok alátámasztják az előbbieken állítottakat. Mint érdekességet lehet megemlíteni, hogy április 14-én a honvédsereg főhadiszállása a megyebeli Nagyorszi községben volt.¹⁵⁷

A katonai erők átvonulása jelentős anyagi áldozatot kívánt azoktól a községektől, melyeket az érintett. Az országút mentén elterülő községek biztosították nemcsak az előrenyomuló honvédség beszállásolását, hanem az abból természetesen következő kisebb szolgáltatásokat is. Egy jobbágyházba — beszállásolási jegyzékből következően — 25—30 katonát is elszállásoltak. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy mennyire élték ki az átvonuló katonák a felvonulási útvonalra eső községeket, abból azonban, hogy szinte semmiféle panasz

nyomára nem akadunk, arra következtethetünk, hogy a honvédsereg átvonulása a legnagyobb rendben, a lakosság teljes támogatása mellett zajlott le.

A Nógrád megye 1848—1849 évi nyugtái, elszámolásai szinte teljes egészében rendelkezésünkre állanak. A többezer nyugtát magábafoglaló anyagból mindössze egy utal jelentéktelen kihágásra. Varga Istvánnak az országút közelében fekvő pincéjét törte fel a táborozó magyar katonaság. Amidőn Csafarek Kálmán bíró vezetésével a község vezetősége kiszállt, egy ötakós üres hordó mellett néhány honvédet talált, akik arra a kérdésre, hogy miért törték fel a pincét, azt felelték, hogy „azt gondolták, hogy ez az uraság pincéje és bosszankodtak azon, hogy az uraság a hadjáratra kocsmázási bort nem adott.” A Damjanich táborába tartozó honvédek által okozott kárt (a zászlóalj számát egyetlen honvéd sem mondta meg) Repetzky Ferenc kormánybiztos utasítására a kárvallottnak kifizették. Ezen jelentéktelen, inkább az események életközeli ábrázolása szempontjából érdekesnek tartott esetben kívül semmi jelét nem lehet találni kilengésnek, atrocitásnak. Nem is volt erre szükség, hiszen a magyar kormány és a megye a honvédsereg katonáit maximálisan ellátta. A honvédek zsoldja magasabb volt, mint a császári sereg katonáié, ezen túlmenően élvezték a lakosság együttérzését és az ebből adódó széleskörű támogatását.¹⁵⁸

A megye gondosan szervezte meg a hadsereg ellátását. Április 12-én közölte a magyar tábor főintendánsa a megyével, hogy milyen természetbeni ellátmányra tart igényt. E rendelkezés értelmében szolgáltatták fel az egyes községeket a kiszolgáltató élelmiszer és lőtár kiállítására. Endrefalva 702 lakosú nórgádi községnek például — április 13-án közölt intézkedés értelmében — április 15-én, az esti órákig 200 darab kenyeret (400 kenyérrészletet; egy részlet kenyér = 1 kg kenyér) kellett a balassagyarmati megyeházához beküldeni. Közölték a községgel, hogy a kenyerek 4 fontosak (1 font = 0.52 kg), igen jó kidolgozottak és kisütöttek legyenek, hogy azokat több napig el lehessen tartani. Ugyanez a község április 15-től 25-ig minden másnap köteles volt 200 darab kenyér és 3 kila zab) egy kila = 50 kg) beszállítására. Az áprilisi átvonulás időszakában tehát ez a 702 lakosú kis nógrádi község öt alkalommal, összesen 2000 kg kenyeret és 15 kila zabot szállított a honvédsereg élelmezésére.¹⁵⁹

A községek által beszállítandó élelmiszer mennyiségét a lakosság arányában vetették ki. Az Endrefalvánál több lakossal bíró Nógrádmegyének például 3000 kg kenyeret és 75 kila zabot kellett az átvonuló hadsereg élelmezésére küldeni. A hadseregnek kenyérrel, zabbal, szénával, sőt nem egy esetben élőállatokkal történő ellátása a községek feladata volt. A kiszolgáltató terményekért az állam készpénzben fizetett.

Az élelmezésnél is jelentősebb terhet jelentett az élelmiszereknek, felszerelésnek, a tábor betegeinek, poggyászáinak szállítása. Ebben szinte minden igás állattal rendelkező résztvett. A teher nagyságára, Héhalom község áprilisban szolgáltatott előfogat mennyiségéről szóló kimutatásából következtethetünk. A kimutatás szerint a község áprilisban 10 négylovas előfogatot biztosított Gödöllőre, három napos menetidővel; 16 négylovas előfogatot Vácig, három nap menetidő; 1 előfogat Kisterenyéig másfél napra; 1 előfogat Hatvantól három állomásra; 1 előfogatot öt napra; 1 előfogatot 13 napra; 4 előfogatot 13 napra; 3 előfogatot 12 napra; 2 előfogatot hét napra; 2 előfogatot kilenc napra; 3 előfogatot három napra, s 2 előfogatot nyolc napra. Ezen túlmenően kiszolgáltatót a község 2672 részlet kenyeret, 80 porció szénát. A község szolgáltatásairól 58 darab nyugtát adott be a tavaszi hadjárat során és ennek fejében 643 forint 595 krajcárt fizetett ki részére a kormánybiztos.¹⁶⁰

Nemcsak az átvonulás útvonalába eső községeknek kellett e rendkívül megterhelő szállítási terhekből résztvenniük, hanem a felvonulási úttól távolabb esőknek is. Az április 19-én kiállított kormánybiztosi rendelet szerint április 22-ére Tiribestől, Verebélytől, Sámsonházától, Szőlőstől, Nagybárkánytól, Szupataktól 110 szekeret; április 23-ára Ecsegtől, Bujáktól, Hényeltől 100 szekeret; áprilisi 24-re Sziráktól, Bokorig, Szentiványtól, Alsó- és Felsőtoldig mintegy 70 szekeret kért a kormánybiztos. Elrendelték azt is, hogy a fuvarosok hat napi étellel legyenek ellátva maguk és állataik számára. A rendelkező részben kimelték „ezen fuvarozásban mindenki résztvenni köteleztetik, minden fuvar készpénzzel fizettetik az álladalom által, nem kíván semmit ingyen, megfizet minden egyes polgárnak, pénzért nem kér senkitől, hanem parancsol”.¹¹¹ Parancsolni azonban csak abban az esetben lehetett, ha a parancsok végrehajtására megvolt a kellő erély és erő, másrészt pedig azok, akik parancsot teljesítették, azokat a célokat, amelyek érdekében azokat kiadták magukénak érezték.

Az 1849 áprilisában Repetzky Ferenc vezetése alatt működő megyei vezetésre jellemző volt az előbbieken említett erélyesség, és rendelkezett is olyan korlátozott számú katonai erővel, mely rendelkezéseinek — ha kellett — erővel is képes volt érvényt szerezni. Mindenekelőtt azonban a megye népének politikai magatartása változott meg alapvetően. Az osztrák megszállás ugyanis ízelítőt adott arról, hogy mit várhatnak, mi vár rájuk az ellenforradalmi erők győzelme esetén, és világossá tette mindenki előtt azt is, hogy e győzelem még az áprilisi törvényekbe foglalt korlátozott vívmányokat is veszélyeztetné. E tényezőknek köszönhető, hogy 1849 tavaszán a jóval nehezebb helyzetben nagyobb erélyt, lelkesedést és tenniakarást mutatott a megye vezetése, és annak népe, mint 1848 nyarán.

Az intézkedések együttesen eredményezték, hogy a megyén átvonuló honvédsereg élelmezését, utánpótlását, maradéktalanul biztosítani lehetett. A Nógrád megyében összegyűjtött kenyeret nem egyszer Ácsig, Tatáig, Komáromig szállították és biztosították ezzel, hogy a harcoló sereg hiányt ne szenvedjen. A honvédsereg katonai sikerei elemzése során nem egy esetben emelik ki azt a tényt, hogy a forradalmi hadsereg a forradalmi harcászati elvek alkalmazásával miként tudott győzni, nagyobb katonai hagyományokkal rendelkező, alaposabban kiképzett osztrák hadsereg felett. Az a forradalmi lendület, mely e seregre jellemző volt, nap mint nap táplálkozott abból, hogy a honvéd érezte, hogy hazája földjén annak népéért harcol. Az a gondoskodás, mellyel a lakosság körülvette a harcoló sereget, egyik tényezője volt ennek. A megyén keresztülvonuló honvédek a legkisebb kunyhóban is testvérekre találtak. A legszegényebbek is megosztották velük az ételmet, szavukra községek mozdultak meg, és útjukat a felkelt nép készítette elő.

Mint egyik bizonyítékát annak, hogy a megye lakossága szinte fiaiként kezelte, magáénak vallotta a honvédsereget, közlöm egy Nagyoroszi-i vendéglős, Zern Ferdinánd nyugtáját, mely a nála élelmezésen lévő 62 beteg honvéd napi étrendjét tartalmazza. Az étrend: reggeli — rántottleves, 10 órákor — tiszta marhahúsleves; délben — befőzött marhahúsleves, burjú becsinálttal; estére — befőzött tiszta marhahúsleves. A napi menüt zsemle, kávé és jóféle óbor egészítette ki.¹¹² Mindezt abban a megyében jutatták a honvédeknek, melynek zselér és jobbágy lakossága reggelire aludttejet evett sültkrumplival, vagy fokhagymás kenyérrel, ebédje felforralt savó csikleves, búzakorpa leves, bableves

volt; marhahúst évente csak egyszer evett, búcsú napján és juh, disznó és baromfi is csak ritkán került a levesbe, vagy a káposztába.¹⁶³

1849. április 27-én tartotta az első ülését az új megyei választmány, Repetzky Ferenc teljhatalmú kormánybiztos elnöklésével. A választmányi ülések székhelyét átmenetileg Losoncra tették át. A megye új vezetőségének első intézkedése az újoncjutalék kiállítására vonatkozik. Az újoncozás alkalmával megmutatkozó határozottságot a megyei rendelet következő kitételei is bizonyítják: „... a tisztviselők ne esmerjenek előlegesebb munkát... a toborzásra rövid idő tüzessék ki... ennek múltával a sorshúzás a törvény hatalmával is eszközöltessék... a végrehajtásért a tisztviselők, a hiánynak saját költségre történő kiállításával tétetnek felelőssé...” Az eredmény nem maradt el: május végére a megye a reá eső 757 újoncot kiállította.¹⁶⁴

Gondot fordítottak a lakosság felvilágosítására, meggyőzésére is. Kossuth Lajos kormányzónak, a magyar nemzeti függetlenségi nyilatkozatát közlő díszes nyomtatványát a megye minden községébe megküldték. Arról is intézkedtek, hogy a függetlenségi nyilatkozatot a templomok szószékeiről ismertessék és magyarázzák meg a népnek. Ugyancsak a lelkesedést óhajtották fokozni a losonci, úgynevezett függetlenségi ünnepel. A megye választmányán, tisztikarán túlmenően a községek vezetői, jegyzők, papok és bírók, továbbá minden faluból legalább ötven voltak jelen. A május 22-i losonci népgyűlésen Fráter Pál ismertette a függetlenségi nyilatkozat eszméit, majd a különböző hitfelekezet lelkészei magyar és szlovák nyelven fűztek magyarázatot a nyilatkozathoz. A népgyűlés rendjét az újra fegyverbe állt nemzetőrség biztosította, a várost kivilágították felvirágozták, és az ünnepet, az öröm, hála napjává tették.¹⁶⁵

A cári orosz beavatkozás előre vetítette a közeli véget. Júniusban az északról fenyegető veszély kivédésére egyre erőteljesebb védelmi intézkedések váltak szükségessé. Ebben az időszakban kapott jelentősebb szerepet a nógrádi védsereg. A védsereget Repetzky Ferenc kormánybiztos áprilisban hozta létre, nógrádi guerillákból, önként jelentkezőkből. A nógrádi védsereg pontos létszámát nem lehet ma már megállapítani, valószínű azonban, hogy létszámuk nem sokkal haladta meg a 400 főt. Erre lehet következtetni abból a zsoldfizetési jegyzékből, mely szerint 1849 június elsején áprilisi, májusi járandóság címen 347 védek fizettek ki foglalódijként, csizmapénzt, szűrpenzt és kalappénzt. E nyugtából mindjárt a sereg tagjai ruházatát is rekonstruálni lehet, mely nyilvánvalóan polgári ruha volt; szűr, csizma, kalap.¹⁶⁶

A losonci védek száma, 1849 júniusában 311 fő volt. Ebből 281 közbéd, 20 tizedes, 7 őrmester, 2 hadnagy és 1 főhadnagy. A védsereghez tartozók zsoldja nagyjából a honvédek zsoldjával volt azonos. A főhadnagy 80 forint 24 krajcár, a hadnagy 75 forint 24 krajcár, havi zsoldot kapott, a közbédnek napi zsoldja 8 krajcár volt.¹⁶⁷

A nógrádi védsereg a teljhatalmú kormánybiztos belső rendfenntartó, katonai erejeként tevékenykedett. A jelentősebb kormánybiztosi intézkedések végrehajtását a védsereg tagjaira bízták, illetve ők szolgáltatták a végrehajtáshoz szükséges katonai erőt. A védsereg tagjai tartóztatták le azokat, akik ellen a kormánybiztos hazaárulás címen vádat emelt. Ők adták a karhatalmi erőt az újoncozás, és a legfontosabb intézkedések végrehajtásához. Ugyanakkor azonban mint tényleges katonai erő is szerepet játszott — elsősorban a megye területén belül a későbbiekben kibontakozó küzdelem során.

1849 júniusára már nemcsak a cári orosz beavatkozás híre jutott el a megyébe, hanem megsokasodtak a túlerő betörésével kapcsolatos tényleges jelek

is. A Fűrész-völgyi táborban már nemcsak a nógrádi védsereg állomásozott, hanem itt találhatók a megyéjükből kiűzött, Árva, Gömör, és Zemplén megyei védseregek maradványai is.¹⁶⁸

1849. július 15—16-i váci sikertelen áttörési kísérlet után a Komáromból visszavonuló magyar főseregnek nem volt más választása, mint a megyén keresztül Rimaszombat—Tokaj irányában keresni a visszavonulás lehetőségét. Július 16-án éjjel hagyták el súlyos utóvéd harcok közepette a magyar erők a várost. A hadsereg visszavonulását Rétságig a III. hadtest, Rétság után a VII. hadtest fedezte. Pöltemberg tábornok vezette VII. hadtest a Rétság mögötti bánki dombocon foglalt állást, és vette fel 17-én a harcot az üldöző cári lovas alakulatokkal szemben. Az ütközet kezdetén maga Görgey is jelen volt. A cári seregek július 17-én nem erőltették a magyar seregek üldözését és így sikerült azoknak Érsekudakertre visszavonulni. Július 18-án az I. hadtest védelme alatt vonult tovább a magyar hadsereg Balassagyarmaton, Ráróson keresztül Losonc irányába, és július 19-én már el is hagyta a megyét.

A magyar honvédsereg második megyei visszavonulása rendkívül gyors ütemben, szinte menekülésszerűen történt. Erre jellemző, hogy a rárósi hídnál például, amidőn a megriadt huszárolovak éjszaka a pihenő honvédek közé rontottak, az egész hadsereg szinte pánikszerűen menekült Losoncra. A hadosztályok három nap alatt egyetlen alkalommal sem tudtak meleg ételt adni a katonáknak. A huszárok lovaikat úgy etették, ahogy arra mód adódott. A mindenéből kiélt lakosság nem tudott már semmiféle élelmet biztosítani. Még e nyomorúságban is megmutatkozott azonban a nép együttérzése a honvédsereggel, melynek tán legszebb bizonyítéka az, hogy július 19-én az I. hadtest értékes, szétszaladt lovait a parasztok vezették vissza, és mint a hadosztályparancs megemlíti, a nép becsületességének köszönhető, hogy a hadosztály folytatni tudta visszavonulását.¹⁶⁹

Július 21-én az utolsó magyar katona is elhagyta a megyét, az üldöző orosz cári erők Szécsényig követték a magyar sereget, annak további üldözését az északról lenyomuló cári erőkre bízta. Görgey hadseregének visszavonulása komolyan veszélyeztethette volna, ha a bányavárosokban tartózkodó cári hadsereg előrenyomul Losoncra. A visszavonulást megörökítő emlékiratok több ízben utalnak arra, hogy mennyire súlyosnak látta maga Görgey is a helyzetet, és mennyire tartott az őt elvágással fenyegető orosz erők előrenyomulásától.

Július közepén a magyar sereg visszavonulásával párhuzamosan kapott parancsot Freyburg Lajos a nógrádi nemzetőrök parancsnoka, hogy nemzetőreivel szállja meg a kriváni táborn, és zárja le a Zólyomból Losoncra vezető utat. Freyburg 1200 felfegyverzett és 1200 kaszás népfelkelővel, 1200 kapás nógrádi paraszttal és a nógrádi, gömöri, zempléni guerillák mintegy 700 főnyi seregével, összesen több mint 4000 emberrel megszállta a kriváni útszorosot. A kapás parasztok védősáncokat építettek, a guerillák pedig a tábor előtt fekvő végles környékén foglaltak el védőállást.¹⁷⁰

A kriváni tábor megszállása a megyei nemzetőrség utolsó és egyben a legjelentősebb katonai ténye volt. A tábor nyolc napig állt fenn, vagyis az alatt az idő alatt, amíg Görgey a magyar főerőkkel keresztülvonult a megyén. Valószínű, hogy ez a nemzetőr tábor nem tudta volna a támadó orosz erőket feltartóztatni mindenesetre a tábor létszáma óvatos megfontolásra készítette Grabbe tábornokot. E várakozás elégnek bizonyult ahhoz, hogy a magyar főerők egerutat nyer-

jenek. A kriváni tábor július 20-án anélkül, hogy védelmében harcra került volna sor, de mint látható, nem eredmény nélkül, feloszlott.

1849 július végére, a magyar hadsereg visszavonulásával az orosz katonai erők megérkezésével, majd azok ismételt elvonulásával, új helyzet alakult ki. Egy nemzet önvédelmi harca legjobban tán épp azon mérhető le, hogy mennyire képes a harc folytatására kisebb, a központtól elszakadt, magára hagyott terület lakossága. Nógrád megyében 1849 augusztusában és szeptemberében mindazon a területeken, ahol nem állomásozott (pl. Balassagyarmat) jelentős császári katonaság, magyar uralom maradt fenn. Repetzky Ferenc kormánybiztos szeptember 29-ig a megyei guerillák között tartózkodott, és csak október legelején menekült be a komáromi várba és vett részt a komáromi fegyverletételben.

Augusztusban, két héttel a világosi fegyverletétel után Nógrád megyében még mindig ülésezett a megyei forradalmi választmány. Szontágh Ferenc főszolgabíró például a július, augusztus havi adószedés határnapját, mely mint azt a községekhez küldött intézkedésében jelezte „a megyében létező zavarok miatt meg nem tartatott” szeptember 10-re tűzte ki.¹⁷¹ A megyei életben a magyar seregek visszavonulása, a cári orosz csapatok átvonulása „csak zavaroknak” számított. Szinte utaltak arra ezzel, hogy a forradalmi választmány a kormány rendelkezéseinek megfelelően folytatja tevékenységét.

Augusztusban, szeptemberben tehát úgy folyt az élet a megyében, mintha Világosnál nem történt volna fegyverletétel. Báthty Miklós augusztus 21-én közli a községekkel a forradalmi választmány azon határozatát, mely a hús árát szabályozza. A hús árának meghatározása a választmány rendes hétköznapi munkájához tartozott. Augusztus legvégén a kormánybiztos nevében arról intézkedett, hogy a szökevény honvédeket hogyan kell felkutatni és beszállítani.¹⁷²

Ebben az időszakban a katonai akciók sem szüntek meg. Ezek közül legjelentősebb az volt, amidőn augusztus elején a nógrádi guerillák rajtaütöttek egy kisebb orosz katonai csapaton, mely Losoncon vonult keresztül. E rajtaütés megtorlásaként a cári orosz csapatok (augusztus 9-én) büntető expedíciót vezettek Losonc ellen, melynek során a város teljesen leégett. A leégett Losoncra azonban Repetzky augusztus közepén újra visszatért, sőt szeptember legelején 10 000 forintot utalt ki a városnak a lakosok segélyezésére.¹⁷³

Másfél hónappal a világosi fegyverletétel után (szeptember 29-én) került csak sor a nógrádi guerillák és felkelők fegyverletételére. Losoncról, Fülekről és a hegyekből Salgótarjánba gyűltek össze a visszavonuló guerillák, ahol mintegy 1300 fegyvert raktak kocsikra és szállították el titokban a megye különböző pontjain kijelölt rejtékhelyekre. A salgótarjáni fegyverletételen még résztvett Repetzky forradalmi kormánybiztos is, aki a guerillák előtt beszédet is tartott.

A fegyverletétel nem az ellenség előtt történt és úgy is felfogható, mint a megváltozott körülmények közötti felkészülés. Hogy a nógrádi ellenállást folytatni óhajtották misem bizonyítja jobban, mint a fegyverek elrejtése olyan csatládok birtokain, akiknek jelentős szerepük volt a megye honvédelmének irányításában. A salgótarjáni fegyverletétel alkalmával szállítottak 133 lőfegyvert Madách Imre Alsó-Sztrégovai Újvilág pusztán lévő csőszkunyhójába. Madách 1848-ban katonai főbiztosként vett részt a megye honvédelmének szervezésében. 1849-ben szerepet vállalt a megyei népfelkelés szervezésében. A Madách birtokon elrejtett fegyvereket a császári csendőrség felfedezte, azok felhasználására nem kerülhetett sor. Nem Madáchon, és a hozzá hasonló baloldali liberálisokon múlt, hogy a harcot nem folytatták. Mint azt a későbbiekben a költő ki-

fejtette; „Nem rajtam múlt, hogy seregeket nem teremthettem a földből annak az átkos rendszernek a megbuktatására.”¹⁷⁴

Szeptember 29-e a szabadságharc katonai küzdelmeinek végét jelentette a megyében. A világosi fegyverletétel után még másfél hónapig tartó szervezeti ellenállás a megye egész népe tényleges segítése, támogatása nélkül nem képzelhető el. Ezzel is bizonyítottuk, hogy 1849-ben annak a küzdelemnek a vitele, melyre 1848-ban oly nehezen, húzódozva indult el Nógrád megye népe, tudatossá vált és az önvédelmi harc valóban kifejezte belső tartalmát.

JEGYZETEK

1. Engels Frigyes: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. Új Könyvtár Bp. 1948.
2. Neue Rheinische Zeitung 1849. I. 13. Marx-Engels művei 6. 157. o. Bp. 1962.
3. A kérdésre bővebben Varga János: A jobbágyszabadtítás kivívása 1848-ban Akadémia Kiadó Bp. 1971.
4. Nógrád megye Levéltára (későbbiekben NmL.) 1848-évi vegyes iratok (nyomtatványok). Belitzky János: Nógrád megye története I. Salgótarján 1973. 331. o.
5. NmL. Nógrád megye választmányi jkv. 1848. július 10.
Belitzky János: Nógrád megye története I. Salgótarján 1973. 330—335. o.
6. Nógrád megye állandó választmányának iratai. 2551. A losonci választmányi tagok levele az alispánhoz 1848. december 10.
7. Szabó—Horváth: Nógrád megye története II. Salgótarján 1969. 11—12. o.
8. Közlöny 1848. XII. 19.
Közlöny 1848. XII. 28.
NmL. Nógrád megye választmányi jegyzőkönyve 1848. XII. 20.
9. NmL. Nógrád megye választmányi jegyzőkönyve 1849. I. 2.
NmL. Nógrád megye Forradalmi és Honvédelmi választmánya jkv. kivonat. 1849. I. 8.
10. NmL. Nógrád megye Forradalmi és Honvédelmi választmánya jkv. kivonat. 1849. I. 12.
11. NmL. Nógrád megye Forradalmi és Honvédelmi választmánya jkv. 1849. I. 15.
12. NmL. Nógrád megye Forradalmi és Honvédelmi választmánya jkv. 1849. I. 23.
13. NmL. Nógrád megye Forradalmi és Honvédelmi választmánya vegyes iratok. 1849.
14. NmL. Nógrád megye Forradalmi Bizottmányi iratok. 1848—49.
NmL. Nógrád megye választmányi jkv. 1849. II. 23.
Közlöny 1849. II. 8.
Belitzky János: Nógrád megye története I. Salgótarján 1973. 349. o.
15. NmL. Nógrád megye Forradalmi Bizottmányának iratai 1848—49. 1849. III. 20. 172. sz.
16. NmL. Az 1828. évi regnicoláris összeírások.
Szabó—Horváth: Nógrád megye története II. Salgótarján 1969. 28. o.
17. Kovácsics József: Magyarországi történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 20. tábl. Vál.i.) 140. Plachy Ferenc szolgabíró jelentése a választmánynak 1848. IV. 24.
19. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése. 1848. IV. 9.
20. NmL. Nm. Id.Vál.i. 46. Horváth Elek főszolgabíró jelentése 1848. IV. 3.
21. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. III. 31.
NmL. Nm. Id.Vál.i. 103. Somoskeőy János szolgabíró jelentése a választmánynak 1848. IV. 3.
22. NmL. Id.Vál.i. 24. Báththy Miklós főszolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV. 24.
23. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. III. 27.
24. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. III. 31.
25. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV. 1.
26. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. III. 27.
27. NmL. Nm. Id.Vál.i. 66. Várady István kerületi esküdt jelentése. 1848. IV. 9.
28. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28; 47; 66. Szolgabírói jelentések. 1848. április.
29. NmL. Nm. Id.Vál.i. 66. Báththy Miklós főszolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV. 10.
30. NmL. Nm. Id.Vál.i. 76. Báththy Miklós főszolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV. 10.
31. NmL. Nm. Id.Vál.i. 28. Muzslay István szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. III. 27.
32. NmL. Nm. Id.Vál.i. 47. A füleki szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV.
33. NmL. Nm. Id.Vál.i. 47. A füleki szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV.
34. NmL. Nm. Id.Vál.i. 47. A füleki szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. IV.
35. NmL. Nm. Id.Vál.i. 73. A dengelegi jobbágyság ügyében kiküldött bizottság utasítása. 1848. IV.
NmL. Nm. Id.Vál.i. 22. A bujádi jobbágyság ügyében kiküldött bizottság utasítása. 1848. IV.
36. NmL. Nógrád megye állandó választmányának iratai (későbbiekben: NmL.Nm.Áll.Vál.i.) 2566. A pusztaberkli házasszélekek levele az igazságügyminiszterhez. 1848. VIII. 8.
37. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1676. Báró Prónay Albert panasza a megyei választmánynak. 1848. VIII. 22.
NmL. Nm.Áll.Vál.i. 202. A rárósmulyadiak panasza a választmányhoz. 1848. IV. 25.
NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1822. Géczi Péter bágyoni közbirtokos panasza a választmányhoz. 1848. VIII. 25.
38. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 781. A karancsapátfalval jobbágyság panasza a választmányhoz. 1843. VI. 27.
NmL. Nm.Áll.Vál.i. 687. A budalehotal jobbágyság panaszlevele a választmányhoz. 1848. VI. 24.
39. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 756. A kozárdi szelékek igazságügyminiszterhez írt panaszlevele. 1848. VI. 25.

40. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1108. A garábi jobbágysok igazságügyiminiszterhez írt panaszlevele. 1840. VII. 20.
41. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1311. A hollókői lakosok panaszlevele az igazságügyiminiszterhez. 1848. VII. 25.
42. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1387. Báró Prónay Józsefné panaszlevele a választmányhoz. 1848. VIII. 7.
43. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1389. Báró Prónay Gábor panaszlevele a választmányhoz. 1848. VIII. 7.
44. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1653. Gróf Zichy Ferenc és gróf Károly Gusztáv panasza az igazságügyiminiszterhez. 1848. VIII. 6.
45. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1777. A divényoroszi zsellérek panasza az igazságügyiminiszterhez. 1848. VIII. 15.
46. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1022. Nézsa község levele a megyei választmányhoz. 1848. V. 21.
47. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 960. A borsosberényi jobbágysok kérelme a megyei választmányhoz. 1848. V. 1.
48. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 341. A diósjenőiek panaszlevele a megyei választmányhoz. 1848. IV. 25.
49. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 975. A vanyarci jobbágysok panaszlevele a választmányhoz. 1848. V. 4.
50. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 956. A mátranóvákiak földesúr elleni panaszlevele a megyei választmányhoz. 1848. IV. 29.
51. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 955. Heréd község kérelme a megyei választmányhoz. 1848. IV. 29.
52. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 958. Alsó és Felsőpás község levele a választmányhoz. 1848. V. 1.
53. Urbán Aladár: Nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973.
54. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1. Dessewffy Jób levele a választmányhoz. 1848. III. 22.
NmL. Nm.Id.Vál.jkv. 1848. III. 26.
55. NmL. Nm.Id.Vál.i. 48. Losonci nemzetőrök névsora. 1848. III. 27.
56. OL. Miniszterelnökség hadügyi és nemzetőri iratok. 159.
57. Palócföld 1973/1. Szabó Károly: A márciusi forradalom Balassagyarmaton.
58. NmL. Nm.Id.Vál.i. 93. Jelentés a füleki nemzetőrség szervezéséről. 1848. IV. 11.
59. NmL. Nm.Id.Vál.i. 190. Szolgabírói jelentés a megyei választmánynak. 1848. IV. 16.
60. NmL. Nm.Id.Vál.i. 196. Szolgabírói jelentés a megyei választmánynak. 1848. IV. 20.
61. OL.H.15. 16. k.13. 1848. Nemzetőrség szervezéséről jelentés.
62. Urbán Aladár: Nemzetőrség és Honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. 1. tábl.
63. OL.H.92. Nemzetőri Haditanács (Későbbiekben: Nő.Ht.) 14. cs. 5427.
Horváth Rudolf jelentése a Haditanácsnak. 1848. X. 12.
Közlöny 1848. VIII. 6. Nemzetőri kinevezések.
64. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 2373. Lovas nemzetőrség felszereléséről intézkedés. 1848. XII. 4.
65. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 726. A rádi zsellérek tiltakozása az igazságügyiminiszternél. 1848. VII. 3.
66. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 947. A sziráki nemzetőrök fegyverkérelme a megyei választmányhoz. 1848. VI. 18.
67. Palócföld 1973/1. Zólyomi József: Nógrád megyei paraszmozgalmak 1848-ban.
68. NmL. Nm.Áll.Vál.i. vegyes iratok 1848. Romhányi Máté levelei.
69. OL.H. 15.1.1.cs. 244. Alispáni jelentés a miniszterelnökhöz. 1843. VII. 29.
70. NmL. Nm.Áll.Vál.jkv. 1848. VII. 21.
71. OL.H.15.16.cs.100.
NmL. 1848—49-es vegyes iratok.
72. NmL.Nm.Áll.Vál.i. 1127. A zsélyi zsellérek kérelme a választmányhoz. 1848. VII. 20.
73. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1132. A megyei jegyzők kérelme a választmányhoz. 1848. VII. 20.
74. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1150. Felmentési kérelem a választmányhoz. 1848. VII. 22.
75. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1131. Nemzetőri felmentési kérelem. 1848. VII. 19.
76. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1177. Nemzetőri felmentési kérelem a választmányhoz. 1848. VII. 23.
NmL. Nm.Áll.Vál.i.1179. Barnai Tibor felmentési kérelme a választmányhoz. 1848. VII. 24.
77. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1184. A balassagyarmati kereskedők levele a választmányhoz. 1848. VII. 25.
78. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1187. A megyei hajduk levele a választmányhoz. 1848. VII. 25.
79. NmL. Nógrád megye Teljeshatalmú Besorozási Választmányának iratai, kimutatás.
80. NmL. Nm.Áll.Vál.jkv. 1848. VIII. 21.
81. OL.H.147.1.cs. nyugták.
82. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1836. A tolmácsi sorshúzóttak kérelme a miniszterelnökhöz. 1848. VIII. 27.
84. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1870. A romhányi zsellérek panasza a megyei választmányhoz. 1848. VIII. 28.
85. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1172. A számnélküli nógrádi honvédszázalaj 2. százada parancsnokának levele a megyei választmányhoz. 1848. XI. 14.
86. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 2231. Özvegy Nagy Maris levele a választmányhoz. 1848. X. 23.
87. NmL. Nm.Áll.Vál.jkv. 1848. IX. 3.

88. NmL. Nm.Áll.Vál.i. kimutatás. 1848. IX. 3.
89. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 2442. Megyebizottsági tagok felmentése elismerése. 1848. XII. 4.
90. OL.H.92.Nő.Ht.11.cs. 3862. Hadügyminiszter levele Horváth Pálnak. 1848. IX. 19.
91. OL.H. 92.Nő.Ht.11.cs. 4102. Ivánka Imre levele a hadügyminiszternek. 1848. IX. 20.
92. OL.H.92.Nő.Ht.17.cs. 7734. Kossuth Lajos levele a hadügyminiszternek. 1848. X. 26.
93. Kossuth Lajos az OHB élén. 292. o.
94. Közlöny 1848. XII. 25. 199.
Steier Lajos: Beniczky Lajos kormánybiztos jelentései és működése.
95. OL.R.31. A 15.-ik honvéddzászlóalj naplója. Ismeretlen szerző.
96. Gelich Richard: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. III. köt. 188. old. Budapest 1887—89.
97. Közlöny 1848. XII. 25.
98. Közlöny 1848. XII. 29. Kinevezések.
99. Közlöny 1849. II. 25. Kinevezések.
100. OL.H.92.Nő.Ht.11.cs. 3479. Ivánka jelentése 1848. IX. 8.
101. OL.H.147.1.cs. 524. Nógrád megye számlái. 1848—49.
NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1938.
102. OL.H.92.Nő.11.cs.Ht. 3480. Ivánka levele a Haditanácsnak 1848. IX. 5.
103. OL.H.92.Nő.Ht.12.cs. 4316. Ivánka jelentése a hadügyminiszternek. 1848. IX. 8.
104. OL.H.92.Nő.Ht.11.cs. 3590. Ivánka levele a hadügyminiszternek. 1848. IX. 9.
NmL. Nm.Áll.Vál.i. 2110. Felszerelés szállításról elismerés 1848. X. 19.
105. OL.H.92.Nő.Ht.11.cs. 3465. Felszerelésről intézkedés.
106. OL.H.92.Nő.Ht.11.cs. 4159. Ivánka jelentése szeptember 19.-ről
OL.H.92.Nő.Ht.11.cs. 3958. Ivánka levele a miniszterelnökhöz. 1848. IX. 18.
107. OL.R.31. Sándor huszárok 1848—49-ben, egy százados naplója.
Uo. Messéna leírása a pákozdi csatáról.
108. NmL. Nm.Áll.Vál. vegyes iratai. 1848. (Halotti bizonyítványok).
109. Közlöny 1848. XII. 15.
Közlöny 1848. XII. 17.
OL.R.31. 15.-ik honvéddzászlóalj visszaemlékezései. Napló.
110. Görgey Artur: Életem és működésem Magyarországon az 1848—49-es években. Budapest. 1911.
id. Görgey István: 1848 és 49-ből élmények és benyomások. Budapest. 1888.
111. Teljhatalmú Besorozási Választmány iratai 1848. szeptember 21.-től nov. 3.-ig.
112. NmL. Nm.Áll.Vál. vegyes iratai 1848. Besorozási biztosi jelentés 1848. IX. 9.
113. NmL. Nm.Áll.Vál. vegyes iratok 1848. Besorozási biztosi jelentés 1848. IX. 6.
114. NmL. Nm.Áll.Vál. vegyes iratok 1848. Besorozási biztosi jelentés 1848. IX. 14.
115. NmL. Nm.Áll.Vál. 2516. Kelemen János szakáli polgár panaszlevele a választmányhoz. 1848. XII. 5.
116. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 2520. Mlinárik Pál panasz a választmányhoz. 1848. XII. 1.
117. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 2128. Mészáros Bertalan panasz a választmányhoz. 1848. XI. 28.
118. NmL. Nm.Áll.Vál.i. vegyes iratok. Kimutatás a kékkői járás helyzetéről. 1848. IX. 21.
120. NmL. Nógrád megye Teljhatalmú Besorozási Választmány iratai 1848. IX. 21.-től nov. 3.-ig
121. NmL. Salgótarján község tábláskönyve 1848. IX. 21.-i. bejegyzés.
NmL. Karancseszli község tábláskönyve 1848. IX. 21.-i bejegyzés.
122. NmL. Teljhatalmú Besorozási Választmányi iratok.
123. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1934. Hadfogadó Iroda címerrel való ellátása. 1848. IX. 9.
124. OL.H.92.Nő.Ht.15.cs. 6205. Balassagyarmati Hadfogadó Iroda heti kimutatásai.
OL.H.92.Nő.Ht.13.cs. 4631. Ua.
OL.H.92.Nő.Ht.16.cs. 4667. Ua.
OL.H.92.Nő.Ht.16.cs. 6303. Ua.
125. OL.H.92.Nő.Ht.13.cs. 5122. Alispáni jelentés a hadügyminiszternek. 1848. X. 9.
126. OL.H.92.Nő.Ht.16.cs. 6382. Horváth Elek alispán levele Nádasdy Sándorhoz. 1848. X. 24.
127. NmL. Nm.Áll.Vál. vegyes iratok 1848.
128. OL.H.92.Nő.Ht.14.cs. 5262. Nemzetőri Haditanács levele a megyéhez. 1848. X. 17.
129. Közlöny 1848. XII. 28.
130. NmL. Nógrád megye Megyefőnökének iratai. 2395/1850. Falvak bíráinak jelentése.
131. Honvéd-névkönyv. Budapest 1891. 232—235. old.
132. Közlöny 1848. X. 6.
Urbán Aladár: Nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973.
133. Közlöny 1848. IX. 27. Kinevezések.
Közlöny 1848. X. 6. Kinevezések.
Közlöny 1848. XI. 17. Kinevezések.

134. Gelich Richard: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Budapest. 1887—1889.
Görgey István: 1848/49. élmények és benyomások. 1888.
135. NmL. Nm.Áll.Vál. vegyes iratok 1848. Kimutatás a megye nemzetőreiről. 1848. IX. 10.
136. Palócföld 1973/1. Zólyomi József: Nógrád megyei parasztmozgalmak 1848-ban.
137. OL.H.92.Nő.Ht.12.cs. 4518. Kinevezések.
OL.H.92.Nő.Ht.16.cs. 6620. Kinevezések.
138. NmL. Nm.Áll.Vál.jkv. 1848. X. 28.
OL.R.31. Freyburg Lajos visszaemlékezése.
139. Palócföld 1973/1. Zólyomi József: Nógrád megyei parasztmozgalmak 1848-ban.
140. OL.R.31. Freyburg Lajos visszaemlékezése.
141. NmL. Nm.Áll.Vál. 1720. Báthly Miklós szolgabíró jelentése a választmánynak. 1848. VI.
OL.H.15.16.cs. 98. Losonci városi tanácsli jelentés a Haditanácsnak.
142. NmL. Nm.Áll.Vál.i. 1313. Veres Győző jelentése a választmánynak. 1848. VIII. 3.
NmL. Nm.Áll.Vál.jkv. 1849. I. 2.
143. OL.H.147.1.cs. Nógrád megye nyugtái.
144. NmL. Nm.Áll.Vál.jkv. 1848. IX. 24.
145. OL.H.92.14.cs. 5637. Horváth Elek jelentése a hadügyminiszternek. 1848. X. 12.
146. OL.H.92.14.cs. 5637. Horváth Elek alispán jelentése a hadügyminiszterhez. 1848. X. 12.
147. Görgey Arthur: Életem és működésem Magyarországon az 1848/49-es években. Budapest 1911.
148. Belitzky János: Nógrád megye története I. Salgótarján 1973.
OL.H.147.1.cs. Nógrád megye nyugtái, guerillák támogatására vonatkozó nyugtatványok.
149. Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. Budapest 1965. 39. old.
150. Hadtörténeti Levéltár 1848/49-es iratok. 17/218. A losonci emlékirat. 1849. XII. 1.
151. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 17/218. Ua.
Andics Erzsébet: idézett mű. Budapest 1965. 69. old.
152. Andics Erzsébet: idézett mű. Budapest 1965. 83. old.
Repetzky Ferenc: nyugtái.
OL.H.110.1.cs. (Tiszafüred-i tábor)
153. Andics Erzsébet: idézett mű. Budapest 1965. 98. old.
154. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 19/248.
Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 17/218.
Gelich Richard: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Budapest 1887—89.
Görgey István: 1848—49-ből élmények, benyomások. Budapest 1888.
155. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 20/110. Minutillio ezredes jelentése 1849. IV. 3.
156. Görgey István: idézett mű.
Gelich Richard: idézett mű.
157. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 21/169.
Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 21/226.
158. OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai 2.cs. nyugtatványok.
159. NmL. Nm. vegyes iratok 1849. II. 4-től VIII. 13.-ig.
160. OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai 2.cs. nyugtatványok.
161. OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai 4.cs. 358. számú kimutatás.
162. OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai 2.cs. nyugtatványok.
163. Istvánffy Gyula: Adalékok a palócok etnográfiaihoz. Ethnográfia 1893.
164. NmL. Nógrád megye Forradalmi Választmányának jegyzőkönyve. 1849. IV. 27.
165. NmL. 1848—49-es nyomtatványgyűjtemény.
166. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 282.
OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai 2.cs. nyugtatványok.
167. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 35/1.
168. OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai 2.cs.
169. id. Görgey István: 1848—49-ben. (egy százados naplója)
OL.R.31. Sándor huszárok 1848—49-ben. (egy százados naplója)
170. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 17/218. Losonci emlékirat. 1849. XII. 1.
OL.R.31. Freyburg Lajos visszaemlékezése.
171. OL.R.31. Freyburg Lajos visszaemlékezése.
Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 17/218. Losonci emlékirat 1849. XII. 1.
172. Hadtörténeti Levéltár 1848—49-es iratok. 10/377.
NmL. Salgótarján táblaskönyve 1849. VIII. 21.
173. OL.H.110. Repetzky Ferenc iratai. 2.cs. nyugtatványok.
OL.R.31. Freyburg Lajos visszaemlékezése.
174. NmL. Nm. Megye főnöki iratok 2454/1850. Guerillák kihallgatása.
NmL. Nógrád megye Megye főnöki iratok. 2392/1850. Guerillák kihallgatása.

Adalékok a Salgótarjáni Kőszénbánya RT. bányászainak munka- és életkörülményeihez (Az 1870-es évek igazgatósági levelezéséből)

A XIX. század nyolcadik évtizede egyik legjelentősebb időszaka a magyar kapitalizmus kibontakozásának és ezen belül az ország energiaszükséglete hazai széntermelésből való fedezésének. Ez utóbbi területen jelentős szerepe volt a salgótarjáni szénmedencének, amely 1870 táján az ország széntermelésének egy-negyedét adta. Az itt tevékenykedő számos vállalat közül az 1867-től működő Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat volt a legjelentősebb, és ez idővel a kisebb vállalkozások zömét magába is olvasztotta. Időszakunkban azonban még komoly vetélytársakkal küzd. Ezek közül számára a Salgótarjáni Vasfinomító salgói szénbányája a legkevésbé veszélyes, mert az a vállalat saját ipari üzemei számára termelt és csak mellékesen vett részt a konjunktúris harcokban.

Az 1860-as és 1870-es évek nógrádi bányamunkásainak életkörülményeiről, egyéni sorsuknak alakulásáról, és munkatársaikhoz való viszonyáról nagyon keveset tudunk. Ez elsősorban a még meglévő és rendelkezésünkre álló források ilyen irányú feltárásának elmaradásából is következik. A hiányokat 1963-ban az „Adatok a salgótarjáni munkásság életkörülményeihez 1871—1883 és 1898—ból” című, 1964-ben pedig a „Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és a parasztság helyzetéről és mozgalmairól 1867—1890 között” tanulmányaiban — (mindkettő a Nógrád megyei Múzeumi Füzetek sorozatában) — igyekeztem pótolni. Más források felhasználásával pedig Szabó Béla a Nógrád megye története című 1969-ben megjelent II. kötetében igyekezett a kérdésről összefoglaló képet nyújtani. Mindez azonban vajmi kevés a munkások életkörülményeinek részletekbe menő ábrázolásához.

Kétségtelen, hogy a bányák megnyitása lassú életformaváltozást jelentett a környék lakossága számára is, bár ezt — főleg annak mértékét illetően — eddig nem sikerült felmérnünk. Ahol bányászaink számára lakótelepeket létesítettek ott nemcsak az épületek kátránypapírral fedett barakkjellege, hanem a bennük lakók ruházkodási, étkezési, szórakozási és egyéb megnyilvánulásai is szembeötlőek mások voltak, mint a környező régi falvak külső és belső képe. A kétlakai munkások miatt azonban ez a merev elkülönülés csak külsődleges lehetett, de hogy milyen mértékben volt az — nem tudjuk hitelt érdemlően feltárni. Valószínű, hogy nagy hatással volt a környezet lakosságának életmódbeli átalakulására az, hogy a bányavállalatok jelentős hányada a munkabérek egy részét „vásárlási utalványok”-ban fizette ki. Ez nemcsak a kettős kizsákmányolás egyik formája volt, hanem a települések magánkereskedelmének a háttérbe szo-

rítását is célozta a „kantinok” javára, és ezen túlmenően hatással volt a ruházati és egyéb árucikkeken keresztül, az ízlés változására is. Mindez összefüggött azonban a termelés növekedésével és csökkenésével, ami a bányákban foglalkoztatottak számában nyilvánult meg a lakosságot érintő módon.

A termelés és a munkáslétszám számadatai mind a salgóbányai munkásság életkörülményeiről írt korábbi, mind a jelenlegi feldolgozásban igen jól megállapíthatók az igazgatósági levélmásolati könyvekből. A termelés mennyiségi adatainak pontosságára azonban csak hozzávetőlegesen támaszkodhatunk, mert forrásaink az 50 kg-ot kitevő „vámházsa” és 56 -kg-os „bécsi házsa” között nem mindig tesznek különbséget, sőt több ízben azonosnak vagy csak „házsa”-nak tekintik azokat. — Ezek előrebocsátása után lássuk újabb adalékainkat.

Adatfeldolgozásunk a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság salgótarjáni bányaigazgatósága 1873. június 24-től 1890. január 31-ig terjedően fennmaradt. 11 kötetet kitevő, levélmásolatokat tartalmazó könyvei, az ún. „copier-Buch”-ok első öt kötetének 1873. június 24-e és 1877. december 31 közti levelezése alapján készült. Hivatkozunk azonban néhány későbbi adatra is. A „Copier-Buch”-okat, amiknek voltak korábbi, általunk nem ismert kötetei is, Nógrád megye levéltára őrzi. 1890-nel kezdődő további kötetünk az Országos Levéltárba kerültek. Az itt feldolgozásra került kötetek időhatározói és oldalterjedelmei a következők:

I. 1873. VI. 24. — 1874. III. 5.	1—600 lap.
II. 1874. III. 24. — 1875. II. 7.	57—788 lap.
III. 1875. II. 10. — 1876. IV. 4.	1—793 lap.
IV. 1876. IV. 5. — 1877. XI. 2.	1—944 lap.
V. 1877. XI. 3. — 1879. V. 28.	1—1000 lap.

A feldolgozásra került adatok lelőhelyét a kötet- és oldalszámmal jelezzük az általunk írt szövegen belül, zárójelbe téve. Ez esetben a levél keletkezési dátumát a szövegben tüntettük fel. Például (II. 313.) annyit jelent, hogy az általunk II. kötetnek jelzett 1874. III. 24-től 1875. II. 7-ig terjedő időt felölelő levélmásolati könyv 313. lapján található a felhasznált adat, amelynek napi dátumát (1875. október 27.) elmondardókban már közöltük. Ezt a jelzetszámot azonban még kiegészítjük a salgótarjáni bányaigazgatóság tanulmányunkra vonatkozó iktatószámával is. A teljes jegyzet képe tehát a következő: (II. 313 1821.) Az esetben, ha az irat keletkezési dátumát nem dolgoztuk be szövegünkbe ez a jegyzetkép így módosul: (II. 313.: 1873. X. 27., 1821.)

A levelek mind üzleti vonatkozásúak. Küldjük minden esetben a salgótarjáni bányaigazgatóság (a továbbiakban: BI), és aláírjuk — akit távolléte esetében az egyik, ezzel a feladattal megbízott tisztviselő helyettesít — Zemlinszky Rezső bányaigazgató. A címzettek részben a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság (a továbbiakban: társulat) budapesti „igazgatótanácsa” (Verwaltungsrath), illetve az ezt 1876. augusztus 1-én felváltó „igazgatósága” (Direktion) — a továbbiakban IT, illetve IG —, részben hazai és külföldi iparvállalatok illetve kereskedő cégek. A levelek mintegy 98—99 %-a németnyelvű. A levelezőkönyvekben található másolatok, miként az az iktatószámokból következtethető, nem tartalmazza a teljes iratanyagot, bár az nem állapítható meg, hogy a hiányzó számok a beérkezett vagy a kiküldött levelekre vonatkoznak-e.

Az általunk átnézett évek anyaga 1872-ben kezdődő és az 1880-ig terjedő dekonjunktura idejében jött létre. Számos olyan vonatkozása van, amelyek a termelés csökkentésére vonatkozó határozatokra utalnak. Mindez nagymértékben érintette a munkások és a társulat egymáshoz való viszonyát is, mert még az üzem csökkentett termelését, és a feltárt bányavágatok karbantartását biztosító 500—600 főnyi törzsgárda magatartása is gondot okozott. Voltak olyan hónapok is, amikor a piaci igények megnövekedtek, és ekkor újabb munkásokat kellett felvenni. Zemlinszky ilyenkor arra törekedett, hogy a már némi gyakorlattal rendelkező elbocsátott munkásokat szerezze vissza, ami legkönnyebben a Salgótarjánban és környékén lakókkal kapcsolatban volt véghezvihető. Úgy véljük ez az időszakonként meg-megújuló törekvés nagymértékben, és éppen ebben az időben vezetett környékünk parasztsága soraiban a „kétlaki” bányász-„dinasztiák” kialakulásához.

A társulat szénbányászatunkban elfoglalt helye szempontjából nem érdektelen, ha Zemlinszky egyik, 1875. augusztus 2-án kelt jelentéséből bemutatjuk szénmedencénk különböző tulajdonban lévő bányáinak évi termeléséről, adójáról és nyereségéről szóló kimutatást:

„A bányaadót a következő módon rótták ki:

A termeltető	a termelés bécsi (vám) mázsában				Tiszta haszon	Adó % -ban	Adó kivetés
	1872	1873	1874	A 3 év átlaga	kr/m		Ft kr
Minich	480,000	720,000	900,000	700,000	9	7	4410,—
Kis-Terenne	300,000	500,000	900,000	566,667	5	7	1983,33
Nemti	—	300,000	300,000	300,000	5,4	7	1143,—
Hirschler	40,000	60,000	250,000	116,667	8	7	653,33
Botle	15,000	44,388	92,575	56,667	6	7	238,—
Vasfinomító	700,000	975,000	1,100,000	925,000	—	—	—
Saját	5,240,444	4,556,546	3,222,348	4,339,846	—	—	—

Ha a saját termelésünket az évi 24,000 Ft-ot kitevő adónkkal egybevetjük, akkor a tiszta nyereségünk, 3 év átlagában 7½ kr-t tesz ki mázsánként” (III. 351.: 729.)

Az összehasonlító kimutatásból az derül ki, hogy egyedül csak a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt termelése mutat csökkenő irányzatot 1872-től kezdve, míg a többi vállalaté növekszik, ami számokban kifejezve így rögzíthető:

Nemtiben (csak 1873-ból és 1874-ből van adatunk) az évi 300,000 bécsi mázsát — vagyis a mintegy 150,000 métermázsát — kitevő termelés változatlan. A többi vállalatnál 1874-re a termelés emelkedése az 1872. évi termeléshez viszonyítva, mennyiségben és százalékból — illetve a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-nél ugyanígy annak csökkenése — a következő volt:

Termeltető	Az 1874. évi széntermelés az 1872. évinél			
	több		kevesebb	
	bécsi mázsával	%-kal	bécsi mázsával	%-kal
Minich	420,000	87	—	—
Kisterenye	600,000	200	—	—
Hirschler	210,000	525	—	—
Botle	77,575	517	—	—
Vasfinomító	400,000	57	—	—
Kőszénbánya Rt	—	—	2,018,096	38

A termelés csökkenése társulatunknál tovább tart. 1874. december 22-én Zemlinszky 1875-re már csak 3,000,000 bécsi mázsa szén kitermelésével számolt (II. 692.: 1721.).

A társulat széntermelésének vidékünk szénbányászatán belüli aránya is megváltozott 1872-től 1874-ig. Ez a változás — 1872-ben a nemti adatok nélkül — a következő képet mutatja:

Termeltető	1872		1873		1874	
	bécsi mázsa	%	bécsi mázsa	%	bécsi mázsa	%
Videkünk többi						
bányái	1,535,000	22,7	2,599,388	36,4	3,542,575	51,0
Kőszénbánya Rt.	5,240,444	77,3	4,556,546	63,6	3,222,348	49,0
Összesen:	6,775,444	100,—	7,155,934	100,—	6,764,923	100,—

Társulatunk széntermelésének csökkenésében jelentős szerepe volt a jóminőségű sziléziai szenek behozatalának. Ezeket éppen az Oderberg—Rutka—Salgótarján—Hatvan—Budapest közti főútvonalon — tehát bányagazgatóságunk orra előtt — szállította a MÁV. Így azután érthető az a nagy figyelem, amit ezek forgalmára szentelt a BI. Zemlinszky 1875. április 8-án kelt jelentésében például ezt olvassuk: „Stubnya és Rutka között a MÁV pályája sok méter hosszúságban szétrombolódott és emiatt a sziléziai szén hosszabb ideig nem tud bejutni, ami talán lehetővé teszi a mi szenünk eladását” (III. 127.: 377.).

Ez azonban nyilván csak az egyik oka a széntermelésünk csökkenésének. Ennek mélyreható vizsgálata a társulatra vonatkozó gazdaságtörténeti tanulmányok keretébe tartozik, és itt ezzel nem foglalkozhatunk. Tudomásul kell azonban vennünk az életkörülmények vizsgálata során, hogy Salgótarjánban és környékén — általunk vizsgált időszakban — nem beszélhetünk a széntermelés minden vállalatra kiható csökkenéséről, és így általános dekonjunkturáról sem. Ez a tény nagymértékben megmagyarázza a tapasztalható anyagban nem találunk még utalást sem arra nézve, hogy a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. valamely üzemében sztrájk lett volna.

A számos helyi és országos vonatkozású adatot tartalmazó levelezésből az alábbi csoportosítás szerint aknáztuk ki a munka- és életkörülményekre vonatkozókat:

1. A munkásokra és életkörülményeikre vonatkozó általános jellegű adatok.
2. Az egyes munkás, szegődményes, alkalmazott és tisztviselő kategóriák munkakörülményeire és életmódjára vonatkozó adatok.
3. Az áruellátás (élelem, ital, textiliák, ruházat, tüzelő).
4. A lakáskörülmények és a kolónia.
5. Az egészségügyi ellátás (kórház, orvosi rendelés).
6. Nyugdíjasok.
7. Az iskolai oktatás.
8. A szórakozás és a sport.

A fenti nyolc fejezeten belül, ahol szükség volt, még alcsoportokba is besoroltuk mondanivalónkat.

A munkásokra és munkakörülményeikre vonatkozó általános jellegű adatok

A munkások életkörülményeit elsősorban a munkájuk ellenértéke fejében kapott bér nagysága befolyásolta. Zemlinszky 1873. november 10-i jelentése (I.

347.: 1880.) értékes adatokat tartalmaz a munkabérek összegére, és az abból eszközölt levonásokra nézve. A jelentésből nem derül ki a végzett munka időtartama, csak az, hogy november 22-én kellett az azért járó bért kifizetni. Tulajdonképpen nem is az az érdekes, hogy egy vagy két hétre kapták-e az itt szereplő bért, hanem az, hogy milyen arányban és milyen címen voltak le abból kisebb-nagyobb összegeket.

Üzemegységenként így alakult akkor a bérfizetés:

Új-akna	32,874 ft	54 kr
Antal- és Gusztáv-akna	625 ft	23 kr
Rudolf-akna	12,725 ft	83 kr
László-akna	12,672 ft	67 kr
József-akna	3,879 ft	87 kr
Mária-akna	3,188 ft	15 kr
Építkezés	1,898 ft	9 kr
Összesen:	67,864 ft	38 kr

Ebből „jóváírások”, azaz levonások:

A „provizorátus” számára	24,000 ft	35,3 ‰
A „magazin” számára	5,000 ft	7,3 ‰
Az elszállásolás számlájára	1,000 ft	1,3 ‰
Előlegekre	4,500 ft	6,6 ‰
Egyéb más ügyekre	500 ft	0,7 ‰
Összesen:	32,000 ft	47,1 ‰

A rendelkezésünkre álló adatok alapján, mivel hiányoznak a tételes elszámolások, nem tudjuk megállapítani, hogy miknek az ellenértékét fizették be a munkások a „provizorátus”, vagyis a bányagondnokság, és mikét a „magazin”, vagyis a vegyeskereskedés jellegű társulati boltok számlájára. Az „elszámolás” címen levont összegek nyilván a barrakokban lakó idénymunkások térítései, az „egyéb más ügyekre” történő levonások pedig hihetőleg a büntetéspénzeket is tartalmazzák. Valószínű, hogy a levonásra került tételek aránya az 1870-es évek derekán, hónapról-hónapra — csekély eltulódásoktól eltekintve — azonos volt. Nem állapíthatjuk azonban meg azt, hogy egy-egy bányamunkás átlagkeresete mennyi volt, mert a jelentés nem tartalmazza azokat.

A levelezőkönyvekben sorakozó BI-i jelentések egyik legfőbb, állandóan vissza-visszatérő problémája az, hogy az IT, illetve az IG által elrendelt szénzállításokhoz megfelelő számú vasúti vagon álljon rendelkezésünkre, amit csak kisebb-nagyobb zökkenőkkel tudtak biztosítani. A társulat által elérhető piacok áruátvevő képessége azonban igen változó volt. Ezért az egyik, 1874. március 27-i jelentés szerint nyolc év óta a bányák raktári készlet kialakítására is termeltek. Ez azonban — a szén szabadon, prizmákban való tárolása következtében, az öngyulladás és az időjárás viszontagságai miatt — igen kétes értékű megoldás volt (II. 63—65.: 460). Igyekeztek tehát a munkáslétszámot úgy alakítani, hogy a mindig rendelkezésre álló munkaerő kellő mennyiségű friss darabos szenet (Stückkohle) és aknaszenet (Förderkohle) termeljen, amit a rakodón (Rampe)

a vagonokba öntéskor keverték a régebbi eredetű raktári szénnel (Vorrathkohle). Ennek a feladatnak a végrehajtása jellemzi a társulat termelő, és a termelést kiszolgáló üzemeinek életét, amit a maga bonyolultságában és az értékesítés lehetőségei szerinti hullámszámban az időrendi előadás szemlélteti a legjobban. Lássuk tehát az idevonatkozó legfontosabb adatokat!

Az 1873. július 10-én kelt jelentés szerint a hét minden napjára, vasárnap kivételével, amikor nincs rakodás, 70 vagon rendelést kéri az IT-tól a BI. Ugyanakkor még azt is jelenti, hogy az Emma-aknához vezető szárnyvasút mielőbbi elkészülte érdekében éjszaka, fáklyafény mellett is dolgoznak (I. 36.: 1098). Az augusztus 2-i jelentésből megtudjuk, hogy az Emma-akna szárnyvasútja elkészült. Megmondjuk továbbá, hogy a rakodási munkáknál is volt éjszakai műszak, ami egy hete szünetelt. Azért, hogy az így létrejött szállítási elmaradást pótolják, hétfőn kétszer annyi rakodómunkást foglalkoztatnak, mint amennyit szoktak (I. 95.: 1261.).

1873 nyarán különben — amint arra majd még részletesebben is kitérünk — nagymértékben gátolta a termelést a munkások nagyarányú megbetegedése (I. 166—167.: 1496.). Csak szeptember első hetében lehetett a felépültek egyrészt ismét munkába állítani az Új-, és az Emma-aknánál (I. 181.: 1873. IX. 8. 1528.). Ezek Prembergből érkezett vájárok lehettek. (I. 170.: 1873. IX. 4., 1505.). A munkáshiány azonban továbbra is fennállt. A szeptember 10-i jelentésből arról értesültünk, hogy a BI szeptember 4-én levelet intézett Dubrava, Oszada és Király-Lubella, Liptó megyei községek jegyzőihöz, hogy segítségükkel kapjanak munkásokat (I. 189.: 1538.). A toborzás eredménye nem lehetett kielégítő, mert szeptember 28-án arról számolt be a BI, hogy a két tarjáni aknában a csekély munkáslétszám miatt csak 5000—6000 bécsi mázsa szenet tudnak termelni (I. 231.: 1633.).

A munkáslétszám csökkentése vagy növelése az IT szinte hónapról-hónapra változó — a piac pillanatnyi alakulásától függő — utasításainak is volt a következménye. Ez igen nehéz helyzetbe hozta a BI-t. Zemlinszky december 16-i jelentése szerint például, a munkások egyrésztének elbocsátása miatt, nem tudnak naponta 15, legfeljebb 16 vagonnál többet darabos szénnel megrakni (I. 420.: 2056.). A munkáslétszámnak a termelés alakulására gyakorolt hatására az IT is felfigyelt. Ennek következtében a BI 1874. január 26-án megküldte a munkáslétszámra és a darabos szén termelésére vonatkozó — számszerűleg a levélmásolati könyvben fel nem jegyzett — kimutatást (I. 507.: 145.). Úgy látszik, hogy a jelentés hatására az IT Zemlinszkyre bízta — legalább is egy időre — a munkáslétszám kialakítását, aki most a kibányászott raktári készletek figyelembevételével kezdett ezen a területen intézkedni.

1874. február végén — amint az Zemlinszky április 10-i jelentéséből kitűnik — 453 munkást bocsátott el a BI. Erre nézve megkérdezte az IT Zemlinszkyt, hogy jól megfontolta-e ezt a dolgot, és hogy ezek után maradt-e még annyi munkása a BI-nak, hogy a napi 16 ezer bécsi mázsa szenet biztosítani tudja. A kérdésre igenlő választ adott a BI. Sőt — írja Zemlinszky — a termelést továbbra is csökkenteni kell, mert 400 ezer mázsa kibányászott szénnel rendelkeznek, amely készletből a napi 16 ezer mázsa szállítási igényt fedezni tudja. A jelenlegi (1874. április 10.) napi 13 ezer 600 mázsa termelést éppen ezért napi 10 ezer mázsára kívánják csökkenteni. Ebből egyelőre 2 ezer 800 mázsát, később pedig 4 ezer mázsát szánnak naponta a fogyó, régi készlet feltöltésére. A készlet fenntartását az indokolja, hogy a napi 70 vagonos szénszállítás 90 vagonosra is felugorhat (II. 87—88.: 522.).

A rendelések mennyisége azonban nem növekedett. Ezért mind az IT, mind a BI a vevőkör bővítésére, főleg pedig nagyfogyasztású megrendelők szerzésére törekedett. Így került fel 1874. áprilisában egy évi 700 ezer bécsi mázsás szerződés megkötése a MÁV-val (II. 115.: 506), és egy 300 ezer mázsás szerződés lehetősége a selmecbányai ércbányák igazgatóságával. Ezzel kapcsolatban Zemlinszky december 22-én részletes számvetést is készített. Alapul vette az évi 3 millió bécsi mázsás termelést és a sziléziai szénnek való versenyképesség kialakítását. (II. 692—693.: 1721.) Az hogy a két tervezet valórávállása milyen mértékben teljesült, nem derül ki adatainkból. A selmecbányai igazgatósághoz intézett december 17-i kérés (II. 681.: 1753.) nyomán azonban december 24-én évi 100 ezer mázsa esetleges rendelésével kapcsolatos számításokat végzett Zemlinszky (II. 695—696.: 1727.).

Ezek a merőben kereskedelemtörténeti jellegű adatok szoros összefüggésben voltak a munkáslétszámmal, és a munkások életkörülményeinek — elsősorban a tényleges munkalehetőségek — alakulásával. Részletesen kifejtette ezt Zemlinszky az 1874. szeptember 14-i jelentésében, amelyből a BI és az IT közti komoly nézeteltérésekre is következtethetünk. Ezek lényege az, hogy az IT úgy értelmezte a BI egyik jelentését, hogy az a termelést csak 9 ezer mázsára tudja felemelni. A félreértésre az szolgáltatott okot, hogy augusztus 11-én az IT „minden körülmények közötti óvatosságot” ajánlott a BI-nak, az akkori piaci helyzetnek megfelelően. Közben azonban emelkedett a kereslet, és így szeptember 10-én a BI az aknák termelését és a vagonrendeléseket 10 ezer vámmázsának megfelelően irányozta elő. Ez napi 50 vagon szén elszállítását tette lehetővé. Mindez megkövetelte a munkáslétszám biztosítását, hiszen ezen a nyáron is sok volt a lázas megbetegedés. Ezt az igényt Zemlinszky — amint írja — így igyekezett kielégíteni: „a 766 fős munkáslétszámunkat a hét elején 807 főre emeltük fel, hogy az egyre növekvő betegállomány ellenére az eladás követelményeinek nyomban tudjunk alkalmazkodni. Ezért leszünk képesek a termelést minden nehézség nélkül 10 ezer mázsára felemelni” (II. 476—477.: 1292.).

Az 1874. november 5-i jelentés szerint az IT napi 15 vagon darabos szén elszállítását követelte. Ezt azonban csak akkor tudja a BI teljesíteni, ha legalább napi 15 ezer mázsát termel, amiből — a legkedvezőbb körülmények mellett is — csak 20 % a darabos szén. „Kérjük, közöljék velünk, hogy ezt teljesítenünk kell-e, mert ez esetben mindenképpen munkásokat kell felvennünk, mégpedig azt a 35 embert, akiknek mi október 15-én — Feldmann IT tanácsnok szóbeli utasítására — felmondtunk és október végén elbocsátottunk. Jelenlegi munkáslétszámunkkal össztermelésünket legfeljebb napi 12 ezer mázsára tudjuk fokozni, és ebből a legjobb esetben is csak 2.400 mázsa darabos szénre számíthatunk” (II. 580.: 1807.).

A munkáslétszám növelésére azonban nem kaphatott engedélyt a BI. Az 1875. január 6-i jelentésben ez olvasható: „Jelenleg naponta 12—13 ezer mázsát termelünk. ... E hó 14-ig kérjük, közöljék velünk, hogy ezt a minimumot februárban is tartanunk kell-e, mivel ennek megfelelően kell 15-én a munkáslétszámot alakítanunk. (II. 718.: 18.). Ebből ismét vita keletkezett.

Az IT-nek, a hozzá befutó szénrendelések alapján igen hullámnzó mennyiségű szénszállításra lett volna szüksége. A nyereség biztosítása céljából ennek megfelelően kívánta alakítani a munkáslétszámot, amit azonban a kívánt gyors ütemben a BI-nek nem tudott végrehajtani. Emiatt sokszor nehéz helyzetbe került. Zemlinszky e tekintetben kifejezetten „munkáspárti” volt, azaz — éppen

a termelés minőségi és mennyiségi átlag szintjének megtartása érdekében — nem szívesen bocsátotta el a begyakorlott, törzsgárdának tekinthető munkásokat. Ez számos vitát idézett elő az IT és a BI között.

Például 1875. január 20-án a következő táviratot kapta a BI: „Az előző heti termelés nem felel meg a rendelkezéseinknek. 13 ezret kell termelni és a várható fölösleget is ide kell küldeni. A szükséges vagonokról a legrövidebb úton gondoskodni. — Feldmann.” Zemlinszky nyomban megírta igazoló jelentését: „Megjegyezzük, hogy a napi 13 ezer mázsás termelést nem tévesztettük szem elől. Az előző héten a termelést azért nem erőltettük, mert mindenütt mutatkozik némi aknaszén (Förderkohle) készlet és ezért nem akarunk abból többet összegyűjteni” (II. 747.: 73.) A következő napon, január 21-én a munkáslétszámra is kitér: „Kiegészítendő tegnapi jelentésünket a napi széntermelés mennyiségéről, szabad legyen még megjegyeznünk, hogy nem szükséges a kínálatot napi 13 ezer mázsára korlátozni. A kereslet növekedése esetében mi a napi termelést 14—15 ezer mázsára is fel tudjuk emelni, anélkül, hogy a munkások toborzása által feltűnést keltenénk”. (II. 749.: 75.).

Ez és a hasonló esetek is igazolják, hogy a BI „nem faszírozta” (nicht forciert, II. 749.) a munka ütemét. Problémát okozott azonban a munkások „kétlakisága”. Legalább is erre következtethetünk Zemlinszky 1875. március 5-i jelentéséből. Eszerint február utolsó hetében egyrészt azért maradt el több vagon szén szállítása, mert a bányavasút mozdonyain sok javítani való akadt, másrészt „személyzetünk is, annak ellenére, hogy vasárnap is dolgoztunk, kevés volt a termelés fokozására. A munkáslétszám növelésére sincs semmi kilátásunk a mindennapos enyhe idő miatt, annál is inkább, mert — miként Önök is írják — március közepén csak 2—3 ezer mázsát kell termelnünk”. (III. 57.: 248.) Az enyhe napos idő nyilván a földművelésben is érdekelt munkások távozását eredményezte.

1875. márciusának végén — amint az a március 22-i jelentésből kitűnik — ez volt a helyzet: „Az Önök ismételt figyelmeztetésére, hogy márciustól kezdődően a kereslet napi 2—3 ezer mázsára fog csökkenni, arra kényszerültünk, hogy 15-én 90 vájárnak és 97 csillésnek, azaz összesen 187 munkásnak felmondjunk. A maradék 700 személlyel napi 10—11 ezer bécsi mázsa szén tudunk termelni. Kérjük az Önök nyilatkozatát, hogy az ilyen termelési körülményekkel egyet-értene-e, mert megváltoztatása még lehetséges” (III. 98.: 320.).

A munkáselbocsátások ügye sarkalatos kérdéssé fokozódott a BI és az IT nézeteinek összhangba hozása során. Zemlinszky 1875. április 29-én így írt igen figyelemre méltó sorokat: „Az valóban úgy van, hogy a bányatörvény a munkásokat illetően mindkét fél (munkaadó és munkavállaló) részére 14 napi felmondási időt ír elő. Ennek alapján a munkásoknak bármely alkalmas napon fel lehet mondani, és megfordítva, minden munkás is a neki legmegfelelőbb napon felmondhat. Ez azonban egy szabályozott, állandó üzem, és annak biztonsága szempontjából elviselhetetlen. A munkások naponkénti felmondása következtében naponként újabb munkások toborzása szükséges. A »lyukakat« azonban nem lehet oly »prompt« betölteni, hogy az üzemmenet kárt ne szenvedjen. Ez, azonkívül, hogy megzavarja az üzem működését, a szakmánybér és leszámolási viszonyokat is rendkívüli mértékben összezavarja, hiszen lehetetlenné teszi az áttekintést a munkaeszközök, az élelmiszerek, a hitelek stb. átvételét illetően. Ezért szükségessé vált ezt a viszonyt szabályozni. E szerint a 14 napos felmondás mind a két részről csakis félhavonkénti szakaszokban történhet, mivel a felmondás a hónap utolsó, vagy első napján épp oly zavaró lenne, mert a kilépés 15-én következne be. A leszámolásnak a hó közepén kell megtörténnie

a szakmánybér csökkentések, az új besorolások, a munkaeszköz leltárak, és az élelmiszerekkel való ellátás tételeinek naplóbavételével együtt. A havonkénti felmondást minden hó 15. napjára határoztuk meg. Ez felelne meg a vállalkozás jól felfogott érdekeinek" (III. 177—178.: 450.). Ez utóbbi elgondolást különben a BI már gyakorolta is. Az IT-nek azonban — a kereslet nagyarányú hullámlása miatt — nem mindenben felelt meg ez a megoldás.

Az általános jellegű üzemigazgatási problémákat is felvető vita háttérében a kereslet csökkenése húzódott meg. De nem csak az, mivel a szénvásárlások bizonyos mértékig idényjellegűek voltak és ehhez, a munkások számának csökkentésével, a BI-nak is alkalmazkodnia kellett. Az 1875. május 9-i jelentésben például ezeket olvassuk: „A jelenlegi munkáslétszámmal átlag napi 8.600 bécsi mázsát termelünk. Kérjük annak közlését, hogy maradhatunk-e június hónapban is ennél a mennyiségnél, illetve mennyivel kell azt csökkentenünk? Ez utóbbi esetben válaszukat folyó hó 15-ig kérjük" III. 198.: 483.), vagyis a két-hetes felmondási időszak állandósított kezdeti napjág.

A termelés csökkentése következtében a társulat hét aknája közül az 1875. január 9-i jelentés szerint csaw az Emma-, az Uj-, a Rudolf-, és a Mária-akna (II. 727.: 35.), a június 19-i szerint pedig csak a László-, az Uj- és a Rudolf-aknában termeltek (III. 281.: 615.). Ez utóbbi napon kérdést intézett az IT a BI-hoz, hogy képes-e napi 50 vagon friss szenet szállítani. A válasz igenlő volt.

Azonban nemcsak a piac hiánya miatti elbocsátások és munkahelyi áthelyezések sújtották és nehezítették a munkásság életét, hanem a különböző címen kirótt pénzbirdság is. Például az 1875. július 30-án kelt jelentésben ezeket írta Zemlinszky: „Sajnálattal vettük tudomásul az itt június 26-án berakott szénre vonatkozó észrevételeiket. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy ezt a zagyvai régi szénvágatoknál alig lehet elkerülni. Az ezen a szakaszon lévő szénnek nagy hátránya, hogyha hosszabb ideig áll megváltozik, és ezért — véleményünk szerint — a minőségben mutatkozó egyenlőtlenségeket az árakban kell kiegyenlíteni" (III. 299.: 636.) Itt tehát az történt, hogy a szén rossz minősége miatt a munkásokat szidták és büntették.

Augusztus elején ismét emelkedett a széntermelés. Zemlinszky augusztus 8-i jelentésében ezt olvassuk: „Azért, hogy naponta 13 ezer 750 vámmázsa szenet termeljünk, személyzetünket toborzás útján legalább 60 fővel kell megerősítenünk, mivel a betegek száma ismét emelkedőben van" (III. 366.: 748).

A munkáslétszám ilyen irányú emelésének vagy csökkenésének a BI részéről történő megoldását az IT is méltányolta és nagyobb figyelmet szentelt az ezen a téren jelentkező adottságoknak. Így például az egyik, 1875. november 4-i táviratában, amelyben még 6 vagonnal több aknaszenet rendelt, azt tapintatosan így kéri: „amennyiben a munkaerő megengedi a vagonok megrendelését és azok megrakását" (III. 519.: 1022). Fontos volt ez a megértés, mert az év utolsó hónapjaiban nagyobb megrendelések kielégítését kellett teljesítenie a BI-nak. November 28-tól december 23-ig hétköznapi naponta 85 vagon, vasárnaponként 20 vagon, és december 24-én 25 vagon szenet kellett berakni. A karácsonyi ünnepek idején nem rakodtak. (III. 571.: 1089. — 585.: 1116. — 603.: 1148. — 610. 1165.).

Ez a télen jelentkező, időszakos termelés-fellendülés még 1876 januárjában is tartott. Kisebb-nagyobb zökkenők azonban előfordultak. Egy ilyen visszaesésről számolt be Zemlinszky a január 21-i jelentésében: „Annak, hogy a héten a darabos termelése a megrendelt mennyiség alatt maradt, az az oka, hogy vasárnap bérfizetés volt, és a fizetési napok után bekövetkeztek a távolmára-

dások, továbbá az az előre nem látott eset, hogy több mint 40 munkásunknak kedden és szerdán katonai sorozáson kellett megjelennie. Reméljük, hogy a következő vasárnap a megrendelt darabos szén mennyiségét pótolni tudjuk” (III. 666.: 53.)

Vagyis, ha a szükség úgy kívánta, vasárnap is dolgoztak. Erre leginkább az előző vasárnapi bérfizetések szolgáltattak okot. Egy ilyen vasárnapi bérfizetést követően történeteket tárja elénk az 1876. április 21-i jelentés: „Őszintén nagyon sajnáljuk, hogy az aknaszénből Önök (a budapesti központi szénszérún) csak éppen, hogy el vannak látva. Nem áll azonban hatalmunkban, hogy hétfőn a munkásokat munkába tudjuk állítani, és többnyire még kedden sem. Minden büntetés ellenére is gyenge volt a széntermelés, és így nem tudunk Önöknek elegendő friss szenet küldeni” (IV. 28.: 318.). Megjegyezzük, hogy a bérfizetést ez esetben is szombatra tervezték (IV. 28.: 1876. IV. 13., 295.), és nem tudni, hogy mi okból maradt vasárnapra. Úgy sejtjük, hogy ennek is a farsang volt az oka. Az 1876 április 12-i, fentieket megelőző jelentésben ugyanis ez olvasható: „Hétfőn több szenet adunk fel, mivel vasárnap is dolgoztatni fogunk és pedig azért, mert pénteken csak csekély, szombaton meg semmi termelés sem lesz, mivel farsang van” (IV. 14.: 294.).

A széntermelés időszakos növekedése 1876 nyarának végén ismét munkásfelvételeket eredményezett. A szeptember 10-i jelentés szerint az IG szeptember 9-és 55–60 vagon friss szén naponkénti berakását rendelte el, amit — írja a BI — „teljesíteni fogunk és van is pár jó férfi munkásunk, akik munkára jelentkeztek, akiket fel fogunk venni” (IV. 275.: 715.) A november 5-i jelentés szerint pedig az IG a következő táviratot küldte a BI-nak: „Számíthatunk-e napi 75–80 vagon aknaszén berakására?., A távirati válasz napi 80 vagon szén berakását ígerte, amihez Zemlinszky a jelentésében még az alábbiakat fűzte: „A távirati választ kiegészítésül sajátkezűleg is megerősítem, hogy ezt az igényt ki tudjuk elégíteni, ha néhány férfi munkást felveszünk” (IV. 365.: 863.).

A munkások toborzása és felvétele meg is történt. A november 22-i jelentésben ugyanis ezt olvassuk: „Az újonnan toborzott munkások csak részben készek a munkára. Ez kész nyomorúság! Mégis reméljük, hogy a hét folyamán mind-egyiküket ismét behozzuk” (IV. 403.: 909.).

A munkások toborzása és felvétele még folyt, miközben az 1876. november 14-i jelentés a szénrendelések további fellendüléséről is tanúskodik. Ezek szállítására vonatkozóan ugyanis ezt táviratozta az IG: „Az államvasút holnaptól napi 100, a jövő hétre pedig napi 105 vagonig ígért. A pénzügyi fedezetet a központ előre biztosítja”. Zemlinszky az új lehetőségekre nézve rögtön a következőket válaszolta: „Holnaptól kezdve lehetetlen 5 vagon többletet berakni. A mozdonyok most naponta 1000 métermázsányit szállítanak, ami éppen 10 vagonnak felelt meg. Összesen tehát 110 vagonig” (Összesen tehát 11 keskenynyomtávú bányavasúti mozdonyuk volt ekkor üzemben.) „A következő héten ismét 5 vagonnal többlet tudunk megrakni, vagyis 35 vagonnal többlet kell rendelni, mivel a raktári készlet ezen a héten felszámolódik. Ehhez a munkások toborzása feltétlenül szükséges, ami a legjobb esetben is néhány napot igénybe vesz az emberek munkába állításáig. Ezért számolunk a következő hétre 105 vagon berakásával és 10 vagon szerkocsi szénrel a saját használatunkra, összesen tehát 115 vagonnal. Reméljük, hogy ezt a szükséges mennyiséget a tél hónapok folyamán tartani tudjuk, mivel ekkor mi 120 vágárnak és 60 csillás rakodónak nem tudunk más munkát adni, és alig volna lehetséges őket a későbbi toborzá-

sok kára nélkül a tél közepén elbocsátani, amire nézve szíves véleményüket kérjük". (IV. 384—385.: 884.).

November 24-én a saját süszégseten kívüli napi 124 vagon szén elküldéséről ír az aznapi jelentés (IV. 406—407.: 914.). December 4-én 12.500 métermázsa termelésről, illetve napi 115 vagon rakodásról és 10 vagon szén saját felhasználásáról szól a jelentés (IV. 428.: 946.).

A remélt nagy fellendülés az 1877. év elején hirtelen összeomlott. Január 15-én ezeket jelentette Zemlinszky: „A pillanatnyilag lecsökkent szénfüszükséglet miatt 300 munkásunkat el kellett bocsátanunk. Kérjük közölni, hogy elegendő-e, vagy menjünk még lejjebb, mivel mi a termelést e hó végétől mindössze napi 14 ezer mázsán akarjuk tartani" (IV. 500.: 31.). Ekkor csak az Új-aknából, a László- és a Rudolf-tárókból bányászták a szenet (IV. 516.: 1877. I. 20., 50.). A létszámcsoökkentést jóváhagyta az IG. és ezért január 29-én „a munkáselszámolások kifizetésére" 4.000 ft rendkívüli utalványozását kérte a BI. (IV. 525.: 67.).

Ettől az időponttól kezdve úgy látszik stagnál a rendelkezések mennyisége, bár ez a részletes heti elszámolások hiányában pontosan nem állapítható meg. A BI heti vagonigényléseiben ezentúl is szerepelnek — mint például az 1877. január 31-iben — a dátumoktól eltekintve, szinte sztereotíp módon az ilyen mondatok: „Kérjük, hogy február 3-tól 11-ig a süszükségletnek megfelelően rendeljenek vagonokat, de vasárnapra egyet sem" (IV. 527.: 69.). Erre a hétre, amint az február 4-i jelentésből kitűnik, öt napra elosztva 300 vagonot kaptak (IV. 532.: 76.).

Az ilyen és hasonló adatoknak a feldolgozása azonban már annyira kereskedelemtörténeti jellegű, hogy azzal jelen tanulmányunkban nem foglalkozhatunk. Az azonban kétségtelen, hogy 1877 nyarának végén a termelés ismét fellendült. Ennek következtében az IG süszükségesnek látta volna a vasárnapi rakodást is, amire nézve Zemlinszky a szeptember 5-i jelentésében azt kérte, hogy lehetőleg kerüljék, mert a vasárnapi munkáért magasabb bért kell fizetni, mint a hétköznapiért (IV. 895.: 845.).

A társulat a bányászati jog megszerzése érdekében jelentős területeket vásárolt magánosoktól, amelyeken részben mezőgazdasági művelés, részben erdőgazdálkodás folyt. Jelentékeny részük azonban az erozió által tönkretett kopár terület volt, amin a további talajpusztítást erdősítéssel igyekeztek megakadályozni. Így lett azután a Salgótarjáni Köszénbánya Rt egy mezőgazdasággal foglalkozó kisebb uradalom, és egy ennél jóval nagyobb kiterjedésű és jelentőségű erdőgazdaság megszervezője és tulajdonosa.

A levélmásolati könyvekben mind a két melléküzemág tevékenységére nézve találunk adatokat. Különösen az erdőgazdaság az, amellyel többet foglalkoznak. Nemcsak azért, mert jelentős tűzifa és bányafa termelés folyt bennük, hanem azért is, mert nagyszabású erdősítést hajtottak végre az újraterelít és a kopár területek fásítása során. — Ez a mező- és erdőgazdasági tevékenység is megkívánta a maga munkáskategóriáit és rájuk nézve is találunk némi adatot a levélmásolati könyvekben. Feldolgozásuk azonban kívül esik jelenlegi feladatunkon.

Az egyes munkás-, szegődményes-, alkalmazotti és tisztviselő-kategóriák munkakörülményeire és életmódjára vonatkozó adatok

Tulajdonképpen a föld alatt dolgozó bányamunkások különböző kategóriáival kellene kezdenünk az adatok részletes elemzését. Ezt azonban a levélmásolati könyvek — erről tanúskodó — adatainak nagymértvű hiánya miatt mellőznünk kell. Ezeket a bányászokat általában csak „munkások”-nak nevezik a levelezések, és ritka az olyan eset, hogy a „vájár” és a „csillés”, illetve „csillés rakodó” munkaskategóriákat megkülönböztetik.

Van azonban két adatunk, amit szükségesnek tartunk megemlíteni. Az 1873 nyarán kulmináló járványos megbetegedések a vájárokat sem kímélték. A szén termelésben nélkülözhetetlen beteg szakmunkások pótlására igyekezett tehát a BI máshonnan vájárokat szerezni. A toborzás eredményéről az 1873. szeptember 4-i jelentésből értesülünk, amikor is a következőket tudatta a BI az IT-csal: „Jelentkezni fognak Önöknél premergi vájárok, akik számára Pesttől idáig ingyenes vasúti jegyet biztosítottunk. Kérjük azokat számunkra kiadni” (I. 170.: 1505.). Hihető, hogy ez a Premberg a magyarországi legrégibb kőszénbánya, a Sopron melletti Brennberg nevének az elírása, és, hogy ezek azok a munkások, akiket a szeptember 8-i jelentés szerint az Emma- és az Új-akna termelésének fokozására vetettek be az előző napon (I. 181.: 1528.).

Sokkal több az olyan adatunk, amely a földalatti munkát kiszolgálók, tehát a felszíni munkások körülményeiről nyújtanak képet. Ezek sorában, úgy véljük, első hely illeti meg a gépműhelyt és annak dolgozóit.

A gépműhely és az ott dolgozók

1872-ben már érezhető volt, hogy bizonyos ipari és kereskedelmi ágazatokban dekonjunktúra fog bekövetkezni. Ennek ellenére a korszerű termelésre törekvő cégek kezdenek egyre nagyobb súlyt fektetni a technikai berendezések modernizálására. Ez a törekvésük egyrészt a termelés fokozásának, másrészt a drágább kézi munkaerő kiküszöbölésének célkitűzéseiből fakadt. Befolyásolta az a körülmény is, hogy a dekonjunkturális szakasz időtartama nem volt előre látható. A modernizálást azonban csak tőkeerős vállalatok tudták sikerrel végrehajtani. Hazánkban ezen a téren is az élenjárók sorába tartozott a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., amely ekkor bővítéssel külföldi és hazai gyártmányú gépekkel a keskenyvágányú bányavasúti mozdonyparkját; gépesíti a bányák felvonóberendezéseit; saját kezelésbe veszi mozdonyait, valamint egyéb gépei javítását; és új gépműhelyt is épített.

Az új gépműhely számára is sok gépi berendezést — gőzgép, fűrőgépek, esztergapadok stb. — szereztek be a pesti Eder testvérek cégtől, amint az a BI. 1873. július 16-án kelt megrendelőlevélből kitűnik (I. 58.: 1145.). A régi gépműhelyben található gépek és felszerelési tárgyak jegyzékét 1873. augusztus 23-án küldték meg az IT-nak (I. 135.: 1423.). Az új gépműhely épületének elkészültéről szeptember 1-én küldtek jelentést. Átadásakor ugyanis 79 ft 44 kr-t költöttek ételre-italra, amely rendkívüli kiadást eképpen indokolta meg a BI: „szokás, hogy nagyobb objektumok esetében, amikor azok gyors elkészülte kívánatos, ünnepséget tartanak.” (I. 159—160.: 1481.).

A gépműhely átadása után annak további fejlesztésével is sokat törődtek. Így pl. már 1873. szeptember 7-én Chemnitzből, az ottani szerszámgépgyártól egy esztergapadot rendeltek (I. 179.: 1520.). Áttekintve azonban a levélmásolati

könyvek gépműhelyre vonatkozó adatait, az a véleményünk, hogy annak ügykezelése egyike volt a legbonyolultabbaknak, ami egyrészt az átadott munkák sokféleségéből fakadt, másrészt a könyvelés bonyolultságában leli magyarázatát.

A gépműhelyben folyó munkálatokról egy könyvelési vitával kapcsolatban szerezhetünk némi felvilágosítást az 1874. július 29-i jelentésből. Eszerint: „azon munkák összegét, amit a gépműhelyben végeznek, különböző számlákon kell feltüntetni azért, hogy amit teljesítettek az kimutatható legyen. Nemcsak azért, mert ez a könyvvitel legfőbb célja, hanem azért is, mert a munkáslétszám, a bér- és anyagkiadások ezáltal igazolódnak. Éppen ezért szükséges az egész teljesítményt is külön kimutatni. A gépműhelyben nemcsak azok a munkálatok folynak, amiket különböző célú saját számlákon mutatkoznak, hanem olyanok is, amelyeket a műhely üzemeltetése megkíván és így más számlákon elő sem fordulnak, például a saját munkaeszközeinek a javítása.” — A saját munkaeszközök javításának a költségeiről a műhely saját maga gondoskodik. Külön számlákon szerepelnek a bányaeltár (Grubeninventar), és a bányaüzemi épületek (Gruben-Werksgebäude) eszközeinek javítási költségei, amiket egyedül csak a bányaüzem (Bergwerks-Betrieb) fizet. Rámutat a jelentés ezeknek a külön számláknak a főkönyvi vonatkozásaira is (II. 360—361.: 1072.)

Ebből a jelentésből az is kitűnik, hogy a gépműhely nemcsak az egyik nélkülözhetetlen fogaskereke a bányák üzemeltetésének, ami szakképzett gépész, kovács, esztergályos és lakatos gárdát kíván meg, hanem adminisztrálása is egyike volt a legbonyolultabb feladatoknak. Ezért a műhely vezetőjének is kiváló szakembernek kellett lennie.

A gépműhely élén a gépmester (Maschinenmeister) állt, aki az általunk tárgyalt időszakban még nem mérnök. Feladatokról az üzemben belüli rangsorolásáról és életkörülményeiről az 1887. március 3-án tüdőgyulladásban meghalt Rebicsek gépmester utódának alkalmazásával kapcsolatban kapunk felvilágosítást. A „minden tekintetben kiváló és alkalmas” Rebicsek helyének betöltésére irányuló nagy sietségből is állásának fontosságára következtethetünk (IV. 590.: 1150.). 1877. március 9-én kelt a BI-nak a bécsi „Presse” című napilaphoz intézett levele, amelyben a következő hirdetés háromszori közzétételét kérte: „A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt gépészetében, mégpediglen a javítóműhelyben, megürült a gépmesteri állás. Az állásban évi 1000 ft a fizetés. Ezenkívül szabályozott jutalmak, amelyek összege mintegy fele az állandó fizetésnek, szabad lakás és fűtőanyag, a hivatalos utak alkalmával pedig, az utazási költségeken kívül 5 ft. napidíj egészíti ki ezt az összeget. A gépmester tagja a társuladának. Feltételek: elméleti és gyakorlati ismeretek az általános gépészet terén. Különös tekintettel leszünk a kis mozdonyok terén való jártasságra. Azok, akik erre az állásra pályáznak, saját kezűleg írt és kellőképpen felszerelt kérelmüket legkésőbb március 25-ig nyújtsák be a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt Bányagazgatóságának Salgótarjában” (IV. 596—597., 148.).

Valószínű, hogy hazai lapokban is jelent meg hirdetés az állásra nézve, mert Zemlinszky március 10-én már válaszol ez ügyben „Tekintetes Chorin Emil gépészmérnök Urnak Kassán”. A levélnek nemcsak az az érdekessége, hogy egyike a ritka magyar nyelvű írásoknak, hanem az is, hogy ez az első olyan adatunk, amelyben említés történik a társulat későbbi életében oly nagy jelentőségre szert tett Chorin család egyik tagjára. A levelet szóról szóra közöljük, mert több kérdésre is választ ad.

„Becses soraira válaszolván értesítem Önt, miszerint a kérdéses gépmesteri állomás eddig alsóbb rangú volt, és mint a társpénztárnak — jelenleg 70.000 ft tőkével — tagja, a gépmester fizetésének 4 %-os hozzájárulásával igénye van nem csak a szabályszerű nyugdíjazásra (provisio) öt évi szolgálati ideje leteltével, hanem betegségben is az egész családnak szabad orvosi kezelésre és gyógyszerelésre. Ez azonban ki nem zárja a lehetőséget, ha Önnek alkalmazása társulatunknál előnyösnek mutatkoznék, hogy az állomás mint tisztviselői (hivatalnoki, Beamten) rendszeresíttetnék, mely esetben Ön a tisztviselői nyugdíj-alapnak tagjává válnék, mivel egy ilyen külön nyugdíjazási alap a tisztviselők számára is létezik a társulatnál, eddig 32,000 ft tőkével, melybe a tisztviselők 3 %-ot fizetésük után befizetnek. A nyugdíjazás azonban legalább 8 évi szolgálati időt feltételez. A külön jutalmak szabataknak a keskeny vágányú, gőzmozdonyú, 10 kilométeres vasúton szállított mázsa kőszén után és olyképen mérsékelvék, hogy évenként 400—500 ft-ot tesznek. E jutalmak fix vagy állandósított fizetéssé már elvből át nem változtathatók. A tisztviselők azonkívül részesülnek az újravi jutalomban, mely egy havi fix fizetést tesz, továbbá az általános tantiemben, mely ez állomásnál 100 ft-ot tehet. A fixfizetés emelése bizonytalan és a szolgálati évekhez nincsen kötve, hanem az egyéni alkalmazástól, a teendőik mennyiségétől és hasznos, pontos teljesítésétől függ. Megjegyzem, hogy a foglalkozás fárasztó, és gyakorlati irányú férfit megkíván. Különben én örvendének, ha Ön ezen állomásra elszánná magát. — Tisztelettel Zemlinszky igazgató” (IV. 599—600.: 168.).

A gépmesteri állás tehát a társulati „ranglistán” a legmagasabb ún. „altiszti” állások közé tartozott. Kitűnik ez az 1877. április 5-i jelentésből is, amely szerint Rebicsek utódát, Taschlert, „felügyelői” ranggal (im Range als Aufseher) nevezte ki a BI (IV. 641.: 227.). Taschler kinevezése vitát váltott ki az IG és Zemlinszky bányagazgató között. Ez utóbbi az április 7-én kelt igazoló jelentésében az alábbi érvekkel támasztotta alá a kinevezés jogosságát: Március 25-én kelt levelében Taschlernek ezt az IG megígérte, az elnök úr öxellenciája” — vagyis gróf Forgách Antal — Bécsben kelt levelében szintén Taschlernek ígérte az állást. Az idő is sürgetett, mert így Taschler már április 1-én elkezdhetette 3 havi próbaszolgálatát, Zemlinszkynek nem kellett rendkívüli igazgatósági ülés összehívását kérni és így „megspórolta” a budapesti utazást. — Különben is felügyelőnek kinevezett gépmestert az IG-nak bármikor módjában áll tisztviselőnek átminősíteni (IV. 643—644.: 237.).

A gépműhelyben folyó munkáról hétről-hétre tanúskodik a különböző méretű idomvasak, csavarok, tűzcsövek, gépalkatrészek stb. nagyarányú megrendelése, és több hazai és külföldi gépgyár, vasgyár és kereskedelmi cég általi megküldése. A gépműhelyben gépszerkesztéssel is foglalkoztak. Így, amikor a Jankovich Miklós kazári földbirtokos által megígért cséplőgép — amit a társulat földjein termett gabona cséplésére kértek kölcsön — meghibásodott, és még augusztus elején sem jutott el a salgótarjáni szérűre, felvetődött annak a gondolata, hogy a gépműhely készít egy kisebb kézi vagy járgány-meghajtású cséplőgépet (II. 391—394.: 119.).

A szén minőségének ellenőrzésére is igénybevétték a gépműhely kazánjának, gőzgépjének és gépi berendezésének működését. Ez a következőképpen történt: — Két egymást követő vásárnapon, 10 órán keresztül, azonos gőzfelhasználás és gőznyomás mellett, üres járatra — tehát azonos terhelésre — bekapcsolták a gépműhely transzmisszióit, ventillátorait, körfűrészeit és egyéb meghajtott gépeit. Az augusztus 9-i jelentés szerint a László-tárna és az Új-akna átlagos ml-

nőségű szenének elégetésekor az első vasárnap egyformán 13 mázsa fogyott, a második vasárnap a László-tárnából 150 fonttal kevesebb szénrel érték el ugyanazt az eredményt, mint az Új-akna szenének felhasználásakor (III. 367.: 750.). A szeptember 16-i jelentés újabb két vasárnapon át folytatott kísérletről számol be. Ekkor a László tárna szénéből 11,48 bécsi mázsával, az Új-aknából 11,05 bécsi mázsával érték el ugyanazt az eredményt, vagyis az égési érték (Brennwerth) aránya, 100 : 96 (III. 428.: 862.).

Forrásanyagunk gépműhellyel kapcsolatos adataiból technikátörténetileg is figyelemre méltó tapasztalatokat szűrhetünk le. Az ott dolgozók munkájára azonban csak az adatoknak a meglétéből következtethetünk. Ez azonban magával a bányaműveléssel kapcsolatban is fennáll. Például kétségtelen, hogy a gépműhely végezte el az Antal-akna gőzgépének és két gőzkazánjának a karbantartását. Az 1877. november 25-i jelentés szerint a kazánok egyikét az akna épületén belül, körfalazattal ellátva, a másikat az akna épületén kívül deszkabódében helyezték el. Ez utóbbit csak az épületen belüli kazán meghibásodása esetén használták (V. 40.: 1047.). Vagy például, amikor 1877. november 24-én a prágai Stanek és Reska cégtől kézi fűrőgépet rendeltek, 10 darab 26 mm támerőjű fűrővel, amely 1 méter mélyre képes behatolni a palába, nyilván a föld alatt dolgozó vájárok egyik új munkaeszközét szerezték be (V. 38.: 1046.). Az ilyen és hasonló adatok feldolgozása azonban túllépné tanulmányunk kereteit.

A mozdonyvezetők

Már az előzőek során is rámutattunk arra, hogy a társulat felszíni munkásainak egyik legfontosabb feladata a kibányászott szén eljuttatása volt a vasúti rakodóba. Ezt a gőzvontatású, keskenyvágányú bányavasúton bonyolították le. A mozdonyvezetők nemcsak vontatási szolgálatot, hanem — a gépműhely dolgozóinak közreműködésével gépjavítási feladatokat is elláttak. Mind a két munkakörük — a kitermelt szén fennakadás nélküli szállítása, és ez által annak zökkenésmentes értékesítése — olyan volt, hogy annak következtében a szakmunkások egyik „kiváltságos” csoportját alkották. Fontosságukat az 1873. szeptember 1-i jelentés ekként árulja el: „Ma két mozdonyvezetőnk megbetegedett... Ezért kénytelenek vagyunk a vasúti vagonrendeléseket megváltoztatni, és ennek következtében kevesebb frissen bányászott szenet tudunk berakni” (I. 160.: 1481.).

A mozdonyvezetők fontosságát az is tanúsítja, hogy továbbképzésükről is gondoskodtak. Például 1873. szeptember 22-én Ráth Mór pesti könyvkereskedőtől megrendelték E. F. Scholl: *Der Führer des Maschinisten* című könyvének 8. kiadását (I. 221.: 1427.). „A masiniszta vezetője”-re több okból is szükségük lehetett. Legfőképpen pedig azért, mert minden meglévő mozdonyuk más és más gépgyárból került ki. A szerkezeti és kezelési alapelvek tudatosítása nemcsak a mozdonyok vezetése, hanem azok gépműhelyi javítása szempontjából is fontos követelmény volt.

A mozdonyvezetők munkájára is következtethetünk a gépeiktől megkövetelt, illetve az azok által elvégzett teljesítményekből. Például az 1873. december 11-i jelentés szerint a karlsruhei gépgyártól rendelt mozdony teljesítménye — a próbajáratok alkalmával — a következő volt: „hegymenetben 50 üres »kutyával« (Hunden), lefelé pedig 1500 vámmázsával, azaz nettó 1000 mázsával közlekedett. A forgalomban azóta éjjel-nappal 40 kutyával vesz részt” (I. 411.: 2036.). Az ilyen, éjjel-nappali üzemeltetés a mozdonyok javítását tette szükségessé, ami

viszont szállítási kieséseket eredményezett. Az 1873. október 19-i jelentés például arról számol be, hogy két mozdony ismét szolgálatképes lett, a harmadik javítása pedig egy nap alatt befejeződik (I. 294.: 1781.).

Mi sem természetesebb, hogy a BI a mozdonypark növelésére törekedett és ezért érintkezésbe lépett a különböző gépgyárakkal, és a helyi kívánalmaknak megfelelő mozdonyok gyártására kért árajánlatokat. Így 1874. május 17-én a karlsruhei Maxhinenbau Gesellschaft-ot (II. 170—171.: 738.), május 18-án pedig a berlini Franz Wöhlert Maschinen Fabrik-ot (II. 172—174.: 739/c.), a bécsi Sigl Maschinenfabrik-ot (II. 175—177.: 739/b.), valamint a budapesti m. kir. vagongyárat (k. ung. Waggonfabrik), (II. 178—180.: 739.c.), 1876. január 24-én ismét a fenti karlsruhei gyárat (III. 670—673.: 61.), a müncheni Krauss et Comp. Locomotivfabrik-ot (III. 674—676.: 62.) és a MÁV budapesti gépgyárat (III. 677—679.: 63. k. ung. Staatsbahnen Maschinenfabrik) kérték fel ajánlattételre. A technikátörténetileg értékes adatok közül most csak a következőket idézzük: 1874-ben még a régi bécsi mértékrendszer, 1876-ban viszont már a méterrendszer alapján adta meg a BI a kívánt méreteket. Mind a két évben azonos pályahosszról és azonos teljesítményű gépekről volt szó (zárójleben az 1876. évi adatok). Nyomtáv 30 bécsi hüvelyk (zoll), azaz 790 mm, a pálya hossza 2 mérföld (9.5 km.). Ezen a pályán 1/40 ezrelékes emelkedés esetében 50 vagon, bruttó 600 vámmázásával (34.000 kg), vagy 1/100 ezrelékes emelkedésen bruttó 1600 vámmázásával (90.000 kg) egy óra alatt kell a pálya kezdetétől a végéig továbbítani, ami óránkénti 15 km-es sebességnek felel meg. A kazánokat 8 atmoszféra nyomására kell készíteni. A gőzgép 1874-ben 4, 1876-ban 3 kapcsolt tengelyt hajl meg. A tengelynyomás, szertartályos (tender) mozdonyokról lévén szó, 1874-ben 35 vámmázsa, 1876-ban 1800 kg. Minden gépet fedett vezetői állással rendeltek meg.

A gépleírásokból kiragadott néhány jellemző adat is igazolja, hogy a gyártócégektől megkövetelt egységes feltételek ellenére is nagy lehetett az egyes gépek közötti különbség, ami elsősorban a tüzelőanyag fogyasztásában nyilvánult meg. Feltevésünket igazolja az 1875. november 24-i, technikai tanulmánynak is beillő jelentés, amit az IT egyik táviratára készített el válaszként Zemlinszky. Azt kérdezték ugyanis, hogy a társulat átlagos minőségű aknaszenéből öt font vízelgőzősítéséhez mennyit használ fel egy font szénre vonatkoztatva a bányavasút, és ez az arány és mennyiség szerződésileg garantálható-e? — „Ilyent mi nem garantálhatunk, mert számos tényezőtől függ” — táviratozta vissza Zemlinszky. — „Levélben többet”, tette hozzá, és ebben a levelében 5. pontként megemlíti, hogy sok függ „a fűtők ügyességétől, gyakoriottságától és szorgalmától”. Ennek a jegyében kell mérlegelnünk a következő adatokat is: a társulat két kisebb mozdonya 8 atmoszféra nyomással működik, a kalóriának mintegy 60 0/0-át használja fel és 1 font szénrel 4 font vizet gőzösít el kazánjuk. A nagyobb mozdonyok 6 atmoszférás nyomással dolgoznak és a kalóriának mintegy 70 0/0-át használják fel. Egy font szénrel 4.9 font vizet gőzösítenek, de ha csak 3 atmoszféra nyomással dolgoznak, akkor 1 font szénrel 5 font víz válik kazánjukban gőzzé. A legjobb minőségű szenekből, mint aminők a resicai és az ostrai 5 font víz elgőzősítéséhez 7170 kalória szükséges (III. 569—571.: 1089.).

Számunkra ezek az adatok közvetve hasznosíthatók, a mozdonyvezetők (gyakran egy személyben fűtők is) munkakörülményeinek megértéséhez és értékeléséhez. A tűzcsovek cseréje, a rugók gyakori törése, néha egy-egy kisiklás, a szokásos nagyjavítások, amikről számos adatot találunk a jelentésekben, ter-

mészetes kísérői ennek a feladatokban bővelkedő munkakörnek. Ezeknek a belső munkálatoknak elvégzésére szolgált a mozdonyszín, amit 1875 nyarán bővítettek ki (III. 274.: 607.).

Az istálló mesterek

A termelés folyamatosságának biztosítása szempontjából ugyancsak fontos állás az istálló mesteri (Stallmeister). Ekkoriban ugyanis a bányák mélyében még lóvontatta csilléken szállították a szenet, és a lóistálló is a föld alatt volt. A bányalovak ellátását az istálló mesterek irányították, akiknek vezetője a salgótarjáni istálló mester volt. Az 1874. július 29-i jelentésből megismerjük ennek a salgótarjáni istálló mesternek, és az alája rendelt személyzetnek néhány fontos kötelességét. Az ő feladatuk volt az inászói (szőrösi), a Mária- és a Rudolf-aknai lovak számára a zab, széna és az alomszalma fuvarozása a salgótarjáni istálló lovaival, az itteni központi magtárból és szérúból. (II. 361—362.: 1072.).

Személyének megbecsült voltára az 1873. október 22-i jelentésből is következtethetünk. Az istálló mester a kolónia szélén, a szérűskert közelében lakott. A Tarján patak áradása következtében árvízkárosulttá lett, és az őt ért károsodást igyekezett a BI és az IT megtéríteni. Valami azonban elkerülte a figyelmüket, amint az az alábbiakból kitűnik: „Az árvíz alkalmával — ami az itteni istálló mestert butorai mentése miatt a társulati szolgálatban megakadályozta, — megígértük neki, hogy elszenvedett kárát megtérítjük, ami valóban meg is történt. Elfelejtettük azonban számára a mellékelt minta szerinti 11 és 1/2 rőf hosszú, és 7/4 rőf szövet elküldését megrendelni. Mivel mi az egyik látogatásunk alkalmával meggyőződünk arról, hogy székei és szófája még mindig huzat nélkül vannak, emlékezetünkbe jutott mulasztásunk, és ezért kérjük engedélyüket a szövet utólagos megküldetéséhez”. (I. 303.: 1799.)

A szérűn, melynek gondozása is az istálló mester feladatai sorába tartozott, komoly értékek — többek között a szénakészlet — kerültek raktározására. (I. 135.: 1423.). Az 1874. augusztus 4-i jelentésből megtudjuk, hogy a szénaraktárban december végéig 700 vámmázsa, ettől kezdve pedig április végéig 400 vámmázsa szénát tároltak, amit a decemberi időszakig mázsánként 1 ft 50 kr, az április időszakig 1 frt 80 kr értékben biztosítottak (II. 400.: 1131.). Az 1875. december 23-i jelentés szerint a kórház és az istálló között három kazalban 2300 mázsa, mázsánként 2 ft értékű szénát helyeztek el, amely 1876 december végéig elegendő (III. 623.: 1192.).

A napi szénafogyasztásból a lovak nagy számára következtethetünk, mintegy 4—500 darabra. E feltevésünket alátámasztja, hogy 1876. február 4-én a lóitató vödörkhöz 400 darab különböző méretű csatot rendeltek (III. 697.: 87.).

A lovak egyrészét az erdőgazdaságban kitermelt fa fuvarozására használták. Az 1876. november 6-i jelentésben például az olvasható: „Kérjük három pár igásló beszerzését a kimustráltak helyébe. Sürgősen szükségesek, mert most igen fokozott a faszállítás és a parasztszekerek igen elcsigázzák az állatokat. A lovaknak erőseknek és 15—16 maroknyi magasaknak kell lenniük” (IV. 368.: 866.).

Néha egészen meglepő feladatok elvégzésére is igénybe akarták venni az istálló mestert és embereit. Az 1874. augusztus 6-i jelentésből kiderül, hogy ősi módszereket is akartak alkalmazni, mert „1. A kézimunka nem lenne drága, ha ehhez az istálló mester állandó személyzetét vennék igénybe. — 2. A lovakkal való munka ugyancsak nem lenne drága, ha ehhez azokat a bányalovakat ven-

nék igénybe, amelyek — ami gyakran megtörténik — pár nélkül állnak az állóban” (II. 392—393.: 1179.).

A rakodási felügyelők

Nem állapítható meg, hogy külön erre a feladatra alkalmazott „altisztek” vagy csak az egyes munkacsapatok „brigádvezetői” sorából kerültek-e ki? Valószínű, hogy mind a két kategóriából akadt közöttük munkafeladat elvégzésére alkalmas ember. Fontos szerepük volt a rakodási felügyelőknek abban, hogy a MÁV állomásról, illetve a rakodókról (a rampákról) elszállítandó szén tisztán és hiánytalanul kerüljön a vagonokba. Munkakörüket így írja le az 1874. augusztus 7-i jelentés: „Az egyes rakományokért a rakodási felügyelők a felelősök, akiknek kötelességük a rakodásnál minden egyes vagon kitakarítani — például az idegen anyagokkal beszennyezett vagon kitisztíttatni — és a rakodásra felügyelni” (II. 298.: 1124.).

Sokkal többet mindennapi munkájukról nemigen tudunk. Következtetéseket azonban levonhatunk a naponta berakásra kerülő vagonok kisebb vagy nagyobb számából, a néha kifogásolt súlyhiányokból, vagy éppen a szén szennyezettsége miatti panaszokról. Ezek azonban igen ritka esetek és így nyilván jól és pontosan végezték feladataikat.

A pékek

A pékekre vonatkozó adatok is közvetettek. Van azonban egy-két kifejezetten velük is foglalkozó. Így például megtudjuk, hogy a pékek 1873 nyarán fizetésemelést kaptak. Ennek mértékével a saját személyét illetően — vezetőjük, a pékmester nem volt megelégedve, és panasszal fordult az IT-hoz. Zemlinszky az 1873 augusztus 3-i jelentésben erre nézve így nyilatkozott: „A pékmester azért kapott kisebb fizetésemelést mint a péklegények, mert ő szolgálati lakást és tüzelőt is kap és azonkívül már idős ember is” (I. 97.: 1972.) Ez az állásfoglalás nyilván nemcsak a pékmesterre, hanem általában az idősebb társulati alkalmazottakra is érvényben volt.

A pékek éjszakai munkájáról tanúskodik, hogy 1874. július 2-án a BI, az IT útján 100 rőf „megadott minta szerinti” petróleumlámpákba való béli rendelt” a provizorátus péksége” számára (II. 293.: 954.). Vagyis a pékség közvetlen felügyeleti szerve a BI gazdasági vezetősége (provizorátus) volt. Következésképpen a provizorátus által megrendelt lisztmennyiséget a pékség használta fel bár fennáll annak a lehetősége, hogy bizonyos mennyiséget a munkások vásároltak meg a kávéházban. Biztosat azért nem állíthatunk, mert a pékség havi elszámolásait negyedévenként felküldték az IT-nak (I. 327.: 1873. X. 30. — 1840.). A jelentésekben található havi lisztigények kimutatásainak pedig az a hibájuk, hogy nem tudjuk ellenőrizni, mit értettek súlyban, amikor a mennyiséget zsák-számban határozták meg. Például 1873 novemberére (I. 326.: 1873. X. 30., 1840.), és 1874 márciusára (I. 584.: 1874. II. 27., 304/306.) a következő igényt jelentették be:

1973 novemberére szükséglet

hetek száma	2.	5.	6.	7.	8.	rozsliszt	F minőségű korpa
1 — 7	—	—	—	60	10	—	—
8 — 15	—	25	25	90	10	—	—
16 — 22	—	30	30	90	10	30	10
23 — 30	10	45	45	90	10	70	10
Összesen	10	100	100	330	90	100	30 zsák

1874 márciusára szükséglet

hetek szerint	2.	5.	6.	7.	8.	rozsliszt	F minőségű korpa
1 — 7	—	15	—	50	10	—	10
8 — 14	10	15	—	50	—	—	10
15 — 21	—	15	—	50	10	30	—
22 — 31	10	25	15	90	10	30	10
Összesen	20	70	15	240	30	60	60 zsák

A két kimutatásban a búzalisztes zsákok száma 1873 novemberében 630, a következő év márciusában már csak 335. A rozslisztes zsákoké 100, illetve 60, míg a korpáé mind a két hónapban azonos, vagyis 30. De mennyi lehetett a súlyuk? Az kétségtelennek látszik, ha feltételezzük a kenyér azonos mennyiségét, hogy a fenti felhasználásban való különbségek a pékségben (vagy esetleg a „kantinon”) belüli raktárkészletek meglétét bizonyítják, vagyis nem egyedül a fogyasztók (munkások) számának ingadozása olvasható ki az adatokból.

A rozsliszt fogyasztására nézve az 1875. október 12-i jelentésben találunk utalást. Eszerint 428 mérő rozs állt a BI rendelkezésére, amiből, ha azt felőrletik 80 % lisztet és 20 % korpát nyerhetnek. „Ennek következtében mi a rozsot — bár jöllehet előzőleg Pesten el akartuk adni — itt megőrltetjük, mivel a provizorátus folyton használ rozslisztet, és így a fenti mennyiség mintegy kéthavi szükségletét fogja fedezni (III. 476.: 909.). Ez és ehhez hasonló adatok azonban nem nyújtanak kellő felvilágosítást a pékségben folyó munkakövetelményekről.

Az ácsok

Rendkívül fontos feladatot láttak el az ácsok. Tevékenységük nélkül a lejtás az aknába, a vágatok beomlás elleni biztosítása, és még számos más földalatti és felszíni gerendaszerkezet elkészítése el sem képzelhető. Minden jel arra mutat, hogy az ácsmesterek és ácslegények megbecsült szakmunkások voltak. Rájuk nézve is csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre. Munkájuk mértékét elsősorban a véglesi uradalomból szinte hónapról-hónapra megrendelt gerenda és deszka mennyiségéből tudjuk nyomon követni. Még az sem egészen tisztázható forrásuk alapján, hogy mennyiben voltak az ácsok és legényeik társulati alkalmazottak, és mennyiben csak alkalmi szegődményesek.

A rendelkezésünkre álló adatokból két szegődményes ácsmester egymással, és a BI-val folytatott vitájára derül némi világosság. Az 1874. április 1-i jelentésben így írnak erről: „Gábory Mihály ácsmester panaszával kapcsolatban a következő információt adjuk: — Gábory Mihály ácsmester hosszabb időn át akkordon végezte nálunk az ácsmunkát. Kezdetben egyedül, a saját legényeivel. Később pedig beállított hozzánk Cserépy losonci ácsmesterrel. Kijelentették, hogy ketten együtt fognak dolgozni, mivel időközben Tarjánban másfelé is munkát vállaltak, és így a két mester közül az egyik mindig a mi ácsmunkálatainkat fogja irányítani. A fizetésükre nézve mind a ketten kijelentették, hogy mindig egyforma összeg legyen az, amit pénztárunknál felvesznek, hiszen azt ők egymás között ugysí felosztják. Tanúnk erre Huffner Tivadar úr, akkori építész-vezetőnk, aki most fogalmazó a pénzügyminisztériumban, és Seymann Antal, a pénztárnokunk”. Gábory és Cserépy között azonban vita támadt 162 folyó öl kerítés 258 ft-otkítévő munkadíj miatt (II. 74—75.: 483.). Az ügy további bonyolódásáról nincs adatunk. Az azonban valószínűnek látszik, hogy ez a két ácsmester inkább a felszíni építkezések munkálatainál tevékenykedett, bár ennek az ellenkezője is — mint részfeladat — feltételezhető.

A váltó- és a pályaőrök

A MÁV rakodónál és az Emma-aknához vezető szárnyvonalnál a MÁV alkalmazottai látták el a szolgálatot, a keskeny nyomtávú bányavasút mellett pedig a társulat alkalmazottjai. A MÁV szolgálatában álló váltóőrök azonban a társulattól is kaptak illetménykiegészítést, ami kisebb-nagyobb bonyodalmakhoz vezetett.

Az 1873. november 22-i jelentésben is egy ilyen esetről esik szó: „Kalfen váltóőr már 1870-ben teljes egyenruhát kapott a társulattól. Később havi 5 ft hozzájárulást, és elmarad az egyenruha juttatás. A hozzájárulás évi 60 ft-ot tett ki, az évenkénti egyenruha értéke 22 ft 47 kr-t. Mi a többi szárnyvonalaink melletti váltóőreinket is hasonló módon fizetjük, és azok meg vannak elégedve.” Az egyenruhával ugyanis baj van, ha a MÁV az őrköt áthelyezi. Kalfennel meg még az is a baj, hogy amikor az Emma-aknához vezető iparvágányt építették, hanyagsága következtében egy nagy vagon a hídról a patakba zuhant és összetört. A kárt a BI-nak kellett megtérítenie, és eddig hiába keresték meg a salgótarjáni állomásfőnököt, hogy aanyag Kalfent mozdítsák el állásából (I. 371.: 1939.). Az ügy azonban nem záródott le ilyen egyszerűen, mert a MÁV igazgatósága, amint az egy 1874. évi csonkán fennmaradt februári jelentésből kiderül, Mümmler és Kalfen váltóőrök számára havi 5 ft hozzájárulános kívül egyenruhát is kívánt a társulattól (I. 550.: 246.). A vita még soká húzódtott. Az 1874. szeptember 23-i jelentés szerint a váltóőrök béréből 20 0/0-ot vont le „munkaeszközökre”, (II. 492—493.: 1323.) ami újabb nézeteltéréseket eredményezett.

Az, hogy a valóságban az iparvágányok és a rakodók mellett a MÁV és a társulat váltó- és pályaőrei egyaránt tevékenykedtek, számos más surlódáshoz is vezetett. Így például az 1874. április 30-i jelentésben Zemlinszky nyomatókosan hangoztatta az IT-nak, hogy a zagyvai rakodónál éjszaka történt összeütkezésért nem a társulat, hanem a MÁV alkalmazottai a felelősek (II. 126.: 636.).

A biztonság érdekeit szolgálták az olyan intézkedések, mint amilyen az 1874. február 24-i jelentésben olvasható. Ekkor a BI két schwarzwaldi óra megküldését kérte az IT-tól az iparvágány két vasúti őrháza számára, „mivel mi arra

a vasúti felügyelet által fel lettünk szólítva" (I. 576.: 293.). Valószínű, hogy a tolatásra érkező szerelvények biztonsága érdekében történt. A pályaőrök biztonsági szolgálata keretébe tartozott az is, hogy az iparvágány és a bányavasúti pálya közelében fekvő területek mozdonyszikráitól keletkező tüzeit azonnal jelentsék. Aratás idején pedig fokozottabb mértékben ügyeljenek a termés biztonságára (II. 386.: 1874. VIII. 4., 1114.).

A rakodóknál történő kisebb-nagyobb kisiklások és vagonösszekoccanások nemcsak szállítási fennakadásokat, hanem a társulat részéről a MÁV-nak fizetendő ponálékát is maguk után vonták. Így például még 1875. március 15-én is hosszas jelentést ír Zemlinszky a január 2-i, 7-i, 11-i, 14-i és 15-i esetekről, amelyek gyakoriágáról fél hónap egymást követő, napi dátumai is tanúskodnak (III. 80—82.: 292.). Mindez nemcsak a bányatársulatot, hanem a zagyvai rakodónál közös vasúti elágazással érdekeltté tett „vasfinomító”-t is érintette. Így jött létre azután egy olyan megállapodás, hogy itt, a harmadik vágány lefektetése után, két vasúti őrt biztosítottak. Az egyik éjjel, a másik nappal teljesített szolgálatot, az itt épített őrházban, és egyikük fizetéséhez a társulat, a másikéhoz a vasfinomító járult hozzá (IV. 215.: 622.). Ez az 1876. augusztus 7-i jelentésben olvasható megoldás azonban nem csökkentette a vita- lehetőségeket, sőt most már vasfinomítót is bevonta a vitázók körébe, amint az az 1877. október 12-i jelentésből kitűnik (IV. 954.: 937.).

A tisztviselők, az irodisták és a segítők

A tisztviselők éles elkülönülése a munkásoktól és egyéb alkalmazottaktól kiderül forrásunk hatalmas adathalmazából is. Életmódjukra nézve azonban ismét csak a közvetett adatok vannak többségben, és azokra főleg a lakáskörülmények vizsgálata során fogunk rámutatni. Ilyen volt például az, hogy igényt tartottak kertjeiknek a megmunkálására (I. 319.: 1873. X. 25., 1829.), vagy hogy külön kaszinó helyiség álljon rendelkezésükre az „étkezőház”-ban (I. 164—166.: 1873. IX. 2. és 3., 1489 és 1496.). Kedvezmény volt például az, hogy az IT, a BI több tisztviselője számára vasúti szabadjegyet eszközölt ki. Zemlinszky 1874. január 27-i leveléből kiderül, hogy 1874-re csak a MÁV salgótarján-pesti vonalszakaszára kaptak szabadjegyet. Kéri az IT-ot, hogy „az egész északi vonalra terjesszék ki ezt a kedvezményt, mert Füleken, Losoncon, Besztercebányán, Selmecbányán és Balassagyarmaton sok elintézni valónk van” (I. 512.: 153.). Az IT ugyanis eredetileg úgy vélte — amint az több adatból kiderül — hogy a BI tagjainak Pestre való utazása főleg az IT-i üléseken való részvétele miatt fontos. A többi utazásra útiköltséget és napidíjat vélt helyesnek (Pl. IV. 599—600.: 1877. III. 10., 168.).

A forrásanyag természetéből is következik, hogy sokszor találunk adatokat a pénztáros és a könyvelők tevékenységére. Tárgyalt időszakunkban a pénztáros feladatai közé tartozott a munkabéreknek és a számláknak hivatali helyiségen kívüli, helyszíni kifizetése, illetve bizonyos pénzösszegek másutt való átvétele is. Az ezzel kapcsolatos nehézségek leküzdése érdekében Zemlinszky 1873. augusztus 21-én a következő kéréssel fordult az IT-hoz: „Pénztárosunk gyakran jut abba a helyzetbe, hogy az állomásról 3000 ft-ot kitevő összeget, többnyire kiscímletű bankjegyekben kell elhoznia. Ezért egy kulccsal zárható aktatáska beszerzését kérjük számára” (I. 130.: 1412.). Az augusztus 23-i levél pedig még azzal is megindokolta a kérést, hogy a rendelkezésünkre álló leveihordótáska

„túl nagy, és annak a pénztáros úr által vállon vagy kézben való hordozása nagyon kellemetlen” (I. 136.: 1423.).

A pénztár pénzkészlete, mivel az inkasszó túlnyomó többsége az IT budapesti számlája javára történt, meglehetősen csekély volt. A bérfizetésekhez, vagy a kisebb-nagyobb helyi kiadások fedezéséhez rendszeresen kértek pénzeszsákokban küldendő összegeket. Például: 1874. február 11-én, a 20-i bérfizetéshez 17.940 ft-ot a következő címletekben: 9.000 ft-ot 10 ft-os, 4.000 ft-ot 5 ft-os, 4.000 ft-ot 1 ft-os bankjegyekben, 900 ft-ot 20 és 10 kr-os ezüst- és 40 ft-ot 1 kr rézérmekekben (I. 545.: 238.). A bérek fizetése bércédulák alapján történt. Ezeket a könyvelőség állította ki és általában 10.000 darabos tételekben rendelték meg az IT útján (Pl. III. 763.: 1876. V. 17., 205.).

A BI tevékenységének egyik legfontosabb részét a szénmegrendelések hiánytalan és pontos kielégítése jelentette. Ezeknek a rendeléseknek az adminisztrálása pedig, ahogy azt az 1873. szeptember 12-i jelentés előadja, a következő módon történt: „Hozzánk (vagyis magához a BI-hoz — B. J.) és a szénszállítók csoportjához különböző címeket hoz a posta. Idáig úgy volt, hogy az előbbieket a mi hivatalszolgánk, az utóbbiakat a szénszállítók mindenese (a német szövegben is „Mindenes” — B. J.) volt köteles a postáról elhozni. A szénszállítás személyzete 3 írnból és egy mindeneseből állt. Ezek száma most egy írnból és a mindenessel csökkent, de a szállítómunkások hosszabb betegsége miatt a két személy tökéletesen el tudja látni az üzleti feladatokat. A mindenese helyett reggel 6 órától 9 óráig egy napszámot alkalmaztunk, aki kitakarítja a szállítási irodát és az igazgatósági irodáról el elviszi a postát” (I. 193—194.: 1549). Azt, hogy a későbbiek folyamán miként rendeződött ennek a fontos és nagy pontosságot kívánó munkakörnek személyzeti háttere, nem tudjuk forrásanyagunkban nyomon követni. Azt azonban, hogy nem volt mindig hibamentes a szállítási irodában tevékenykedő napidíjas irodisták tevékenysége, egy 1877. június 20-án kelt jelentésből tudjuk meg. Eszerint „a szénexpedíciót, több okból kifolyólag, szükséges volt a napidíjasok között felosztani. A megbetegedések és a nagy forgalom miatt — amikor a munka a késő éjszakáig folyt — az expeditörök (a szállítást intézők) közül az egyiknek a másikat kellett helyettesítenie. Emellett ezeknek a napidíjasoknak a saját speciális munkájuk elvégzéséért is felelniük kellett”. Így azután Kuna napidíjas feljegyzéseiben több íráshiba fordul elő és ez alól Schiller napidíjas sem kivétel (IV. 769.: 664.).

A tisztviselők körébe tartozott még a különféle ellenőrzés. Így például az 1874. szeptember 11-i jelentés szerint a hordókban érkezett zsírszállítmány súlyhiányát két tisztviselő közösen állapította meg és vette jegyzőkönyvbe (II. 470.: 1283.). Vagy például az 1875. június 14-én, a bécsi Stalling, Ziem és társa cég által szállított tetőfedő kátránypapírok elhelyezését kifogásoló levélben Zenilinszky arra hivatkozott, hogy „a vezető tisztviselőknek nem áll módjukban tetőről tetőre járva” ellenőrizni a cég által kiküldött munkások tevékenységét, és ezért kéri a hibák kijavítását (III. 273.: 609.).

Az irodák bútorairól és berendezési tárgyairól is történik említés. Ezek körében igen fontos volt a pontosan járó óra. Például 1873. szeptember 23-án azt kéri a BI az IT-tól, hogy a szőrösi (inászói) iroda számára olyan fajta fali ingaóráta rendeljen, mint amilyet a salgótarjáni tisztviselő-étterem számára küldtek (I. 222.: 1609.) Több elszórt adatból tudjuk, hogy az irodákban különböző méretű petróleum lámpával világítottak (Pl. I. 549.: 1874. II. 13., 243.). Ezek mind zománcozott ernyőjű, asztali lámpák voltak és csak nagyritkán tört el belőlük egyegy (II. 502.: 1874. IX. 25., 1332.). A bútortatról azonban vajmi kevés megfog-

ható adat áll rendelkezésünkre, mert a bútorrendelésekből nem derül ki mindig, hogy azokat hol szándékoztak elhelyezni.

A tisztviselők és a munkások jövedelme után kereseti adót vontak le, amit a füleki adóhivatalhoz kellett befizetni. Ezzel a befizetéssel általában — akár-csak a vállalat adójának a befizetésével is — késtek. Az 1873. évi kereseti adóval pedig az történt, hogy a tisztviselőket befizették, a munkásokét pedig nem. Az eset a tisztviselők pontatlan adminisztratív tevékenységére jellemző, de nem tekinthető a választói jogosultság kijátszásának.

Az 1874. január 23-án kelt jelentésben olvasható ez a mondat: „A munkásaink kereseti adójára vonatkozó összeírást holnap reggel küldjük el” (I. 501.: 117.). A következő nap, január 23-án, pedig ezt jelentette Zemlinszky az IT-nak. Amikor bemutatjuk munkásaink kereseti adójára vonatkozó összeírást, rá kívánunk mutatni, hogy tekintettel az osztályba sorolás esetleges későbbi megváltoztatására, a magasabb (jövedelmi) osztályok után az adót beszedtük, azért, hogy biztosítva leszünk az esetleges túlfizetések visszaadását illetően”. A melléklet „A” kimutatásban a magasabb, a „B” kimutatásban az alacsonyabb kereseti kategóriába tartozók neveit tüntették fel (I. 504.: 124.).

A képviselő és községi választások szempontjából fontos jövedelemadó befizetési késedelem arra készítette Zemlinszkyt, hogy az adók befizetésében szinte rendszeresen késlekedő IT-tól az év végén számonkérje rendezését. 1874. december 27-én tehát a következő táviratot adta fel: „Be van-e fizetve személyzetünk 1874. évi kereseti adója? — Ha nem, akkor még ma nekünk kell befizetni, különben az egész személyzet elveszti a választójogát” (II. 699.: 1733.). Az IT másnapi választávirata így szólt: „Az egész személyzet kereseti adóját teljes egészében befizettük a füleki adóhivatalnak” (II. 701.: 1737.).

A különböző adók befizetésének nyilvántartása is az egyik legfontosabb feladata a salgótarjáni BI-nak. Valószínű azonban, hogy nem a helybeli tisztviselők hanyag munkájának, hanem a budapesti IT pontatlanságának volt az eredménye az, hogy nem egyszer — egészen csekély összegek miatt is — végrehajtották jelentek meg a BI irodáiban és ott adó nem fizetés címén foglalatásokat végeztek. Az állami adókon kívül a társulat, és valamennyi tisztviselő és munkás községi adót is fizetett. Ennek a községi adónak pénzügyi normáit — Zemlinszky 1874. február 8-i jelentése szerint — a helybeli érdekeltek az IT-tal közösen állapították meg (I. 537.: 217.).

A BI tisztviselőinek egyik csoportját képezték a gazdasági ügyekkel foglalkozó „provizorátus” alkalmazottai. Feladatuk volt a különböző áruk beszerzése és helyi elosztása. Forrásanyaguk jóformán és elsősorban az ő tevékenységüknek a tükörképe, amint azt majd az áruellátással kapcsolatban látni fogjuk.

A BI tisztviselőinek munkáját nagymértékben megkönnyítette, hogy ügyeik elintézését előmozdító kívülállók számára bizonyos juttatásokat tudtak kieszközölni az IT-tól, később pedig az IG-től. Ezen a téren elsősorban a szénszállításban tevékenykedő vasutasok jöttek számításba. Az 1873. szeptember 10-i jelentésben például ez olvasható: „Jelentjük, hogy máris módot találtunk arra, hogy a március óta az itteni pályaudvaron működő állomásfőnökkel, Várkonyi úrral, akit Losonc után ide neveztek ki, szüntelen jó viszonyban legyünk. Szokásos módon, a márciustól augusztusig eltelt fél esztendőre 100 ft „gratifikáció”-ban részesítettük (I—189—190.: 1538.). Az ilyen „suba alatti” juttatásoktól eltérően voltak szabályszerű, szerződésileg is körülhatárolt hozzájárulások is. Például a salgótarjáni távirdahivatalnak évente 1 öl fát és 40 mázsa szenet adott a BI — térítés nélkül (I. 310.: 1815.).

A különféle juttatások, illetve a kívülállók bizalmának megnyerésére irányuló törekvések gyakran komoly üzleti, a konkurencia legyűrésére is lehetőséget nyújtó eredményeket hoztak. Ilyen vonatkozásban igen figyelemre méltó mindaz, amit a társulat szénével konkurráló kisterenyei szén esetében történt. Zemlinszky 1875. január 14-én kelt jelentésében ugyanis a következőket olvassuk: „Szénexpeditoraink révén tudomásunkra jutott, hogy a terenyei szén átvételét a MÁV megszüntette, a mozdonyvezetők ugyanis néhány út után már megtagadták ezzel a szénrel a tüzelést. Polgár Péter, az első fűtőházi főnököt január 1-vel Miskolcra helyezték át. Ő a mi szénünk jelességéről meggyőződött. Ugyanezt az újnál is el kell érünk. Az a körülmény, hogy a mozdonyvezetők megtagadták a terenyei szén felhasználását, egy adandó időpontban támogatást jelent a miénk számára” (II. 735—736.: 52.).

Lehetséges, hogy a mozdonyvezetők állásfoglalásában része volt a fűtőházi főnöknek is. Egy azonban biztos: 1877 januárjában és februárjában több vagon kedvezményes áru szenet kaptak a hatvani állomás vonatkísérői (IV. 497.: 25., 531.: 74., 576.: 131.), júniusban pedig az ottani állomásfőnök (IV. 774.: 668.). Mindez azonban csak annyit bizonyít, hogy a társulat „megbecsülte” az érdekeit előmozdítók fáradozásait még akkor is, ha azok „kis emberek” voltak. Ezt bizonyítja a saját tisztviselőit és munkásait illetően — bizonyos rangsor betartását is figyelembevéve — mindaz, amit a provizorátus az árubeszerzések terén tett.

A társulatilag szervezett áruellátás

A munkások élelmi- és fogyasztási cikkekkel való ellátásáról a legnagyobb mértékben igyekezett gondoskodni a BI. Tevékenységének törvényesen biztosított alapjaira Zemlinszky mutatott rá az 1875. március 1-én, a beszercebányai bányakapitánysághoz írt magyar nyelvű levelében: „Múlt hó 14-én 58. sz. a. kelt becses megkeresése folytán van szerencsénk válaszolni, miszerint a salgótarjáni kőszénbánya társulat igazgatósága az általános bányatörvény 131. §-a 9. pontját oda értelmezvén azon tápszerekhez, melyekkel a tulajdonos jogosítva van saját személyzetét iparszerű nyeresémény nélkül ellátni, ételek, valamint italok is tartoznak, személyzete irányában ily értelemben el is jár. Megjegyzendő azonban, hogy italok idegen személyeknek semmi szín alatt nem szolgáltatnak ki” (III. 47.: 183.). Zemlinszkynek ez a levele az italméréssel kapcsolatos regálé ügyében keletkezett, és ezért hiányzik belőle az egyéb árucikkekkel való ellátás törvényadta lehetőségére való hivatkozás, amit senki sem kifogásolt a regale-vita során.

Az előzőek során már láttuk, hogy a munkások bérének 35,3 %-a a provizorátus, 7,3 %-a pedig a magazin számára került levonásra. Úgy véljük, hogy a „provizorátus” számára levont tételek az élelmiszerek, a „magazin” számára levont tételeke pedig az egyéb használati tárgyak beszerzéséből adódtak, bár erre forrásunkban sehol sem találunk utalást. Következtetésünket a gyakorlati igények és a megrendelt élelmiszerek nagy mennyiségéből vontuk le.

Az élelmiszerekkel és egyéb fogyasztási cikkekkel való társulati „kereskedés” komoly ellentétek kirobbantója volt a BI és az IT között. Zemlinszky, mint bányagazgató, azon az állásponton volt, hogy a beszerzett jóminőségű cikkeket minden felár nélkül, csak a szállítási költségek arányos hozzáadásával kell a munkásoknak „továbbadni”). Ezzel szemben az IT azt az álláspontot képviselte,

hogy az általa beszerzett cikkeket megfelelő kereskedői haszon hozzáadásával kell a munkásoknak „eladni”. A vita lényege — mai szemmel tekintve — az volt, hogy Zemlinszky szívósan törekedett állandó lakással bíró, és megélhetési körülményeivel viszonylag megelégedett bányamunkás törzsgárda kialakítására. Ezért kifogásolta az IT „kettős kizsákmányolás”-ra irányuló törekvéseit. Zemlinszky álláspontját a minél nagyobb osztalékra törekvő részvényesek érdekeit képviselő IT nem igen tudta méltányolni. A vita 1874 végén (a folyamatot csak részben tudjuk követni) Zemlinszky részleges győzelmével végződött. Lássuk azonban az árubeszerzés ezen időszakáig terjedő néhány fontosabb mozzanatát.

Az árubeszerzés alakulása

Forrásunk anyagában látszólagos rendszertelenség tapasztalható az árubeszerzés területén, mivel a rögzített igények a készletek csökkenésének megfelelően jelentkeztek. Jellemző, hogy a BI nemcsak az IT, hanem a saját maga kereskedelmi kapcsolatai felhasználásával is rendelt árucikkeket, ami azután majd a kifizetéseknel okozott bonyodalmakat. Voltak azonban „közös” ügyleteik is. Például, örletés céljából, Szilárdy Ödön helybeli birtokostól is vásároltak búzát. Ez a búza az 1873. augusztus 23-i jelentés szerint „selejtes minőségű volt, kevert gyommagvakkal. Mi azonban nem tartjuk kívánatosnak a kifogásmeletést” (I. 136.: 1423.). Az hogy a BI Szilárdytól még a rosszminőségű búzát is hajlandó volt átvenni, összefügg a köztük ekkor javában dúló regale-pörrel, amelyvel kapcsolatban megegyezésre számítottak a társulat részéről.

Minőségi kifogásoktól egyáltalában nem riadt vissza Zemlinszky a pesti cégekkel kapcsolatban sem. 1873. augusztus 29-i jelentésében ezeket írta: „A provizor azt jelentette, hogy a Concordia gőzmalom termékei a legutóbbi időben silányabb minőségűek, mint a többi malomé. Ezért kérem, hogy ott többet ne rendeljenek. Ezzel szemben az Erzsébet malom lisztjei különösen jó minőségűek. Kérjük, hogy a II-es rozslisztet a losonci István malomnál rendeljék meg” (I. 149—150.: 1463.). Ebben az ügyben azonban — a szeptember 2-i jelentés szerint — már felbukkant a kettős, az IT és a BI részéről történő rendelés problémája. Eszerint: „Kérjük, hogy szeptember hó folyamán a II. számú rozslisztből szíveskedjenek 120 zsákkal küldeni és pedig 30 zsákkal azonnal, a többi heteti időközökben, 30 zsákos tételekben. Ezután mi a losonci-gőzmalomtól szerezzük be a II-es rozslisztet, mert az csak szeptember második felétől tud rendelkezésünkre állni” (I. 163.: 1489.).

A szalonna beszerzését is központilag intézték. A fenti, szeptember 2-i jelentésben például ezeket olvassuk: „Ma kaptuk meg a Beimel és Herz cég szalonna küldeményét, amit mi, rossz minősége ellenére átvettünk”. Kijelenti azonban a BI, hogyha a cég 418 ft 14 kr értékű második szállítmánya is ilyen minőségű lesz, akkor azt füstölt szalonna címén nem veszik át. A szeptember 4-i jelentésből kiderül, hogy a második szállítmány sem volt kielégítő minőségű, és ezért azt Zemlinszky visszaküldte a Beimel és Herz cégnek. (I. 170.: 1505.). A BI ilyen intézkedései természetesen nemcsak az árut küldő cég, hanem az azt megrendelő IT számára is problémát jelentettek.

Jóformán nincs olyan jelentése a BI-nak, amelyben élelmiszerek és más fogyasztási cikkek megrendelését ne kérné az IT-től. 1873. november 10-én például 25 mázsa füstölt szalonna, 10 hordó zsír, 20 mázsa kávé, 20 mázsa szappan és 10 vég kalmuk vászon; november 13-án 10 göngyöleg rizs; november 19-én

25 mázsa nyers szalonna; november 20-án 8 hordó ecet, 15 mázsa köles, 30 mázsa só, 25 vég sima lenvászon és 20 vég kék-fehér barhet megrendelését és leküldését kéri (I. 348.: 1880., 352.: 1896., 365.: 1931.). Az ilyen és hasonló megrendelések nagysága és sűrűsége a fogyasztók számának emelkedésére és csökkenésére is jellemző. Sajnos azonban, hogy a súly pontos megállapítása szinte lehetetlen. A csomagoló eszközök visszaküldéséből azonban — ha a megrendelésre más utalás nincs — megállapítható, hogy mely cégektől szerezték be az árukészletet.

Így például az 1873. december 3-i jelentés szerint 227 lisztes zsákot a Concordina, 180 darabot a Müller és Becker, és szintén 180 darabot az Erzsébet gőzmalomnak küldtek vissza. Az 587 lisztes zsák mellett 33 rizses zsákot a Rechniz cégnek 50 sós zsákot pedig a Burián cégnek juttattak vissza (I. 400.: 2002.).

Időrendben nézve a megrendeléseket és azokon belül az áruk minőségének változását, nemcsak a fogyasztók számának csökkenésére, hanem izlésük változására is következtetéseket vonhatunk le. Ilyen irányú részletes feldolgozás azonban túlhaladná jelen ismertetésünk kereteit és ezért csak nagy vonalakban tudunk rá utalni. Az ilyen kereskedelem és munkáséletforma-változással összefüggő jelenségeknek csak a társulat anyagbeszerzésére alapított áttekintésében a legfőbb hibaforrás ott rejlik, hogy a munkások milyen mértékben szerezték be ott szükségleteiket. Némileg többet tudunk megállapítani a provizorátus által beszerzett árucikkek idényjellegéről, és egyes árucikkek fogyasztásának évi mennyiségéről.

Például a zsír beszerzés 1874 tavaszától kezdve jelentkezik nagyobb tételekben, a szalonnáé pedig 1874 nyarától. Április 23-án 10 hordó disznózsír (II. 122.: 619.), május 9-én pedig már ismét 10 hordó „amerikai zsírt” (II. 147.: 689.), július 18-án 15 mázsa szalonnát kértek mielőbbi leküldésre (II. 339.: 1024.). Ezt még augusztus 24-én sem kapták meg (II. 432.: 1207.), és ez a tény volt az egyike azoknak, amely a BI és az IZ között kiobbantotta az ellentéteket. Ennek a mulasztásnak a jegyében fordult ugyanis november 4-én Zemlinszky közvetlenül a szegedi Bermüller József céghez, hogy attól az évi szükséglet fedezésére ajánlatot kérjen. Eszerint a provizorátus évi szükséglete „levegőn szárított nyers szalonnából 200 mázsa, füstölt szalonnából 200 mázsa, disznózsírból pedig 500 mázsa”. A fenti mennyiségek szállítását havi, megközelítőleg egyenlő nagyságú, de a téli hónapokban valamivel nagyobb részletekben kérte (II. 578.: 1504.).

Nagy a szappan fogyasztás is. Ezt általában 20 mázsás tételekben rendelték meg. Például szeptember 29-én, szintén az IT útján (II. 511.: 1349.). 1875. január 23-án azonban Zemlinszky a szappan ellátás ügyében is a szegedi Bermüller céghez fordult, és kérdést intézett hozzá, hogy az évi 160 mázsát kitevő mennyiséget milyen feltételek mellett tudja Salgótarjánba elküldeni (II. 756.: 86.). A BI tehát ezen a téren is függetleníteni szerette volna magát az IT-tól.

Meglepően sok babkávét, és ennek arányát tekintve meglepően kevés pótkávét, főleg „fügekávét” rendeltek. Ebből is általában havi részletekben folyt a beszerzés. Babkávéből például 15–20 mázsás tételekben, de a legkülönbözőbb fajtákból. Szinte azt lehet mondani, hogy a BI végigpróbálta az összes beszerezhető fajtákat. 1873. január 24-én például arra kérte az IT-ot, hogy a februári kávészükségletük fedezésére olcsóbb kávéfajtát, névszerint a jóminőségű „Langerát”-t, küldjenek (I. 517.: 161.). Nem lehettek azonban ezen a téren sem megelégedve az IT beszerzéseivel, mert 1874. november 10-én Zemlinszky a hamburgi Friedrich Müller cégtől rendelt 20 mázsa „Santos No 1” jelzésű kávé. Azt, hogy ez alkalommal nem első ízben lépett üzleti kapcsolatba a BI a köz-

vetlenül tengerentúli behozatallal foglalkozó céggel, kitűnik abból, hogy a kávé Salgótarjánba juttatását „a szokásos módon” kéri (II. 596.: 1534.). Kiderül a régebbi kapcsolat Zemlinszky november 14-i leveléből is, amelyben levelek keresztüladására hivatkozva, a korábbi 10 mázsa helyett 20 mázsa kávéért kér a legjobb fajtából. „Reméljük, hogy személyzetünk meg lesz elégedve ezzel az új kávéfajtával, amely meglehetősen olcsó és kifogástalan minőségű, bár a legtöbb szállítmány, tisztaságát tekintve, még némileg kifogásolható volt” (II. 605.: 1549.).

A sajtófogyasztás is 1874 tavaszán növekedett meg. Május 22-én például 20 mázsa „igen finom lipthói sajtot” rendelt a BI Zólyomból, bécsi mázsánként 30 ft-ért (II. 187.: 755.). A megrendelések folyamatosnak tekinthetők, bár a mennyiségekben bizonyos hullámzás érzékelhető.

A cukor fogyasztás külföldi cukorgyárakból fedezték. 1874. május 22-én például a lundenburgi Leipnik-féle cukorgyárnak 1523 ft 22 kr-val tartozott a BI (II. 188.: 757.). Június 26-án 5 hordó cukrot és 8 mázsa fügekávéért rendelték az IT útján (II. 281.: 919.). Sajnos a cukor is hordónként érkezett, és így a fogyasztott mennyiséget nem tudjuk megállapítani.

Gondja volt a BI-nak a dohány ellátásra is. 1873. november 19-i jelentésében ez olvasható: „Már két nap óta nincs dohány az itteni (Barella által vezetett) főtrafikban. Miatán onnét a fogyasztás mifelénk havonta 20 mázsát tesz ki, kérjük, hogy forduljanak ez ügyben a illetékesekhez” (I. 361.: 1920.). Különben petróleum lámpától a főzőedényekig, oliva olajtól a spirituszig, vásznaktól a szövetektől a kész ruhákig, sörtől és bortól kezdve a pálinkáig, mindennel foglalkozott a provizorátus, ami az akkori idők háztartási és tömegétkeztetéseivel és a fogyasztók öltözködése számára szükséges volt.

Zemlinszky vitája az árubeszerzéssel kapcsolatban

Az előzők során már láttuk, hogy a munkásélelmiszerbeszerzésben nagy szerepet játszó szalonna késedelmes szállítása nehéz helyzet elé állította a BI-t. Azalatt míg Zemlinszky a szalonna és a zsír szállítások ügyében a szegedi Bermüller céggel tárgyalt, a debreceni Feischl Fülöppel, régebbi szállítójukkal is tárgyalásokat folytatott és kedvező ajánlatot kapott. Ugyanakkor azonban az IT — Zemlinszky tudtán kívül — megegyezett a debreceni sertésvágó testülettel (Debrecziner Scheinschlächter-Innung) 120 mázsa hátszalonna 1875. májusáig, havi 20 mázsás tételekben való leszállítására.

Zemlinszky az 1874. december 16-án írt jelentésében kifogásolta ezt a mázsánként 36 ft-ba kerülő szerződést, amihez még mázsánként 70 kr szállítási és egyéb költség is járult, mert ő Feischl-lel, — aki különben a fenti mészáros testület eladója volt — mázsánként 2 ft 60 kr-al olcsóbban tudott volna szerződést kötni ugyanarra az árra. „Kérjük önöket, hogy a jövőben egyetlen iparcikkre vagy élelmiszerre vonatkozó nagyobb megállapodást a mi előzetes megkérdezésünk nélkül ne írjanak alá, mivel lehetséges, hogy mi sokkal kedvezőbb beszerzési forrást ismerünk. (II. 677.: 1696.).

Ez a levél komoly sértődést idézett elő az IT árubeszerzéssel foglalkozó köreiben, aminek december 17-én írt levelükben hangot is adtak. Soraikra, december 19-én, kimerítő választ küldött Zemlinszky, ami több tekintetben fényt derít a munkásellátás problémáira. „Igen különös, hogy Önök a mi őszinte és kötelességszerű törekvésünket — hogy az élelmiszereket és az iparcikkeket a

legkedvezőbb módon teremtsük elő — ahelyett, hogy elismernék, a felett ismét kedvetlenül tovasiklanak. Ez a mi részünkről nem valami olyan „kedvelt” dolog, mint ahogyan azt Önök a 17-én levelükben kifejezték, hanem kötelesség, amit mi töretlenül végre fogunk hajtani, figyelembe sem véve mindazokat a kellemetlenségeket, amikben részünk lesz”. Ismételten megkéri az IT-ot, hogy a szerződések megkötése előtt a BI véleményét is vegye figyelembe, mivel esetleg olcsóbb beszerzési lehetőségeket is ismernek. Példaként felhossa a debreceni szalonnarendelés esetét és megjegyzi: Feischl éveken keresztül megelégedésünkre látott el bennünket szalonnával” és ezért ajánlatos volna az egész ügyet újból elővenni, mert „mi vagyunk a provizorátus ügyeinek sáfarai, és éppen ezért mi felelünk azért, hogy se a társulat, se a személyzet érdekeit kár ne érje”.

Majd pedig a következő súlyos elmarasztalást veti papírra: „Mivel számunkra több ténnyel kapcsolatban bebizonyosodott, hogy Önök a provizorátus árucikkeire nem fordítanak kellő figyelmet, úgy határoztunk, hogy mi az Önök jóindulatát csak azoknak a cikkeknek a megvásárlásánál fogjuk igénybevenni, amelyeknél meggyőződünk arról, hogy az áru olyan cégtől fog megérkezni, amelyik azonnal olcsón és tisztességesen szolgál ki minket”. — Ezután — döntésük igazolására — egymásután sorolta fel az IT árubeszerzésre illetékeseinek baklővéseit.

Ezek sorába tartozott a Burián cégtől rendelt 350 ft-os sószállítmány, amit a BI 15 ft 35 kr-ral olcsóbban tudott volna beszerezni. A kávé beszerzésének esetében is a BI olcsóbb, de mégis jobb ízű és nem szennyezett árut tudott volna vásárolni. Ugyanez a helyzet a cukorral is és a BI csak arra várt, hogy a lundenburgi Leipnikkel kötött szerződés lejárjon, hogy olcsóbbat tudjon vásárolni. Késett a spiritusz szállítmány is, ami megint csak azért hiba, mert, „mi vagyunk az ügyért felelősek és tovább már nem várhatunk” (II. 683—687.: 1708.).

Zemlinszky határozott fellépésének az lett az eredménye, hogy az IT illetékes árubeszerzői igyekeztek jobban megfelelni a BI kívánalmainak, ami azonban nem jelenti azt, hogy a minőségi és árbeli kifogások a levelezés további részéből hiányoznak. Igen messze vezetne azonban az, hogy a provizorátus igényeinek kielégítésével részletesen foglalkoznánk. Ehelyett inkább némi áttekintésre törekszünk, amit bizonyos vonatkozások terén tartunk célirányosnak.

A textíliák beszerzése

A különféle vásznak és szövetek beszerzése időszakonként és az igényeknek megfelelően igen különböző mennyiségben történt. Ezen a téren nem találunk olyan adatot, amely a havi szükségletet körvonalazná, mint ahogyan például az 1875. január 31-i jelentés szerint 15 mázsa a havi babkávé szükséglet (II. 770.: 118.). Az azonban megállapítható, hogy tavasszal és ősszel nagyobb arányúak a textilrendelések, és hogy a havi rendelések is az igényeknek megfelelőek lehettek, mert a legkülönbözőbb cikkekre vonatkoztak. Úgy véljük, hogy a textíliák fogyasztása, azok fajta- és minőségbeli változása egyike azoknak a tényezőknek, amelyen nemcsak a munkáséletkörülmények alakulását, hanem a munkások öltözködésének az átalakulását is sok tekintetben érzékelni lehet. Ennek érdekében összeállítottuk a forrásunkban található vászon és szövet fajták végleges szerinti megrendeléseit. A probléma itt is az, hogy sem rőf, sem méter hosszúságban nem tudjuk megállapítani, hogy egy-egy „vég” (Stück) mennyi

anyagot tartalmazott, de mivel a végek textilfajták szerinti anyaghosszúsága általában és megközelítőleg egyenlő volt, van alapunk az összehasonlításra.

Táblázatunknál azonban figyelembe kell venni azt, hogy az 1873. év adatai csak június 24-től kezdődnek, az 1874. években pedig március 5-től 24-ig hiány mutatkozik; az 1875. években pedig azt, hogy a II. kötet végén 9 lap hiányzik és így a február 7-től 10-ig terjedő anyag is hiányzik. Ennek ellenére — főleg a különböző textilfajták érzékelése miatt — tekintsük át az összehasonlítást:

	1873 második félév	1874 3 hét hijával	1875 3 nap hijával	1876	1877
Magyar batiszt	30	60	100	20	—
Toile forte lenvászon	85	85	150	125	110
Lenvászon (Flach)	205	175	105	170	115
Lenvászon (Garn)	30	40	50	40	30
Fekete lenvászon	10	20	20	—	15
Kék lenvászon	—	—	—	15	—
Sifon	55	100	120	25	80
Fehér barhet	10	15	5	10	10
Fekete barhet	—	10	20	—	—
Kék-fehér barhet	40	10	10	15	20
Különböző színű barhet	—	—	20	50	—
Kalmuk	20	30	—	—	15
Fekete kalmuk	10	—	25	25	5
Kék-fehér kalikó	—	15	—	65	55
Angol ing-perkál	20	60	46	—	—
Kék-piros-lila csíkos kanavász	60	—	65	30	—
Sirting	15	—	—	10	—
Oxford szövet	—	—	43	—	20
Nanking	—	10	10	10	10
Minta utáni szövet	15	—	—	—	—
Összesen:	620 vég	665 vég	799 vég	630 vég	485 vég

Kétségtelen, hogy a fenti kimutatás számadatai csak némi összehasonlításra adnak módot a társulat „személyzetének” textil-fogyasztását illetően, mert hiszen Salgótarjánban a magán kereskedők és a ruhával is kereskedő öszeresek révén szintén elláthatták magukat vásznakkal, szövetekkel, és ruhákkal. A provizorátus vásárlói azonban kizárólag a társulat alkalmazottjai körébe tartoztak, és így ezek vásárlásainak és igényeinek mégis csak kifejezői ezek a számadatok.

Az egyenruhák beszerzése

Mellőzve most a munkaruhának tekintendő évi 200—300 zsávolynadrág, és mintegy 100—150 zsávolyzubbony beszerzésének hullámozó adatait, a bányász egyenruhák beszerzésének módjára kívánunk rámutatni. Zemlinszky következősen törekedett munkás törzsgárda kialakítására és ennek, a fegyelmezési szempontokat is figyelembevéve, egyik eszköze volt a bányász hivatástudat eb-

rentartása az ünnepélyes alkalmakkor viselendő egyenruhák által. Kapcsolatai az osztrák-magyar monarchia egyik legrégibb bányamérnöki főiskolájának városához, Příbramhoz fűzték és valószínű, hogy ezek révén jutott érintkezésbe J. N. Janke príbrami szabó céggel, amely a monarchia számos bányavállalata részére készített bányászegyenruhákat. — Jankéval az első egyenruházati kereskedelmi ügyletnek — legalább is forrásunk szerint — az 1875. október 23-i rendelés tekinthető, amikor Zemlinszky a bányavasút alkalmazottai számára 21 kapucnyis köpenyt rendelt „a legjobb stejer lódenből” (III. 02.: 999.). Ezt a megrendelést követte az a levelezés, amelynek értelmében végül is a Janke-féle cégnél rendelték meg a salgótarjáni bányászok egyenruháit.

Az 1876. április 24-én kelt megrendelő levél a következőket tartalmazza: „Az Ön 450 darab különböző egyenruhára vonatkozó árajánlatát elfogadtuk az Ön által meghatározott feltételek mellett és a következő árakkal:

Bányász zubbony (Bergkittel) fekete szövetből	á. 10.— ft
Fekete vagy szürke nadrág toskinból	á. 6.— ft
Mellény peruvienből	á. 2.50 ft
Farbőr (Leder) kapocccsal	á. 2.50 ft
Zöldszínű aknász sapka (Schachtmütze)	á. 2.— ft
Zubbony (Blouse) kék peruvienből	á. 11.40 ft
Bányász bot (Bergstock)	á. —.50 ft

Szállítási határidő: június vége, Tarjánban való bérmentes átadással. — Fizetési feltételek: tizenkét havi részletben 1877. május közepéig” (IV. 38.: 333.).

Egy bányász egyenruha tehát, összes tartozékaival együtt 34 ft 90 kr-ba került, amit az egyenruhát igénylő munkásoktól és alkalmazottaktól 12 havi egyenlő részletben vont le a provizorátus, vagyis egy-egy megrendelőtől havonta 2 ft 91 kr-t. A megrendelők nevét, a fizetési jegyzékkel együtt, rendszeresen megküldték a J. N. Janke Sohn príbrami cégnek. A levonások pedig úgy történtek, hogy a BI összeállítása alapján az IT küldte meg a havi bérkeretből ezeket az összegeket. Ezek 1876. áprilisában 1166 ft-ot, májusában 1400.— ft-ot, júniusában 1427 ft-ot tettek ki, tehát a részletek levonása már az öltönyök megérkezése előtt megkezdődött (IV. 180.: 566.). Az öltönyök átvétele után a júliusi levonások 1500 ft-ot (IV. 232.: 643.), az augusztusiak pedig 1457 ft-ot tettek ki (IV. 295.: 756.).

Az italmérés és a szeszese italok beszerzése

A bányatörvény adta tulajdonosi jogok közé tartozott — amint azt már az előzők során láttuk — az italmérés. Ezt a jogot a salgótarjáni BI is igyekezett gyakorolni és — bármennyire is különösen hangzik — szeszeseitalok saját kezelésben való kimérését a munkabérek alacsony színvonalon tartása egyik eszközének tekintette. Erre nézve az 1874. június 10-i jelentésben a következőket olvassuk: „Különböző új földmunkákba kezdtünk és az e célból felfogadott emberek számára nincs módunkban a szokásos pálinkát beszerezni. Mivel pedig mi a béreket alacsony színvonalon akarjuk tartani, kérjük Önöket, hogy mihelyt csak lehet, küldjenek számunkra egy akó pálinkát” (II. 238.: 844.). Hasonló elgondolás alapján tartotta az IT és BI fontosnak a bérlők által kezelt saját kocsmáinak a fenntartását és ez magyarázza meg a regale-jog körüli heves vitákat is.

Az 1848. évi törvények egyik hiányossága volt, hogy az egykori földesurak és jogutódaik kocsmafenntartási jogát érintetlenül hagyta. Ez az ún. regale-jog komoly jövedelmet jelentett Salgótarjánban és általában a nógrádi iparvidéken. Ugyanakkor a nálunk is érvényben lévő osztrák bányatörvény italmérési jogot biztosított a bányatulajdonosoknak. Két törvényes intézkedés védőinek harcáról is szó van tehát a regalé vitában.

Társulatunknak is — de a többi bányavállalatnak is — sok nézeteltérése támadt ez ügyben a különböző földbirtokosokkal. Kimagaslik ezek sorából Salgótarján egykori földesura, Jankovich Antal jogutódaival, főleg pedig ezek közül is a Szilárdy Ödönnel folytatott, erőszakos cselekményekkel is tarkított háborúság. Külön bonyodalmat okozott, hogy a regalé birtokosok bérbeadták regalé jogaikat és, hogy ezek a regalébérlők néha éppen a társulat kocsmabérlői is, vagy a kocsmabérlők nyílt vagy burkolt formában szereplő érdektársai voltak.

Zemlinszky igyekezett a bányatörvény és az 1848. évi törvény ellentétes intézkedéseit kompromisszumos megoldás alakjában dűlőre vinni. Az 1873. november 8-i jelentésben ezt olvassuk: „Ma ezt táviratoztuk Önöknek: Regale szerződés az IT utólagos jóváhagyásával, 5000 ft-tal megkötve. Kérjük beleegyezésüket. Ezt azzal egészítjük ki, hogy az 5000 ft-ot az üzlet, illetve a vendéglős viseli, miután a vendéglős 3300 ft bért fizetett a társulatnak. A szerződést két évre szólóan kötöttük meg a regalé bérlőkkel, mivel a vendéglőssel is így kötöttük”. (I. 344—345.: 1876.)

Valami azonban közbejöhetett, mert november 23-án ezt jelenti a BI az IT-nak: „A regale és vendéglői bérlettel kapcsolatos tárgyalásokat még nem fejeztük be. Mellékelten megküldjük betekintésre a szerződéstervezetet, amelynek alapján Szilárdy és nyolc regalébérlő hajlandó az üzletet elfogadni, a két tizedrész birtokában lévő kilencedik bérlő azonban nem hajlandó abba 6000 ft-on alul beleegyezni. Szilárdy és a nyolc bérlő most nyomást gyakorolnak a 2 tized bérlőjére. Stadler határozottan kijelentette, hogy akár létrejön, akár nem a regalé szerződés, az üzletet 4000 ft házbérrel nem tudja átvenni. Stadlerrel további tárgyalásokat folytatunk”. (I. 364.: 1931.) November 23-án pedig ez jelenti Zemlinszky: „A tárgyalásokat a regalé bérlőkkel és Szilárdy úrral tovább folytatódnak. Mégis, ha az lenne az új fordulat, hogy ebben az ügyben a javaslat tételt a kocsmárosnak kell a társulat érdekei ellenére átengedni, akkor ő a társulati személyeket — egyetértésben a regalé bérlőkkel — erősen kijátszhatná és azokkal osztozkodva túlzott haszonra tehetne szert, amit ismét a társulatnak kell akár a munkások bérében, akár pedig a személyzet elégedetlenségével megfizetni”. Számok tükrében részletesen elemzi a lehetőségeket. (I. 382—383.: 1961.)

A véglegesen le nem zárt regalé tárgyalások áruhiányt okoztak és ennek kiküszöbölésére a BI december 16-án Gyöngyösről, a Brock cégtől, „Cuba rum”-ot (I. 424.: 2062.), máshonnet pedig palackozott borokat rendelt, amiről 1873. december 28-án számolt be az IT-nak (I. 444.: 2111.). Mindez ellenkezett a regalé tulajdonos Szilárdy és a regalé bérlők érdekeivel, akik siettek is intézkedni. Közbelépésük eredményeiről így tudósít Zemlinszky az 1874. január 10-i jelentésben: „Ma délután étkezőházunkban megjelent Sallay szolgabíró, egy esküdt, a tarjáni bíró és két pandúr kíséretében. Kihallgatta a vendéglőst és elkobozta a regalébérlőtől vásárolt, ott található palackozott borokat, 15 üveg szomorodnit, 45 nagy és 20 kis üveg budait és egy hordóban 3 és fél akó rumot”. (I. 468.: 62.) Az elkobzás ténye mellett az is érdekes, hogy az elkobzott italokat — vagy legalább is azok egy részét — az egyik regalé bérlőtől vásárolta a társulat. Az

üggyel kapcsolatban 1874. január 14-én azt jelentette Zemlinszky az IT-nak, hogy a szolgabíró eljárásával szemben írásbeli panasszal éltek, amit Floch pénzügyi tanácsos távirati úton küldött javaslatára az alispánhoz juttattak el. Közölte azonban azt is, hogy — mintegy visszavágás képpen — Szilárdyt szüntartozásai miatt már három ízben felszólították, hogy fizessen. (I. 475—476.: 76.)

Az 1874. január 15-i jelentésből az is kitűnik, hogy a munkások zsebet érintő regálé vitának egyik főszereplője éppen a társulat inászói kocsmárosa, Hoffmann Bernát, aki általában néhány hónapi késéssel tesz csak eleget a kezelésében lévő kocma és mészárszék bérlői kötelességének. A vele kapcsolatos bonyodalmat pedig még az is tetézi, hogy a Szilárdy-féle regálé egy részét is bérbevette. Így nem tudható, hogy fizetésképtelenségből, vagy pedig a Szilárdy-féle regálét bérlők társaságának fizetés megtagadásából származik-e a késedelmes fizetés (I. 478.: 82.) A nem fizetés különben a regálé birtokos Szilárdy részéről is fennállt, ami Zemlinszky 1874. január 16-án írt magyar nyelvű levele szerint az 1873. évben 3475 ft 59 kr-t tett ki (I. 482.: 88.). Annak ellenére, hogy ez a levél nem fizetés esetében „komoly eljárást” helyez kilátásba, a január 22-i jelentés szerint továbbra is hiteleznek neki, és 1874. januárjában ismét szállítottak neki 100 ft. értékű szemet (I. 497—498.: 114.). Nyilvánvaló tehát, hogy a társulat nem kívánt pereskedni. Elnéző magatartása ellenére az IT és a BI háborúskodása tovább folyt (I. 501.: 117.). Ennek jegyében küldte meg a BI az IT-nak február 24-én a szolgabírói hivatal kérésüket elutasító határozatát a regálé ügyben (I. 576.: 293.)

A borok és az égetett szeszek miatti háborúság volt a legfőbb oka annak, hogy a BI egyre nagyobb mértékben kezdett ládaszámba üveges söröket rendelni és ezzel hatást gyakorolt munkásai italfogyasztására. Az 1874. január 21-i Klimosch, tescheni céghez írt levélből kiderül, hogy az első 1000 üveg sör megfelelő volt, és ha a további szállítmányok is hasonló minőségűek lesznek, akkor újabb 1000 üveggel (20 láda) kérnek. Így a további szállítások 2000 üveg sör folyamatos küldését teszik lehetővé. „Az Ön munkásainak legkedveltebb itala lett.” (I. 495—496.: 94.) — írja Zemlinszky.

1874. március 1-én a bécsi sör főlerakathoz fordult Zemlinszky, mert előző próbaküldeményük megfelelt az újabb 200 üveg „Lagerbier” küldését kéri. Indokul felhossa, hogy a pilzeni sörök fogyasztása a várakozáson aluli, „mert ezt csak a tisztviselőink kedvelik, és ezért munkásaink számára tescheni Lagerbier-t kérünk. Természetesen ez nem olyan jó minőségű, de 7 krajcárral olcsóbb. Ezért most — cserepalackok visszaküldésével — 7000 üveg tescheni Lagerbier egyenlő időközökben való megküldését kéri (I. 596.: 330.). Nem szűntek meg azonban a Klimosch-féle tescheni sörszállítások sem. A március 24-i levélben ismét 2000 üveggel rendelt a BI. Egyúttal felhívta a cég figyelmét arra, hogy a sör minőségére a jövőben nagyobb gondot fordítson (II. 57.: 443.). Az IT érdeklődésére pedig azt közli a BI, hogy „a legjobb sörnek mi idáig a pilzeni palackozott sört tartottuk, most akarjuk megkóstolni a korona-sört (Kronenbier) és ezért kérjük, hogy abból 300 üveggel rendeljenek meg számunkra (II. 229.: 826.).

A sörfogyasztás rohamos növelését olyan visszavágásnak tekinthetjük a regálé tulajdonosok és bérlők felé, ami azokat új helyzet elé állította. A sörfogyasztás kiterjesztésével a BI bizonyos mértékig szabad kezet nyert a renitenskedő regálébérlőkkel szemben. Ezt igazolja az is, hogy most már valóban erőlyesen léptek fel a zagyvai (inászói és szörösi) regálé bérlő, Hoffmann Bernát ellen, aki február végén sem fizette meg az általa bérelt társulati mészárszék utáni tartozásait (I. 596.: 330.). A pereskedés új lendületet vett.

A regálé ügyben történt új fordulatot a Floch, budapesti pénzügyi tanácsos-hoz intézett 1874. június 6-i levélből ismerjük meg. Eszerint „a Szilárdyval kapcsolatos regálé ügyben hozott elsőfokú bírói ítéletnek eddig semmi más következménye nincs, mint az, hogy ismét pincénk, illetve pincénk kulcsainak birtokába jutottunk. Ugyanekkor és hasonló módon az itteni szolgabíró által elkobzott italokat is vissza kellett volna kapnunk. Kovács Károly, Szilárdy intézője, közölte is velünk, hogy kész azokat visszaadni. Bizalmas úton azonban minősíthető folyadékkal helyettesítették azokat. Követeltük tehát az előző szolgabíró által lefoglalt italok hatósági átadását. Nos, eddig sem Szilárdy, sem az intézője nem adták át azokat.” — Kéri a BI, hogy intézkedjék Plachy József főleki szolgabírónál ez ügyben (II. 222—223.: 825.). — A bíróság ugyanis úgy döntött, hogy a regálé jog tiszteletbentartásával joga van a IB-nak az italmérésre.

A külföldi szárazasú palackozott sörök regálé jog alá tartozásával kapcsolatban is vita támadt, és e tekintetben is újabb, óvatosságra intő fordulatot jelentett a BI számára egy miniszteri határozat. Erről, az 1874. július 8-i jelentés szerint, tudomást szerezve a BI akként intézkedett, hogy „bizosítva legyünk egy újabb regale-ügybeni vizsgálattal szemben, megszüntettük a palackozott borok kimérését. A belföldi borokat csak egész hordóval, a külföldi sört és bort pedig csak lepecsételt palackokban fogjuk kiszolgáltatni” (II. 312.: 986.).

Csak hogy az ilyen fajta boreladást is kifogásolták a regálé tulajdonosok és bérlők. Kitűnik ez az 1874. szeptember 23-án Floch pénzügyi tanácsoshoz intézett leveléből, amelyben kéri a BI-t, hogy „az üvegekben történő boreladást, a korábbi feltételek mellett egyszer s mindenkorra engedélyezzék, mivel most a arról értesültünk, hogy az összes italokat ellopták és ezért egy közelebbről nem nagyobb munkálszámban és megerőltetőbb munka következtében a fogyasztás előreláthatóan nagyobb lesz és ez által az emberek a pálinka élvezetétől és annak káros következményeitől ismét meg tudnánk szabadítani” (II. 496—497.: 1326.).

A regálé-pör tovább folyt a fellebbviteli bíróságok előtt és számos érdekes jog-, gazdaság- és társadalomtörténeti probléma helyi vonatkozásaira kapunk az erre vonatkozó levelezésből feletet. Például az október 6-i jelentés szerint a Grossberger-Szilárdy csoportban Szilárdy Ödön érdekeit intézője, Kovács Károly képviselte, aki kocsiján a munkahelyeket is végigjárta. Eközben borraivalók juttatásával a társulat iparosai, a társulat anyagából végezték el két kocsijának javítását (II. 521—523.: 1354.). A bonyolult ügyre vonatkozó további levelek és jelentések arról tanúskodnak, hogy Szilárdy és társai a társulat egyéb ügyeire is igyekeztek befolyást gyakorolni. Végül is 1874. október 28-án a királyi kuria kezdte el tárgyalni a regálé-pört (II. 546.: 1430.). Döntése alapján megegyezés jött létre a felek között, ami az 1876. február 5-én kiküldött meghívó szerint február 10-én következett be, Salgótarjánban. Levelezőkönyvünkben a Rédén lakó Luby Gézához, és a Mátraszőlösön lakó Balázs Vilibaldhoz intézett levelek találhatók (III. 701.: 91. és 702.: 92.) A megállapodás értelmében a regálé tulajdonosok és regálébérlők fix összegeket kaptak a társulattól. Így például a Szombathelyen lakó Neumann Ferdinánd regálébérlő a salgótarjáni étkezőház után 500 ft-ot, a zagyvarónai kocsmá után pedig 750 forintot kapott negyedévenként (IV. 303.: 1876. IX. 30., 771. — 940.: 1877. X. 1., 912.).

A regálé vita gyakorlati jelentősége abban rejlett, hogy a sörfogyasztás megszokottá vált a társulat munkásai körében, mint az a rendelkezések folytonosságából kiderül. Magyarán a borvásárlásokat is eszközölte a BI. Például az 1875.

január 21-i jelentés szerint Pásztórol, Szilvásy Antaltól vásárolt 150 akó bort (II. 751.: 78.). Az ilyen vételek az egyezés megkötése után is többször előfordultak. Ugyanez volt a helyzet az égetett italokkal is, amiket szintén akószámra rendeltek. Nem célunk azonban az így kialakult üzletmenet bővebb tárgyalása, bár annak jelentősége és hatása a munkásság életmódjára több okból is jelentős volt.

A társulati jegyrendszer

A társulat mézsárszékeiben és egyéb árucikkeket is árusító helyein a munkások jegyek — azaz bizonyos pénzürtéket képviselő társulati utalványok — ellenében vásárolhattak. Ezeket az ételmezési jegyeket kezdetben házilag, a BI irnokai készítették el és a nyomtatott jegyek csak 1874. tavaszától kezdődően jelentek meg — legalább is ez tűnik ki forrásunkból. 1874. március 24-én ugyanis a következőket írja a BI az IT-nak: A Hoffmann által bérelt szőrösi (inászói) mézsárszék számára 2500 darab jegycédulát kérnek és mellékelten megküldik a salgótarjáni étkezőház egyik jegycéduláját is, amiből „minél előbb nagyobb mennyiséget igényelünk és kérjük, hogy többszínű papírt küldjenek számunkra, hogy a jegycédulák összecszerelését elkerülhessük” (II. 58.: 451.). Március 27-én pedig újabb megrendelést tesz a BI, és a 24-i levélben foglaltakon kívül Tarján számára havonta 12 ezer darab jegycédulát kér, „bár most még a múlt évből maradtakat használjuk fel”. Az étkezőház számára elkészítendő jegyek számát még nem tudjuk közölni. Arra nézve, hogy ezek elkészítése kézírással vagy pedig gépi úton olcsóbb-e, a szükséges információk beérkezése után fogunk válaszolni” (II. 65.: 460.) Június 26-án pedig Zemlinszky már kifejezetten nyomtatott ételmezési jegyek megrendelését kérte az IT-tól: „Miótan jegykészletünk most is kimerült, kérünk a számára jól látható „Bányaigazgatóság. Salgó Tarján” feliratú rendelést. Ez által a visszaélések, amelyek „Pest” felirat miatt előfordulnak — elkerülhetők. Kérünk 10.000 darab ilyen német és magyar feliratú jegyet” (II. 281.: 919.).

Az ételmezési jegyek komoly értéket képviseltek és ezért sok visszaélésre, sőt lopásra is csábítottak. Egy ilyen, több szempontból is érdekes jellemző esetet tartalmaz az 1874. július 16-án a járási csendbiztoshoz írt magyar nyelvű feljelentés. Eszerint „a június havára szóló élelmentári számadás-lezárlat alkalmával 250 darab marhahús-jegy eltűnését vettük észre, melyek csakis lopás útján veszhettek el. — Tegnap Kunáné azon jelentéssel jött, hogy Lipták István Rudolffbányán lévő munkás neje néki 7 darab, július haváról szóló húsjegyet — darabja 22 kr értékkel — eladásra kínált, az egészet 1 ft-ért. Évéggett kihallgatva, a nevezett nő ezt teljesen tagadja. — Liptákné lánya ma azon pillanatban tartóztatott fel, amidőn a mézsárosnak 20 darab júliusi húsjegyet eladni kínált, holott sem június, sem július havában húsjegyeket nem kapott könyvére. — A nevezett asszony másodszor kihallgatva, beismerte, hogy ezen húsjegyeket az élelmisszer kiadó Hybner Ferentől azért kapta, hogy nevezettel bujaságban lehessen és élhessen. — Minthogy a lopás 82 ft-ot meghalad, kérjük az ebben szükséges lépéseket haladéktalanul megtenni” (II. 333—334.: szám nélkül).

A húsjegyekkel való késedelmes és pontatlan elszámolás, valamint a bérleti díjak késedelmes befizetése volt az oka annak, hogy a BI az inászói és zagyvai mézsárszék bérletét a regálé ügyben is szereplő Hoffmann Bernátnak 1874. augusztus 2-án 1874. december 31-i hatállyal felmondta. Ugyanekkor a hús-

jegyek Inászóra szóló kiadását megszüntette. A húskimérést azonnali hatállyal megtiltotta „és munkás személyzetünket utasítottuk, — jelenti a BI az IT-nak —, hogy hússzükségletét Tarjánban szerezze be” (II. 374—375.: 1095.) Ugyanakkor Floch pénzügyi tanácsosnak is írt a BI levelet, amiből megtudjuk hogy Hoffmann tartozása 2456 ft 57 kr-t tett ki és többszöri felszólításra sem mutatta be a munkásoktól átvett húsjegyeket, hogy azokat ellenőrizték és elszámoljanak vele. (II. 378—379.: 1096.). — Az inászói munkások szempontjából a BI és Hoffmann vitájában az volt a lényeg, hogy annak következtében most asszonyaink a távoli salgótarjáni társulati mézárszékben voltak kénytelenek hússzükségletüket beszerezni.

Hoffmann megtagadta a felmondó levél átvételét, bár annak tartalmát — amint azt a szeptember 23-án Flochhoz írt levélből megtudjuk — Pfaff bányagondnok, majd pedig Seymann pénztárnok, azt előtte felolvasta. Sőt Feldmann, IT-i tanácsos legutóbbi salgótarjáni látogatását is felhasználták arra, hogy közölje Hoffmannal a felmondást, aki akkor kijelentette, hogy az egész ügyet most hallja először. Hoffmann ezután is, a felmondásról tudomást sem véve, tovább mérte a húst a társulattól bérelt helyiségekben és természetesen az átvett jegyekkel sem számolt el (II. 495—496.: 1326.). Konok magatartásának nyilván a zagyvai, inászói és szőrösi munkások látták némi hasznát, mivel húsért nem kellett Tarjánba menniük. Végül is sikerül a BI-nak Hoffmanntól megszabadulnia, mert Zemlinszky 1874. december 30-i jelentésében arról értesítette az IT-ot, hogy a rendelkezésre bocsátott 2000 ft kevés, mert csak a Hoffmannak visszafizetendő óvadék 1000 ft-ot tesz ki (II. 705.: 1743.). Hoffmannal és ügyeivel még ezután is számos irat foglalkozik.

A vásárlási jegyek különböző értékűek és különböző színűek voltak. Például 1875. december 15-én, a megadott forma szigorú betartását kérve, a következő értékű jegyeket rendelte meg az IT útján a BI, minden fajtából 10—10 ezer darabot: 1 ft-os, 10 kr-os, 5 kr-os, 1 kr-os, mind „erős” kék és piros papírra nyomva. A rendelés összesen 80.000 jegyre vonatkozott (III. 609.: 1165.). Ez a nagy szám is mutatja, hogy a provizorátus, a bányagóhdnokság milyen nagy forgalmat bonyolított le, hiszen évente többször is előfordult kisebb-nagyobb tételű jegyrendelés.

Azt, hogy a munkások a tüzelőt is jegyre kapták volna, nincs adatunk forrásunkban. Arra nézve azonban igen, hogy tüzelőt nem megengedhető módon szereztek maguknak. Az 1874. augusztus 5-én kelt, Szilárdy Ödönnek írt levélből ugyanis kiderül az, hogy a BI munkatársai által „a régi posta háznál szétrombolt” 71 öl hosszú kerítés kártalanítási díja fejében 42 ft 90 kr-t a számlája javára írtak (II. 390.: 1116.). Ezzel Szilárdy elégedett volt. Úgy látszik azonban, hogy Szilárdy meggondolta magát, mert az augusztus 9-én kelt jelentésben az IT-hoz intézett panaszáról és újabb követeléséről találunk említést, amit azonban a BI visszautasított (II. 403.: 1137.).

A lakáskörülmények és a kolónia

A társulat tisztviselőinek és munkásainak szervezett letelepülését az üzemi érdekek követelték meg. Az így létrejött bányásztelepülés — épületeinek létesítése, karbantartása, tűzvédelme, útjainak és utcáinak tisztántartása és általában mindaz, amit egy lakótelep ügyeinek intézése megkíván — sok elintézendő feladatot rótt a BI-ra. Ilyen lakótelepek azonban nemcsak a BI központjá-

ban, Salgótarjánban voltak, hanem másutt is, ahol a termelés megkívánta a munkások helybenlakását, illetve az idénymunkások barakkokban való elhelyezését. A társulati kolóniák épületeinek négyszögölekben megadott alapterülete az 1873. október 5-i jelentés szerint a következő volt (I. 252.: 1691.):

Salgótarjánban	2492	négyszögöl
Pálfalván	199	négyszögöl
Szörösön (Inászó)	739	négyszögöl
A vendéglő, az őrház és a barakok	680	négyszögöl
Összesen:	4110	négyszögöl

Az nem tűnik ki az összefoglalásból, hogy a közvetlenül üzemi célt szolgáló épületek (pl. gépműhely, a salgótarjáni központi anyagraktár, stb.) alapterülete benne foglaltatik-e a számadatokban. Az azonban kétségtelen, hogy a társulat által bérelt lakóházak adatait a számok nem tartalmazzák.

Zemlinszky 1873. október 28-án írt jelentéséből nyilvánvalóvá válik, hogy az IT és a BI között heves vita folyt a lakótelepek ügyében. A nézeteltérések egyrészt abból adódtak, hogy a tisztviselők kertjeik megművelésére ingyenes munkaerőt vettek igénybe, másrészt pedig az, hogy „a kolónia rendezésére és hasonlókra” nem állt pénz sem az IT, sem a BI rendelkezésére. A hiány oka azonban adminisztratív jellegű volt. „Kérjük — írja Zemlinszky — adjanak más nevet az ügynek, például „a kolóniák állagának megóvása, mivel éppen az utakra és az árkokra kell figyelemmel lennünk. Ha Szörösre a jelenlegi 200 munkás helyett 400—500 főt kell telepítenünk, akkor több kezelőépületre is szükség lesz, emiatt viszont utakat és utcákat kell létrehozni.” Javasolta, hogy a kolónia-rendezésre a 3000 ft-ot kitevő pénztári maradványt használják fel (I. 319—320.: 1829.).

Időszakunkban a salgótarjáni kolónia még nem tudta befogadni a tisztviselők és a szakmunkások egy részét, és így azok számára a társulat lakásokat bérelt a községekben. Ilyen célból bérbevette az ún. „Luby-kastély”-t, a volt „Jan-kovich-kúria”-t, ahová társulati iskolát is elhelyeztek (I. 478.: 1874. I. 15., 82.). A bérlemények felszámolása csak 1875 első felében vett nagyobb lendületet. Az 1874. január 15-i jelentésben ugyanis ezeket olvassuk: „A Luby-féle kastéllyal kapcsolatban az az elgondolás, hogy annak bérletét 1875. április 23-ával fölmondjuk és az ott lévő lakásokat és iskolát a kolónia házaiba telepítjük át” (I. 478.: 82.), amely elhatározás a kolóniai építkezések befejezésének reményében hangzott el. Ezek valóban meg is történtek, mert 1875. április 11-én azt jelenti a BI az IT-nak, hogy a Luby-kastély április 23-a után a takarékpénztár számára van biztosítva (III. 134.: 390.). Ezután már csak egy-két bérelt lakása volt a társulatnak a községekben.

A kolónia lakó- és üzemi épületek hiánya Inászázon is érezhető volt, aminek egyik oka az építkezések lassúsága volt. Az 1873. november 21-i jelentés szerint az építkezések számadásait nem tudják teljes egészében felküldeni az IT-nak, „mert még nincsen minden építkezés befejezve és elszámolva. Az inászoí tisztviselői lakások és a fürdőház mázolási és szobafestési munkálatairól, valamint a hátrálékos kőművesmunkákról” még csak rövid elszámolást tudnak adni (I. 370.: 1932.). Rendszeres beszámolók találhatók az építkezések állásáról több jelentésben is. Az 1874. május 23-iban például azt olvassuk, hogy az 1. számú kolóniaház tervét és költségvetését megküldik az IT-nak (II. 191.: 761.). A július 27-i jelentés pedig felsorolja, hogy melyek azok az új építkezések, amelyekre az 1874

év folyamán számlafedezetük van. Ezek a következők: „1. A 4-es számú kolónia-ház Szörösön, — 2. Raktárház ugyanott. — 3. Órház a Vízválasztónál. — 4. Kolónia útépités Szörösön. — 5. A 7-es számú kolónia-ház” (II. 356—357.: 1067.).

Értékes adatokat kapunk a kolónia épületeiről a biztosítási jelentésekből is. Például az 1873. augusztus 21-i jelentésben találhatók az akkor biztosítani kért épületek jellemző adatai:

Salgótarjánban:

A vendéglő épülete 24 öl és 1 láb hosszú, 9 öl és 3 láb széles

Falazata kőből és téglából készült,	értéke	10.500 ft.
Tetőzete kátránypapírral fedve		5.000 ft
Az összes eléghetők	értéke	3.500 ft.
	Összérték	19.000 ft.

Szörösön a gépműhely 17 öl és 4 láb hosszú, 9 öl és 2 láb széles

Falazata kőből és téglából készült,	értéke	3.000 ft
Tetőzete kátránypapírral fedve	értéke	4.000 ft
Az összes eléghetők	értéke	1.500 ft
	Összérték	8.500 ft

Szörösön a mozdonyszín 5 öl hosszú és 5 öl széles

Falazata kőből,	értéke	3.000 ft
Tetőzete kátránypapírral fedve	értéke	1.500 ft
Az összes eléghetők	értéke	500 ft
	Összérték	5.000 ft

Szörösön hivatalnok-lakóház épülete 8 öl hosszú, 5 és fél öl széles

Falazat téglából és kőből készült,	értéke	3.000 ft
Tetőzete kátránypapírral fedve	értéke	3.000 ft
Az összes eléghetők	értéke	2.500 ft
	Összérték	8.500 ft

A fenti adatokat tartalmazó jelentés (I. 131.: 1412.) az épületek külső képére és nagyságára enged némi következtetéseket levonni. Az épületeken belüli méretekre a kályharendelésekkel kapcsolatos levelezés nyújt — ugyancsak töredékes — bepillantást. Például 1873. szeptember 11-én a pesti Prohászka András és fia cégtől három darab olyan svéd gyártmányú kályhát rendeltek, amely két 2 öl és 2 láb hosszú, 2 öl és 3 láb széles, egy 3 öl és 2 láb hosszú és 2 öl és 2 láb széles szobát, amik magassága 2 öl, be tud fűteni (I. 208.: 1586.). Valószínű, hogy ezek a helyiségek irodahelyiségek voltak. A tisztviselői lakásokba ugyanis rendszerint cserépkályhákat rendeltek. Például 1876. szeptember 19-én arra kéri az IG-t a BI, hogy négy darab cserépkályhát szerezzen be a tisztviselői lakások számára, még pedig olyat, amely egy 9 négyszögöl alapterületű helyiséget képes befűteni (IV. 286.: 742.). Rendeltek még egy ötödik cserépkályhát is „a doktor lakása számára” és azt kérték az IG-től, hogy azok színe szürke, vagy szürkével „spricelt” legyen. Az eladó cég küldjön megfelelő szakmunkásokat is azok összeállítására (IV. 355.: 1876. X. 30., 854.).

Sok bosszúságot okozott ez a cserépkályha felállítás az érdekeltek, de a BI.

számára is. Az 1876. november 23-i jelentésben ugyanis ismét azt kéri, hogy a kályhákat szállító cég küldjön gyorsan egy szakembert, „aki gondoskodik a kályhák összeállításáról, mert a mi embereink — akik különben már sok más különböző kályhát ügyesen összeraktak — nem tudták megtalálni a különböző kályhák más és más számmal ellátott összekevert darabjait” (IV. 404.: 912.). Végül is 1876. december 2-án tudják csak jelenteni, hogy a Prohászka cég által szállított kályhákat a cég emberei összerakták, és a munkások díját kifizették. (IV. 425.: 941.).

A rendes lakóháznak számító szilárd épületeken kívül szép számmal, vagy legalább is nagy alapterülettel, lehettek barakkok a kolóniákon, ahol főleg az időnyomkákat helyezték el. Ezek berendezési tárgyairól legfeljebb annyit sejtünk, hogy a szalmazsákok rendelése a barakkokban elszállásoltak számára történt. A fából készült barakkok állapota nem volt kielégítő, mert amikor 1877. február 9-én a társulat vagyontárgyainak értékéről számol be az IG-nak küldött jelentés, abban a következőket olvassuk: „A kolóniai házak értékét Tarjánban 10.000 ft-ra Inaszón 13.000 ft-ra kerekítettük ki. A jelenlegi állapotuknak megfelelően csökkentettük a többi épület értékét is. A barakkokat csaknem teljes egészében leírtuk” (IV. 544.: 89.).

Az újonnan épült kolóniai házak között emletesek is voltak. Kiderül ez a salgótarjáni vasfinomító üzemigazgatóságához 1877. július 23-án írott levélből: „Örömmel közöljük Önökkel azokat a feltételeket, amelyek mellett az Önök munkásai közül néhánynak ideiglenesen és próbaképpen lakásokat engedünk át a mi kolónia-házainkban. Az első emeleten egy szoba és fél konyha havi bére, berendezési tárgyak nélkül, 1 ft 50 kr, mindkét fél részéről történendő felmondás mellett. Az önök munkásainak — éppen úgy, mint a mieinknek — alá kell vetniük magukat a bevezetett házirendnek” (IV. 825.: 744.). Az igénybevétele meg is történt, mert 1877. július hónapra 5 ft és 65 kr lakbért fizetett a vasfinomító igazgatósága a BI-nak (IV. 841.: 1877. VIII. 2., 765.). Augusztusra ez az összeg már 9 ft-ra emelkedett, tehát hat lakást vettek már igénybe (IV. 845.: 1877. VIII. 3., ad 765.). Ez a tény azt mutatja, hogy a társulatsnak — valószínűleg a munkáslétszám csökkentése, vagy az új építkezések miatt — üresen álló lakásai voltak a salgótarjáni kolónia területén.

A kolónia házait (úgy látszik mind, vagy legalább is túlnyomó többségükben) kátránypapírral fedték. Ezt a bécsi Stalling, Ziem és Társa cégtől, illetve az ugyancsak bécsi Schefftel cégtől rendszeresen, évente több ízben is rendelt kátránypapír mennyiségek is igazolják (Pl. III., 378.: 1875. VIII. 16., 768. — 454.: 1875. IX. 29., 916., — 616.: 1875. XII. 17., 1173. stb.). A tetőfedő kátránypapír védelmére a MÁV igazgatóságától a lónyabányai homokból rendelték vagontételeket kitevő mennyiségeket (IV. 826. és 827.: 1877. VII. 23., 743 és 745.).

A salgótarjáni kolónia a Tarján patak partján épült és ezért a hirtelen támadó árvizek sokszor veszélyeztették. Egy ilyen, 1874. nyarán bekövetkezett áradás kártételeiről az istállómester ügyével kapcsolatban már tettünk említést. 1875. június 25-i és 27-i felhőszakadások következtében létrejött árvízről a június 26-i és 28-i jelentéseiben számolt be a BI az IT-nak. A 25-i jégverés és felhőszakadás nagy kárt tett a gyümölcsösökben és a szántóföldeken. A 27-én éjjel 1 órakor kezdődő már árvizet is okozott. „A kolóniát elárasztotta a hegyről leomló iszapos áradat és új károkat okozott a kertekben és a földeken. Az épületekben és a vasútvonalakon nem történt károsodás” (III. 292.: 630. és 296.: 653.).

Az ilyen iszapáradatok ellen a BI kétféleképpen igyekezett védekezni. Az egyik mód az utak melletti árkok tisztítása, a másik az erdősítés és a fásítás volt. Az árkok tisztítása Salgótarjánban nemcsak a kolónia területén, hanem a MÁV töltése mentén húzódó árkokra is kiterjedt (IV. 538.: 1877. II. 7., 84.). Az erdőstíés és a kolóniák belső területének fásítása igen sok adat segítségével követhető nyomon forrásunkban. 1874. február 22-én például a vedródi Zichy-uradalom kertészetéből 29 fajta, több száz gyümölcs- és díszfát rendelt Zemlinszky (I. 572—573.: 288.), március 25-én pedig 300 ezer erdei fenyőcsemetét a jablonci erdőigazgatóságtól (II. 60.: 455.). Április 30-i igazoló jelentése szerint a faültetés „mind a két kolónián(vagyis Salgótarjánban és Inaszón) és a zagyvai kertben főleg a kipusztult fák pótlását célozta” (II. 126.: 636.). A valóság ezzel szemben az volt, hogy mind a két kolónián új fasorokat ültettek az utcák szegélyén, miként az több jelentésből kitűnik.

Tűzesetekről alig van tudomásunk. Az 1873. augusztus 11-éről 12-ére virradó éjjel leégett az egyik fabarakk (I. 135.: 1423.), 1877. november 5-én éjjel 11 óra-kor pedig a kolónia gyepmesterének házán a tetőzet, mikor ő a kolónián éppen a munkáját végezte. A kár 300 ft-ot tett ki (IV. 5.: 1877. XI. 6., 996.). Társulati tűzoltóságról — bár kétségtelen, hogy volt — alig találunk közvetlen adatokat forrásunkban.

Az étkezőház

Forrásunk hol „étkezőház”-nak (Speisehaus), hol „vendéglő”-nek (Wirthaus) nevezi a salgótarjáni kolónia társadalmi életének ezt az igen fontos tényezőjét. Joggal nevezhetjük „intézmény”-nek is, amely a vendéglátói tevékenységen túlmenően a kaszinó szerepét is betöltötte sőt szálloda is volt. Vendégszobái az üzemet felkereső feleltetsek, vagy meghívott vendégek éjszakai nyugalmáról gondoskodtak. Az épület belsejében megfelelő módon elkülönített helyiségek álltak a tisztviselők és a munkások rendelkezésére, ami még jobban kiemelte az étkezőház zártkörűségét. Fontosságát az is bizonyítja, hogy a BI sokat foglalkozott a berendezésével, bútorokkal és étkészletekkel való ellátásával.

Az étkezőház épülete 1873 őszére készült el, vagy akkor, nagyobb átalakítás után, berendezését teljesen felújították. Ezt tételezhetjük fel az 1873. szeptember 3-i jelentés alapján, amikor a BI a következő bútorok és berendezési tárgyak beszerzését kérte az étkezőház (für das Speisehaus) számára: 3 db kis reggeliző asztal, amiket az ablakhoz lehet állítani, 2 db kerek asztal, amelyeket „amerikai lenvászonnal” borítanak (viaszos vásznat értettek alatta) és 4 lábnyi legyen az átmérőjük; 2 db 5 láb hosszú és 3 láb széles diófából készült asztalt az olvasósoba (Lesezimmer) számára; 1 db 4 vagy 4 és fél láb hosszú asztalt a vendégszoba számára: 1 kétajtós szekrény diófából, 1 db vas ruhafogast, szintén a vendégszoba számára, 2 db vaságyval, teljes ágyberendezéssel, 1 db éjjeliszekrényt. Továbbá 6 nádból készült ülökét; 20 nádszéket, 4 nád karosszéket, 2 nádkanapét, 2 csinvattal bevont díványt, 2 nagyobb méretű aranyrámás tükröt, 3 köpörládát, 1 csizmahúzó, 1 ruhafogast és 1 billiárd asztalt, golyókkal és dákókkal „Mindezek a hivatalnokok étkező- (együttal billiárd-), olvasó- és vendég- (vagyis szálló-) szobáinak a berendezését szolgálják”, de egyúttal azt is kijelenti a BI, hogy ezek csak a legszükségesebb berendezési tárgyak. Mellékelik egy a készítményei jószágáról és szépségéről híres — de sajnos nem megnevezett magyar asztalosegyesület árajánlatát is (I. 165—166.: 1496.). Előző nap, szeptem-

ber 2-án, is történt már az étkezőház számára megrendelés a BI részéről. Ekkor írják: „kérjük küldetni 2 jobb minőségű schwarzwaldi órát a munkások és a felvigyázók étterme, és egy fali ingaórát a tisztviselőknek vendéglőnkbeni (in unserem Wirthause) ebédlője számára. Megjegyezzük, hogy a Felmann cég által leküldött órákkal minden tekintetben elégedettek vagyunk” (I. 164.: 1489.).

Az IT azonban nem nagyon sietett a berendezési tárgyak megrendelésével, mert a szeptember 25-i jelentésben megkérdi a BI, hogy egyáltalában számíthatnak-e az étkezőház berendezésére (I. 224.: 1621.). A válasz nyilván az volt, hogy az IT által be nem szerezhető megrendelésével közvetlenül a BI foglalkozzék, mert 1873. december 20-án Zemlinszky levelet intézett a könighofhi J. Janke és fia céghez, amiben a következőket kérte: „Van a mi kaszinónkban (in unserem Casino) 3 darab 148 cm hosszú és 85 cm széles derékszögű asztal, 2 darab 109 cm átmérőjű kerek asztal és 3 darab, 82 cm átmérőjű ovális kis asztal. Kérjük Önöket, hogy még ez évben pontosan hozzájuk illő színes asztalterítőket küldjenek azokra, mégpedig mindegyikre kettőt, összesen tehát 16 darabot. Az egyik derékszögű asztalt viaszos vászon terítővel akarjuk bevonni és kérjük, hogy ennek anyagát is szíveskedjenek megküldeni” (I. 434.: 2078.). A kérés nemcsak Zemlinszkynek a Janke-cég iránti előszeretetére, hanem a magyar textilkereskedelem hiányosságaira is jellemző.

Nem minden rendelésből tűnik ki azonban, hogy a megrendelt tárgyak vagy bútorok étkezőházi, „kaszinói” vagy irodai célt szolgáltak. Például 1874. május 19-én Zemlinszky a budapesti Tonet testvérek cégnek javítás céljából felküldetett egy kanapét és egy fotelt, és mélyen barázdáltan ellátva kérte azokat visszaküldeni (II. 182.: 743.). Így vagyunk az 1874. június 30-i, a brünni A. Bartmus és Witte céghez küldött megrendeléssel is. Abban szereplő, tételenként 10—15 darabot kitevő vizeskancsók, főzőedények, mosdótálak és pecsenyesütő serpenyők közül nyilván több darab az étkezőházba került, bár lehet, hogy az egész mennyiséget a munkásoknak adták el (II. 290.: 949.).

Minden bizonnyal az étkezőház tisztviselői éttermében használták a budapesti Hüttl Tivadar cégtől megrendelt következő asztalfelszerelést: 20 tányér, 20 kistányér, 20 leveses csésze, 6 só- és borstartó, 6 gyufatartó, 6 szokásos köedény árukból”, továbbá 12 tányér és 6 kistányér „a porcelán árukból, egyszerű szegélycsiszolással. (II. 675.: 1689.). Ugyanezen a napon, 1874. december 15-én, a budapesti Flesch és Fischer cégtől „a munkások számára” két tucát, azaz 24 pár evőeszközt, fanyelű kést és villát rendeltek, továbbá 24 darab pakfongból készült evőkanalat. Valószínű, hogy az étkezőházban használták az ekkor megrendelt két vasból készült gyertyatartót, a két — faggyú gyertyák számára készült — lámpát, amihez „újszerű sárgaréz pipákat” is rendeltek, „amik a levegő beáramlását önműködőleg szabályozzák” (II. 676.: 1688.). Lehetséges, hogy az 1877. január 15-én, a már említett brünni cégtől megrendelt mosdóasztal is az étkezőházba, annak éttermébe, vagy vendégszobájába került és az ugyanekkor megrendelt főzőedények egyrésznének is az lehetett a rendeltetése, hogy a vendéglői konyhán használják (IV. 503.: 33.).

Az egészségügyi ellátás

A kórházat — ezt az igen fontos egészségügyi intézményt, amelynek tevékenységéről csak vajmi keveset árul el forrásunk — a társláda terhére tartotta fenn az IT és a BI. Közvetett adatokat kapunk azonban a különböző megren-

delések során, és azért igyekszünk azokból többet bemutatni, mert aprólékos-ságuk önmagukban is jellemzik az intézmény kezdetleges állapotát.

Szegényes jellegűek lehettek a kórházi felszerelések és berendezési tárgyak, mert komoly értékű megrendeléseket (ilyen irányban) nem találunk forrásunkban. Amik vannak, azok a következők: 1874. április 28-án egy darab „meglehetősen nagy és masszív foglalatú” fürdőhőmérők megrendelését kérte a társ-láda terhére a IT-tól a BI (II. 122.: 619.). Másnap ezt két hőmérő megküldésére módosították (II. 123. Ö 626.), amiket a budapesti Calderoni és társa cégnél meg is rendelt az IT. A két hőmérő azonban nem felelt meg, visszaküldték, és a BI május 3-i, a céghez intézett levelében vázlatosan le is rajzolta Binder adminis-trátor, hogy milyen fafoglalatú és fogójú hőmérőkre kérik azokat kicserélni (II. 133.: 659.). Az ügy azonban ezzel nem zárult le. Július 20-án maga Zemlinszky írt a kért két, újabb (II. 335.: 1021.) fürdőhőmérő ügyében Calderoniéknak és kérte azok egyszerűbb foglalatúakra való kicserélését. (II. 342.: 1032.). — 1875. március 6-án egy krisztírozó készüléket szereztek be (III. 60.: 254.) — 1876. ok-tóber 28-án 50 darab köpöcsészét (IV. 349.: 839.), de azok egyrészét 1877. feb-ruár 2-ig még mindig nem kapták meg (IV. 530.: 73.). 1877. február 21-én két ágytálat rendeltek (IV. 578.: 125.).

Némileg a kórházi ágyak számára is enged következtetni több beszerzés. Így az 1874. január 23-i jelentésben ez olvasható: „Kérjük kórházi célokra, a társ-láda számlájára, 12 pár papucsot leküldeni” (I. 501.: 117.). Július 21-én a kö-vetkező kéréssel fordult Zemlinszky az IT-hoz: „Kérjük Önöket, hogy minél gyorsabban küldjenek a társ-láda terhére, kórházi használatra 50 darab olyan evőcsészét, mint amelyet a katonaságnál is használnak” (II. 344.: 1037.). Ez a szám azonos az 1876. októberében kért köpöcsészék számával. — Ezzel szemben 1873. november 20-án 30 darab kanavász ágyneműt (I. 367.: 1926.), 1875. február 17-én pedig 40 darab sárga-kék-piros csíkozású, ugyancsak kanavász ágyneműt rendeltek, ezt is a königinhofi Janke cégtől (III. 19.: 177.). Ágytakaró pokrócok-ból viszont 1876. január 19-én csak 10 darabot rendeltek (III. 660.: 47.). Az ágy-neműket és pokrócokat nem biztos, hogy a kórház céljaira rendelték, de hihető, hogy azok részben, vagy egészen odakerültek. A vendégszobán kívül ugyanis ágyneműre másutt nem volt szükség. Kifejezetten kórházi célra kértek, 1874. január 27-én, egy 6 láb hosszú, és 4 láb széles kaucsuk lepedőt (I. 512.: 153.).

A gyógykezelés módjára nézve is találunk néhány odavetett adatot. Így a Zemlinszky által aláírt 1874. június 26-i jelentésben, amely szerint „kórházunk-ban a skorbutos betegek (Scorbutkranke) számára savanyú káposztát adunk, és kérjük, hogy amennyiben még lehetséges, küldjenek abból 1—2 mázsát a társ-láda terhére” (II. 281.: 919.). 1876. február 17-én ismét rendeltek 5 kád savanyú káposztát a kórház számára. Ugyanakkor 2 kilogramm gyapotot is, amit való-színűleg vatta helyett használtak (III. 718.: 121.). A gyapot rendelést 1876. feb-ruár 22-én megismételték, mert „finom gyapot” helyett „charpie” gyapotot küld-tek számukra (III. 724.: 133.). Március 5-én ismét rendeltek a kórház számára 2 kg „finom gyapot”-ot (Baunwolle feine) (III. 743.: 163.).

Gyógyászati segédeszköz rendelések is csak ritkán történtek. Így 1877. január 2-án 3 darab jobb-, 3 darab bal és 1 darab mindkétoldali sérvkötőt (IV. 480.: 3.), augusztus 24-én pedig 6 darab szivacsot (IV. 877.: 812.) rendeltek. 1877. január 17-éről van az első olyan adatunk, amiből arra következtethetünk, hogy szemé-zettel is foglalkoztak a kórházban. Ekkor ugyanis a rövidlátás vizsgálatához szükséges 3 darab szemüveg-betétet rendeltek (IV. 510.: 45.). Szemüvegek ren-

deléséről azonban nincs adatunk és így azok beszerzése nyilván teljes egészében az arra rászorulókat terhelte.

A felszerelési tárgyak nagy hiányával ellentétben áll az orvosi receptek nagy száma, ami a kórház betegvizsgálati tevékenységével függ össze 1874. július 7-én 10.000 darab recept űrlapot rendeltek (II. 309.: 980.). Július 23-án ezt megsürgették és még 5.000 darab lábadozó-jegy (Resconwalescens Scheine) elkészítésére kérték a budapesti Fanda és Frohna-féle nyomdát (II. 347.: 1052.). Július 27-én a cégnél ismét megsürgették a rendelés teljesítését (II. 358.: 1069.). A receptnyomtatványok viszonylag gyorsan fogytak. 1875. november 12-én ugyanennél a nyomdánál, ismét 10.000 darab, de most már nem német, hanem magyar feliratú receptet rendeltek, de kifogásolták az árát, mert az előző évben 1000 darab űrlapért csak 2 ft-ot kért a nyomda (III. 541.: 1053.).

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a kórházi beszerzések nem adnak tiszta képet a tényleges helyzetről. Salgótarjában ugyanis volt gyógyszerár és ennek tulajdonosa igen szoros kapcsolatban állt a társulattal. Valószínű, hogy nagyon sok kórházi felszerelési tárgyat is az ő révén szereztek be. A gyógyszerész Rubint Károly és a társulat viszonyára nézve igen jellemző az alábbi 1875. márvius 18-án kelt levél: „1875. évi február 7-én kelt becses megkeresése folytán beleegyezik a társpénztári választmány, miszerint a még hátra lévő ötezer forintnyi tartozását, folyó évet beszámítva, öt év alatt, negyedévenként 250 ft-tal, lefizethesse. A kamat 6 % helyett 7 %, amelyet közösen állapítottunk meg” (III. 91.: 304.). Zemlinszky fenti, magyarnyelvű levele arra enged következtetni, hogy a gyógyszerész a társulat anyagi támogatásával tudott csak gyógyszerterát létesíteni Salgótarjában.

A kórházon kívüli gyógykezelés a járványos megbetegedések időszakában igen nagy lehetett. Az 1873. évi nagy kolerajárvány vidékünket sem kerülte el. Az augusztus 4-i jelentés szerint Salgótarjában már heten haltak meg kolerában (I. 102.: 1282.). Arról, hogy „lázás megbetegedés” milyen mértékben terjedt el a társulat munkásai között, a szeptember 1-i jelentésben azt olvassuk, hogy „a doktor szerint mintegy 300 lázas betegünk van” (I. 160.: 1481.). A szeptember 3-i jelentésben pedig ez áll: „A betegállomány az egész év folyamán jelentős volt. A láz szakadatlanul tombolt és bizonyára most a legrendkívülibb mértékben. A legszorgalmasabb munkások 2—3 hónapig nem voltak a helyükön, és így a szokásos keresetüket nem képesek elérni. Megköszönjük tehát munkájukat és, hogy ne nyugtalankodjanak, ingyen maradhatnak, de elhallgatjuk előtük, hogy alkalmas munkásokat tudunk a helyükbe szerezni” (I. 166—167.: 1496.). A következő napi jelentésben már szó is van a helyükbe felfogadott premergi vajúrók Salgótarjában utaztatásáról (I. 170.: 1505.). Az, hogy ez a „lázás megbetegedés” kolera volt-e vagy valami más, nem derül ki forrásunkból. Az azonban biztos, hogy járványos volt.

A bányamunkások körében elterjedt járványos lázas megbetegedés, ha megfelelő számú új munkást kapott volna a BI, a megbetegedettek elbocsátásához vezetett volna. Ez azonban csak kis részben történhetett meg, mert a szeptember 10-i jelentésben ez olvasható: „ezen a héten munkásaink egészségi állapota ismét javulóban van” (I. 189.: 1538.). A lázas megbetegedések azonban még november elején is előfordultak. A november 6-i jelentés szerint Pfaff bánya-gondnok emiatt kért néhány napi betegszabadságot. (I. 335.: 1867.).

1874 nyarán ismét gyakorivá váltak a megbetegedések a munkások körében, ami főleg a darabos szén termelésének csökkenésében jelentkezett. Zemlinszky július 30-i jelentése szerint a megbetegedések a július 12-től 18-ig terjedő mun-

kahéten a munkáslétszám 4,5 %-át (35 megbetegedés), a 19-étől 25-ig terjedően pedig már 7,5 %-át (62 megbetegedés) tették ki (II. 368—369.: 1081.) 1875-ből is van adatunk hasonló megbetegedésekről. Az augusztus 8-i jelentésből arról értesülünk, hogy a munkáslétszám 60 fős növelését teszi szükségessé a betegek számának emelkedése. (III. 366.: 748.).

A kórházon kívüli betegellátásra csak azok tarthattak igényt, akik Salgótarjánban, illetve a társulat valamelyik másik munkahelyéhez tartozó kolónián, vagy abban a községben laktak, ahová a munkahelyük tartozott. Az ilyen gátló körülményekre tér ki a BI 1874. június 24-én írt, a szepesi megyei Svedlér városkában lakó Dr. Schöntag Sámuel orvoshoz intézett levele: „Az Ön Richeis Ferenc vájár számára kiállított orvosi igazolásával kapcsolatban közöljük, hogy a társulada alapszabályai értelmében betegszabadságot, orvosságokat, orvosi diétás kezelést csak azok számára fizetünk, akik itt nálunk Salgótarjánban tartózkodnak, és nem azok számára, akik haza távoztak” (II. 275.: 896.).

Égészségügyi vonatkozások szempontjából sem lényegtelen, hogy 1874 nyarán a BI szivattyús kutat készíttetett a budapesti Walser Ferenc céggel (II. 321.: 1874. VII. 13., 1009.). 1877. november 20-án pedig megrendelte a BI az első WC-t (Water-Closet), amit a bécsi Szepessy Lajos cég szállított (V. 27.: 1032.). A kísérletként vásárolt WC megfelelt, és ezért december 17-én még két darabot rendelt azonosból a BI (V. 73.: 1103.).

A nyugdíjasok

A társulat tisztviselői és munkásai számára, ha azok tevékenységük ideje alatt 3, illetve 4 százalékot lefizettek a nyugdíjalap számára, akkor 8, illetve 5 évi szolgálat után nyugdíjjogosultakká váltak. A társulat nyugdíjszabályzata magyar és német nyelven készült el, de meglehetősen kevés példányban, mert Zemlinszky 1877. szeptember 25-én arra hivatkozva, hogy Salgótarjánban abból már csak egyetlen példány található, a felküldött egy-egy példány visszaküldését kérte a BI-tól (IV. 926.: 894.). Ez azt bizonyítja, hogy a nyugdíjszabályzat példányai az IT-nál akkor már egyáltalán nem voltak meg, és a BI-tól kért azokból „kölcson” egy-egy példányt. Ezek után el lehet képzelni, hogy az üzemben hányan ismerték, illetve mily sokan nem ismerhették a nyugdíjjogosultságra vonatkozó intézkedéseket. Talán ez is a magyarázata annak, hogy forrásunk a pénzügyi elszámolások szokásos jelentéseire hivatkozásokon kívül, jóformán semmit sem tartalmaz a nyugdíjasokkal kapcsolatos problémákról.

Az 1875. január 30-i jelentésben olvassuk a következőket: „Kérjük, hogy alkalomilag küldjék meg számunkra az előző évi befizetések kimutatását, hogy így mi minden esetben tudjuk a belépett tagok anyakönyvi adatait és ismerjük azoknak a kilépési dátumát, akik az alaptól kiváltak” (II. 767.: 113.). Vagyis az alap kezelése a BI gondja volt. A budapesti IT, illetve IG személyzetének nyugdíjalapi kimutatásait évről-évre rendszeresen meg is küldték a BI-nak (IV. 550.: 101.).

Az özvegyek sorsáról csak egyetlen adat található forrásunkban. Az 1877 március 26-i jelentésben ugyanis ez olvasható: „Az elhalt Rebicsek gépmester özvegye, aki csütörtökön utazott el innen, köszönetet mondott a számára nyújtott segítségért. Nem lett volna lehetséges a két kis gyereke és csomagjai számára mérsékeltáru menetjegyeket kieszközölni”? (IV. 627.: 204.). Zemlinszkynek

ez a megjegyzése igen elgondolkodtató az özvegynek nyújtott anyagi segítség mértékét illetően.

A nyugdíjazás utáni életmóddal is összefüggött, bár elsősorban a balesetek következményeinek enyhítésére szolgált, az életbiztosítás. Az 1877. június 23-i jelentésben erre nézve igen értékes felvilágosítást kapunk. Eszerint: „Néhányan személyzetünk tagjai közül nyolc év óta életbiztosítási díjakat fizetnek a „Haza” biztosítónak, amelyik most felszámolt. Tudni szeretnék, hogy a továbbiakban mi fog történni és kérdik, hogy ez ügyben kihez forduljanak? Kérjük Önöket, hogy alkalmilag, ha valami tudomásukra jut ez ügyben, közöljék velünk” (IV. 779.: 676.).

A nyugdíjazás utáni életmóddal is összefüggött, bár elsősorban a balesetek módján igyekezett alkalmazottjai öregkori megélhetését biztosítani, és e tekintetben — más források is ezt igazolják — élenjáró volt a korszak magánvállalkozásai körében. Ez nyilván összefüggött Zemlinszky munkás-törzsgárdát kialakítani akaró törekvéseivel is, és éppen ezért szerves részét képezi annak az üzemi-fejlesztési törekvésének, amely a tárgyak és a gépek mögött meglátta az azokkal foglalkozó embereket is.

Az iskolai oktatás

A társulati iskola fenntartása komoly feladatokat rótt az IT-ra és a BI-ra, bár a személyi és tárgyi feltételek teljes mérvű biztosítása elsősorban a Salgótarjánban tevékenykedő bányaigazgató kötelességei sorába tartozott. Ennek megfelelően kisebb-nagyobb beszerzések, épület és egyéb elintézésre váró, vagy elintézett tanügyi és tanítási problémák merülnek fel a levélmásolati könyvekben. Ezeket kronologikus sorrendbe fűzve, betekinthetünk az iskola életének néhány jellemző mozzanatába.

Az 1873. szeptember 25-i jelentésben egy szárazbélyegző megrendelését kérte az IT-tól a BI, hogy az iskolai bizonyítványokat az előírásoknak megfelelően állíthassák ki (I. 224.: 1621.). Ugyanezen a napon Ráth Mór pesti könyvkereskedőt két „Népiskolai Bizonyítványok” című könyvecske megküldésére kéri (I. 225.: 1622.). Szeptember 27-én pedig az iskolai pecsét elkészítésével kapcsolatban a következőket közli az IT-csal Zemlinszky: „Iskolánk teljes egészében a nyilvános iskolák jellegével bír és a más iskolákban való továbbtanulás az iskolai bizonyítványtól függ, amikre a tanfelügyelőség által előírt bélyegzőt kell ütni” (I. 229.: 1629.).

A társulat iskoláiban a tanítás nem volt ingyenes. 1873. október 29-én erről így számolt be Zemlinszky az IT-nak: „Az iskolakönyvek, stb. árát kifizettük, azonkívül havonta az 50 kr „iskolapénzt”-t is beszedjük (I. 322.: 1835.). Az iskolák szemléltető eszközökkel való felszereléséről a BI gondoskodott. Például 1873. december 20-án, az IT közreműködését kérte Zemlinszky, hogy az inászó iskola számára megrendelje a következő szemléltető eszközöket: 1 db Gönczi Pál és Berghaus: Magyarország falitérképe, 1 db Gönczi Pál és Berghaus: Az osztrák birodalom felitérképe, 1 db Gönczi Pál fali térképe és 1 db 12 hüvelyk átmérőjű, délkör nélküli földgömb. A térképek ára egyenként, csomagolási költséggel, 4 ft 40 kr-t, a földgömbé pedig 5 ft 90 kr-t tett ki (I. 433.: 2079.).

Nem mindig derül ki azonban a jelentésekből, hogy mit és melyik iskolák számára rendelt meg a BI. Így például 1873. november 10-én azt kéri az IT-tól, hogy „a mellékelt jegyzék szerinti iskolakönyveket és taneszközöket küldjék

meg" (I. 348.: 1880.). 1874. szeptember 30-án pedig ezt jelentették: „A taneszközöket beszerzési áron adtuk át a tanulóknak és a szülőktől azok árát beszedtük" (II. 512.: 1353.). Nyilván ennek a beszerzésnek a kiegészítését célozhatta, hogy november 2-án Zemlinszky még 20 db Kuttner Sándor: Első oktatás a földíratban c. tankönyvet rendelt Budapestről, Petrik Gézától (II. 573.: 1497.).

Az 1874. év a méterrendszer bevezetésének az éve. Megtanításának érdekében rendelt a BI 1874. december 3-án a Madzar János által írt Méter-számтан és gyakorlati példák tankönyvből 10—10 példányt az I., a III. és a IV. osztály, 20 példányt pedig a II. osztály számára. Rendelt továbbá még 1 db színes méter táblát, két I. és egy II. kötet Vezérkönyv a metrikus számтанban c. művet és 5 db palavesszőt. (II. 651.: 1635.). 1875. január 7-én pedig Lampel Róbert budapesti könyvkereskedőtől ugyanezekből a könyvekből ugyanezeket a mennyiségeket ismét megrendelték (II. 722.: 25.).

Salgótarjánban a társulati iskolát az ún. „Luby-kastély"-ban, az egykori Janovich-kúriában helyezték el. Ebből a bérbevett épületből legkésőbb 1875. április 23-án kellett átköltöznie a kolónián létesített új iskolába. Ugyanekkor a tanítói személyzet növelésére is gondolhatott a BI, mert 1875. április 1-én a következő levelet írta Zemlinszky azniováraljai tanítóképző-intézet igazgatóságának. „Múlt hó 6-án 48. sz. a. kelt szíves válaszát köszönjük és kérjük méltóztassék az említett növendéket utasítani, hogy felszerelt kérvényét minél előbb az alulírott bányagazgatósághoz küldje be. A nyelvismeret tekintetében megkíváncsítatik tökéletes magyar, mellékesen német és tót nyelv. Zeneképesség nem okvetlenül szükséges, de ének igen. Iskoláink felekezet nélküliek lévén, a vallás nem mérvadó" (III. 116.: 352.).

Különben meglehetősen sablonos mindaz, amit ezután forrásainkban az iskolával kapcsolatban található. 1875. szeptember 18-án arra kéri a BI az IT-ot, hogy a mellékelt jegyzék szerinti iskolakönyveket szerezze be és lehetőleg sürgősen küldjék meg (III. 436.: 875.). A következő évben, 1876-ban már augusztus 23-án rendelték meg az iskolakönyveket, a krétát és 10 darab szivacsot (IV. 242.: 667.), amit augusztus 30-án újabb tankönyvrendeléssel egészítettek ki (IV. 256.: 667.). 1877. január 18-án arra kérte a BI az IG-ot, hogy küldjön 2 rizsma iskolai füzetet, mégpedig felét magyar, felét német vonalkázással, valamint 50 darab palatáblát (IV. 512.: 347.). Ugyanekkor Ráth Mór budapesti könyvkereskedőnél megrendelt a BI 20 darab Magyar nyelvtani gyakorlóköny a népiskolák III. és IV. osztályosai számára c. tankönyveket (írta Nagy László. — á 20 kr.), 2 példányban Nógrád vármegye térképét, 2 db Naptárt a mellékelt minta szerint" (IV. 513.: 346.).

Az évvégi jutalomkönyv-osztásra is van adatunk. 1877. június 20-án a következőket kérte a BI az IG-tól: „Megkérjük Önöket, hogy — vizsgák jutalmaként — néhány apróságot vásároljanak és azokat küldjék meg számunkra e hó 25-ig. E célra 40 ft-ot irányoztunk elő" (IV. 770.: 664.). A június 26-i jelentésben meg is magyarázzák, hogy miként óhajtják az ajándékot szétosztani: „A vizsgajutalmakat úgy osztjuk szét, hogy a tarjáni iskolánk öt párhuzamos osztályában, és az inaszoói iskolánk öt osztályában minden osztályban a három legjobb fiú, és a három legjobb leány-tanulónak — tehát összesen 60-nak — adunk azokból. Ezeken kívül kérünk még néhány tucat ceruzát és tollszárat is" (IV. 781.: 678.). A jelentésből az tűnik ki, hogy a társulat iskoláiban összesen 15 népiskolai osztály működött. — Az 1887. június 28-i jelentésben pedig ezt olvassuk: „Eddig iskolai jutalmazásokra fordítottunk: olvasókönyveket (magyar és német ifjúsági műveket), képeskönyveket, tintafelszereléseket, varrókészleteket, toll-

tartókat, stb. Legtöbbjüket Seefehlnernél és a Koronaherceg utca és Kristóf tér sarkán lévő könyvkereskedésben szereztük be" (IV. 785.: 682.).

A tanulók számára nemcsak a meglévő 15 népiskolai osztályból, hanem egyéb adatokból is következtethetünk. Az 1876. szeptember 29-i jelentésben arra kéri a BI az IG-ot, hogy a mellékelt minta szerint 200 darab tintatartót kértek postafordultával az iskoláink számára megküldeni (IV. 301.: 768.). Sajnos a tankönyvek címeit és példányszámát nem árulják el a jelentések. 1877. augusztus 31-én is csak azt tartalmazza a BI kérése, hogy a mellékelt jegyzék szerinti tankönyveket és taneszközöket (Schulbüchern und Requisiten) küldje meg az IG (IV. 888.: 830.).

A szórakozás és sport

Talán a szórakozás és a sport az a terület, amellyekkel kapcsolatban a kevesebb adat található forrásunkban. Ha azonban figyelmesen átlapozzuk mindazt, amit az étkezőházzal és főleg a regálé-pörrel kapcsolatos, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tisztviselők kaszinói életet éltek. Ennek középpontjában az olvasószoba és a billiárd álltak. A BI a pesti Ditmar-cégnél a billiárd asztal fölé egy sokkarú csillárt már 1873. augusztus 28-án megrendelt. (I. 144.: 1424.). Az valószínű, hogy az étkezőházban külön étkezőhelyiségekkel bíró altisztek és munkások sem az olvasószobát, sem a tisztviselők ebédlőjében álló billiárdot nem vehették igénybe. Nem maradt tehát más szórakozási lehetőség számukra, mint a szeszesitalok fogyasztása az épület kocsmajellegű részében. Ezt — a regálé pör következményeként — az egyre inkább fellendülő sörfogyasztás jellemezte. Az kétségtelen, hogy a bányászok védőszentjének, Prokopnak napját, minden év július 4-én, megünnepezték. Hivatalosnak tekinthető, hogy ősrégi szokás megtartásáról van ez esetben szó, ami a BI és az IT, illetve az IG is tudomásul vett, és a maga módján igyekezett azt ünnepélyessé is tenni. Nyilván a bányamunkások egyenruhával való ellátása is ennek, a bányászok testületi szellemét és ezzel együtt fegyelmét szilárdító hangulatú ünnepség egyik csúcspontja volt a közösségi megnyilvánulásoknak. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az ennek következtében beálló munkakiesésnek nagyon örült volna az IT, vagy a BI. Az 1874. július 2-i jelentésben például ezeket olvassuk: „A darabos szén termelésének tervét a héten éppen csak hogy teljesítettük. A hónap elejétől kezdve gyengébb a darabos szén előfordulása és két ünnepnap is közbejött, mivel szombaton Prokop napja miatt nem dolgoztunk és vasárnap ünnepelünk. Ezekben a napokban előreláthatóan erősebb lesz az elmaradás, mint a szokásszerinti munkában előfordul”. Ezért vasárnapra nem is kér szén-szállításra vagonkat (II. 293.: 954.).

A munkások minden évben megünnepezték a farsangot is. Ezt akarva, nem akarva a BI is tudomásul vette. Igyekezett azonban a munkások farsangi mulatságokon való részvételét úgy megszervezni, hogy a termelésben viszonylag csekély fennakadás legyen. Az 1876. április 12-én kelt jelentés szerint „vasárnap is dolgoztatni fogunk és pedig azért, mert pénteken csak csekély, szombaton meg semmi termelés sem lesz, mivel farsang van” (IV. 14.: 294.). Az 1877. február 15-i jelentésben pedig ezt írják: „Mi már ma és holnap utolérjük a farsang utolsó napja miatti termelési visszaesésünket” (IV. 555.: 104.). Vagyis nem volt ünnep „bőjt” nélkül. Ez még az egyházi ünnepekkel kapcsolatban is így volt. Az 1877. március 14-i jelentés szerint „a nagyhét folyamán csak három napig

dolgoztak, és ezért a jövő héten — amennyiben ez szükséges — több szentet fogunk berakatni” (IV. 608—609.: 176.).

Fontos szerepe volt a társulati zenekarnak az ünnepeken, ami abban is megnyilvánult, hogy külön zenekari alapot létesített a BI és az IT. A kettejük elszámolásában azonban, könyvelési hiba csúszott be. Az 1874. május 4-i jelentés szerint az IT könyvelésében 709 ft 44 kr, a BI könyvelésében pedig 711 ft és 11 kr mutatkozott a zenekari alap javára (II. 137.: 661.). A zenekari alapból fedezték a hangszerek vásárlását. Így 1874. június 16-án a budapesti Schunda József cégtől egy fuvolát (Flöte) és egy C-pikolót (C. Picolo) vásároltak, illetve cseréltettek ki (II. 256.: 881.). Mindez vajmi kevés, amit a zenekarra nézve forrásnak elárul.

A társulat személyzetének sportéletére nem találunk közvetlen adatot forrásunkban. Közvetett adatnak tekintjük azonban a következőket: 1874. április 30-án a bécsi M. B. Neumann és fiai cégtől 3 db 1-es számú 3 db 2-es számú tornaöltözetet (Turnertuch) rendelt meg Zemlinszky (II. 125.: 635.). 1876. április 9-én pedig szintén megrendelt a bécsi C. Reinisch és társa cégtől 20 db 50-es számú és 2 db 200-as számú tornaöltözetet a bemutatott minta szerint (III. 130.: 384.). Az nem derül ki a rendelésből, hogy a tornaöltözeteket a felnőtt sportolók, a tűzoltók vagy az iskolásgyermekek számára rendelték volna. Az 1876. évi rendelés nagyság számainak nagy különbségéből inkább a 20 tanuló és 2 tanító számára történt rendelést tételezhetjük fel.

Az elmondottak során igyekeztünk változatos képet nyújtani a levélmásolati könyvek gazdag anyagából. Ez a kép azonban nemcsak az azokban előforduló témák felsorolása szempontjából szegényes és hiányos, hanem a tanulmányunkban felsoroltak szemszögéből tekintve is csak a legfőbb jellemzőket tartalmazza. Nem térhettünk ki a tárgyleírások miatt múzeumi szempontból is fontos technikai, vagy egyéb berendezési tárgyak ismertetésére sem és ezért dolgozatunkat csak bizonyos témakörre vonatkozó forrásanyag csoportosításának tekinthetjük.

MOLNÁR PÁL:

Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete, továbbfejlesztésének feladatai Nógrád megyében

Az ipartörténeti gyűjtőmunka Nógrád megyében még aligha tekinthet vissza számottevő eredményekre. Ez több tényező együttes jelentkezése idézte elő. Az elmaradás egyik oka a múzeumi hálózat hagyományos struktúrájának kiépülésében keresendő. Nógrádban elsőként a megye gazdag néprajzi, természettudományi, illetve régészeti emlékeink összegyűjtésére, gyűjteménnyé alakítására a megye akkori közigazgatási székhelyén, Balassagyarmaton, a Palóc Múzeumban került sor. A megye — hosszú időn keresztül — egyetlen múzeumának profilja az évek folyamán bővült. Helyt kapott később a helytörténet, az irodalom, művelődéstörténet és képzőművészet is. A bővülő profil következtében egyre szűkebbé, majd zsúfoltabbá váltak a raktárak, a múzeumok hagyományos ágai számára is.

A gyűjtőmunkát a szemléletben meglévő problémák is hátráltatták. A humán műveltség elsődlegessége a kultúrpolitikában nemcsak Magyarországon, de Európában is olyan irányban hatott, hogy a műszaki emlékek gyűjtése a múzeumi területen is kikerült a klasszikus múzeumi tevékenység perifériájára. Így az országban sok helyen — megyénkben is — nem a közművelődés részeként, hanem a vállalatok, ipari üzemek érdekeinek megfelelően alakult. A problémákat csak fokozta, hogy az ipari fejlődés bemutatását szolgáló tárgyi és dokumentációs emlékek nem álltak a közérdeklődés középpontjában.

Igen sokan — a művelődéspolitikai irányítói is — úgy gondolták, hogy a technika, illetve ipartörténet még nem a régmúlté. E szemléletet valós elemek is erősítették. Nógrád megyében pl. a nagyüzemek egy részében még a mai napon is közel egy évszázados technikai berendezésekkel találkozunk. Ezek mellett félévsszázados, nyolc évtizedes gépi- és kézi eszközök is megtalálhatók a legmodernebb gépek, automata gépsorok mellett. Így aztán a régi és új berendezések, eszközök együttes jelentkezése eltakarja azt aényt, hogy igen sok gép, munkaeszköz már történelmi kategóriába tartozik.

A múzeumi gyűjtő tevékenységben igen nagy gondot okoz az a tény, hogy a termelőeszközök páratlan gyorsaságú fejlődése, a szükséges rekonstrukciók végrehajtása következtében múzeális értékű gépeket mozdítanak el, visznek a zúzába. Ennek következtében számos, a technika és ipartörténet szempontjából fontos tárgy ment és megy veszendőbe. Ha ezekre a jelenségekre menetközben

nem figyelünk fel, és az előző szakasz tárgyi emlékei nem kerülnek megőrzésre, az utókor számára örökre elzárjuk egy, az emberiség történetében is legfontosabb korszak — a nagyipar kialakulása, fejlődése — történeti emlékeit.

A Nógrád megyei viszonyok az országos fejlődéssel sok hasonlóságot mutatnak, ugyanakkor néhány speciális problémát is felvetnek. A salgótarjáni iparvidék az elmúlt évszázadban a magyar ipar fejlődése szempontjából is igen fontos helyet foglalt el. Különösen jelentőssé vált a szénbányászat, amely nagyüzemi szintű fejlesztésével, új lelőhelyek létesítésével, a technikai berendezések tökéletesítésével az ország fontos energia-forrásává vált. A dicsőséges Tanácsköztársaság, hazánk felszabadulása után az újjáépítés, majd a szocialista iparosítás korában a salgótarjáni szénmedence országos fontosságú szerepet töltött be. Az olcsóbb energiahordozók alkalmazása, a szénmezők kimerülése, és más tényezők olyan irányba hatottak, hogy évtizedünkben a szénbányászat megyénkben fokozatosan visszafejlődik. A múlt században létesült ipari üzemek pedig hagyományos termelési ágaik egy részét megtartva, a jelenlegi piaci igények alapján, új termékek gyártásával foglalkoznak. A technikai fejlődés természetesen ide is nagymértékben behatolt. Változott a technológia, új gépek, gépsorok, automaták kerültek a termelésbe. Az ipar területi elhelyezkedésében is változás következett be. Salgótarján maradt továbbra is a megye ipari központja. A megyeszékhely mellett azonban erőteljes fejlődésnek indult Balassagyarmat, Nagybátony, Kisterenye és a járási székhelyek. Az új ipartelepítési politika következtében a szénbányászat visszafejlesztésével párhuzamosan, továbbá a női munkások foglalkoztatása érdekében új könnyűipari létesítmények sora jött létre.

Mindezek a vázlatosan, és a teljesség igénye nélkül felvetett gondolatok igen nagy hatást gyakorolnak a társadalmi létre és tudatra. A múzeumok sem léphetnek át ilyen, a táj és megyei közigazgatási egység múltját (sokszor közel-múltját és jelenét) érintő rendkívüli fontos változásokat. Ezért a múzeumi munka gyakorlatában szülőföldünk, szűkebb hazánk sokoldalú hagyományainak, a megtett út teljesebb, komplexebb bemutatására kell törekedni. Ez természetesen vonatkozik az ipartörténeti emlékek folyamatos, szisztematikus gyűjtésére is. E területen elsősorban arra kell törekedni, hogy a gyűjtőmunka fókuszába azt állítsuk, hogy az általunk fontosnak tartott tárgyak, dokumentumok milyen hatást váltottak ki a fejlődésre. Ebben a vonatkozásban nem csupán a munkaeszközök, hanem a velük gyártott termékek is nagy jelentőségűek. Emellett szükséges az ipartörténeti tárgyaknak a munkásmozgalomra, a munkásmódszerváltozásra gyakorolt hatásának vizsgálata, a település fejlődésében játszott szerepének megvilágítása is.

Az ipartörténeti gyűjtés jelenlegi helyzete megyénkben

Tekintettel az ipartörténeti tárgyak, dokumentumok gyűjtésében érintett intézményekre, technikatörténeti vonatkozásban az Országos Műszaki Múzeum, ipartörténeti vonatkozásban a megyei múzeumok keretében folyik gyűjtő munka. A szisztematikus, összehangolt gyűjtő tevékenység hiánya miatt, továbbá a megyei múzeumi szervezetek ilyen irányú felkészületlensége (személyi feltételek, raktárhiány) következtében üzemek, vállalatok is hoztak létre gyűjteményeket, és időszaki kiállításokat. Ebbeli igyekezetükben jubileumi ünnepségeik (Százéves a Salgótarjáni Acélgyár 1968; A nagyüzemi szénbányászat száz éve 1961; stb.) is erre ösztönözték őket. A nagyrészt üzemi erőből létrehozott idősza-

ki jubileumi kiállításokon szereplő tárgyi anyag szakszerű kezelését, tárolását azonban nem tudták megoldani, így azok nem válhattak valamelyik fent említett intézmény gyűjteményének szerves részévé. Viszonylag az országos gyűjtőkörű Műszaki Múzeum, illetve a szakmúzeumok profitálhattak valamelyest a kiállítási anyagokból. A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum raktározási problémák miatt tárgyi gyűjteményét ezekből csak kismértékben gyarapíthatta.

A legtöbb nagyüzemünk vállalati szinten (Öblösüveggyár, Siküveggyár), a Salgótarjáni Kohászati Üzemek üzemegységként hozott létre önálló, de korántsem teljes termékgyűjteményt, illetve az utóbbi vállalati fotoarchívumot. A Nógrádi Szénbányák Vállalatnál kialakított fotogyűjtemény elsősorban alkalmi szempontokat szolgált. A nagyüzemekben kialakított mintatermek és egyes új termelőegységeknél létrehozott bemutató szobák ipartörténeti szempontból is fontos anyagokat tartalmaznak. Közgyűjteménybe való felvételük érdekében állandó kapcsolattartás szükséges a gyűjteményeket fenntartó vállalatokkal.

A megyében csupán egy ipartörténeti emlékmúzeum működik. A Nógrádi Szénbányák Vállalat kezdeményezésére és anyagi eszközeinek rendelkezésre bocsátásával, a megyei Munkásmozgalmi Múzeum segítségével 1964-ben létrehozott földalatti bányamúzeum igen jelentős idegenforgalmi látványossággá vált.

A bányamúzeum, az 1937-ben Salgótarjában nyílt József-táró helyén, majd később tanbányaként működtetett, viszonylag jó állapotban lévő bányában kapott helyet. Az ipartörténeti emlékhely létesítői a technikatörténeti, ipartörténeti vonatkozásokon túlmenően munkáséletmóddal, munkásmozgalommal kapcsolatos tárgyakat is elhelyeztek. Ez utóbbi több szempontból is problematikusnak bizonyult. Nem sikerült egy, az adott kor technikai szintjének megfelelő működőképes állapotot feltételező múzeumi egységet létesíteni. A bánya működéséhez egy adott korban használt, és teljes technikai berendezést nem sikerült

beszerezni. A történeti fejlődés valamennyi periódusának bemutatására viszont nem vállalkozhattak. A komplexitásra való törekvés és az idegenforgalmi látványosság miatt olyan tárgyakat is elhelyeztek, amelyek elűnek a technikai és ipartörténeti vonatkozásoktól és állaguk megóvása sem biztosított. (Eredeti dokumentumok, fa és fém munkaeszközök, viseleti tárgyak stb.) A gondokat csak fokozza, hogy az elmúlt években, főleg a szénbányászat visszafejlesztésének következményeként csökkentek azok az anyagi erőforrások is, amelyeket a bányamúzeum rendszeres karbantartására, vagy fejlesztésére fordíthatott a vállalat. Mind a gazdasági-, mind a üzemeltetési szempontok, de legfőképpen a közművelődési vonatkozások miatt történtek kísérletek az irányban, hogy a bányamúzeum tartozzon a Megyei Múzeumi Szervezet kötelékébe. Tekintettel arra, hogy ennek anyagi feltételei az elmúlt időszakban nem teremődtek meg, erre nem kerülhetett sor.

A Megyei Múzeumi Szervezet keretében a helytörténet részeként már az ötvenes években folyt, ha igen korlátozott mértékben is ipartörténeti gyűjtőmunka. 1959-ig a Palóc Múzeum helytörténeti anyagában találhattunk üvegipari, vasipari termékeket, elsősorban olyanokat, amelyeket az üzemek ajánlottak fel megőrzésre. Ezt követően, a Munkásmozgalmi Múzeum létrejöttével megeremődtek a tervszerűbb ipartörténeti gyűjtés lehetőségei. A kedvező személyi feltételek mellett a raktározási, kiállítási lehetőségek bővülése, az üzemi jubileumi kiállítások során történt felajánlások, továbbá a múzeumi gyűjtések megnövekedése azt eredményezte, hogy 1959—1962 között újszerűen meggyorsult — főleg a bányászat és üvegipar területén — az ipartörténeti tárgyak gyűjtésének üteme. Ezt alábbi táblázatunk is jól mutatja:

Év	Munkaeszköz	Termék
1959	45	10
1960	41	20
1961	47	3
1962	4	29

Az 1959. áprilisától 1963. december 31-ig tartó, az ipartörténeti gyűjtőtevékenység szempontjából alapjaiban pozitív szakasz megítélésénél azonban néhány észrevételt is szükséges tenni. Mindenféleképpen szóvá kell tenni, hogy a múzeum feladatkörének tisztázatlansága és a múzeológusok egyéni érdeklődésének túlzott előtérbe kerülése miatt, a gyűjtőmunka skálája igen nagy volt. Munkaeszközök, szerszámok, termékek, viseleti tárgyak gyűjtése mellett régészeti, numizmatikai, néprajzi középkori történeti, természettudományi, földtani emlékek is kerültek a múzeum gyűjteményébe. A fotótár és adattár még ennél is sokrétűbb volt.

1963 nyarán — a Nógrád megyei Múzeumi Szervezet létrehozását követő évben, amikor a Munkásmozgalmi Múzeum irányításában személyi változások következtek be, — újból előtérbe került a múzeum gyűjtőkörének, gyűjtőterületének meghatározása. Az új koncepció, amely elsősorban a társadalomtörténeti vonatkozásokat emelte ki, továbbá az intézmény történelmi évfordulóiban való tevékeny közreműködés miatt, az ipartörténeti gyűjtőmunka 1963 és 1970 között visszaesett. A Megyei Levéltár hiánya miatt viszont előtérbe került az iratanyagok és ezek reprodukcióinak gyűjtése, részben a helytörténészek, részben

Összesítve 1974. március 31-i állapotnak megfelelően 191 munkaeszköz, 624 tárgy, illetve termék és 445 ipartörténeti jellegű foto, valamint 64 adattári anyag és 47 eredeti dokumentum van jelenleg a Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményében.

Az ipartörténeti emlékek nyilvántartását a MŰZEUMOK NYILVÁNTARTÁSI SZABÁLYZATÁBAN előírt követelményeknek megfelelően a Munkásmozgalmi Múzeum új- és legújabbkori történeti tárgyi, fotó, dokumentum adattári leltárkönyvben tartja nyilván. Az ipartörténeti anyag különválasztását a leíró kartonok külön csoportosításával oldottuk meg.

Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység további feladatai

Gyűjtés, gyűjteménygyarapítás

Az ipartörténeti gyűjtőmunka irányát az MSZMP Nógrád megyei VB. Irányelvek a tudománypolitikai munka fejlesztése c. határozata, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya által jóváhagyott, az 1972—1975 évekre szóló középtávú tudományos terv, továbbá az új Munkásmozgalmi Múzeumban felállítandó, az elmúlt több, mint száz évet felölelő állandó kiállítási igényei határozzák meg alapjaiban. Nagy segítséget jelentett a gyűjtőtevékenység fő vonalának meghatározásában a Múzeumi Főosztály által 1973-ban kiadott, a kapitalizmus és szocializmus korszakára vonatkozó múzeológia fejlesztésével foglalkozó, a történeti múzeológiával kapcsolatos irányelvei. Konkrét útmutatást kapunk Dr. Szabadvári Ferencről, az Országos Műszaki Múzeum főigazgatójától, aki a Múzeumi Közlemények 1973. évi számában — a vidéki múzeumoktól bekért javaslatok alapján összefoglalást készített az ipartörténeti gyűjtőtevékenység továbbfejlesztésének feladatairól. Az 1973 decemberében a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és a Nemzeti Múzeum által szervezett továbbképzésen pedig számos elméleti, módszertani, illetve gyakorlati kérdés került tisztázásra.

Fenti dokumentumokkal, állásfoglalásokkal, útmutatásokkal összhangban, de a helyi sajátosságokat is figyelembevéve kell Nógrád megyében az ipartörténeti gyűjtőtevékenységet folytatni. A gyűjtőmunkát komplex módon a munkásmozgalmi, munkáséletmód tudományterületekkel összhangban, azokkal kölcsönhatásban kell végezni. Elsősorban olyan tárgyak, dokumentumok gyűjtését kell szorgalmazni, amelyek hatást gyakorolnak a megye iparának fejlesztésére, műszaki kultúrájára s ezen keresztül a munkásság élet- és munkakörülményeinek alakulására. Emellett természetesen nem hanyagolható el az egymást felváltó termelési kultúránk jellegzetes darabjainak gyűjtése sem.

E nézőpont természetesen a „mindent gyűjteni, ami menthető” gyakorlat módosítását is jelenti. Az elmúlt évszázad társadalmi és gazdasági változásait feldolgozó monográfiáink, (Nógrád megye története I., II., III., IV. kötetek; a Nógrád megyei bányász-munkásmozgalmi története; A salgótarjáni iparvidék; stb.), továbbá a Munkásmozgalmi Múzeum Adattárában az elmúlt években gyűjtött feldolgozások ismeretének, valamint az Országos Műszaki Múzeum e tárgykörben kialakított koncepciójának birtokában folytatjuk a gyűjteménygyarapítást. Elsősorban a nagy hagyományokkal rendelkező ágazatok ipartörténeti gyűjtőtevékenységét helyezük előtérbe.

Továbbra is nagy gondot, energiát fordítunk a *szénbányászati* emlékek gyűjtésére, meglévő gyűjteményünk kiegészítésére. Figyelmet kívánunk fordítani a

nagyüzemi szénbányászatot megelőző korszak (1848—1861) iratanyagának gyűjtésére. A birtokunkban lévő dokumentum anyagot kiegészítendő szükséges Moos Brugger Jeromos, Brelich János és Weber Alajos mérnökök nevére szóló bányamérték adományozások, a szénzállítás, illetve fuvarozás e korszakbeli eszközökének beszerzése, a kőszénbánya lelőhelyek, tárók, aknák pontos helyeinek tisztázása. A nagyüzemi szénbányászat kialakulásának első éveiből (1861—1867) olyan dokumentumok beszerzése is feltétlenül indokolt, amelyek a Szent István Kőszénbánya Rt. megalakulását és működését igazolják. E periódus gyűjteményanyagát színesítené — a viszonylag könnyebben beszerezhető levéltári anyagok mellett — korabeli újságoknak vasútépítésről szóló cikkei, valamint annak a szerződésnek a begyűjtése is, amellyel a magyar állam megvásárolta a vasutat, aminek következtében a Hatvan—Salgótarján vonal a MÁV első vonala lett.

A nagyüzemi szénbányászat kiszélesedésének, országos jelentőségűvé válásának korszakáról több periódusból szükséges tárgyi és dokumentációs anyagot beszerezni. Az 1868-tól 1919-ig terjedő korszakból: a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. megalakulásának, az 1872-es gazdasági válságnak és 1881-ben alapított Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya Rt. működésének iratanyagát, dokumentumait, tárgyait szükséges megszerezniünk. E korszakból az iratanyag mellett különösen az alábbi tárgyak begyűjtését tartjuk fontosnak:

- a táróbányászatkodás korából: kéthegegyű csákány, vasék, bunkó, drótkosár, lapát, stanga, hátikosár, taliga, targonca, stb.
- az omlasztósos pillérfejtés időszakából: csigafúró, fűrészek, lapátok, kahanyec, illetve karbid lámpák
- emellett fenti korszakból a robbantás (lőporhenger, dinamit) a víztelenítés (vödrök, szivattyúk), a légcseré (kosárba helyezett kokszegetés, gépi ventilátor) megmaradt eszközei.

Az 1919—1944 közötti időszakban következett be a két nagy bányavállalat fúziója. Az 1925-ös egyesülés következtében a bányauzemeket négy kerületbe osztották (zagyvai, zagyvapálfalvai, kisterenyei, mizserfai). A négy kerülethez 18 üzem tartozott. A Horthy-korszakban régebben üzemelő bányák bezárására és újak nyitására került sor. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. ugyanakkor kiterjesztette tevékenységét a vas, acél, téglá, cserép, mész, cement stb. szénfogyasztó iparágakra, aminek révén felvásárolta a salgótarjáni üvegyár részvényeit is. 1927-ben 60 ezer voltos távvezetékét épített Hatvanig. A korábban épített osztályozókat tökéletesítette, a külszíni bányászatban is alkalmazta a villamosítást, és egyes üzemrészekben a frontfejtésekre tért át. Korszerűsítette és bővítette a vízváltatói villamoserőművet is. A háborúra való felkészülés kapcsán, 1942-ben érte el a nógrádi szénmedence felszabadulás előtti időszakának széntermelési maximumát: 17,8 millió q-t. E korszak már a villamosított bányászat korszaka. Az itt használt új technikai eszközök terjedelmük miatt múzeumi gyűjteménybe való elhelyezésre kevésbé alkalmasak. Elsősorban szabadtéri múzeumban lenne elhelyezésük megvalósítható, mely tervvel a Nógrádi Szénbányák Vállalat — a megyei múzeumi szervezettel együttműködve — foglalkozik. Az 1919—1944 közötti időszak dokumentum- és fotóanyagának gyűjtése viszont annál nagyobb energiát igényel. Különösen az 1919-es dicsőséges Tanácsköztársaság széntermelését dokumentáló adatok, archivális anyagok: az ellenforradalmi korszakra vonatkozóan pedig a széndiktatúra, a szénkonjunktúra, az 1929—1933-as gazdasági világválság, a háborúra való felkészülés, a hadiüzemi termelés dokumentum-anyagának gyűjtése halaszthatatlan feladat. Emellett

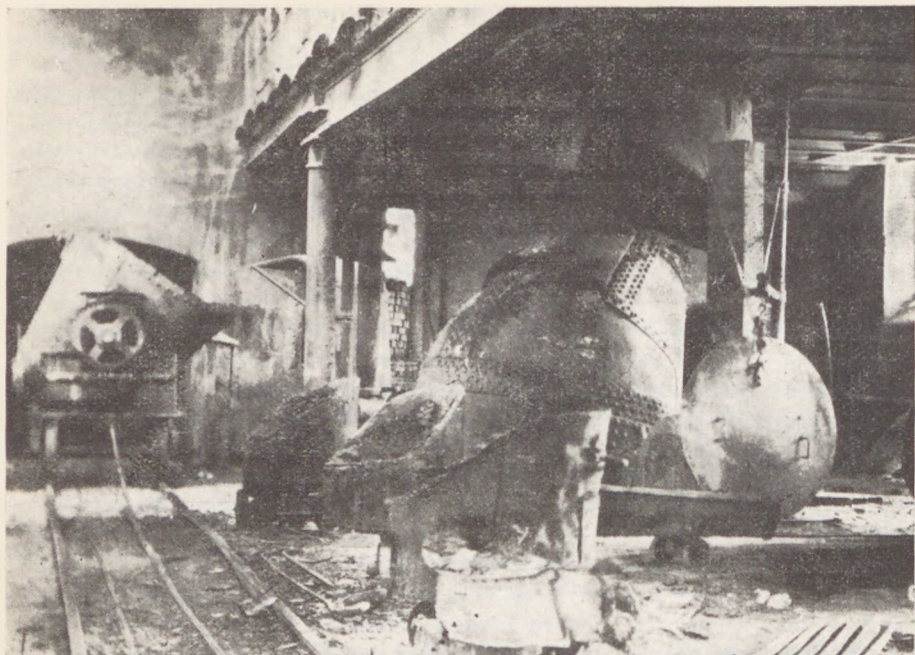
az ellenforradalmi korszakban nyílt aknák, objektumok fotóinak, illetve tervrajzainak még megtalálható és fellelhető darabjainak begyűjtését is szorgalmaznunk kell.

A felszabadulástól 1970-ig tartó időszak a nógrádi szénbányászat kiemelkedő korszaka. A bányák helyreállítása, üzembehelyezése, a tőkésekkel vívott harc, az államosítás, az infláció okozta nehézségek, az ország újjáépítésében való tevékeny részvétel, az iparmedence és szénmedence dolgozóinak politikai helyzetállása és áldozatvállalása — bizonyos vonatkozásokban — már túlnőtt a helytörténeti vonatkozásokon is. Az 1945—1948 között lezajló népi demokratikus forradalom tárgyi és dokumentációs emlékeinek gyűjtése, annak ipartörténeti és munkásmozgalmi vonatkozásai a múzeum az archivális gyűjteményében jelentkeznek elsősorban. Az első hároméves terv Nógrád megyei beruházásai nemcsak a háború előtti időszak termelési volumenét voltak hivatva elősegíteni, hanem új telepek feltárásával és új aknák létesítésével hozzá kívántak járulni a szocialista ipar energiaszükségleteinek kielégítéséhez. Az 1948-ban megnyílt Kányás-akna, majd az 1949-ben indított Ménkes-táró a medence legmodernebb bányái közé tartoztak. A bányák államosítása is lehetővé tette, hogy három külszíni koncentrációt hozzanak létre. A Salgó-rónai, a Mizserfa-kisterenyei és kazári, majd 1948—50 között létrejött nagybátonyi koncentráció alkalmat adott az eredményesebb munkamegosztás kialakításához.

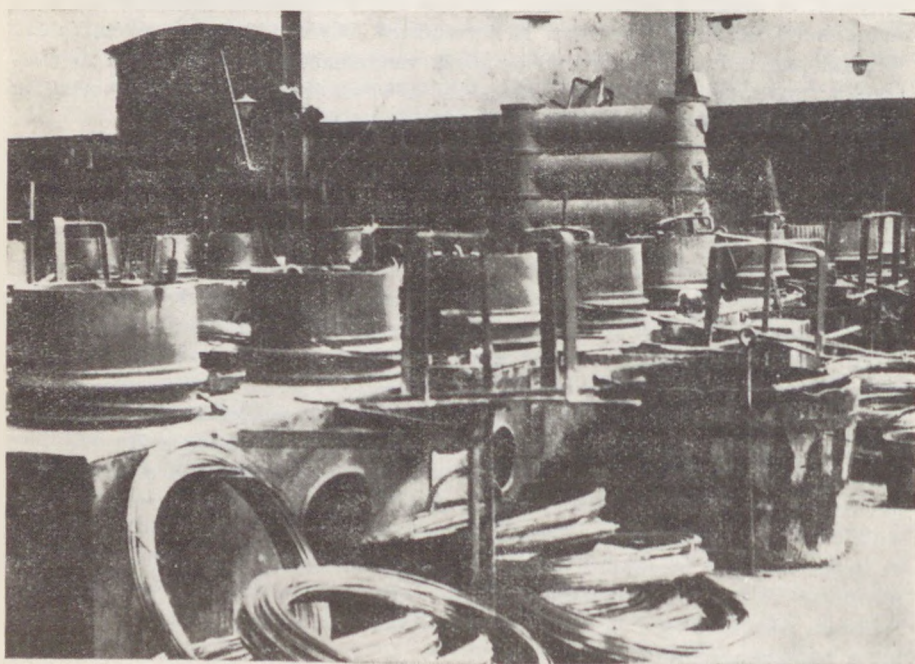
A Nógrád megyei szénbányászat — a szocialista építés korszakában — igen nagy erőfeszítéseket tett, hogy a központi termelési előírásoknak megfeleljen. A munkáslétszám növelése mellett a termelést úgy tudták fokozni, hogy 1951-ben 6, 1952-ben 7, 1953-ban 4, 1954-ben pedig 6 új bányát létesítettek. Így az 1950. évi 30 termelőaknával szemben 1954-ben már 39 működött. A megye déli részén, ahol a terepviszonyok megengedték, megkezdődött a bányászati nagyüzemek kialakítása és előtérbe került a tömegtermelésre alkalmas frontfejtéssel történő művelés. A műszaki fejlesztésben jelentős volt a növesztés kisgépesítése és a munkahelyi szállítás gépesítése. A tervidőszak végén 533 szénfűrőgép, és 182 fejtőkalapács állt a szénfalaknál dolgozók rendelkezésére. Fenti technikai változások 1957 után tovább folytatódtak és a 60-as évek közepéig gyakorlatilag a nagyüzemi korszerű bányászat eszközei hódítottak teret.

A szocialista korszakban bekövetkezett mennyiségi és minőségi változások, a technika-kultúrában, a régi és új egymásmellettiségét idézték elő. A hagyományos bányászkodás főleg a keskenyretegű szénművelésben maradt fenn. Az új berendezések, eszközök archivális anyagának megszerzése mellett a mobilizálható, viszonylag nem nagy súlyú munkaeszközök (fejtőkalapács, robbantóeszközök stb.) begyűjtése lehetséges. Emellett a szénbányászok hősiességharcát (államosítás, munkaverseny, szocialista brigád-mozgalmak, újitó-mozgalom stb.) fokozott erkölcsi és anyagi megbecsülést jelentő bányásznapi emlékek, kitüntetések, jelvények, munkaruhák, díszegyenruhák beszerzése indokolt.

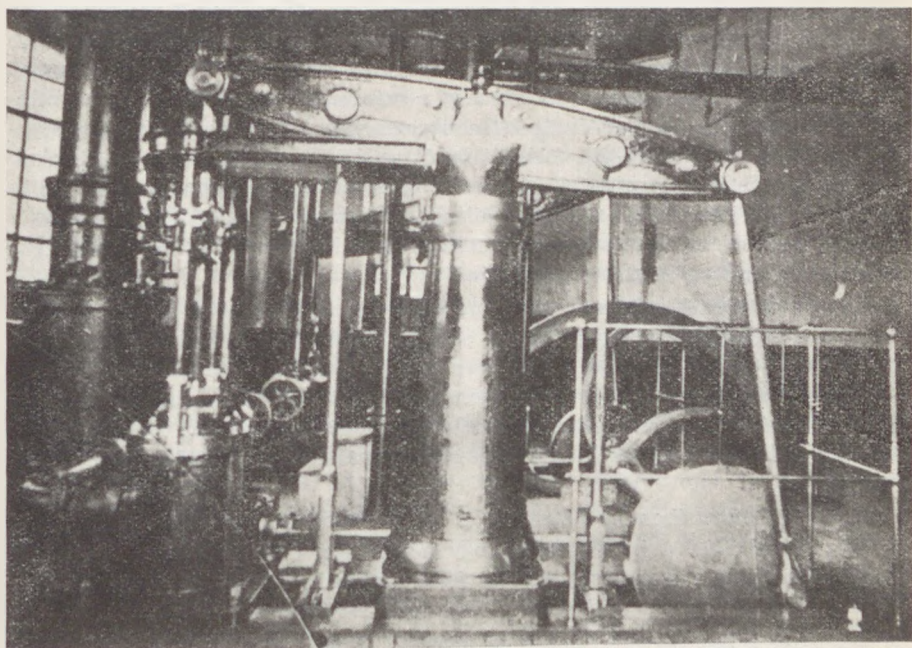
A nógrádi iparvidék hagyományos iparága a *vas- és acélgyártás*. 1868-ban létesült a Salgótarjáni Vasfinomító Rt. Itt alkalmaztak először a Borbély-féle regeneratív kavarrókemencét. 1881-ben a Vasfinomító Rt. fuzionált a Rimamurányi Rt.-vel, és létrejött a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. az ország egyik legjelentősebb finánciókés vállalkozása. Termelésében is változás következett be, mert 1889-ben megindult a Thomas-eljárással történő acélgyártás. Emellett jelentőssé vált a mezőgazdasági eszközök gyártása. Fejlődött a hengermű is. 1909-ben rekonstrukciót hajtottak végre, bevezették a Martin-eljárást, bővítették a hideghengerművet.

Az 1868—1918 közötti korszakot illetően legfontosabb múzeumi feladatunk a vas- és acélgyártás salgótarjáni fejlődését bemutató irat- és dokumentum anyag beszerzése, gyűjtése. Az 1868-ból származó alapszabály, a Vasfinomító részvé-
nyei, az alapanyaggyártás területén pedig a kavarókemence műszaki rajzának

megszerzése indokolt. A gyár első időszakából származó termékek közül szükséges begyűjteni, — ha erre nincs mód — rekonstruálni a következő termékeket: — épületfazon-vas, szögvas, T-vas, U-vas, Z-vas, rúdvas és ráfvas. Az 1875—1885 közötti időszakból a drótygyártás, a különböző szalagacélok, a kétrészes szekértengely beszerzése, vagy rekonstruálása a feladat. Szükséges a Thomas és Martin kemencék műszaki rajzainak beszerzése a termelőeszközök közül pedig a csákány, fészítővas, kalapács, ásó, kapa, lópatkó, vasalóvas, lapát, villa, ekefej, ekevas kormánylemez, csoroszlyavas begyűjtése. Az első világháború időszakában a gyár köpenylemezt, srappner-hüvelyhez alapanyagot, tölténytárrakat, szögesdrótokat is gyártott. Meg kellene vizsgálnunk, hogy a gyár legrégibb gépparkjának melyik darabját tudnánk a múzeum gyűjteményébe szállítani (esztergapad, tengelyfényező, köszörűgép, fűrőgép, kisméretű gőzpörölly stb.) A gyűjtemény szerves részét képeznék még azok a fényképek, amelyek a gyártelep egyes részeit mutatják be 1873, 1896 és 1910 körül.

Tekintettel arra, hogy az Acélárugyár selejtezésre szánt gépparkjából fenti eszközök, termékek hiányoznak, nem valószínű, hogy ezeket gyűjtés útján be tudjuk szerezni. Szinte egyedüli megoldásnak tűnik a különböző gyárreszlegek birtokában lévő műszaki leírások alapján a legszükségesebb eszközök, termékek rekonstrukcióját elvégeztetni.

A Horthy-korszakban újabb fejlesztések következtek be. Bővítették a Hideghengerművel, új villamosheggesztő pálcá gyártását kezdték meg. A gyárat 1939 szeptemberében hadiüzemmé nyilvánították. A két világháború közötti időszak alatt a gyár hagyományos termékeit tovább gyártotta. Ebből az időszakból a Rimagil heggesztőpálcák, utász és gyalogsági ásók, BMW motorkerékpár alkatrészek és géppisztoly alkatrészek gyűjtése, ha ez nem lehetséges rekonstruálása indokolt.

• 1944 október elején kezdték meg a gyár leszerelését, a kész és félkész árúk, valamint az alapanyagraktár készletének elhurcolását. December 25-én szabadt fel a város. 1945. január 2-án a gyár gőzt, egy nappal később villamosáramot szolgáltatott. A termelőmunka csak fokozatosan indult meg, a jóvátételi egyezmény értelmében 1946 nyaráig a gyár a szovjet hadsereg számára készített utánpótlási eszközöket. Ezt követően fokozatosan áttértek a szerszámgyártásra. Az újjáépítés időszakában igen nagy jelentőségű volt a budapesti Kossuth-híd felépítésében való tevékeny részvételük. Mintegy öt tonna alátétöntvényt szállítottak az építkezéshez, s erre az országból összeszedett hegesztőpálcák tízezreit használták fel.

1946. december 1-vel állami kezelésbe került a gyár. 1950 június 1-vel pedig nemzeti vállalattá alakult át. Az első hároméves terv időszakában nagy szilárd-ságú acélhuzal termelését kezdték meg. A fokozatosan kialakuló munkaverseny mozgalom és a létszámnövekedés, valamint 16,8 millió forint összegű beruházás következtében az első hároméves tervet 112,9 %-ra teljesítette a vállalat.

Az első ötéves terv időszakában közel 89 millió forint értékű beruházást hajtottak végre. 1950-ben helyezték üzembe az 1000 tonnás szénbunkert, 1951-ben 500 m-es drótkötélpályával oldották meg a széntárolás és elosztás korszerűsítését. Ugyanabban az évben épült fel a darucsarnok két öttonnás és egy négytonnás futódaruval, 1952-ben felépült az új sodronyüzem. A gazdasági szeráru-gyárba új gépeket telepítettek. A kovácsoló gyárban 300 tonnás sajtoltót állítottak be. Tökéletesítették a belső szállítást. A gyár ebben az időszakban hagyományos termékeinek gyártása mellett az 1953-as kormányprogram alapján növelte a mezőgazdasági szeráru termelését.

Az 1956-os ellenforradalom súlyos károkat és terméskiesést is okozott. A meg-
lehetősen gyors konszolidáció folytán az 1956. évi termelést 47 %-kal teljesítették túl 1957-ben. A második hároméves terv időszakában csökkentették a szeráruk gyártását, a csavargyártó részleget tökéletesítették. 1960-ban indult meg a csavargyártás. 1959-ben pedig ébresztőóra-felhúzó, csengőrugó, műszer és játékrugó gyártását kezdték meg. A hideghengermű rekonstrukciója 1964-ben fejeződött be.

Ennek következtében az üzembrész a legfinomabb acélszalagok hengerlésére is alkalmassá vált. A hengerműben egy négyhengeres Quarto és egy húszhengeres utóhengert végző berendezéssel félautomata leolvasztó tompahegesztővel, áthúzó pácolósorral is gazdagodott. 1963-ban, 1964-ben és 1966-ban új lágyító kemencéket is elhelyeztek. Egy évvel később védőgáz teleppel is gyarapodott a hengermű. A hideghengermű rekonstrukcióján túl kétmillió forint költséggel pakura-lefejtő állomást létesítettek és a Martin kemencéknél gáztüzelésről pakurátüzelésre tértek át. 1965-ben valósították meg a vasöntődében a nehéz fizikai munka kiküszöbölése érdekében a kupolókemencék gépi adagolását. A huzalmű gyárrészlegben új szegverőgépeket és szegtisztító berendezést szereztek be, 1961-ben. 1964-ben újabb 10 db szegverőgép kezdte meg a termelést. A rúdvasüzemet is felújították. Az elavult géppark egy részének helyén elektrohidraulikus félautomata vashúzó berendezéseket indítottak be. Hazánkban elsőnek helyezte üzembe a gyár 1965-ben az angol gyártmányú „Polyvac” anyagelemző készüléket. A második ötéves terv időszakában új termékkel bővült a választék: védőgázos hegesztőhuzal, motorkerékpár láncheveder, dinamó szalagacél, rezeztetett huzal, LH hegesztőhuzal, domborított szalagacél, kékített szalagacél, csavart szeg, foszfátózott csavartszeg.

A harmadik ötéves terv időszakában legjelentősebb beruházása a Dexion-üzem létesítésének megkezdése. Emellett tovább tökéletesítették a huzalmű, a kovácsló gyárrészt, a vasöntöde gépi berendezéseit. Ebben az időszakban ismét újabb termékekkel jelentkezett a vállalat a piacon: ónozott huzal (milli-secundumos robbantásnál használják), a Rába-Mann típusú tehergépkocsik futóműalkatrészei, csévért kivitelű bálakötöző lágyhuzal, alumíniumszeg, műanyaggal bevont huzal, stb.

A felszabadulás utáni korszak technikai berendezéseinek begyűjtésére nagy terjedelmük miatt lehetőség nincs. Elsősorban az új gépek, gépsorok, automaták fotóinak, műszaki leírásainak beszerzését tűzhetjük ki célul.

Emellett szükséges az újjáépítés, az államosítás, a kollektív szerződések, a különböző rekonstrukciók dokumentumainak beszerzése. A múzeum gyűjteményébe elsősorban azokat a termékeket kell, hogy beszerezzük, amelyek mobilizálhatók és áttekinthető képet adnak a termékstruktúra változásairól.

A nógrádi iparvidék másik legnagyobb vasipari üzeme a *Lampart Művek salgótarjáni gyára*. Kesszler, Böhm és Bauer kereskedők 1894. május közepén kaplák engedélyt Salgótarján déli részén vasöntöde és gépgyár alakítására. A gyár termelését 800 mm átmérőjű kupoló kemencével ellátott vasöntödében kezdte meg. Itt eleinte öntvényeket és a MÁV részére féktuskókat készítettek. 1898-ban a gyárat Hirsch és Franck Kisvasöntödei Társaság vásárolta meg. Ezt követően díszöntvényeket, szabványcsavarokat, 1909-től pedig kályhát készítettek. Az első világháború időszakában indult meg a Korona, Osiris és Isis nevű kályhák, fűrógépek, szecska és répavágók gyártása. 1921-től a vállalat a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. érdekkörébe került. Ekkor vette fel a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntöde Rt. nevet. 1926-tól áttértek az egyaknás kalórkályhák gyártására. Később bevezették a Neoperpetum, Omnia, Res Neocolor, Lignor, Mobil, Karikás, Hungaria, Simplex, Eoconom és egyéb egy, illetve kétaknás kályhák gyártását. A növekvő kereslet kielégítésére a Luna, Hekla és az Omega tűzhelyek gyártását is megkezdtek. 1928-ban kezdtek hozzá az Alfa zománcos takaréktűzhelyek gyártásához. A huszas évek végén és a harmincas években a vállalat rátért a különböző háztartási cikkek és mezőgazdasági kisgépek előállítására (húsdaráló, tengeri morzsoló, szecskavágó, szénmelegítésű vasaló, konyhamérleg, zománcozott öntöttvas edények, nikkelezett háztartási eszközök, cserépkályha, tűzhely, kéményajtók stb.) A gyárnak ez a profilja 1950-ig megmaradt.

A gyártmánystruktúra kiszélesítése megkövetelte a technika tökéletesítését is. 1929-ben megszüntették az elavult szívógázmotorok üzemét és elektrifikálták a gyárat. 1935-ben generátorral felszerelt lágyító műhelyt létesítettek. Ennek következtében megindult a záruk és kapuzárak kulcsainak gyártása, majd a zár és lakatkulcsok készítése is. A lágyító műhelyt több alkalommal korszerűsítették. 1944 elején itt is megindult a vállalat bénítása és leszerelése. A felszabadulás után szovjet segítséggel elsőnek a kupolót helyezték üzembe. 1947-ben és 1948-ban anyagihiány miatt csak csökkentett mértékben gyártottak kályhákat, öntvényeket. A gyár történetében fordulatot jelentett az 1948-as államosítás. 1949 júniusától az üzem a Salgótarjáni Vasöntöde és Tűzhelygyár nevet vette fel. Ezt követően a fejlődés üteme meggyorsult. 1952-ben megkezdtek az új öntőcsarnok építését. A Conweyor rendszerű számítószalaggal a munkatermelékenységet nagyban növelték. 1950-ben a gyárat szakosították. A régi gyártmányok közül a Luna, Omega tűzhelyeket, a Kalor, Neokalor és Vasért kályhákat, a szürke és temperöntvények gyártását tartották meg.

1959. január 1-től a Kohó- és Gépipari Minisztérium a salgótarjáni gyárat a Zománcipari Művekhez csatolta. 1960—1965 között nagyobb volumenű beruházás nem történt. A gyár történetében az 1963-as év hozott jelentős változást. Profilja a gáztűzhelygyártással bővült. Ez szükségessé tette egy 40 m hosszú zománcégető alagútkemence, zománcszállító alagút és egy 2000 m² alapterületű üzemi csarnok megépítését. Az alagútkemencét 1966. június 3-án nyitották meg. A gyáregység fejlesztésének harmadik szakasza 1966 áprilisában kezdődött meg. A rekonstrukció során 140x70 m alapterületű nagy csarnokot terveztek építeni. Itt kapott helyet a lemezleszabó, sajtoló, forgácsoló, savazó, zománczó, a gáztűzhely, gázkályha, olajkályha műhely stb. A gyár fő termelési profilja: a továbbiakban a gáztűzhely, gázkályha és olajkályha. Emellett továbbra is gyártja az ötvözetlen, szürke temper öntvényt. Ez utóbbi egy részében továbbra is kulcsöntvényeket, csatornázási aknakereteket készítenek.

Tekintettel arra, hogy az elmúlt években megkezdtük a Salgótarjáni Tűzhelygyárban gyártott termékek összegyűjtését, legfontosabb feladatunk, hogy első sorban a háztartásokban még meglévő de gyűjteményünkől hiányzó háztartási gépeket, illetve a sorozatba beillő kályhákat, tűzhelyeket szerezzük be. Öntvény-mintákat és nem a háztartások számára készült termékeket az üzem segítségével és közreműködésével kívánjuk pótolni. Szükséges beszerezni az alapvető dokumentumokat, mint pl. a gyár telepítését igazoló adásvételi szerződést, a tulajdonviszonyban bekövetkezett változásokat dokumentáló szerződéseket, az újjáépítés, illetve az államosítás, a három és ötéves tervekről szóló dokumentumokat, valamint a munkásság élet- és munkakörülményeit szabályozó okmányokat.

Igen nagy jelentőségű vált a megye vasipari üzeimei közül a 600 ezer pengő alaptőkével 1937. szeptemberében alakult *Magyar Vasötvözetgyár Rt.* is. Az egy olvasztókemencével induló gyárban 1939. február 13-án már csapolták az első ferroszilikiumot, amelyet egy hét múlva már az ipar hasznosított. A felfeldolozás után a helyreállítási munka 1948. februárjában indult meg. Az első ötéves tervben megvetették az alapját a metallotermikus üzemrésznek, ahol a minőségi acél gyártásához szükséges ferromangán termelése folyik. 1954-ben bevezették a szilikomangán ötvözetanyag előállítását. A gyár életében kiemelkedő esemény volt, amikor 1959—60-ban a KGST megbízásából hozzákezdtek az egy százalékos nikkel tartalmú vasérc hasznosítására irányuló gyártás-technológia kidolgozásához. A gyár termelése 1965-ben érte el tetőfokát, amikor is a ferroszilikiumon kívül a minőségi acélgyártáshoz szükséges 16 fajta ötvözetanyagot és egyéb anyagokat gyártottak.

Tekintettel arra, hogy a nagyjelentőségű gyár történeti iratanyaga, dokumentumai és termékei teljesen hiányoznak a múzeumi szervezet gyűjteményéből szinte alapkutatást kell végezni a vasötvözetgyárakra vonatkozólag.

A Nógrádi iparvidék két jelentős üvegyára a salgótarjáni Öblösüvegyár és a zagyvapálfalvai Táblaüvegyár.

A *Salgótarjáni Palackgyár 1893-ban* létesült az Egyesült Magyarhoni Üvegyárak Rt. tőkebefektetésével. Kezdetben zöld palackokat készítettek. A legnagyobb átépítést 1910-ben végezték el. 1913-ban pedig üzembe állították a hatkarú Owens palackgyártó gépet. 1908-ban a cseh Mückling Union Rt. vásárolta meg a gyárat.

1925-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tulajdonába került az üvegyár. Hosszabb ideig tartó szüneteltetés után 1926 tavaszán újból megindult a termelés. Az első időben csupán az Owens automatát kiszolgáló második zöld kád-

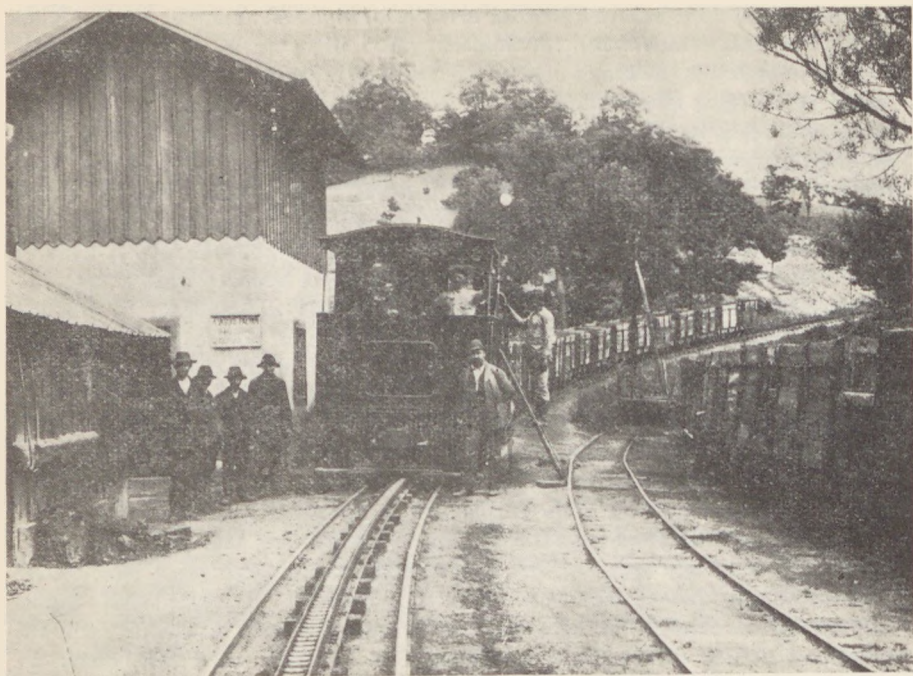
kemencét, majd az 1. számú kézi zöld kemencét helyezték üzembe. A bécsi Kikó cégtől beszerzett félautomata fúvópalackgyártó gépet az új 4. számú kádke-mencére telepítették, melynek használata gyorsan meghonosodott.

Ezzel egyidejűleg megindult a préselt árú és fehérüveg gyártása. A gazdasági válság több évig gátolta a palackgyár további fejlesztését. Az 1929-ben meginduló exporttevékenység megkövetelte, hogy finomcsiszolót, festőműhelyt rendezzenek be. 1933. április 10-én a vállalat nevét Salgótarjáni Üvegyár Rt.-re változtatta. A háborúra való felkészülés az üvegyiparra kedvezőtlen hatást gyakorolt. Csökkent az export, de a belföldi fogyasztás megnövekedett. A gyakori légiriadók, bombázások és munkaerőhiány miatt egyre apadó termelés 1944. december 9-én megszűnt. Leszerelték a gépeket, köztük az Owenset is, amelyet Németországba szállítottak el. A felszabadulás után a helyreállított gyárban a 4. számú fehér kádke-mencében 1945. március 12-én indult meg a termelés. A vállalatot 1948. májusában államosították. Az első ötéves tervben új kemencét építettek, ahol bevezették az opálüveg gyártását. Az 1953. évi átszervezés után Salgótarjában állítottak egyedül elő zöld üveget. A gyárat 1954-ben jelentősen bővítették. 1958-ban és 1960-ban újabb beruházás következtében sor került a hazai üvegyiparban legkorszerűbb műszaki és technológiai tulajdonságokkal rendelkező két db. 4 karú szovjet Á.V. automata telepítésére. 1961-ben a két szovjet automata közé egy lengyel gyártmányú automata körforgó gépet telepítettek. Az üvegyiparban történt centralizáció folytán mindkét üvegyár 1963. június 1-vel az ÉM. Üvegyipari Országos Vállalat gyáregysége lett. A különböző beruházásokkal 1964-től a következő üvegféleseket gyártják: zöld üveg, durva fehér kádüveg, fazék üveg.

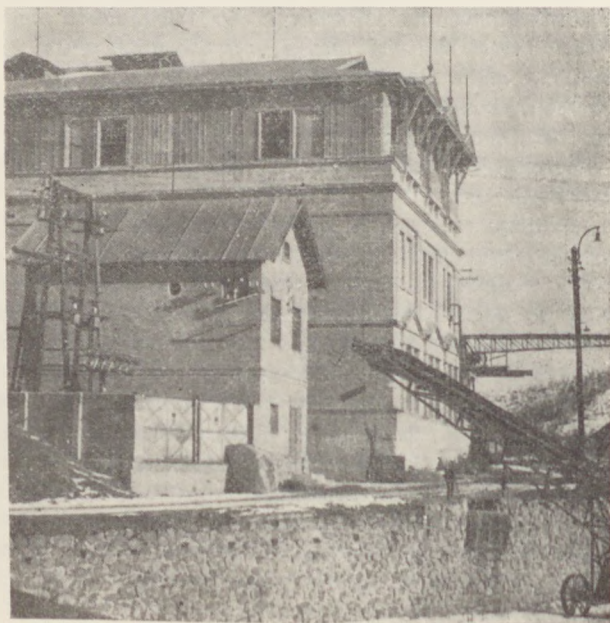
1893-ban létesítették Schwarz A. és Fiai üvegnagykereskedő tőkebefektetésével a zagyvapálfalvai *Táblaüvegyárat*. A táblaüvegyár termelése egysíkú volt. Az 1931-ben beállított új kádke-mence biztosította a táblaüveggyártást. A felszabadulást követően az üzemeltetéshez a Tűzhelygyár adott segítséget, amelynek következtében 1946. augusztus közepétől indulhatott meg a termelés. 1949-ben államosították a gyárat. Az első hároméves terv időszakában korszerűsítették a homokelőkészítő üzemet. Az első ötéves terv folyamán pedig új vágóépület részt, export raktárat, salak alagutat létesítettek. 1957. októberében indult meg a táblaüvegyár második gyáregységének, a Zagyva II-nek az építése. Az építkezés befejezése 1962. januárjában ért véget, amikor elkészült a Zagyva II. hutacsarnoka, vágóműhelye, kemencéje. A harmadik ötéves tervben tovább gyarapították a termékeket.

Az üvegyipari technikai eszközök és termékek gyűjtése a múzeumi szervezeten viszonylag a legrégebbi keletű. Ennek is következménye, hogy a többi hagyományos iparhoz viszonyítva legtöbb munkaeszközt, kézi szerszámot és terméket gyűjtöttünk be. Az elkövetkezendő időszakban a még megtalálható kézi szerszámok (üvegbehordók, kézi formázók, munkaeszközeik stb.), alapanyagok (mész, mészkő, kvarckő, kvarchomok, földpát stb.) termékeknél elsősorban hutaüveget és a háztartási célokra készített öblösüvegek (csiszolt, metszett, festett) gyűjtését szorgalmazzuk. Ezek mellett a tulajdonviszonyban, munkaszervezésben bekövetkezett változások dokumentumait szükséges beszerezni.

A salgótarjáni medence építőanyagiparában számottevő szerepet töltött be a *bazaltbányászat*. A legjelentősebb bazaltvastagság Macskalyuk bányában volt, amelyet 1880-ban nyitottak meg. Később a Jansen Alfonz tulajdonában lévő bazaltbányát a somoskőujfalui Krepuska vásárolta meg. Somoskői Bazaltbánya Rt. néven a Somoskő községhez tartozó Magyar bányában is hozzákezdtek a

műveléshez. A másik jelentős bazaltbányát Kornis Károly nyitotta meg Eresztvényben. Az alapítótól Hoffbauer Jakab vásárolta meg a bányát és az államosításig az ő birtokában volt. 1912-ben a Hoffbauer cég a bányatelep és Somoskőujfalu vasútállomás közti szakaszon keskeny nyomtávú iparvágányt létesített. 1933-ban Somoskőujfaluban közúztót építettek. A felszabadulás után az ereszt-

vényi és somoskői bazaltbánya — elsősorban zúzott és faragott kő gyártásával — jelentékenyen hozzájárult a megrongált utak, hidak helyreállításához. 1946-ban a Somoskői Bazaltbánya Nemzeti Vállalat címen egyesült a eresztvényi kőbányával. 1951 után a termelés fokozatosan visszaesett, majd hosszabb ideig szünetelt is.

A bazaltbányászatban használt kézi szerszámok, (bunkó, stanga, spitzvas, ritzvas, hasítóék, robbantószerkek, lapátok, csákányok, villák, stb.), valamint a gyártott termékek (faragott kövek különböző fajtái, hatféle szemmagyságú zúzott kő) teljesen hiányoznak gyűjteményünkől. A dokumentum és fotóanyag mellett a még megszerezhető kéziszerszámok gyűjtése és a különböző korszakokban készített termékek gyűjtése, illetve rekonstruálása a feladatunk.

Rendszerezés, nyilvántartás

Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység kibontakozása már 1973-ban is indokoltá tette, hogy az új és legújabbkori gyűjtemény szerves részeként, de bizonyos vonatkozásban különálló gyűjteménycsoportként kezeljük azt. A Munkásmozgalmi Múzeum tárgyi gyűjteményének leltárkönyvében szerepeltettük az ipartörténeti anyagokat s csupán a róluk elkészített kartonokat különítettük el. Szükségesnek tartottuk az eddig gyűjtött ipartörténeti tárgyakkal az 1973. évi statisztikai jelentésben való külön szerepeltetését, mintegy jelezve, hogy önálló gyűjteménnyé kívánjuk fejleszteni. Az Országos Műszaki Múzeum javaslata alapján — fokozatosan de feltehetően már 1975-től — két új leltárkönyvet fektetünk fel, egyiket a tárgyi anyag, a másikat az archivális gyűjtemény számára.

Tekintettel arra, hogy a majd bevezetésre kerülő szakleltárkönyv sem ad lehetőséget a szakcsoportosításra, mivel a leltározás az új gyarapodások bejegyzésével történik, ezért a szakmai csoportosítást hasonlóan más tudományágakhoz továbbra is a kartonozás keretei között kívánjuk megoldani.

Elfogadhatónak tartjuk, bizonyos vonatkozású kiegészítésekkel, az Országos Műszaki Múzeum által javasolt alapcsoportosítási rendszer bevezetését. Ennek megfelelően két alapcsoport: a tárgyi gyűjtemények és az archivális anyag kialakítását tartjuk mi is fontosnak.

Tárgyi gyűjtemények (az egyes üzemek szerint rendezve)

- termelőeszközök (gépek, szerszámok, berendezések stb.)
- termékek, készítmények
- üzem, bánya működése során keletkezett tárgyi emlékek (felszerelési tárgyak, munkást védő öltözeti tárgyak, szakmai jelvények, emblémák stb.)

Archivális anyag

- a bánya, illetve ipari üzem alapítására, telepítésére a tulajdon viszonyban bekövetkezett változásokra, a működésre vonatkozó nem irattári jellegű dokumentumok
- bányaművelési dokumentumok, szelvénylenyomatok
- tervrajzok, munkarajzok, gyártmánydokumentációk
- rekonstrukciók dokumentumai

- termelési adatok, kimutatások
- a három és ötéves vállalati tervek dokumentumai
- kollektív szerződések
- üzemszervezési, munkaszervezési dokumentumok stb.

Anyagi, személyi ügyek és szervezeti feltételek, fejlesztési lehetőségek

Az ipartörténeti gyűjtőbázis teljesebbé tétele feltétlenül indokoltá teszi a tárgyi anyag vásárlásához, rekonstrukciós darabok elkészítéséhez szükséges anyagi erőforrások költségvetési összegből történő növelését. Tekintettel arra, hogy nagyobb értékű munkaeszközök, termékek igen költségigényesek, szükséges, hogy a gyűjtőmunkában érintett vállalatok, bányaüzemek könyvjóváírás formájában rekonstrukciók esetében önköltségi áron járuljanak hozzá továbbra is a gyűjteménygyarapításhoz. Ugyanakkor a gyűjteményfejlesztési koncepció alapján szükséges a múzeumi munkát segítő társadalmi bázis kiszélesítése, elsősorban a területfelmérés, leletfelderítés és bejelentés céljából. Tapasztalataink szerint a nagyüzemek igazgatási főosztályai mellett a szocialista brigádok, ifjúsági brigádok és KISZ-szervezetek a legalkalmasabbak e feladat ellátására.

A növekvő követelmények szükségessé teszik, hogy a jelenleg funkcionáló egy ipartörténész mellé újabbak beállításának lehetőségét keressük. Ezt nemcsak a gyűjtőtevékenység szervezése, irányítása, a rendszerezéssel, nyilvántartással együttjáró megnövekedett feladatok, de az állandó kiállítás előkészítésében való részvétel igénye is indokolja. Szükségesnek látszik az ipartörténész műzeológusok szakmai képzésének megoldása, megfelelő tapasztalatcsere lehetőségek biztosítása, amelyet elsősorban az Országos Műszaki Múzeumtól és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumtól várunk.

A növekvő gyűjtemény nagy raktárigényű. Ezért az új Munkásmozgalmi Múzeumban tervezett nagyobb méretű ipartörténeti raktár mellett szükségessé válik egy fedett, szabadtéri tárolóhely létesítése, nagyobb gépek tárolására.

Egyetértve az Országos Műszaki Múzeum fejlesztési célkitűzéseivel, Nógrád megyében a hagyományos iparra vonatkozó anyagunkat önálló gyűjteménnyé kívánjuk fejleszteni és annak legjellemzőbb darabjait az új állandó kiállításon, mint az új és legújabbkori történet szerves részét kívánjuk bemutatni. Ugyancsak hasznosnak és célszerűnek tartanánk — ha ennek anyagi feltételei megteremtődnek — a Nógrádi Szénbányák Vállalat által létesített salgótarjáni Földalatti Bányamúzeumnak a soproni Központi Bányászati Múzeumhoz való kapcsolását, mert így lenne biztosított a közép-európai hírességű múzeum közművelődési és idegenforgalmi hasznosítása. A Nógrádi Szénbányák Igazgatóságával közösen, ugyancsak a földalatti múzeumhoz közel fekvő helyiségben egy kamara-jellegű munkaeszköz, munkáséletmód állandó kiállítás működtetése ugyancsak a bányász hagyományok ápolását szolgálná.

A gyárakban, üzemekben kialakult és kialakulóban lévő gyűjtő- és kiállító tevékenység nemcsak a megyei múzeumi szervezet, hanem az országos múzeumok számára is hasznos. Tervszerű, szakmai segítségnyújtás esetén nagyban elősegíthetik a közgyűjtemények anyagának gyarapodását.

Források

- Balogh Sándor szerk.: Nógrád megye története I., II., III. és IV. kötete
Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. története. St. 1944.
Dornay Béla: Salgótarján történetéhez. St. 1928.
Salgótarján szénbányászatának történetéhez 1937.
Adatok a salgótarjáni és környékbeli szénbányászatról az 1848—1881 évek-
re vonatkozólag (St. Munkásmozgalmi Múzeum adattára)
Jenei Károly — Gáspár Ferenc: A salgótarjáni iparvidék bányászata és ipari
üzemei az ellenforradalmi korszakban (Kézirat)
Gajzágó Aladár szerk.: A salgótarjáni iparvidék. St. 1961.
Gajzágó Aladár: A salgótarjáni medence ipara (Kézirat)
Lizsnyánszky Antal: A salgótarjáni acélgyár története (1868—1968)
Szabó Bála: Nógrád megye munkásmozgalmának története 1919-ig. Tématerv.
Kézirat.
Szabó Béla szerk.: Salgótarján története 1972. St.
Molnár Pál: Adatok a salgótarjáni acélgyár történetéhez (1945—1965)
Mona Gyula szerk.: A Nógrád megyei bányásmunkásmozgalom története. St.
1970.
Országos Múzeumi Tanács: Múzeumi Közlemények 1973. 1. sz.
A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Füzetei: Tanulmányok az új és legújabb-
kori múzeológia kérdéseiről.
A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum közleményei: 1971. 1., 1972. 2., 1973. 1.
számok
Nógrád megyei múzeumi szervezet: Hálózatfejlesztési koncepció (1971—1975)
Kézirat
Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály: A múzeumok középtávú tudomá-
nyos terve (1972—1975). Kézirat.
Uo.: Irányelvek a kapitalizmus és szocializmus korszakával foglalkozó történeti
múzeológia fejlesztéséhez.

A múzeum szerepe az ideológiai, kulturális nevelőmunka folyamatában

I.

Országos és megyei művelődési statisztikák adatait böngészve, kulturális intézményeink tevékenységét áttekintve is szembetűnő a múzeumok iránti társadalmi érdeklődés élénkülése. Bizonyos azonban, hogy közeli és régebbi múltunk, megtett utunk, elődeink és harcaik iránt tanúsított tudományos figyelem és: köznap érdeklődés aligha táplálkozik valamiféle romantikus nosztalgiából. Ma a múzeumok múlt-őrző, emlékeket és hagyományokat ápoló tevékenységében nagyobb szerepe van a racionalitásnak, mint korábban bármikor. A múzeumok munkája szorosabban kapcsolódik mai feladatainkhoz, életünkhöz. Törekvéseik, tevékenységük köre és hatásuk is szélesebb társadalmi közeget érint. Az elmúlt korok folyamatait, eseményeit, emlékeit vizsgáló csendes belső munkát a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit fellelni, azokhoz alkalmazkodni akaró, annak alapján felelősen cselekedni vágyó intellektus mozgása váltotta fel. Nyitottabbá vált ennek folytán a múzeumok élete. A ma gyakran és széles körben felvetődő „hogyan volt” és „miért volt” kérdéseire kell tudományos választ adniuk, s egyszersmind a múltunkat, mához vezető társadalmi utunkat megismerni vágyó közvélemény érdeklődését kielégíteniünk. Tudatos cselekvést kívánó körünkben ez az igény és érdeklődés egy új társadalmi magatartásmodell, egy korszerű gondolkodásmód természetes megnyilvánulásának tekinthető.

A múzeumok belső világának megélénkülése, a közfigyelem erősödése összefügg természetesen azzal is, hogy politikai és kulturális életünk gyakorlatában egyre intenzívebben hat a felismerés: jelenünk iránti felelős magatartásunk, jövőbeni feladataink tisztánlátása szorosan összefügg múltunk ismeretével, helyes értékelésével. Az elődök példát és erőt adó harcai, győzelmei és tanulságos kudarcai, az elmúlt korok gazdasága, kultúrája, szokásai, társadalmi élete, az életmód ismeretéből táplálkozó érzelmi és erkölcsi tőke szocializmust építő mindennapjaink fontos támasza. Ismerete és tudatos marxista értékelése cselekvőerőnk, szocialista hazánk iránti szeretetünk elengedhetetlen része.

A múzeumi tevékenység gazdagodása, a közfigyelem növekedése aligha választható el attól a felgyorsult társadalmi fejlődéstől, amelynek részesei és tanulói vagyunk megyeszerte is. A gazdaság szerkezet átalakulása, a termelési kultúra fejlődése, a társadalmi struktúra változása, az életmód, a művelődési viszonyok és szokások felgyorsult ütemű változása új helyzetbe hozza, „versenyfutásra” készíti a muzeológust, a történészt. A városfejlődés évszázadba nyúló folyamata néhány évtizednyi időre rövidült. Soknemzedékes szokások egy ge-

neráció életében érzékelhető módon átalakulnak. Néhány év alatt üzemek sora újítja meg teremelőberendezését, hagyományos, nagymúltú iparágak helyét újak foglalják el. Változnak kulturális életünk feltételei, átalakul a műveltség-szerkezet. S mindezek nyomán, ezekkel együtt változik az ember. Gondolkodásmódja, törekvései és életmódja jól érzékelhető módon tükrözi a társadalmi környezetben tapasztalható dinamikus ütemű átalakulást: a múltban gyökerező hagyományos szokások, kapcsolatok, emberi viszonyok és törekvések mellett egyre markánsabban jelenik meg az új, a jövőbemutató életforma, gondolkodás- és magatartásmód számos eleme. E változás dokumentumainak megőrzítése és megőrzése, értő védelme a múzeumi munka legizgalmasabb feladatai közé tartozik. Szükségszerű tehát, hogy a múzeum felkészüljön a „versenyre”, képes legyen a felgyorsult társadalmi változások nyomonkövetésére, regisztrálására, az arra érdemes emlékek megőrzésére, feldolgozására.

Ma már a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága egyre szélesebb bázissal rendelkezik ezeknek a feladatoknak a megoldásához. Eszközei, tudományos tevékenysége, lehetőségei egyaránt kialakultak a kutató munka fejlesztéséhez éppúgy, mint a közművelődési — ideológiai tevékenység magasabb szintre emeléséhez. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek kezdetén a Múzeumi Szervezetben egyre tudatosabb, eszközeire lehetőségeire jobban építő, céljait pontosabban ismerő tevékenység bontakozott ki. Aktívabbá és nyíltabbá vált élete, szakmailag megalapozottabb lett tevékenysége.

A nagy történelmi — politikai évfordulók kínálta alkalom, a társadalmi igények tudatosodása, folyamatos feldolgozása és publikálása egyszerre jelentett erőpróbát és felkészültséget az új feladatok megoldásához. A Nógrád megye történetét feldolgozó monográfia, a megye munkásmagalmának dokumentumaiból közölt válogatások, a Salgótarján történetét összefoglaló tudományos elemzés, a Mikszáth és Madách-kutatás új eredményeit publikáló emlékkönyvek, a megye közoktatásügyének fejlődését értékelő tanulmányok, a múzeumi kalauzok a Múzeumi Szervezet gazdag tevékenységének csak egyik ágát reprezentálják. Az évente megrendezett Múzeumi és Műemléki Hónapban és az alkalmi, vagy jubileumi eseményekhez kapcsolódó kiállítások, az iskolákban, szocialista brigádoknál tartott előadások, a gyűjtő és feldolgozó munka rendszerének, fő irányainak kialakítása a tudományos és közművelődési program kibontakozását bizonyítják. A Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma Karancsberényben, a pásztói Helytörténeti Állandó Kiállítás és Középkori Romkert, a Szlovák nemzetiségi állandó kiállítás Bánkon a Múzeumi Szervezet hatókörét bővítették, a szécsényi kiállítóhely létesítésével profilját gazdagították.

Az elért eredmények egy nagyhatású szellemi műhely kialakításának lehetőségét kínálják, s egyúttal megkövetelik a jövőbeni munka körvonalainak pontosabb megrajzolását.

II.

A múzeumi tudományos munka helyzete és fő irányai

A történettudomány, mely a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának elemzéséből a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit és sajátos vonásait kutatja, tárgyánál, módszerénél és céljánál, valamint hatásánál fogva igen fontos szerepet tölt be az ideológiai osztályharc folyamatában, a tömegek ideológiai ne-

velésében, végső soron a társadalmi tudat formálásában, alakításában. A múzeumi tudományos munka alapvető irányait, feladatait ezért ideológiai funkciója felől, legfontosabb eszmei-politikai törekvéseink ismeretében fogalmazhatjuk meg.

A múzeumi tudományos tevékenység alapvető ideológiai funkciója — a helyi tudományos bázis és a kutatási területek sajátosságainak figyelembevételével — *a marxizmus egységéért folytatott harc támogatása*. Ezt a történelmi folyamatok szilárd marxista értékelésével, a marxista társadalomszemlélet elméletének gazdagításával, a gyakorlati, a szaktudományos eredmények tapasztalatainak összegzésével és általánosításával teheti meg elsősorban. E munkában elsősorban a Muskásmozgalmi Múzeumban folyó tudományos kutató tevékenység számára adódik nagyobb aktivitást igénylő lehetőség. *Az új és legújabbkori történet legfontosabb folyamatainak és törvényszerűségeinek elemzése továbbra is a legaktuálisabb feladatai közé tartozik*. Kutatási területei továbbra is a munkássztály történelmi szerepéhez, feladataihoz, a szocializmus építésében betöltött funkciójához, forradalmiságának értelmezéséhez, az osztályharc törvényszerűségeinek és sajátosságainak elemzéséhez, a szocialista építőmunka korábbi szakaszaiban szerzett tapasztalatok feldolgozásához kapcsolódnak. A kutatómunka közelmúltra összpontosuló fő iránya a gazdaság- és politikatörténet területén egyaránt számos jelentős kérdést érint, olyanokat, amelyek a marxista történetírás és történet szemlélet egységét, közvetve a marxista gondolkodás egységét hivatottak megerősíteni.

A múzeumi kutatómunka, s különösen annak közművelődéshez kapcsolódó eredményei *a szocialista hazafiság erkölcsi tartalmának tudományos megalapozásával* tölti be legszélesebb értelemben vett és legnagyobb hatókörű ideológiai funkcióját. A kutatási területek meghatározása a rendelkezésre álló források feldolgozása és publikálása nemcsak általában ad lehetőséget a haza múltjának, népünk fejlődésének megismerésére, példák és eszmények nyújtásával nemzeti értékeink iránti tisztelet kialakítására. Szocialista fejlődésünk eredményeinek, a megtett út állomásainak, a fejlődésben döntő szerepet játszó társadalmi-politikai erők szerepének bemutatásával is hozzájárulhat a szocialista hazafiság eszmei és erkölcsi tartalmának terjesztéséhez. Támogathatja a társadalmi-politikai szervezetekben és intézményekben folyó nevelőmunka törekvéseit.

A kutató munka ideológiai-politika-világnézeti funkciója teljeseedik ki a témaválasztás révén azzal is, ha a kutatás eredményei és a publikálás formái széleskörben segítik mai *társadalomépítő munkánk folyamat-jellegének felismerését*, végső soron a marxista történet szemlélet terjedését, széleskörben való meggyökereztetését. E feladat elsősorban a *történelmi folyamatok*, s azok mozgatórugóinak feltárását igényli, kevésbé kötődik jellege szerint a történelmi fordulópontok eseménytörténetének kutatásához.

A Központi Bizottság 1969. júniusi Tudománypolitikai Irányelvekben is a társadalomtudományok ideológiai-politikai szerepével kapcsolatos társadalmi követelmények fogalmazódtak meg különösen nagy súllyal. Ezért az Irányelvek egyik legfontosabb sajátossága osztály meghatározottságukban, ideológiai jellegükben található... A társadalomtudományok a valóság feltárására és megváltoztatására hivatottak, másrészt meghatározott ideológiai funkciójuk van. A valóság-feltáró munka nem gyengíti, hanem erősíti a társadalomtudományok ideológiai szerepét, a kettő egymástól elválaszthatatlan, szoros egységet alkot.

A pártnak, a munkásosztálynak és a társadalomnak az az érdeke, hogy a kutatás minél teljesebben, tudományosabban, egzaktabban tárja fel a valóságot, s a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit. Ezért a marxista-leninista társadalomtudományok osztályjellege, pártossága nem csökkenti, éppen ellenkezőleg — megköveteli a kutatómunka szigorú tudományosságát és egzaktságát. A társadalom életével foglalkozó kutatásokat éppen a marxizmus tette egzakt tudományokká azzal, hogy a társadalmi folyamatok objektív törvényeit felfedte és a kutatás vezérfonalául állította.”

Az Irányelvekben a társadalomtudományok (s így természetesen a múzeumi tudományos tevékenység) és az ideológiai, valamint a politika kapcsolatairól, összefüggéseiről megfogalmazott álláspont a gyakorlati tevékenység szempontjából kettős hatású volt. A közvetlenül ideológiai munkának, célkitűzéseinket segítő, kutató munkát ösztönző szerepe a gyakorlati munkában, a középtávú és a távlati tudományos kutatási tervekben egyaránt kitapintható. Hatása másfelől a tudományos munka témakörének tágulásában, a kutatói kezdeményezés növekedésében új, fontos, de korábban elhanyagolt területek iránti érdeklődés növekedésében érzékelhető.

E folyamat megyénkbeli hatását kedvezően befolyásolta a Tudománypolitikai Irányelvek megyei adaptációja. Az MSZMP Nógrád megyei Végrehajtó Bizottsága 1969. őszén — joggal állapíthatta meg, hogy lényeges probléma a megyei társadalomtudományi kutató tevékenységben az országos kapcsolatoknak szinte teljes hiánya. A kutatások nem kapcsolódnak országos programokhoz sem szervezetileg, sem tematikailag. A helyzetértékelés felhívta egyúttal a figyelmet a belterjesség veszélyére is: a provincializmusra, színvonaltalanságra, esetleges szakmai és eszmei hiányosságokra. Az akkori helyzet alapján érvényes megállapítások a viszonylagosan jelentősebb eredményeket felmutató történelmi kutatásokra a Múzeumi Szervezet tudományos műhelyére is vonatkoztak, hiszen a Palóc Múzeum néprajzi és régészeti munkájában igen sok lokális jelentőségű téma szerepelt, a Munkásmozgalmi Múzeum önálló tudományos munkáját is jobbra néhány kisebb jelentőségű publikáció és a nagy történelmi-politikai évfordulókhoz kapcsolódó kiállítások jelezték.

Mindezek alapján érthető, hogy a korábbi helyzetben elsősorban az elsajátítás, adaptálás és terjesztés lehetőségei tűntek reálisnak, elsődlegesnek. Megfogalmazódott, hogy a megyei intézmények a helyi kutatások gyorsabb ütemű tartalmi és metodikai fejlesztése révén (alkotóműhelyek kialakítása, kis kutatócsoportok létrehozása, országos kutatási programokkal való kapcsolatteremtés, a tudományos munka anyagi-szervezeti feltételének biztosítása, stb) válhatnak jobban a megye szellemi életének szerves, azt valóban gazdagító részévé.

A Tudománypolitikai Irányelvek folyamatos végrehajtása a megyében is kedvezőbb feltételeket teremtett az alkotó és adaptáló-terjesztő munka belső arányainak javítására, a tudományos tevékenységre képes alkotóműhelyek folyamatos fejlődése a társadalomtudományok terén. A publikációs és kiállítási tevékenység előzőekben felsorolt adatain, tényein kívül a Megyei Múzeumi Szervezetben folyó tudományos munka feltételei javultak. Középtávú tervei rendszerezettségük, szakmai megalapozottságuk, országos orientációjuk alapján átgondolt, tervszerű és elmélyült munka lehetőségeit kínálják. A közelmúltban kidolgozott működési szabályzata a három alközpont összehangolt és pontosan körülhatárolt tevékenységéhez nyújt segítséget. Javultak a tudományos munka személyi feltételei is.

A jelenleg érvényben levő középtávú tudományos kutatási tervek a jelzett fejlődéssel összhangban számos kedvező változásról tanúskodnak. *Bővültek a Megyei Múzeumi Szervezet országos kutatási programokhoz kapcsolódó tervei.* A középtávú országos tudományos feladatok több fontos témájához, főként „A munkásosztály fejlődésének, strukturájának és tudatállapota alakulásának vizsgálata”-hoz járul hozzá a megyei múzeumi tudományos kutatómunka. A fővárosi és vidéki gyáripari munkások életmódjának alakulása (1870—1880) illetve 1905—1910. közötti időszakban című témán kívül olyan önálló, és országos szempontból is fontos témák vizsgálatára került sor, mint a vasipar, a szénbányászat és az üvegipar megyei története, a Nógrád megyei szakszervezeti mozgalom kialakulásának körülményei, a bányászéletmód kutatása a századfordulón, s ehhez a témasorhoz kapcsolódik a megyei munkásmozgalom válogatott dokumentumait publikáló sorozat is.

A középtávú terv ugyancsak kiemelt jelentőségű feladatához („A magyar falu társadalmi szerkezetének átalakulása, a paraszti életmód és tudat változása”) kapcsolódik több néprajzi jellegű kutatás.

Az országos kutatási tervekhez közvetetten kapcsolódó megyei jellegű munkák száma is öröndetesen emelkedik. (A salgótarjáni iparvidék munkásságának osztályá szerveződése a XIX. század végéig; Az ipartelepülés hatása a szénmedence gazdasági és társadalmi viszonyaira 1848—1918; Az iparmedence településtörténete és változásai; A Szociáldemokrata Párt szervezeteinek megalakulása és tevékenysége 1948-ig, stb.)

A kutatásra kijelölt témákhoz kapcsolódó gyűjtő, rendszerező és feldolgozó tevékenység, az ezzel összefüggő kiállítási programok jelzik, hogy a múzeumi tudományos munka fő irányai — a tudománypolitikai irányelvekben megfogalmazott követelményekkel összefüggésben — tisztultabbak. Pontosabban kapcsolódnak a megyében kialakult társadalmi-politikai szükségletekhez, kedvezőben érintkeznek az országos tudományos törekvésekkel.

Az elmúlt években kibontakozott folyamatok megerősödése, szélesebbkörű kibontakozása nem független a múzeumi tudományos munka általános fejlődésétől, a vidéki múzeumok helyzetében ma meglevő problémák megoldásától, más tudományos műhelyekkel kialakult kapcsolatok, együttműködés további fejlődésétől.

A vidéki múzeumok mai és holnapi feladataikat — éppen sajátos helyzetük-nél fogva — *önerőből egyre kevésbé képesek megoldani.* Az egy-egy műhelyben tevékenykedő kislétszámú tudományos apparátus számára a szakosodás optimális lehetőségei sokkal kevésbé adottak, mint a tanszékeken, országos műhelyekben dolgozó társaiknak. Társadalmi és szakmai, tudományos és egyéb kulturális feladataik is sokrétűbbek. Információs, továbbképzési feltételeik is — ennek következtében — szűkösebbek. Mindezek általában is igénylik az országos központok által nyújtott szakmai, elméleti és metodikai támogatás növelését, rendszerének fejlesztését. Speciálisan pedig elősorban a folyamatos informálás, orientálás, a szakmai viták és továbbképzések, program-egyeztetések révén javíthatók — országos lehetőségekre építve — a múzeumi tudományos élet feltételei.

A kutatás, tudományos munka társadalmi feltételeinek alakulása nem kevésbé fontos. Értékeink tisztelte, múltunk dokumentumainak védelme, a valóban hasznosítható források és tárgyi emlékek megóvása csak a múzeológus- törté-

nész erőfeszítései, hivatásszeretete révén nem oldható meg. Manapság még közbösség és érzéketlenség miatt pótolhatatlan értékű emlékek és dokumentumok pusztulnak el, vagy hányódnak az ismeretlenségbe. Elsősorban a múzeumokon múlik, hogy a közérdeklődés mostanában tapasztalt növekedésére építve, felvilágosító munkával, felhívásokkal, a honismereti mozgalom erkölcsi és szakmai erejével a jelenlegi helyzet megváltozzon. E nemcsak szakmai, hanem erkölcsi, szemléleti és magatartásbeli előnyöket, kedvező változásokat kínáló kezdeményezés, megfelelő politikai támogatással párosulva a múzeum tudományos, közművelődési és tudatformáló tevékenységére is kihathat.

A vidéki múzeumokban folyó tudományos munka színvonalát determinálják a gyakran kedvezőtlen tárgyi- és személyi feltételek, a működés anyagi-technikai elemei. A közeljövő kedvező megyei változásai a tudományos munka új perspektíváját kínálják és új követelményeket is szabnak meg, elsősorban a munkásmozgalmi, művelődéstörténeti és művészettörténeti munka-területeken. A szécsényi és salgótarjáni objektumok a tudományos munka belső (restaurátori, feldolgozó, stb.) és külső (kiállítás) elemeinek magasszínvonalú művelését teszik lehetővé, és a ma kissé elhanyagolt területek (művészettörténet, életmód-kutatás) gyorsabb ütemű fejlesztésére is alapot teremtenek.

A tudományos értékeremtés alapját képező három-öt éves középtávú tervek lehetőséget nyújtanak a munka folyamatosságának biztosítására. Alkalmat adnak a tudományos kapacitás ökonomikus felhasználásához, az eredmények lépcsőzetes kiépítésével a szintetizáló törekvések megérleléséhez. *A jelenlegi tervezési gyakorlat azonban országosan is, a vidéki műhelyekben is számos esetlegeséget tükröz.* Ezek közül legtöbb problémát a tudományos és egyéb kulturális funkciók aránya, valamint az egyes tudományágak közötti cselekvési arányok és tartalmi kapcsolatok bizonytalansága jelez.

A tudományos tevékenység múzeumi műhelyeiben tapasztalható aktivitás-növekedés ma csak részben számol a kutatási feltételek szabta korlátokkal (lét-szám, tudományos segéderő, technikai feltételek, stb.), és csak másodlagosan veszi figyelembe az intézmény közvetítő, közművelődési funkcióit. A jelzett ellentmondás a mai gyakorlatban csak nagyobb feszültségek, vagy a szakmai követelményeknek tett engedmények árán oldható fel. A funkcionális szempontokat figyelmen kívül hagyó, azokat egyoldalúan értelmező szervezési gyakorlat sajátságos következménye lehet a tervek rugalmatlanná válása. Az új, menetközbeni és az eredeti tervekben rögzített feladatok közötti konfliktusok ma gyakorta tapasztalható példái jórészt a tervezési munka problémáira vezethetők vissza, s a nyitottá váló múzeumi életben a tudományos apparátus túlterhelését, vagy a kibontakozott egészséges tendenciák elsorvadását idézhetik elő.

A kutatás komplexitása iránt megnyilvánuló szakmai követelmények ma a tudományos élet minden területét érintik. Sajátos metodikai és kutatás-szervezési feladatokat támasztanak a tudományos apparátus és a kutatás-irányítás körében egyaránt. A különböző területen dolgozó szakemberekből álló munkakollektívák szervezése a vidéki műhelyekben a nehezen megoldható feladatok sorába tartozik. A munkacsoport — szervezés mai lehetőségeinek (országos központok — vidéki műhelyek, rokon feladatokkal foglalkozó vidéki múzeumok kooperációi, nem főhivatású múzeumi szakemberek bevonása a munkába) előnyei mellett több nehézséget is rejtenek magukban, szervezési, módszertani és szemléletbeli vonatkozásokban egyaránt. Legcélravezetőbbek azok a kísérletek mutatkoznak, amelyek az együttműködést nem szervezeti hanem tartalmi aspektusokban valósították meg. (Tervezési munkaszakaszban a feladatok,

kutatási irányok egyeztetése, a feldolgozás-értékelés fázisában a konzultációk, a szintetizálás folyamatában a konkrét együttműködési formáit alkalmazva.)

Az előbbieken jelzett munkaszervezési és koncepcionális nehézségek játszanak szerepet a tudományos kapacitás terhelésében mutatkozó egyenetlenségek kialakulásában is. Vidéki múzeumaink többségére jellemző, s a megyei helyzetre is érvényes, hogy a rendelkezésre álló szellemi kapacitás részvétele a tudományos feladatok megoldásában aránytalan. A fiatal, pályakezdő történészek a kelletténél lassabban kapcsolódnak a kutatási munkákba. Más érettebb munkatársaknak pedig a megnövekedett szakmai-politikai és közművelődési követelményekhez való alkalmazkodás jelent nehézséget. Az így kialakult aránytalanság az aktív tudományos bázis túlterhelésében, végső soron szellemi rablógazdálkodás kialakulásához vezethet.

A tudományos munka feltételei közül megyénkben is — az országos tendenciákhoz hasonlóan — *legkedvezőbb változások a publikációs formák, a tudományos munka terjesztése terén tapasztalhatók.* Az évkönyvek, füzetszerű közlemények, monográfiák, kiállítások száma évről-évre emelkedik. Egyre szélesebb körben válnak felhasználhatóvá a tudományos eredmények az oktató-nevelőmunkában, a közművelődésben, a tudatformálás szervezett formáiban és a rokonterületeken folyó tudományos életben, a politikai munkában. Lassabban bontakoznak ki a publikációs lehetőségek országos fórumokon és a nem tudományos kulturális orgánumban — a megfelelő terjedelem (anyagtorlódás) hiányában, vagy a témaválasztás esetenkénti lokális jellege, a feldolgozás sajátos módja miatt.

A megyében folyó tudományszervező-kutató és feldolgozó munka jövőbeni fő irányait a megyei lehetőségek és a konkrét társadalmi igények figyelembevételével bontakoznak ki a publikációs lehetőségek országos fórumokon és a nem tudományos szükségletek alapján hosszabb távú tervezéssel szükséges kialakítani.

A közép- és hosszú távú tudományos programok kialakításakor abból kell kiindulnunk, hogy a megyében jelenleg művelt történeti jellegű tudományágak és a néprajz együttes, intenzív fejlesztését a rendelkezésre álló szellemi, anyagi bázis nem teszi lehetővé.

Ezért *a kutatási programok megfelelő differenciálása, a Múzeumi Szervezet tevékenységi körének arányos fejlesztése a tudományos munka fejlődésének egyik alapfeltétele.* Jellemzően, az ideológiai osztályharcban és a tudatformálás folyamatában betöltött szerepénél fogva az új- és legújabbkori történeti kutatás fejlesztése a legindokoltabb és legszükségesebb. Különösen fontos a gazdaságtörténet és az életmód-kutatás gyorsabb ütemű kibontakoztatása, a munkásmozgalom felszabadulás utáni történetének elemző feltárása, valamint a művelődéstörténeti feltáró és szintetizáló munkák fejlesztése.

A gazdaságtörténeti kutatások során nagyobb tudományos energia — koncentráció indokolt a megye *agrárviszonyainak* feltárása érdekében. Főként a földreform és az azt követő évek áttekintése, valamint a szocialista mezőgazdaság kialakulása, ennek nyomán a termelési kultúra változásainak kutatása kínál izgalmas feladatokat a szécsényi és balassagyarmati tudományos erőknél. A gazdaságtörténeti feltáró munkák eddigi eredményei, illetve a folyamatban levő kutatások az iparmedence gazdaság szerkezetét, fejlődését, a termelőerők alakulását érintették. A megye más településein nem jelentéktelen szerepet be-

töltő háziipar (a néprajzi gyűjtő és feldolgozómunkák eredményeire támaszkodó) áttekintése a gazdaságszerkezet teljesebb és hitelesebb képének kialakítását segítheti. E kutatási folyamat teljessé a *nagyüzemi termelési kultúra* ma még menthető tárgyi emlékeinek összegyűjtésével a termelési folyamatok, termelési-szervezési kapcsolatok a rekonstrukciók előtti állapotok megörökítésével válhat. A gazdaságtörténeti kutatások hagyományos keretein túlmutató, azzal azonban szerves kapcsolatban álló feladatok jelentkeznek a *termelési, verseny- és újító mozgalom* felszabadulás utáni megyei történetének feltárásával, illetve a kutatási folyamatok megindításával, így szoros kapcsolat alakulhatott ki a termelési kultúra-kutatás és a munkásmozgalmi kutatási programokban megfogalmazódó feladatok között.

Az *életmód-kutatás* jelentősége az elmúlt évek tudományos eredményeinek fényében nagymértékben megnövekedett. Az eddig jobbra csak a tárgyi néprajz módszereire építő munkák elsősorban funkcionális változásokon mennek át.

Korábban a politikai-mozgalmi folyamatok háttéréül, annak motívumaként szereplő tudományos feltárás helyett egyre inkább teret kell biztosítani az életmód kutatás teljesebb értelmezésének. Ez magába foglalja az egyes osztályok, rétegek (mindenekelőtt a munkásság) anyagi kultúráját, életszínvonalát, társas kapcsolatait, művelődési szokásait, feltételeit, tudatállapotát. E munkák — korábbi elhanyagoltságuk miatt — ma már nagy erőfeszítéseket igényelnek és számos nehézséget támasztanak.

Az életmód mai robbanásszerű változása közepette kell fellelni a kutatónak a megyében élő *nemzetiségek* szokásait, kultúráját, megküzdve az asszimilációs folyamatok ellenálló hatásával. Nem kevesebb nehézséget jelent a munkásság különböző rétegeinek életmódjában a változás folyamatait nyomon követni. A paraszti és a kispolgár életmód-hatások keresztüztüében a felszabadulás előtt is csak a munkásság egy sajátos rétege, a kolonizált munkásság tartotta meg karakterisztikus életmód-vonásait. A felszabadulás óta, s különösen az urbanizációs folyamatok meggyorsulásával ezeknek felderítése is egyre nehezebb. A legfontosabb — s talán viszonylag kevesebb nehézséget jelentő — kutatási feladatok egyike a *szervezett munkásság művelődési viszonyainak, szokásainak, műveltségi szintjének, tudatállapotának* felmérése a legújabbkori múzeológia, a művelődéstörténet segítségével.

Nem kevésbé izgalmas és aktuális feladat a művelődés-történész számára a *kulturális forradalom folyamatának, sajátos vonásainak, hatókörének* felmérése, az életmód-változásokkal kapcsolatos összefüggéseinek feltárása. Ez utóbbi mai társadalompolitikai törekvéseink, művelődéspolitikai döntéseink, tudományos megalapozása szempontjából sem lebecsülhető, mellőzhető feladat.

A *munkásmozgalmi kutatások* 1969-ben megindult intenzívebb fejlődése, a felépülő múzeum szakmai programjának kimunkálása, az időközben szerzett metodikai tapasztalatok, a gyűjtőkör tisztultabb meghatározása hosszabb időre kialakította a kutatási perspektívákat is. A gyűjtő, feldolgozó, kiállítási és publikációs tevékenység legsürgetőbb feladatai kettős irányú munkát igényelnek. Továbbra is fontos, tudományos, ideológiai hatásában is értékes a munkássá válás, valamint az osztályharc kibontakozása folyamatának komplex, a gazdasági-politikai-kulturális elemeket egyaránt figyelembe vevő feltárása, az illegális és legális osztályharcos szervezetek, eszközök, formák teljes körű feldolgozása. Mindez a korábban megindult tevékenység ívét szélesíti, s egyúttal a már meglevő kutatási eredmények mélyebb, átfogóbb értékelését is kívánja. E mun-

ka keretében kiegészítő kutatások elvégzése is szükséges. (Pl. az agrárszocialista és az ipari munkásság harcainak kapcsolatai, közös vonásai, a századforduló időszakában, a magyar és a szlovákiai munkásság politikai kapcsolatai, a szakszervezeti kulturális mozgalom politikai szerepe, stb.) E kétségtelenül sok energiát és időt igénylő munkával egyidejűleg *szükséges a felszabadulás utáni munkásmozgalom fejlődése, sajátosságaira vonatkozó kutatások tudományos megalapozása*. Oly fontos, levéltári munkát is igénylő feladatok várnak megoldásra a legújabbkori múzeológia számára, mint a *szocialista ifjúsági mozgalom* fejlődése, szerepe az ifjúság nevelésében, érdekvédelmi tevékenysége, politikai karakterének alakulása. Nem kevésbé fontos a *szocialista államhatalom és igazgatás kiépülési folyamatának, funkcionálási tapasztalatainak, a szocialista termelési viszonyok megeremtéséért vívott harc állomásainak, a szocialista közgondolkodás fejlesztéséért folytatott ideológiai munka folyamatának feltárása, elemzése és tudományos szintézise*.

E főként körvonalalaikban felvillantott kutatási programok illusztrációs szándékkal fogalmazódtak meg. Annak a korábban megfogalmazott természetes igénynek példái, hogy a *tudományos kutatás, a tudományos értékkeremtés* (különösen a társadalomtudományok esetében) *meghatározott ideológiai-eszmei-politikai szükségleteket* is alapul vesz, ezáltal közvetett módon is részese lesz az ideológiai harc folyamatának, tevékeny eleme lesz a szocialista közgondolkodás terjesztésének.

A tudományos munka programozása a nem elsősorban, vagy nem kizárólagos kutatási feladatokat ellátó, intézményekben megkívánja az elsődleges és másodlagos feladatok tartalmi kapcsolatainak meghatározását. Kétségtelen: a múzeumok általában, s a vidéken működők különösképpen főként közművelődési feladatokat látnak el, a jövőben méginkább, mint ma, vagy korábban bármikor. E tevékenységük döntő módon befolyásolja a kutatás irányait éppúgy, mint a feldolgozás, publikálás formáit és módszereit. A kiállítás, mint sajátos feldolgozó és publikációs *forma*, befolyásolja a *kiállítható* anyagot, mint *tartalmat*. Tekintettel a kiállításnak a múzeumi munka egészében betöltött különösen nagy szerepére a Múzeumi Szervezetnek a megye közművelődésében vállalt funkciójára, továbbra is nagyobb teret indokolt biztosítani a szintetizáló, egy-egy korszakot, folyamatot, összefüggést lényegében megragadó kiállítási formáknak, közművelődést szolgáló tudományos tevékenységnek. Többek között ez is indokolja az életmód-kutatások fokozottabb előtérbe állítását, a *gyűjtőmunka nagyobb intenzitású fejlesztését*.

A tudományos feladatok itt vázolt sokasága aligha oldható meg sajátos tudományos szervező- és nevelő munka nélkül. A múzeumnak, mint a megyei történeti kutatások egyik legfőbb műhelyének nagy feladatai vannak a *tudományos kádernevelésben, a kutatóbázis szélesítésében, az akcióképes szellemi energiák helyes szervezésében*. A fiatal, önálló kutató-munkára alkalmas szakemberek megbízása feladatokkal, munkájuk folyamatos segítése, metodikai kultúráságuk, eszmei-politikai képzésük ösztönzése, az alkotó légkör biztosítása ennek legfőbb eszköze.

A Megyei Levéltárral és a Hazafias Népfronttal együttműködve a honismereti mozgalom megerősítése, a helytörténeti kutatási kedv ösztönzése, a Múzeumi Szervezet széleskörű társadalmi kapcsolatainak ápolása is hozzájárulhat e sajátos funkció teljesebb gyakorlásához. A felszabadulás 30. évfordulójához kapcsolódó politikai és kulturális előkészületek — megfelelő kezdeményezések esetén — ismét hozzájárulhatnak a honismereti mozgalom, a helytörténeti kutató

munka megélénküléséhez. E pozitív folyamat kétségtelen politikai értékei mellett tudományos hasznát is kínálja. Lehetőséget nyújt a Múzeumi Szervezet tudományos kapacitásának növeléséhez, a meglevő erőket ökonomikusabb felhasználásához.

A ma tudományos szempontból is sokfelé kaput nyitó Múzeumi Szervezet távlati tudományos feladatai sem kisebbek az eddigi munkánál. A gyűjtő, feldolgozó és publikációs munka folyamatában úgy kell nagyott lépnie a tudományos műhelynek, hogy megőrizve nyitottságát és aktivitását, szilárdítsa és növelje belső bázisát és alkotó energiáit. Érett tudományos munkákkal kivívott színvonalát és tekintélyét kell megőriznie és fejlesztenie úgy, hogy belső feladatait fokozatosan átrendezve új utakat törjön.

A helyi, megyei szellemi élet fontos tényezőjének maradva, abban állandóan erősödve, országos programokban kell résztvállalnia, hogy megküzdhesen a provincializmus, a perifériakusság veszélyeivel, hogy gazdagítója, eredményes részese legyen a hazai marxista történettudomány műhelyének.

III.

A múzeumi munka helye a közoktatás és közművelődés feladatainak rendszerében

A tudományos-technikai forradalom mai, s főként távlatokban érzékelhető követelményei az oktatás eddigi eszközrendszerét, hagyományos kereteit az elmúlt években jelentősen átalakították, vagy legalábbis mozgásba hozták. A korszerűség és hatékonyság, az intenzív és rugalmas képzés követelményei mindegyik az iskola belső életét alakították át. Egy nyitott, a rendelkezésre álló oktatási eszközöket a maguk komplexitásában értelmező felfogás egyedüli létjogosultságát helyezték előtérbe. Az oktatás-képzés minőségi szempontú fejlesztésével egyidejűleg közoktatáspolitikai törekvéseink középpontjában továbbra is szocialista nevelési alapelveink maradéktalan megvalósítása áll.

Az elmúlt évek fontos politikai dokumentumai, hosszabb távú döntései e kettős, egymással elválaszthatatlan egységet alkotó társadalmi igényt, *a szocialista iskola alapvető funkcióját meghatározó követelményt határozták meg az iskola, s minden, az iskolával kapcsolatban álló társadalmi tényező munkája iránt.*

Az 1970. szeptember 28—30. között megrendezett V. Nevelésügyi Kongresszus ajánlásában különösen nagy jelentőséget tulajdonít a tanulóifjúság körében folyó szocialista tudatformáló munkának. Megállapítja egyebek között, hogy „a nevelésnek természetesen meg kell találnia a módját, hogy elfogadtassa a köznapos hősieség értékét, megmutassa itt és most az osztályharc változott formáit, a szocialista forradalmiságot és forradalmárokat, ...kapcsolatot létesítsen a jövő feladatai és az élő múlt között anélkül, hogy a történelmi valóságot heroizáló, vagy deheroizáló céllal — a pedagógiaiailag szükséges kiemeléseken túlmenően — nevelési példatárrá egyszerűsíteni. E feladatok együttes teljesítésével nevelésünk a szocializmus továbbépítését, eredményeink megvédését vonzó történelmi célként állíthatja a fiatalok elé, megfoszthatja „adott”, s túlon túl „természetes” jellegétől.”

Az V. Nevelésügyi Kongresszus — támaszkodva az ifjúságpolitikai határozatokban megfogalmazott nevelési követelményekben kirajzolódó programra — a

szocialista tudatformálás központi feladataként *a szocialista hazafiságra és proletárinternacionalizmusra nevelés tartalmi és módszertani fejlesztését jelölte meg.*

„Nevelőmunkánkban nagyobb hatékonysággal kell érvényre juttatnunk a hazáról, a szocialista hazafiságról alkotott marxista-leninista felfogást. Jobban kell tudatosítani és élménnyé tenni, hogy a szocialista Magyarország a dolgozók hazája. Nagyobb figyelmet kell fordítani a szocialista hazafiságnak eddig kevésbé méltatott megnyilvánulási formáira. A romantikusan színezett, s egyoldalúan a múltba tekintő hazafisággal szemben észre kell vételnünk a mindennapi tettek nem annyira látványos, de követhetőbb hazafiságát is. A szűkebb közösségek érdekeit kifejező, „kis hazák” sokaságának felvirágoztatására irányuló törekvés, a jó értelemben vett lokálpatritizmus egészséges versengést válthat ki, s egyúttal a tettekben megnyilvánuló hazafiság egyik közvetlen ösztönzője lehet. Bátrabban és sokoldalúbban kell építőmunkánk eredményeit a szocialista nemzeti büszkeség és honvédelmi készség tápláló forrásaként felhasználnunk. A szocialista hazafiság szerves részét alkotó internacionalizmus eszméje és gyakorlata az eddigieknél határozottabb és korszerűbb pedagógiai megközelítést igényel.”

A közelmúlt más, olyan fontos politikai döntései, mint az 1972. júniusi közoktatáspolitikai határozat ismételten megfogalmazták a tanulóifjúság szocialista szellemű nevelése, általában marxista világnézetű nevelése iránti fokozottabb és konkrétabb igényeket.

A felnővekvő nemzedékek képzése és nevelése természetszerűleg elsősorban iskolai feladat, de olyan iskolai feladat, amely csak pedagógiai erőfeszítésekkel, kizárólag didaktikai természetű változásokkal — megoldahatatlan. Az iskola és a közművelődés (s benne a múzeumok) kapcsolata nem új keletű igény tehát, s nem is szorítkozhat csupán bizonyos képzési vagy nevelési feladatok együttes megoldására. Nem indokolható csupán a permanens művelődésre ösztönzés egyébként fontos motívumával sem.

Amikor néhány évvel ezelőtt a nyitottabbá és aktívabbá váló múzeumi élet — önnön szerepének, munkájának, hatásának tisztázása és növelése érdekében befeléfordulását meszúntetve társadalmi kapcsolatait kezdte fejleszteni, természetszerűleg először az iskolához jutott el. Az iskolai élet lényege — az ismeretnyújtás és elsajátítás, és közösségi keretek között folyó tevékenység révén — a szocialista személyiség, a közösséget vállaló, azért cselekedni kész személyiség formálása — természetes és állandó kapcsolat kialakítását kínálta és igényelte. A történelemoktatás, az irodalomtörténet, az iskolai mozgalmi munka, az ünnepi megemlékezések, s általában a tanórán kívüli tevékenység sokféle alkalma és eszköze a közművelődéssel való eleven kapcsolat fenntartását igényli. S hogy az elmúlt években ezek a kapcsolatok néhány nagyobb rendezvényre, jubileumra, mozgalmi akcióra, s egy-egy iskolára korlátozódtak, nem elsősorban a szándékon, s nem csupán a ma még mostoha múzeumi munkafeltételeken múltott. Sokkal inkább a kölcsönös kezdeményezés hiánya, a partnerek kapcsolattalansága, az iskolák „bezárkózása” fékezte a teljesebb és eredményesebb együttműködés kibontakozását. Azok a sok eredményt felmutató, kivételes példák, mint a Bolyai Gimnázium Szalvai alapszervezete és a Munkásmozgalmi Múzeum kapcsolata, vagy a néhány évvel ezelőtt országos hírű Madách Gimnáziumbeli honismereti szakkör munkája, azt igazolták, hogy a rendszeres munkakapcsolat előnyösen gazdagítja az iskolai oktató-nevelő munka eszközeit, s ösztönzőleg hat a múzeumi élet egészére is. A Madách-, Mikszáth-, Petőfi

évfordulók alkalmából szervezett vándorkiállítások, az úttörőmozgalom nem rendszeres, de igen élénk múzeumi kapcsolatai hasonló pozitív eredményeket produkáltak.

Az iskola és a múzeumok közötti ma még alkalmi kapcsolatok korántsem merítették ki az együttműködés konkrét lehetőségeit. A múzeumi kapacitás szabta korlátok ismeretében is hatókörét és tartalmát tekintve egyaránt továbbfejleszthetők — a megfelelő fogadtatást és a kölcsönös kezdeményezést feltételezve.

A múzeumi munka iskolai kapcsolatai — éppen mind két fél sokrétű tevékenysége következtében — nem szűkülhetnek le csupán szakmai, a szaktárgyi munkában kibontakozó tartalmi kapcsolatokra, noha jelentősége itt a legnyilvánvalóbb.

Az iskolai történelemoktatás — ezt általános iskolai vizsgálatok, s a középiskolai érettségi vizsgák tapasztalatai egyaránt igazolják — számos módszertani gonddal, végső soron az oktatás hatékonyságával kapcsolatos problémával küzd. A hagyományos, ismert végletek, a practicista-pozitívista és az ideologizáló-aktualizáló szemléletek ma is erős pozíciókat birtokolnak. Hatásuk, „eredményük” azonban rokon jellegű. Történelemoktatásunk — főként e két végletes felfogás következtében — nélkülözi a tárgy tanításában rejlő funkciók három legfontosabbikát. A történelemszemléletet megalapozó tárgyszerű logikát és gondolkodásmódot az ismeretek, az elsajátítás élményszerűségét és azokat a pozitív érzelmeket, erkölcsi eszményeket, amelyek a tárgy természetéből gazdag nevelési lehetőségeket kínálnak.

Kétségtelen: az iskolai történelemoktatás e három alapvető problémáját nem elsősorban az iskolán kívüli tényezőknek kell megoldaniuk. Alapvetően a tárgyat tanító nevelők szemléletében, tantárgyi felfogásban kell a szükséges változásoknak bekövetkeznie, s a tárgy tanítási feltételeit kell korszerűbbé tenni ahhoz, hogy történelemtanításunk egyik alapvető ellentmondása megszűnjön. A tantervi anyag korszerűsítése ellenére is — a történelmi múlt folyamatainak lényegének sokoldalú, tényszerűen megalapozott, ugyanakkor elméletileg, a tudományosság szintjén absztrahált ismeretek nyújtása iránti követelmények, és a jelenlegi lehetőségek közötti feszültségre gondolok. (óraszám, anyagterjedelem, oktatási feltételek, a tantárgy rangja, a szaktanárok szakmai-ideológiai felkészültségében mutatkozó egyenetlenségek, didaktikai gondok, stb.)

Részben e problémával függ össze, hogy a tanítási gyakorlat jobbra (a legjobbak kivételétől eltekintve) vagy adatok, tények, események ismertetéséből és a hozzájuk „függelék”-ként kapcsolt általánosításokból, vagy a történeti folyamatok, mozgató erők, befolyásoló tényezők „desztillált” és sematizált, gondolkodásra, specifikumok felismerésére nem ösztönző „bemutatásából” áll. Így az élő múlt megismerése, a történelemszemlélet stabil megalapozása, aktív hatású kifejlődése csak a kifejezetten érdeklődő, a tanítási órákon túlmenő ismeretszerzésre képes tanulóknál tapasztalható.

Történelemoktatásunk — következőképpen iskolai nevelő munkánk — egyik alapproblémája, a társadalmi mozgástörvények nemzetközi, országos és helyi érvényesülésének arányos bemutatásában, hatásuk megismertetésében rejlik. Közismertek azok a sajnálatos tapasztalatok, amelyek érettségi vizsgák alkalmával évről-évre megerősödnek. A tanulók tájékozottabbak a világtörténelem egy-egy korszakában, eseményében, mint hazánk, illetve szűkebb világuk múltjában, fejlődésében,

A jelzett problémák könnyítik is, bonyolítják is az iskolai és a múzeumi kapcsolatok szélesebbkörű, tartalmában és tevékenységi formáiban gazdagabb kibontakozását.

Az iskolai oktató munka támogatása, tevékeny kapcsolatok kiépítése elsősorban a történelemszakos nevelőkkel való rendszeres és tartalmas együttműködéssel alapozható meg. A múzeumban folyó tudományos kutatómunka eredményeinek megismertetése, a publikációk, kiállítások anyagának feldolgozása, a megyei tudományos eredmények kapcsán kezdeményezett eszmecsere révén kialakult kapcsolat nemcsak az oktatásban felhasználható helyi források, dokumentumok számát gyarapíthatná, tehát nemcsak „testközelbe” hozhatja az egyes anyagrészeket. E kapcsolat — amennyiben időben kutatás-metodikai témákat is érintő eszmecserevé fejlődik — a múzeumi szervezet társadalmi bázisát bővítheti, a tudományos kapacitás jelentős mérvű növekedését is eredményezheti. Inspirációkat adhat a fő kutatási irányokhoz kapcsolódó részmunkák intézetén kívüli megoldásához. Ez elsősorban a ma esetleges és gyakran szakszerűtlenül, egyéni ambícióktól indítatott néprajzi gyűjtő-kutató munkában hozhatna kedvező változásokat, de hozzájárulhat a honismereti és helytörténeti kutató munka fellendüléséhez, szakmai színvonalának emelkedéséhez is.

A hazai történettudományban folyó mai viták, a megélenkült kutatási és publikációs kedv termékei évről-évre a szakmai közvélemény határain is átcsapó hullámokat vetnek. Az újabb kutatások, a rendelkezésre álló dokumentumok újabb megrajzolása a vulgár-marxizmustól való távolodás, a marxizmus alkotó szellemű alkalmazására törekvés érdekes, néha vitatható, végső soron múltunk jelent gazdagító értékelésének fontos megnyilvánulásai. Sajnálatos módon azonban a laikus (s nem csupán a laikus) közvéleményben egy-egy nagyobb horderejű vita, vagy publicisztikai hevületű tanulmány nem tudományos értékei révén, hanem a körülötte felcsapó bulvárszintű indulatokból válik híressé, esetleg hírhedtté, silányul ideológiai-politikai zavarokat okozó közhellyé. Egészen természetes igény, hogy a társadalom történeti műveltségét, gondolkodásmódját formáió szakember-gárda ismerje e viták anyagát, s rendszeres konzultációk, továbbképzése révén ne csak ismerje e vitákat, hanem állásfoglalások dzsungelében tájékozódó képes is legyen.

A történelemszakos nevelők szakmai-ideológiai képzéséből ma ezek a viták, s azok nyomán kialakult új tudományos értékelések hiányoznak. Így a tudomány és az iskolai gyakorlat közötti távolság érzékelhetően növekszik, az érdeklődő, önálló ismeretszerzésre kész tanulók egy-egy folyóirat áttanulmányozása után történelmi látásmódjuk egészét látják megalapozatlannak, tudománytalannak. Fenntartva annak az ellenvetésnek a jogosságát, hogy történettudományunk mai vitái közvetlenül nem, vagy csak alig hathatnak a mai iskolai munkára, ismételten indokolt annak a követelménynek a megfogalmazása, hogy a megyei történész-szakember gárda nagyobb országos kitekintése érdekében szervezett kerekasztali biztositásával többet lehet és kell tenni, s ez nem kis részben a múzeumi műhely feladata is.

A történészszakos nevelőkkel kialakított rendszeres, a helyi kutatásokat és az országos eredményeket közvetítő kapcsolat révén juthat el a múzeum másik sajátos iskolai funkciójának gyakorlásához, *a kiváló tanulók felkészítéséhez*, segítéséhez is. Az iskoláinkban működő történelemszakkörök munkája ma sok tekintetben esetlegesnek mondható. A programok, a konkrét munkák jobb esetben egy-egy nevezetes történelmi-politikai jubileumhoz, egy-egy fontosnak vélt helytörténeti téma felderítéséhez kapcsolódnak, gyakoriak azonban az „érde-

kes”-nek vélt témákról szóló dolgozatok amelyek a szakkörvezetők egyéni hajlandóságaitól, a rendelkezésre álló könyvtári anyag színvonalától függenek Szakköreink másik csoportja pályadolgozatok előkészítésével foglalkozik, passzívításra kárhóztatva a dolgozatot nem író, vagy arra még nem alkalmas alsóbb évfolyamos tanulókat.

Semmiképpen sem helyeselhető maximalizmus lenne, ha a múzeumi szakemberektől várnók az iskolai történelmi szakkörök mai problémáinak megoldását. Az erre hivatott szakmai és igazgatási szervek feladatai nem vállálhatók át. A szakköröknek nyújtott tematikai ajánlások, módszertani útmutatók, bibliográfiák a szakkörvezetők továbbképzéséhez nyújtott szakmai segítség révén azonban gazdagabb kapcsolatok alakulhatnak ki az iskolai és a múzeumi munka között, s nem függne e kapcsolat egyedi hajlandóságtól, alkalmi kezdeményezések erejétől.

A történelemszakos nevelőkkel, a szakköri kollektívakkal kialakult kapcsolatok segíthetik hozzá a múzeumi szakembereket, az intézményi, sajátos lehetőségek felhasználásához, a kiváló képesegű, tehetséges tanulók szakmai segítéséhez.

Az évről-évre meghirdetett középiskolai tanulmányi versenyekre dolgozatot író diákok, a Ki miben tudós? vetélkedőkön induló tanulók megfelelő színvonalú felkészítése elsődlegesen iskolai feladat. Ennek megoldása — megfelelő feltételek hiányában (korszerű szakkönyvtár, az adott témában elmélyülést biztosító konzultációs lehetőség, módszertani felkészültség) — az elmúlt években ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A legkiválóbb harmad-negyedéves tanulók szaktábori felkészítéséhez, módszertani segítésébe bekapcsolódó történészek jelentősen hozzájárulhatnak a pályázók készségeinek fejlesztéséhez, anyaggyűjtőmunkáik irányításához, a téma eredményes feldolgozásához szükséges korszerű szemlélet kialakításához. Ez a kapcsolat nagyban függ az iskolai irányító, kezdeményező erejétől, a lehetőségek feltárásában mutatkozó bátorságtól. A középiskolai érettségi vizsgarendjében most bevezetett változások a történelemszakos nevelők munkájában nagyobb teret biztosítanak a minőségre figyelő törekvéseknek. E munkájukban következetesebben is támaszkodhatnak a múzeumi szakemberek támogatására.

Az iskolák irányába forduló múzeumi munkában több éve jól érzékelhetőek azok a törekvések, amelyeknek lényege a fizikai dolgozók gyermekeinek nyújtott tanulmányi-pedagógiai segítség. A kisebb, távoli iskolákban mozgó vándorkiállítások, speciális témájú előadások — nyitányát jelentették ennek a munkának. Nagyobb lehetőségeivel a közoktatás-közművelődés közötti kapcsolatok kimunkálásával számolhatunk.

Az elmúlt évek egyik alapvető iskolapolitikai törekvése számos fontos eredményt hozott. Biztosította e munkához szükséges pedagógiai-politikai szemlélet szélesebbkörű érvényesülését, gazdagította a pedagógiai módszerek és eszközök táráát. Ösztönzőleg hatott egy nyitottabb, a társadalmi élettel elevebb kapcsolatot tartó iskola kialakítására. E folyamat intenzívebb munkát igénylő szakaszában az iskola, és minden közművelődési intézmény együttműködését szükséges megteremteni — a megfelelő differenciáltságot egyúttal döntő szempontnak véve.

Az iskolai irányultságú múzeumi munka legnagyobb lehetőségei — mint erre korábban utaltunk — elsősorban a nevelőmunka különböző szinterein adódnak. Az iskolák ünnepi megemlékezései, tanulmányi kirándulásai, mozgalmi eseményei, az osztályfőnöki órák specális témái általában is fontos szerepet tölte-

nek be a tanulóifjúság erkölcsi-politikai nevelésében, a szocialista hazafiság, és proletárinternacionalizmus eszméjének és erkölcsi alapelvének, érzelmeinek megismertetésében és tudatosításában. Ahhoz azonban, hogy e tevékenységi formák, nevelési lehetőségek maradéktalanabban szolgálják legfontosabb pedagógiai célkitűzéseinket, a szocialista ember, közösségben kibontakozni képes ember nevelését, szélesebb bázis alapján, *különböző nevelési hatásokat koncentráló* felfogás térhódítása szükséges.

A jelenünket helyesen értékelő, jövőbeni feladatainkat tisztánlátó ember cselekvő ereje abból is táplálkozik, hogy ismeri múltját, képes felmérni a megtett utat, képes levonni a jövőbe mutató tapasztalatokat. Ehhez tanulóifjúságunkat életkoránál, társadalmi tapasztalatainak jellegénél, a társadalmi környezet sajátosságainál fogva — koncentrált, élményeket adó, tényekre építő, a mindennapok változásait bemutató nevelőmunka juttathatja csak el. Ma még az iskolai gyakorlatban sokszor tapasztalt párhuzamosság, a nevelési lehetőségeket és eszközöket csak részben felismerő *érzéketlenség* és *figyelmetlenség* az iskolán kívüli lehetőségeket ritkán veszi számba. Történelmi-politikai jubileumokat, nevezetesen évfordulókat köszöntő megemlékezések ezért irodalomcentrikusak, sokszor formálisak és érzelmre kevésbé hatóak. Hasonló, főként a tervszerűség hiányában mutatkozó gondok terhelik az ifjúsági mozgalom ezirányú munkáját is. Így a múzeumi munka tudományos eredményeinek nevelési szempontú felhasználása ma vagy elmarad, vagy szétaprózottan, nagyobb átgondoltság nélkül történik.

E gondok megszüntetésével, főként a tervszerűség és tudatosság fokozásával, a már ma adott lehetőségek bátrabb és koncentráltabb felhasználásával a múzeumi munka iskolán belüli hatása növekedhet, a kifejtett nevelési erőfeszítéseket erősítheti. A jelzett problémák megoldásával egyúttal a folyamatos múzeumi munkát gátló spontán külső igényeket is a tervszerűség medrébe irányíthatjuk, a tudományos és közművelődési-közoktatást segítő tevékenység közötti arányokat is optimalizálhatjuk.

A Megyei Múzeumi Szervezet *közművelődési lehetősége, távlati programja* — az elmúlt években kibontakozott kezdeményezéseket is alapulvéve — viszonylag a legkialakultabb, s egyben a legteljesebb. *Tartalmi irányait* olyan alapvető politikai döntések határozzák meg, amelyek a közművelődés egész rendszerére vonatkoznak, s tágabb értelemben a művelődéspolitikai törekvéseink egészével összefüggenek.

A társadalmi tudatformálás folyamatában résztvevő műhely *legalapvetőbb feladata a marxista társadalom és történelemszemlélet megalapozása és széleskörű terjesztése*. Munkájában — a tudományos eredményeket közvetítő tevékenységében — a közgondolkodás mai állapotát jellemző sajátosságokból kell kiindulnia. Ezért a közművelődés egészében vállalt tudatformáló munkájában a társadalmi fejlődés mozgatóerőinek sokoldalú bemutatásával a *romantikus történelemszemlélet* ma még viszonylag széleskörű hatása ellen kell a *küzdelmet felvenni*. A társadalmi fejlődést a nagy fordulatokhoz kötő szemlélet, az eseményeket, folyamatokat külsődleges tényezőkhez kapcsolódó látásmód ma a közgondolkodásban két sajátos megjelenési formában érvényesül. A fejlődés irányát és ütemét meghatározó valós társadalmi-gazdasági tényezők helyett az „érdekes”, a „különleges”, a kiszámíthatatlan elemek hatását túlbecsülő, végső soron tehát a törvényszerűségeket tagadó irracionalista felfogásnak van széles érvényesülési köre. E felfogással lényegében rokon a néptömegek szerepét, annak hatását lebecsülő szemlélet, amely főként az ellenforradalmi rendszer ideo-

lógiai-kulturális örökségeként hat s találkozik a mai burzsoá történelemszemlélet és ideológia törekvéseivel.

E történetiszemléletet alakító munkában a közművelődés lehetőségei kínálnak alkalmas alapot arra is, hogy a társadalom különböző rétegeiben érvényesülő *nacionalista és kozmopolita nézetekkel* eredményesen vehessük fel a harcot.

Mindkét — a marxizmustól alapvetően idegen, azzal ellentétes — gondolkodásmód nyomai fellelhetők a közgondolkodásban, s az ellenük folytatott harc nem nélkülözheti a történelmi folyamatok, események tényszerű, reális és kritikus bemutatását. Az elmúlt évek tendenciáit figyelembevée elsősorban a kozmopolitizmus elleni harc frontjain szükséges a tudományos-kulturális élet erőinek összpontosítása.

A kozmopolitika gondolkodásmód alapját nem utolsó sorban eredményeink, megtett utunk, eszményeink hiányos ismeretében lelhetjük meg. Tudatformáló munkát vállaló közgondolkodást alakító közművelődésünknek, s benne a múzeumoknak e megfontolások adhatnak nagyobb ösztönzést a nemzeti múlt, s közelebről a szocialista közelmúltunk szélesebbkörű megismertetéséhez.

A történelmi közgondolkodásban újabb keletű, de nem kevésbé veszélyes torzulásként észlelhető a *vulgármarxizmus* térhódítása. A történelmi materializmust nem szemléletként és módszerként értelmező, hanem azt sémaként felfogó, s e sémákat mechanikusan alkalmazó szemlélet számos jelével találkozhatunk. Újabb, s legekleatásabban például szolgáló szemlélet erre az alap és felépítmény viszonyának gyakorlata tapasztalt helytelen értelmezése. A tudat, s a felépítményjellegű elemek (művészet, stb.) relatív önállóságának lebecsülése, determináltságának fetiszizálása. Ez egyúttal számos, politikailag is káros, demagóg nézet forrása.

A történelemszemléletet alakító közművelődési tevékenység alapvető feladata, hogy segítse az *osztályszemlélet* kialakítását. A történelmi ismeretterjesztés, a múlt iránti érdeklődés felkeltése általános feladat, melyben a konkrét tartalmakat, az ismeretnyújtás rendező elvét a munkásosztály történelmi hivatása, eddigi harcai, a nemzet egészéért vállalt munkája alapján kell kialakítanunk. E munka nyújt segítséget a *forradalom lényegének, forradalmi magatartás ismertetőjegyeinek széleskörű* megértéséhez, elsajátításához is. E közművelődési felfogás érvényesítése különösen indokolt a gyakran eklektikus elméleti alapokról kiinduló honismereti és helytörténeti munkákban, amelyekben a lokálpatrióta érzelmek gyakran elnyomják az osztályszemléletet, az események, folyamatok alapvető értékelési-értelmezési alapját.

A megyénkben folyó múzeumi munka sajátos közművelődési iránya a népi kultúra védelmével, a népművészeti alkotókedv újabb fellendülésével, a közösségi népszokások iránti érzékelhető érdeklődéssel is összefügg. Az a sajátos ketősség, amely falvaink életét jellemzi, a szakemberek fokozottabb segítségét, aktívabb jelenlétét igényli. A falusi élet zártságának gyorsütemű oldódása, az életforma modernizálódása, a kulturális hagyományok homogenitásának megbontása rövid tizegynéhány év alatt jelentős változásokat eredményezett. Urbanizációs elemekkel keverte a népi kulturális hagyományokat, a paraszti életformát. Ezzel egyidejűleg azonban — talán e folyamat ellenhatásaként — az első hívó jelre életerős és lényegében spontán mozgalom hozta felszínre a népi kultúra értékeit. E sok, nemcsak kulturális értéket felmutató mozgalom azonban megfelelő számú szakember hiányában, a kimmersziális hatások keresztütésében, nem kívánatos (polgári) kulturális elemekkel vegyülten létezik ma is. Csak a zenei szakemberek a megmondhatója annak, hogy hány értékes népdal merül

feledésbe, vagy keveredik ál-népdallal, magyarnótával, műdallal. S hány, „népies” műtárgy készül a ma is dúló divat és kereslet hatására, rontva városi és falun élő ember izlését egyaránt. A megmentésre, megőrzésre, ápolásra váró és méltó népi alkotások gondozása sajátos tudományos (néprajzi) feladat, egyben azonban fontos közművelődési munka is: a tiszta, a valóban értékes alkotások iránti érzék megőrzését, fejlesztését is jelenti.

E munkában is, akárcsak a gyűjtő tevékenység más ágaiban hasznos és fontos társadalmi erő, a *honismereti mozgalom* állhat a Múzeum szakmai ereje mellé. Az elmúlt években fejlődésében megtorpant mozgalom korábban számos értéket produkált. Országos visszhangot kiváltó kezdeményezései, gyűjtései és kutatásai a tudományos és közművelődési munkát egyaránt szolgálták. A múzeumi munka fellendülése a mozgalom ereje nélkül aligha lehet teljes. Ma a mozgalom újbóli megerősítése két feladat megoldását is segítheti. Alkalmassá kell tenni a szervező munka együttes ereje hozhatják azonban csak meg a kívánt eredményt. A főként falun élő értelmiség e mozgalomban — számos példa bizonyította — fontos közművelődési és közéleti alkalmat talál, s találna ma is, megfelelő támogatás és ösztönzés esetén. Ha munkájukról, alkotó ambícióikról, energiájukról lemondunk, nemcsak a Múzeum tudományos programja szenved meg, egész közművelődésünk szegényebb lesz általa.

A múzeumi munka aktív közművelődési szerepének, élénkülő társadalmi kapcsolatainak fontos mozzanata a *művészettörténeti tevékenység kibontakozása, bekapcsolódása az általános múzeológia-közművelődési programba*. Sok év mulasztását pótló törekvések érzékelhetők néhány év óta. A valós művészeti-kultúrtörténeti értékeket bemutató kiállítások számának gyarapodása, a salgótarjáni kiállítási kísérletek, a gyűjtőmunka koncepciójának tisztulása, az irodalomtörténeti hagyományok szisztematikusabb ápolása ennek a folyamatnak jól érzékelhető jele. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy a képzőművészeti, népművészeti, irodalomtörténeti múzeológiai munka közművelődési kapcsolatainak további kimunkálására nagyobb lehetőségek állnak rendelkezésre. E tevékenységi körök a Madách- és Mikszáth hagyományok időszakosan intenzív ápolásán kívül másod- harmadrendű szerepet kaptak az elmúlt években. Jól érzékelteti ezt a képzőművészeti gyűjtemény minősége, a néprajzi-népművészeti feldolgozó munkák stagnálása, vagy az irodalomtörténeti kutatások, gyűjtések esetlegessége. Mindezek nyilván szerepet játszanak abban, hogy a közművelődés e területeken még kevéssé támaszkodhat a múzeumi műhelyre, mint bázisra.

A képzőművészeti gyűjtemény szisztematikus feldolgozása, szelektálása, a gyarapítás alapelveinek következetes érvényesítése elengedhetetlen feltétele annak, hogy ezek a törekvések a jövőben kiteljesedjenek. Hasonlóan alapvető munkák várnak az irodalomtörténeti múzeológiára is. Az országos és helyi műhelyek közötti munkamegosztás irányainak kialakítása, a meglevő értékek hasznosítását célravezetőbben szolgáló módszerek kimunkálása és korszerűsítése, gyűjtő, feldolgozó irányok kialakítása (magyar-szlovák kapcsolatok, Komjáthy, Szabó Lőrinc és mások megyei vonatkozású dokumentumainak gyűjtése, rendezése, hasznosítása, stb.) e folyamat fontos állomásai lehetnek. E munkák eredményei-

nek hasznosítása legfőképpen az általános és középiskolai oktató-nevelőmunkában képzelhető el, de nem kevésbé fontos szerepet hajthatna az ismeretterjesztő munka és a kiállítási tevékenység. A most csak időszakosan felhasznált horpácsi és csesztvei gyűjtemények anyagából készített válogatás vándoroltatása, a megye irodalmi emlékeit és emlékhelyeit ismertető kiadványok összeállítása e munkában a legkézenfekvőbb eszközök és lehetőségek közé tartozik.

A múzeumi közművelődési program egyik legfontosabb sajátossága, hogy a jelzett ideológiai-világnézeti szempontok alapján nem külön tevékenységet jelent. A tudományos kutatómunka eredményeit közkinccsá tevő publikációk és kiállítások, a gyűjtőmunka során kialakult üzemi, faluközösségi és személyes kapcsolatok, az iskoláknak nyújtott szakmai segítség, éppúgy közművelődési célokat szolgáló tevékenység, mint a TIT keretében végzett munka, vagy a művelődési otthonokkal, könyvtárakkal, levéltárakkal kialakított együttműködés.

E sokféle tevékenységi formát, cselekvési lehetőségeket kínáló programban a legeredményesebb munkát a *munkásművelődés* területén fejtette ki a Múzeumi Szervezet. Törekvései — szinkronban a közművelődés általános koncepciójával összhangban — hosszabb távra szólnak. A munkásmozgalmi hagyományok feltárása, a forradalmi harcok tapasztalatainak összegezése éppúgy fontos eszköze a munkásműveltség, végső soron az *osztályöntudat* fejlesztésének, mint az üzemtörténeti kutatások eredményeinek közvetítése, a hősök, példaképek megismertetése, a termelési kultúra változásainak bemutatása. A szocialista brigádokkal kialakított jó kapcsolatok további bővítése mellett e munkában főként a szakmunkástanulók körében szükséges a jelzett tartalmi irányokban folyó munka intenzitásának növelése. A szakmunkásképzés ismert gondjai, melyek a közismereti tárgyak oktatásában, a nevelő munka szervezésében, irányításában érzékelhetők, szükségessé teszik valamennyi iskolán kívüli kulturális, nevelési tényszerű aktívabb jelenlétét az iskolai munkában.

A szocialista brigádmozgalom kulturális lehetőségei és mai gondjai közismeretek. A Múzeumi Szervezet eddigi — főként a Salgótarjánban és környékén levő nagyüzemek brigádjaival talált hasznos kapcsolatokat az elmúlt évek jubileumi rendezvényei és a vetélkedők kapcsán. A jelenlegi működési feltételek, a személyi lehetőségek e kapcsolatok gyorsütemű extenzív fejlesztését meglehetősen szűk korlátok közé szorítják. Elsősorban a műhellyel kapcsolatot tartó aktívák szervezésével, irányításával alakítható ki az a szélesebb körű kapcsolat, amely magába foglalja az új üzemekben, vagy a kisebb munkahelyeken működő, a munkásművelődés szempontjából nem kevésbé lényeges dolgozó rétegeket is.

A *közművelődés és az agitációs- és propaganda munka sajátos hatásterületein* — történelmi politikai évfordulók, jubileumi rendezvények rendszerében — alakult ki a Múzeumi Szervezet, főként a Munkásmozgalmi Múzeum leg-sokoldalúbb, leglátványosabb tevékenysége. E jubileumok gazdag programjában számos, a szó valódi értelmében vett politikai feladatot oldottak meg a múzeumi szakemberek. Jövőbeni feladataik minden bizonnyal nem lesznek kisebbek, inkább más természetűek lehetnek. Felszabadulásunk 30. évfordulójára, annak méltó megünneplésére, a szocialista fejlődés útján regisztráló munkára készülve már ma több konkrét elképzelés alakítja a Szervezet terveit. Kapcsolatuk e sajátos politikai tevékenységgel a későbbiekben inkább „aprómunka” jellegűvé válhat. A nagy rendezvények mellett a politikai képzés különböző formáival kialakítható hatásos és sokoldalú együttműködésnek eddigi formái (kamara kiállítások, bibliográfiák, megyei szöveggyűjtemények, dokumentum válogatások, stb.) jó példát mutattak az új irányú munka lehetőségeire.

Az MSZMP MB Oktatási Igazgatósága és a Megyei Múzeumi Szervezet termékeny munkakapcsolatai egyben arra is példát adnak, hogy propagandisták, a politikai művelődést irányítók, szervezők hasznos munkájukat segítő bázisra találhattak a Múzeumi Szervezet, elsősorban a Munkásmozgalmi Múzeum munkájában.

A tanulmány címében jelzett cselekvési viszonyok sokféle tevékenységi formát tételeznek fel. A társadalmi-politikai szükségleteket még konzekvensebben kifejező gyakorlat kialakítása természetesen nem csupán felismerés és elhatározás kérdése. A rendelkezésre álló lehetőségeket ökonomikusan felhasználó belső munkaszervezést éppúgy igényel, mint a társadalmi kapcsolatok bővítését, a társadalmi energiák mobilizálását, célszerű felhasználását.

A Múzeumi Szervezet tevékenységi köre és perspektívái e tanulmányban korántsem teljességgel körvonalazódtak. Nem esett szó a régészet és a középkori kutatások feladatairól, s más múzeumi ágak is (néprajz, művészettörténet) csak az *egész* részeként, alapszintű munkaprogram formájában szerepeltek. Csak részben szerepelt a múzeumok kapcsolatainak problémaköre (más közművelődési intézményekkel, más megyékkel, a határainkon kívüli műhelyekkel kialakítható együttműködés kérdései érintőlegesen sem kerültek a tanulmányba). Nem esett szó a közeljövőben megépülő új objektum szakmai koncepciójáról. E jogosan felvethető hiátusok pótlása konkrét, intézményi munkatervek, s a szakirányítás feladata, éppúgy mint a növekvő társadalmi igényeket kielégítő munkához elengedhetetlenül szükséges működési és személyi feltételek biztosítása, illetve fejlesztése.

A hagyományos, évek óta folyó vitát (elsősorban tudományos vagy közművelődési feladatokat ellátó intézmény-e a Múzeumi Szervezet) maguk a társadalmi igények döntenek el. Olyan műhellyé vált egyre inkább, s válik a jövőben, amely tudományos eredményeit a közösség művelődésének szolgálatában állítva részese egy általános kultúrpolitikai, s tágabban: politikai munkának, a szocialista módon gondolkodó és cselekvő ember formálásának.

Domonkos Alajos:

A múzeumi közművelődés eredményei és problémái Nógrád megyében

A múzeumok népművelési munkájáról — pro és contra — napjainkig folyik a vita, bár élessége szűnőben van. Voltak, akik a tudományos munka nimbuszát védve, távol akarták tartani a népet saját értékeitől. Ugyanakkor voltak, akik több-kevesebb sikerrel a gyakorlatban is bizonyították, hogy az öncélú „tudománykodásnak” nincs sok értelme. Úgy gondolom, hogy az élet maga adott választ a kételkedőknek, az „elefántcsont torony” idea képviselőinek. Ma már egyre inkább nyilvánvalóvá válik, mind a múzeológusok, kutatók, mind a népművelők körében, hogy az intenzív tudományos tevékenységnek csak akkor van értelme, ha nem az asztalfióknak dolgozunk, ha a „pókhálótól” megtisztítjuk az értékes múzeumi gyűjteményeket, s gyűjtő-, feldolgozó munkánk eredményeit közkinccsé tesszük.

A múzeumok társadalmi szerepe, funkciója akkor válhat teljessé, ha az összegyűjtésen, a megőrzésen, fenntartáson túl lehetőség nyílik a legteljesebb megismertetésre és megértésre.

Érdekes és tanulságos a szakfolyóiratok, a sajtó 10—15 éves számait lapozva utána nézni, hogy miről folyt a vita. Anélkül, hogy felmelegíteném az akkori témákat, vagy valakivel is vitatkozni kívánnék, megállapítható, hogy a felszabadulást

követő években nem az volt az elsődleges, hogy a múzeumok hogyan vesznek részt a népművelésben. Az újjáépítés, a hatalomért vívott harc kötötte le az erőket. Még a legutóbbi időkben is találkoztunk olyan véleményekkel, hogy a népművelés csak a művelődési házakban folyik, a jobbak esetében még ideszámítják a könyvtárakat is. A mozi-, a múzeum — nem beszélve a tömegkommunikáció más eszközeiről — kiesik az előbbi nézetet vallók látóköréből. A múzeumokat legtöbbször tudományoskodó — fontoskodó képződményeknek tartják. Rögtön tegyük hozzá, hogy egyre kevesebben vannak, akik így vélekednek. Pusztán azért tettem szóvá e szemlélet létezését, mert hosszú ideig volt táptalaja a múzeumi munka megítélésének, és itt-ott még ezzel is meg kell küzdőnk! Az alapot az nyújtotta ehhez — elsősorban a vidéki múzeumok vonatkozásában, hogy az ellátottság, a szervezethez nem volt kifogástalan, s így a múzeumok nem is tudtak bizonyítani. A megyei szervezet pl. csak két bázissal rendelkezett Balasagyarmaton a Palóc Múzeum, Salgótarjánban pedig a Munkásmozgalmi Múzeum keretében folyt tudományos tevékenység. Ennek megfelelően alakultak az egyéb feltételek is. A tudományágak közül a régészet, a néprajz, majd a munkásmozgalom

kutatása képviselte a múzeumi tevékenységet. A személyi ellátottság a minimum alatt volt, de ugyanezt lehet elmondani az anyagi eszközök tekintetében is. Az első önálló költségvetésünk, amely az 1963. évre készült 536 ezer Ft volt. Nyilvánvaló, hogy ezt az összeget majdnem kimerítette a fenntartási költség, s így még az akkori időknek megfelelő szintű népművelést sem lehetett végezni. Amint már említettem is, nemcsak az anyagi fedezet hiánya okozta, hogy a múzeumi szervezet nem tudott részt vállalni a megye népművelésében. A személyi és tárgyi feltételek és a szervezethez való viszonyok együttesen okozták a problémákat.

Jelentős változást eredményezett a múzeum életében — gondolom országosan is — a tanácsi kezelésbe vétel. A megye érezve a „gazda” felelősségét, az első pillanattól igényt támasztott a múzeumi szervezet munkájára. Nemcsak a tudományos tevékenységet kérték számon, hanem inkább — ennek eredményeit látva — a népművelést is. A feltételek kialakítása is meggyorsult. A hálózatfejlesztésben óriási lépésekkel haladtunk. Az átvételtől számított két éven belül Csesztvén és Hollókőn nyitottunk állandó kiállításokat. Az előbbi helyen megyénk nagy szülöttének, Madáchnak állítottunk emléket, az utóbbi településen pedig a paraszti életmódnak megfelelően rendeztük be a műemléki jellegű lakóházat. A későbbiek folyamán Karancsberényben a partizánmozgalom dokumentumait, emlékeit helyeztük el, valamint Nőgrádi Sándornak állítottunk emléket. Múzeumi kezelésbe került a pásztói helytörténeti múzeum is, s így biztosítani tudtuk a szakszerű kiállításokat.

Bánkon néprajzi és helytörténeti kiállítást rendeztünk be egy jellegzetes parasztházban. Ebben az évben

pedig a felújított szécsényi kastélyt rendeztük be kiállításokkal. A személyi feltételek is rohamosan javultak. A tudományos munkatársak száma megduplázódott s így lehetővé vált egy-egy tudományág mélyebb és differenciáltabb művelése, illetőleg a gyűjtemények fejlesztése, kialakítása és specializálása. Az éves költségvetés ma már biztosítja, hogy a társadalmi igényeknek megfelelően végezzük kutató-feldolgozó munkánkat. Természetesen ez a fejlődés újabb gondokat is eredményezett, de ezek taglalása kívül esik a dolgozat témakörén.

További lendületet adott munkánkhoz az MSZMP KB tudománypolitikai irányelveiből származó feladatok végrehajtásának megalapozása, az Országos Népművelési Konferencia, továbbá az MSZMP KB Közművelődési határozata, a korszerű szemlélet kialakításában. A népművelés fogalmának kitágításával a múzeumok helye és szerepe is konkrétabb lett a társadalmi életben, közelebbről a közművelődésben. E kötet egy másik elvi jelentőségű tanulmánya részletesen foglalkozik a múzeumi tevékenység ideológiai, kulturális vonatkozásaival, tehát itt és most nem tartom szükségesnek ismételten kitérni ezekre az összefüggésekre.

Mindezt szükségesnek tartottam. — bevezetőként — felsorakoztatni, ahhoz, hogy konkrét munkánk bemutatásakor néhány problémát világosabban kifejtthessek.

Amint már említettem az alig több, mint 10 éves fejlődésünk szép eredményekhez vezetett, elsősorban mennyiségi vonatkozásban. Megtremültek az alapok a mélyebb kutatásokra. Azt ma már senki sem vitatja, hogy a múzeumokban csak intenzív kutató-feldolgozó munka alap-

ján lehet a nevelési folyamatokba beépülni. A napi feladatok ütemezése is távlati tervezéssel történhet. Egyrészt a múzeumok nem képesek, másrészt a tudományos munka komolyságát veszélyeztetnék, ha spontánul kapcsolódnának egyéb közművelődési formákhoz, feladatokhoz. Leghelyesebb az lenne, ha a középtávú tudományos tervhez hasonlóan, vagy annak alapján a közművelődési feladatrendszer is középtávra lenne kidolgozható. Bármennyire is van a közművelődésnek mozgalmi, aktuálpolitikai vetülete, a múzeumban ezt is tudományos megbízhatósággal, alapossággal lehet végezni. Minden lehetőséget, adottságot a cél-eszköz-feladat összefüggésében, másutt is, de a múzeumban kiemelten kell vizsgálni. Ha ezeknek a kritériumoknak nem teszünk eleget a múzeumi közművelődés esetleges lesz, a tudomány kölcsönözte tekintélye veszendőbe megy, s ugyanakkor az adott forma nem nyújtja azt az élményt, amelyre az érdeklődő joggal számíthat.

A múzeumok legfontosabb és a legszélesebb körben művelhető közművelődési tevékenysége a *kiállítások* területén jelentkezik. A megyei múzeumi szervezetben is három típusú kiállítást készítünk: *állandó*, *időszaki* és *vándor*. Már a megkülönböztetés is meghatározza a tematikát, mind tartalmilag, mind formailag. Nyilvánvaló, hogy a teljességre törekvés leginkább az állandó kiállításoknál érzékelhető, de ugyanakkor a másik két formánál is igyekszünk a témát összességében is megmutatni. A közeljövőben két állandó kiállítás megnyitására kerül sor. A szécsényi kiállítóhelyen a régészeti anyagunk bemutatását tervezzük. Balassagyarmaton pedig a népművészeti, néprajzi tárgyakon keresztül ismertetjük meg látogatóinkat megyénk ilyen jellegű értékeivel.

A két rendezendő kiállításunkat azért említettem meg, hogy — közel sem a teljesség igényével — néhány problémára felhívjam a figyelmet. Az eddigi állandó kiállításaink vizsgálata azt a tapasztalatot hozta, hogy jóval a „kihordási idő” lejárta előtt nagymértékben csökken a látogatók érdeklődése. Ennek oka elsősorban az, hogy a viszonylag kis lélekszámmal bíró vonzáskörzet településeinek lakossága már az első időszakban megtekinti az új kiállítást. Ezzel párhuzamosan és ezt követően még egy ideig a megye távolabbi községeiből érkeznek látogatók, majd — végül — csak a „tranzit forgalomból” kerülnek ki az érdeklődők. Így a látogatói szám évről-évre csökken. Azt pedig sem a tudomány, sem az anyagi eszközök nem engedig meg, hogy egy-két év múlva új anyagot mutassunk be. Arra kell törekednünk, hogy az állandó kiállítások is változzanak. Vagy olyan formában, hogy lenne egy törzssanyag, és emellett a legújabb kutatások eredményei is bekerülnének, vagy pedig lokálisan lenne az állandó kiállításoknak olyan része, amelyet időszakonként cserélni lehetne. Természetesen nem minden tudományterületen valósítható meg, de ahol igen, ott minden különösebb várakozás nélkül meg kellene ezt oldani.

Egyébként a Munkásmozgalmi Múzeumban ezt a gyakorlatot már megkezdttük. A Salgótarján városnév nyilvánításának 50. évfordulójára készített kiállításunk anyagát — az alapvető dokumentumok kivételével — változtatjuk. Változtatjuk akkor, ha értékesebb, agitatívabb tárgyat, vagy dokumentumot találunk gyűjtő munkánk során, mint az eredeti tárgy, vagy dokumentum.

Az is előfordul, hogy egy-egy anyagrész átrendezésére is sor kerül, anélkül, hogy a kiállítás jellege, célja és tartalma megváltozna. Az ér-

deklódés viszont nem lanyhul. Ezt a kiállítást időszakinak terveztük, de tekintettel közismert problémáinkra — időtartalmát tekintve — már állandó kiállításnak tekinthetjük. Mindenképpen jónak bizonyult abból a szempontból, hogy ezt a kísérletet végrehajthassuk és választ kapjunk elképzeléseinkre, feltételezéseinkre.

A másik probléma a forma és tartalom kérdésében mutatkozik. (For-
talm most az installációs berendezést értem.) Egy-egy állandó kiállítás forgatókönyvét gondosan elkészíti a szakterület értője, művelője. Megjegyzem, hogy a készítés és az elfogadás elég hosszú időt igényel. Ez is okozhatja, hogy már akkor avultság jelei mutatkoznak a kiállításon, amikor megnyitják. De nem ezt tartom a fő problémának. Hanem azt, hogy a tárgyi anyagban, dokumentumban gondosan előkészített kiállításban az installáció „eltünteti” az anyagot. Hivalkodó és öncélú ebben az esetben a berendezés, mintegy önállóan is érvényesülni akar. Pedig sokan és sokszor elmondták, megállapították, hogy az installáció akkor jó, ha senki sem veszi észre. A kiállítás rendezésénél ezt kettős okra vezetem vissza. Egyrészt a kiállítás rendezése, a forgatókönyv elkészítése ketté válik. A múzeológus megtervezi történetiségében, időrendben, tartalmában a kiállítást. Az elkészített forgatókönyvet azután megkapja a rendező és megtervezi a környezetet. A legjobb szándék mellett is előfordul ennek következtében, hogy a kivitelező olyan „alkotást” hoz létre, amely önállóan is megállna — a saját műfajában. Másrészt a múzeológusban keresendő a probléma gyökere. A kiállítás jelzője (ti. hogy állandó) arra ösztönzi a kutatót, hogy a legek világából tervezze meg a bemutatásra kerülő anyagot: a legszebb, a legimpozánsabb, a legtöbb, stb. A tárgyak, dokumentumok olyan

halmazát akarja bemutatni, amely a szakmának és a közönségnek is a legállandóbb, a legmaradandóbb eleményt tudja nyújtani. Ilyenkor mondjuk azután, hogy a kevesebb több lett volna. Ebben az esetben arra törekszik — szinte szükségszerűen — a kivitelező, hogy ezt az anyagmennyiséget valahogyan elossza a térben, kiemeljen, vagy eltüntessen. Kézenfekvő, hogy keresse a grafikai és egyéb megoldásokat. A jövőben feltétlenül arra kell törekednünk, hogy a két szakma együtt legyen a kezdet-kezdetekor. Egymást kölcsönösen segítve, az első pillanattól együtt alakítsák a majdani kiállítást.

Az állandó kiállítások abból a szempontból is a legmegfelelőbbek, hogy szinte valamennyi társadalmi réteg igényeit ki tudják elégíteni. Az érdeklődők köre ennél a típusnál a legszélesebb, itt számítunk leginkább korra és nemre, műveltségi szintre, társadalmi helyzetre tekintet nélkül a legnagyobb érdeklődésre. Ugyanakkor ennek kielégítése csak egyéb formák bekapcsolásával lehetséges. Már az állandó kiállítások tervezésénél figyelembe kell ezt venni, és gondosan elő is kell készíteni. Gondolok itt a szemléletességre elsősorban. Akkor a legszerencsésebb a helyzet, ha a kiállított tárgyak önmagukról vallanak, ha meg tudjuk azokat szóltatni. Ez természetesen ritkán képzelhető el. Szükséges, hogy némi magyarázó szöveg is kísérje az anyagot. Ez azonban nem szoríthatja háttérbe, nem nyomhatja el a kiállítást. Az átlag látogató ugyanis — tapasztalataim szerint — gyors, frapás információt akar szerezni. Ritkán fordul csak elő, hogy órákon keresztül „bóklászik” valaki egy-egy témakörben. A látogató jön, néhány kiemelkedő tárgyat megszemlél, közben áttekint, informálódik és máris távozik. Tehát a hosszú és apró be-

tűs szöveget, ahová „elrejtettük” a magyarázatot nem olvasgatja, s nem medítál fölötte. Napjainkban, talán éppen a közművelődés hatására, egyre inkább az a látogató jelentkezik, aki „készül” s már nem ismeretlen számára a témakör, legfeljebb vizuálisan kívánja feldolgozni eddigi értesüléseit.

Az ismeretnyújtást jól szolgálják az un. *kiállításvezetők, ismertetők, katalógusok*. Az elmúlt évben öt állandó kiállításunkról készítettünk külön kiadványt. (Karancsberény, Csesztve, Pásztó, Horpács és a salgótarjáni kiállításról.) A látogató ezt kézbe veheti és magával viheti. Az esetlegesen felmerülő problémáira ezekből az ismeretekből választ kaphat, tekintettel arra, hogy a kiállításához kapcsolódva ugyan, de a terület egészéről szerezhet ismereteket. Hogy az írott anyagot kézbevéve olvassák is az érdeklődők azok a levelek bizonyítják, amelyek további információkat kérnek tőlünk adott esetben, vagy pedig egy-egy megálapításunk helyességét kérik számon a kiadótól. A kiállítások megnyitását meg is előzhetjük néhány, időben megjelenő, a témához kapcsolódó újságcikkkel is. A megyei sajtó igen sokat segíthet nemcsak a népszerűsítésben, figyelem felkeltésében, hanem a múzeumi kiállítások megismertetésében is.

Állandó kiállításaink száma jelentősen növekedett az elmúlt néhány évben. Ezek közül csak kettőről szólnék a fenti szempontok figyelembevételével.

Karancsberényben 1969-ben nyitottuk meg a megye felszabadításának, az ellenállási mozgalomnak és Nógrádi Sándornak emléket állító állandó kiállítást. Már maga a környezet is segítségünkre van az ismeretek elmélyítésében. A hegyek között, az erdő közepén lévő kis erdei lak nagyjában — egészében érzékelhe-

tővé teszi, hogy a partizánok milyen körülmények között végezték felderítő tevékenységüket. (Távol a lakóhelytől, ellenőrizhető és nehezen felderíthető terepen stb.) A kiállításon pedig a szemléletesség kiteljesedik. A felszabadító harcok térképei, dokumentumai, a rövid, de érthető magyarázó szövegek azoknak a látogatóknak is kielégítő ismereteket nyújtanak, akik ezidáig nem találkoztak a témával. Nógrádi Sándor személyes emléktárgyain keresztül pedig emberközbe kerül a közelemből története. Az installáció is megfelelően viszonyult a kiállított anyaghoz, nem kíván kiemelkedni, önállóan megjelenni. Anyagával, színeivel törekszik a jelentősebb események, dokumentumok megláttatására.

Csesztvén 1973-ban rendeztük újjá a Madách-emlékkiállítást. A bemutatáshoz a régi installációt használtuk fel. A környezettel itt sem lenne baj, a parkot jól karban tartjuk, és a kúria csalogatón bújkik meg a hatalmas fák alatt. A kiállítás jellege azonban (irat és dokumentum fotók) nem sok lehetőséget adott a tartalmi és formai elemek összehangolására. Kevés — egyelőre — a tárgyi anyag, s így az állandó vitrinek és asztali tárlók nehézkesnek tűnnek, jószériivel a belépéskor csak ezt érzékeli a látogató. A jövőben — terveink szerint — bővítjük a kiállítást olyan tárgyakkal, amelyek még fellelhetők közeli hozzátartozóknál, jóismerősöknél. Eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy messze vidékről is felkeresik az emlékmúzeumot, egyéb propaganda munkánk hatására.

A mutatkozó problémák részletes elemzése, feldolgozása hozhatja meg a kívánt eredményeket. Új kiállításaink rendezésénél már ezeket a következtetéseket is figyelembe kell vennünk.

Az előbbieken már említettem, hogy az állandó kiállításainknak szé-

leskőrű igényeket kell kielégíteniük, amelynek megoldása nem könnyű feladatot ró a forgatókönyv írójára, a rendezőre. A tudatos tevékenység alapvető kritériuma, hogy kiállításaink megfelelnek-e a pedagógiai, didaktikai elveknek. A múzeumok csak arra vállalkozhatnak, hogy a meglévő ismereteket tovább fejlesszék, a tudományok eredményeit közérthetően tolmácsolják. Tehát a múzeumlátogatóknál már bizonyos ismeretek létezését kell feltételezni. Ezeknek a meglévő ismereteknek a bővítését, kiegészítését tűzhetjük célként kiállításaink elé. Ugyanakkor gondolnunk kell arra is, hogy más-más ismeretanyaggal, tapasztalattal rendelkezik a tanulóifjúság és a felnőtt, illetve e kategóriákon belül is további differenciálódás érzékelhető. Közönségünk heterogenitását figyelembe kell vennünk, kiállításainkat az átlagosan értő, művelt közönségre tervezhetjük. Ennek ellenére nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tudományosság, a céltudatosság és a szocialista eszmeiség (osztályszemlélet), az érthetőség és a szemléletesség didaktikai alapelvét, ha nem akarjuk kiállításunkat a „tartalomtól megfosztani, csupán a forma oldaláról közelítve öncélúan megrendezni.

Ahhoz, hogy állandó kiállításaink látogatottságát emelni tudjuk, vagy a látogatói számot állandósítani lehessen az eddigieknél körültekintőbben kell berendeznünk — technikai oldalról — a helyiségeket. A látogatót már belépéskor el kell igazítaniunk, meg kell könnyíteniünk tájékozódását. A bejáratnál jól láthatóan elhelyezett alaprajz, „térkép” fogadja, amelyben azonnal fellelheti az őt érdeklő anyagrészeket. Biztosítani kell a megfelelő körforgalmat, közlekedést, gondolva itt elsősorban a nagyobb létszámú csoportokra. Sokszor megfedkezünk arról, hogy a kiállítás megtekintése szellemileg és fizi-

kailag egyaránt fárasztó lehet s nem gondoskodunk megfelelő pihenő részek kialakításáról, ülőbutorok elhelyezéséről. Pedig ezzel ketős célt is elérnénk, egyrészt a látogató újabb energiákat gyűjthet a továbbiakhoz, másrészt a pihenés idején is szemlélheti az általa szépnek tartott tárgyat, vagy kiállítási részletet.

Könnyebb a helyzetünk akkor, ha egy adott közönség részére készítünk *időszaki*, vagy *vándorkiállításokat*. Múzeumi szervezetünk — általában, de nem kizárólagosan — a középiskolákkal van kapcsolatban, így a középiskolás fiataloknak gyakran és rendszeresen rendezünk kiállításokat. Mindenkor figyelembe vesszük a tantervi követelményeket, a feltételezett tudásszintet. Az irodalomtörténeli kiállításaink például kapcsolódnak egy-egy évfordulóhoz, és ezen keresztül mutatják be az író, a költő életművét, a kor társadalmi viszonyait és utalnak a legfontosabb összefüggésekre. Ezek a kiállítások lényegretörőek, két-három csomópontot kiragadva nyújtanak ismereteket. A részletekben — terjedelmük-nél fogva — sem veszhetnek el. Itt gondot jelent a kiemelés a szelektálás, de a megtekintéshez szükséges ismeretanyaggal már rendelkeznek a fiatalok s így kiállításaink többsége igen kedvező fogadtatásban részesül. Évenként általában 8—10 vándorkiállításal segítjük az iskolai oktató-nevelő munkát. Sok esetben az időszaki kiállításokból is készül vándoranyag. Az elmúlt évben Madách, Petőfi, Mikszáth, valamint az 1848/49-es szabadságharc témakörében tájoltuk anyagainkat. Az iskolák örömmel fogadták a kiállításokat, sőt néhányat — a két szomszéd megye között kialakult politikai kapcsolatok keretében — Szlovákiában is forgalmaztunk. A vándorkiállításoknál két fontosabb probléma jelentkezik. Elsőként a társadalmi változásokat emlí-

tem, nevezetesen azt, hogy ezek a kiállítások legtöbbször fotó- és dokumentum anyagra épülnek, két dimenziósak. Ennek következtében, úgyiszlván csak az értelemre hatnak. A fotóanyag olykor-olykor kiegészül néhány grafikonnal, ami színebbé, szemléltesebbé teszi a bemutatásra kerülő témát, de vajmi kevés lehetőséget ad az érzelmi azonosulásra. Az elmúlt évben az iskolák államosításának 25. évfordulójára megrendezett kiállítás alkalmával próbálkoztunk azzal, hogy a tablókkal párhuzamosan tárlókban elhelyezzünk régi bizonyítványokat, tankönyveket, néhány kiemeléssel. Ennek a formának már nagyobb volt a bizonyító ereje, a látvány is segítette a könnyebb áttekintést, a „belegondolást”.

A másik probléma technikai jellegű és a szállítás nehézségeit takarja. Egyrészt a szállítóeszköz hiánya, másrészt — és ez a fontosabb — a vándoranyag hamar tönkremegy. A már említett iskolatörténeti kiállítást három példányban készítettük el, de csak 8 helyen tudtuk bemutatni. A szállítás nehézségei és a „kézzel fogható” érdeklődés odavezet, hogy 2—3 megjelenés után már tönkre megy az anyag, vagy ha nem akkor sem vihetjük tovább, mert a látvány unesztétikus. Ennek ellenére a továbbiakban sem mondhatunk le a vándorkiállítások készítéséről, mert hasznos küldetést teljesítenek, mozgékonyak, rajtuk keresztül kapcsolódhatunk az aktuálpolitikai, közművelődési feladatok komplex megvalósításához.

A kiállítások tartalmi és formai problémáinak vázolásával eléggé hosszan foglalkoztam, tekintettel arra, hogy ez az a tevékenység amelyen keresztül — egyrészt — konkrétan megjelenhetnek a tudományos kutatás eredményei, másrészt kiállításainkkal tudunk leginkább bekapcsolódni a közművelődés vérkeringé-

sébe. Ugyanakkor azt is szükségesnek tartom megemlíteni, hogy csak a kiállítások rendezésére nem szűkíthetjük le — általában sem — a múzeumi népművelést. Ez több veszélyt is rejt magában. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a kiállítások végnélküli rendezése megfordíthatja a múzeumi arany szabályt, miszerint az intenzív tudományos kutatás hozhatja meg a kívánt közművelődési, nevelési eredményeket. A kiállítások fetisizálása odavezethet, hogy a kutatómunkát is alárendeltnek tekintjük, és a kiállítások elsődlegessége háttérbe szoríthatja a tudományt, a kiállítások rendezése pedig öncélúvá válik. A múzeumokban is keresni kell az újabb formákat, amelyekkel tagítható a közművelődés eszközei rendszere. Jónéhány kitaposott út is van, amelyeket nem használunk ki eléggé. Az utóbbi időben jelentkező igények hatására már jelentősen javultak a múzeumi közművelődés személyi feltételei is. A legtöbb múzeumban — országosan — függetlenített népművelő dolgozik, sőt találkozzunk már népművelési csoportokkal is.

Ezeknek a feladata lesz, hogy a módszereket szélesítsék, keressék azokat a lehetőségeket, módokat, amelyekkel — a tudományos munka elhanyagolása nélkül — intenzívebbé tehetjük a múzeumi közművelődést. Szerepük a jövőben még csak fokozódni fog, és a szervezeti önállósodás folytán mentesíteni fogják a tudományos munkatársakat a konkrét, és nem mindig profilba vágó közművelődési tevékenység alól.

A múzeumok nem mondhatnak le arról, hogy munkájuk végzését ne előzze meg bizonyos tájékozódás abban a közegben, amelyben munkálkodni akarnak, amelyre hatni akarnak. De nem kerülhetik el azt sem, hogy eredményeiket szembesítsék a gyakorlattal, a valósággal, hogy

ne vizsgálják hatásában is tevékenységüket. Szociológiai módszerekkel kell keresnünk a jobb és intenzívebb munkavégzés lehetőségeit. Ebben is nagy szerep vár a múzeumi népművelőkre, ha nem szorítjuk tevékenységüket technikai szintre.

A *múzeumi kiadványok*nál is tagadhatatlan a közművelődési funkció. A már említett kiállítás-, és tárlatvezetőknek kimondottan az a szerepük, hogy ismereteket nyújtsanak, adjanak, terjesszenek. Általuk mélyebben és szélesebben megismerheti az érdeklődő az adott témakört, tájékozódhat és gondolkodhat, kiegészítheti hézagos ismereteit s ezáltal érthetőbbé válik az adott témakör, komplexebbé az ismeretanyag.

A múzeum azonban nem elégedhet meg ennyivel. A társadalmi igény, elvárás, a politikai feladatok végrehajtásának segítése — egyoldalról, a belső kényszer, a tudományos eredmények közkinccsé tétele — másoldalról, kényszeríti a múzeumokat, hogy rendszeresen és cél tudatosan tervezett kiadványpolitikát folytassanak. A megyei múzeumi szervezetben nyomon követhetjük ennek változásait, fejlődését. A *Múzeumi Füzetek* sorozat hosszú időn keresztül jól szolgálta a múzeumi ismeretterjesztést, lehetőséget teremtett a tudományos kutatás propagálására. Megjelenhettek benne mind a belső munkatársak, mind a külső kutatók dolgozatai. Olyan tanulmányok ezek, amelyek — forrásértékükön túl — lerakták a további fejlesztés alapjait. Más szemmel nézve azonban megállapíthatjuk, hogy egymásutániságuk véletlenszerű, esetleges, nem kidolgozott a koncepciójuk. Másik probléma, hogy a kiadványok szerkezete nagyon idő és energia igényes, s ennek az egykori személyi feltételekkel nem lehetett következetesen megfelelni. A kezdeti nagy lendület után (1964-ben pl. 7. füzet je-

lent meg) egyre csökkent a megjelenő tanulmányok száma. A Múzeumi Füzetek kiadása körül mutatkozó hiányosságok arra indították az Igazgatóságot, hogy a múzeum tudománykoordinációs szerepének megfelelően változtasson a problémákon. Kialakította távlatában is a kiadványok koncepcióját, és ehhez igazítja a munkát. Két évvel ezelőtt (1972-ben) a megjelenéssel kapcsolatos szervező a Mikszáth évforduló megünnepléséhez kapcsolódva jelent meg először a *Múzeumi Közlemények*. Ugyanez történt 1973-ban, a Madách ünnepek sorozatában. A Múzeumi Közlemények két számában megjelent tanulmányok bemutatják Nógrád megye hagyománytisztelét, és újabb adalékokat is szolgáltatnak a további kutatás számára. A nagyközönség részére is hasznos olvasmányok találhatók a kötetekben. Az alkotókról kialakult képet részben megerősítik, részben átfémálják a dolgozatok. Ez a koncepció-váltás megint csak egy szempontból volt hasznos: egy-egy témakörben tette lehetővé a szélesebb áttekintést, illetőleg a mélyebb és többirányú kutatást.

Az 1974-es évtől kezdődően térünk át az évkönyvszerű kiadvány megjelentetésére. Célunk többirányú. Mindenekelőtt a múzeumban művelt tudományágakat, ezek eredményeit kívánjuk bemutatni és népszerűsíteni. De célunk a múzeumi szervezetben művelt társadalomtudományok összefogása, koordinálás is — megyei vonatkozásban. Következik ez számunkra a tudánypolitikai irányelvekből is. E kiadványon keresztül — szándékunk szerint — alapos műhelymunka feltételeit tudnánk megteremteni. A múzeum bázisa a társadalomtudományok megyei kutatásának. Az évkönyv lesz az a fórum, amelyben az aktuális eseményekhez, évfordulókhoz is kapcsolódhatunk.

Az évkönyv mellett tovább foly-

tatjuk a munkásmozgalmi *dokumentum-kötetek* kiadását, amely a kutatók számára felbecsülhetetlen első-sorban, de hasznosan forgathatják az iskolák nevelői és diákjai is. Tovább-ra is fennáll annak a lehetősége, hogy külön kiadványként jelentese-sünk meg néhány, céljainknak meg-felelő, feladatainkat előbbre vívő ta-nulmányt. Kiadványpolitikánkat te-hát úgy alakítottuk, hogy mind a tu-dományok kutatói, mind a nagykö-zönség, érdeklődését kielégítse, és ma-ga a tudomány is gazdagodjon általa.

Az egyéb népművelési formák ket-tős célt is szolgálhatnak. Az egyes nevelési területekhez kapcsolódva komplexebb teheti az ismereteket. illetőleg a sajátos múzeológiai tevé-kenységből is nyújthatnak tájékozta-tást. A *honismereti, helytörténeti kö-rök* rendkívül tág lehetőséget bizto-sítanának a hazafias nevelésre, ugyanakkor szélesedhet a múzeumi bázis is. A honismereti mozgalomban résztvevők szaporíthatják a gyűjtők-körét, és adott esetben a múzeológia egyéb területén is segítségünkre le-hetnek a mozgalom tagjai. Az utóbbi időben azonban eléggé visszaesett a helytörténeti kutatómunka. Az újabb kezdeményezés most van folyamat-ban és reméljük, hogy a múzeum szakmai segítségével hamarosan láb-ra kap a mozgalom.

Az ismeretterjesztés kipróbált mód-szerei is meghonosodtak már a múze-umban. A *tárlatvezetések* eléggé gya-koriak, szinte minden csoport, lega-lábbis a központi helyeken, kap ve-zetést. Az érdeklődés felkeltésén túl az ismeretek gazdagodását kívánjuk elősegíteni a tárlatvezetésekkel. Jel-lemző, hogy egy-egy csoport — főleg a diákfiatalok és a szocialista brigá-dok tagjai — hosszantartóan kérde-zősködnek és igyeznek még alapo-sabb ismeretekre szert tenni. Sajnos, hogy a kisebb kiállítóhelyeken mind-ezidáig nem tudtuk megoldani a

szakszerű tárlatvezetést. Terveink szerint ezeken a helyeken a magnó felhasználásával kívánunk operálni. Tudjuk, hogy nem pótolja a tárlat-vezetést, a tárlatvezető személyét, de mégis — a mostani állapothoz viszo-nyítva — előbbre lépést jelentene a mognó alkalmazása.

A hagyományos *ismeretterjesztő-előadások* megtartása semmi aka-dályba nem ütközik. Az eddigi gya-korlatnak megfelelően elsősorban a szocialista brigádok és a középisko-lák, szakmunkásképző intézetek kö-zösségének tartjuk meg ezeket. A TIT kereteiben pedig eljutunk más csoportokhoz is. Az utóbbiaknál — a nevelés, az ismeretnyújtás folyto-nosságát tekintve — mutatkozik az a probléma, hogy ezek a csoportok al-kalmiak, eléggé heterogének, s így múzeumi közművelésnek ki kell ala-kítania az állandó közösségeket, mert a kitűzött cél nehezen érhető el. A így folyamatosabb és intenzívebb le-het nevelőmunkánk. A kiscsoportos foglalkozások előnyei általánosság-ban is ismertek a közművelődésben. Ezt az állandóságot a *szakköri tevé-kenység* keretében találtuk meg. A gimnáziumokkal, a szakmunkásképző intézetekkel jó együttműködést sike-rült kialakítanunk. A fiatalok meg-tekintik kiállításainkat, olvassák ki-adványainkat és szakkörszerűen is-merkednek a múzeológia egyes terü-leteivel. Tevékenységünk így komp-lexen jelentkezik, több oldalról tud-juk megvilágítani az adott témát. Nem beszélve olyan pedagógiai elő-nyökről, mint a személyiség megis-merése, a tudásszint felmérése, az emberi viszonylatok kialakítása, stb. amelyek lehetővé teszik, hogy való-ban sokoldalú, harmonikusan fejlett embereket neveljünk. Az állandó kö-zösségek kialakítása szívós és kitar-tó munkát igényel. A foglalkozásokat mindenkor élményszerűvé kell ten-nünk, mert ellenkező esetben az ér-

deklődés lanygulásával, végső esetben a közösség széthullásával számolhatunk. Teret kell engedni az egyéni érdeklődésnek, s ki is kell azt elégíteni. A visszacsatolásból kitápinthatjuk, hogy a szakkörök tagjai érdeklődőbbekké válnak, hangulatossabbá és összetettebbé teszik a tanítási órákat is.

Nem mehetünk el szó nélkül, a lassan hagyományossá váló *múzeumi pályázatok* mellett sem. Részben csatlakozunk az országos néprajz- és nyelvjárás gyűjtő pályázathoz, részben pedig önállóan hirdetjük meg a megyei helytörténeti pályázatot. A pályázat felkészülési időszaka — általában — hat hónap, tehát az év nagyobb részét átfogja, tekintettel arra, hogy az értékelés, eredményhirdetés a múzeumi hónap alkalmával történik. Mit jelent ez a gyakorlatban? Ha nem is dicsekedhetünk ezidáig túlságosan nagy eredményekkel, azt a tapasztalatot leoszűrhetjük, hogy az érdeklődés meg-növekszik ebben az időszakban. Sokan jönnek a múzeumba tájékozódni, érdeklődni és konzultálni a választott témakörben. Ekkor lehetőségünk nyílik — a segítség adáson túl — személyes beszélgetésre, amellyel — esetleg — újabb rétegeket vonhatunk be a múzeumi munkába. A pályázatok értékelése alapján minden egyes — díjazott — pályamunkáról tájékoztatjuk a hallgatóságot. A jövőre vonatkozóan tervezzük, hogy kapcsolataink intenzívebbé tételével szélesítjük a pályázók körét, újabb rétegek és személyek bevonására törekszünk.

Általában jól bevált forma és egyben módszer a *múzeumbarátok körének* működtetése. Néhány próbálkozást már tettünk ebben a vonatkozásban is, de sajnos a folyamatos programozást és tevékenységet nem tudtuk elérni. Jelenleg igen sok energiát von el a tudományos-kutató

munkától, a munkatársak energiáját erősen lekötí a gyűjtőmunka, tekintettel arra, hogy kiállítási területünk rohamosan növekszik. A múzeumbarátok körének működtetési előnyeit, hasznosságát látjuk ugyan, de az említett okok miatt más módon törekszünk a múzeumi lömegbázis szélesítésére.

A múzeumi közművelődés csúcspontja — lehetőségeit tekintve — a minden évben hagyományosan megrendezett múzeumi és műemléki hónap. Októberben koncentráltan tudjuk nyújtani mindazt a nagyközönségnek, ami egész éves munkánkat tükrözi. A tudományos kutató-feldolgozó munka eredményeit akkor állítjuk ki, és ebben az időszakban jelentetjük meg saját kiadványainkat. A közönség már nagy várakozással tekint a múzeumi hónap elé. Eltekintve kisebb-nagyobb és esetleges problémáinktól igyekszünk is ennek a várakozásnak megfelelni. Ekkor nyitjuk meg — valamilyen eseményhez, évfordulóhoz kapcsolódó időszakos kiállításainkat, és vándoroltatjuk megyeszerte az arra alkalmas anyagainkat. Ismeretterjesztő előadásainkon széles körben népszerűsítjük a tudományokat, és ezek alkitteljesedését. Népművelő munkának ez csak egyik oldala, mert ugyanakkor arra is törekszünk, hogy mennél többen keressék fel múzeumainkat, látogassák kiállításainkat és olvassák kiadványainkat. Szervező munkánk nem marad eredménytelen. A múzeumlátogatás évről-évre fokozódik és, ha szerényen is számolunk, a múzeumi hónapban 2—3000 fővel növekszik (az előző évihez viszonyítva) a látogatók száma. Mindenképpen jelzi ez, hogy a tudatos, megfontolt és rendszeres közönségkapcsolattal megfelelően járulhatunk hozzá a megye lakosságának tájékoztatásához, neveléséhez.

A múzeumi közművelődésnek is

azonosak a feladatai, céljai, általános politikai és nevelési céljainkkal. Eszközeiben, módszereiben, és a múzeumi tevékenység sajátos jellegében térünk el más intézményrendszerek közművelődési munkájától. Ez az eltérés azonban egyben kiegészítése is a népművelés más eszközeinek, módszereinek és formáinak. Feladatunk tehát kettős a jövőre vonatkozólag. Egyrészt a múzeumi közművelődés módszereit kell szélesíteni, és egyben komplexebbé tenni, másrészt úgy kell kapcsolódnunk az intézményekben folyó nevelő munkához, hogy egymást kiegészítve váljon teljesebbé a nevelőhatás. Az intézmények közötti együttműködést már elég régóta szorgalmazzuk, s ennek már meg is vannak a kézzel fogható eredményei. A munkatervet összehangoljuk, tájékozódunk egymás feladatairól és amint ebben a dolgozatban is igyekeztem bizonyítani, a gyakorlatban is érvényesül a koordináció. Nagyobb odafigyeléssel, szervezettséggel ez a munka javítható is lenne, közös céljaink és feladataink színvonalasabb megoldása érdekében. Továbbra is keresnünk kell a legjobb és leghatásosabb módszereket mind az együttes tevékenységben, mind a speciális múzeumi munkában. Véleményem szerint még sok az átfedés, holott bizonyos differenciálódással, egészségesebb munkamegosztással, illetőleg koordinálással növelhetnénk közös tevékenységünk hatékonyságát. A múzeumi szervezetben — miközben egyre jobban érvényt szerzünk a szakmai követelményeknek — még néhány évig a mennyiségi fejlesztést kell szorgalmaznunk. Gondolok itt a hálózat bővülésére, amely egyben lehetővé teszi a minőségi fejlődést. Az új megyei múzeum megépítésével objektív lehetőségeink ugrásszerűen kitágulnak, s reméljük, hogy a személyi feltételek is javulnak. A tárgyi anyag

gyűjtése, feldolgozása a legfontosabb belső feladatunk ebben az időszakban, mivel az új múzeum kiállításainak elkészítését kell szem előtt tartanunk. Eközben is törekszünk arra, hogy megbízható, a tudományos elvárásokkal is egyező tevékenységet folytassunk, és az egyre inkább bővülő tudományterületekre is specializálódjunk. A színvonal emelése még igen szívós és kitartó munkát igényel. Mindenekelőtt el kell érünk, hogy a belső munkamegosztás jobban differenciálódjon. Jelenleg a technikai és az adminisztrációs munka köti le a tudományos munkatársak idejének és energiájának jelentős részét.

Az igen fontos, a feldolgozás szempontjából lényeges nyilvántartások vezetése, a gyűjtemények kezelése — úgy gondolom — létszám-bővítéssel megoldható lenne. Az adminisztrációs tevékenység leválasztásával sokkal több lehetőség adódna a közművelődés feladatainak el látására.

Néhány gondolattal a múzeumi *propagandáról* is szólni kell, mint a közművelődési tevékenység szerves részéről. Jó bornak nem kell cégér — mondja a régi közmondás. A mi propagandánk azonban más jellegű. A marxizmus-leninizmus elméletének megismertetésére irányul, és rendszeresen, szervezeti kereteink között tudatosan és folyamatosan kell végeznünk. A tudományok népszerűsítése érdekében valamennyi rendelkezésre álló eszközt fel kell használni. Az utóbbi időben egyre rendszeresebbé válik az országos szervek részvétele ebben a munkában. Részben az egyes tudományterületek, művészetek, részben a muzeológia népszerűsítésében vállalnak jelentős szerepet. A sajtó, a rádió, a televízió tömeghatására feltétlenül építenünk kell a jövőben is saját eredményeink propagálása érdeké-

ben. Tudományos munkatársainknak már eddig is sokfelé jelentek meg dolgozataik, tanulmányaik, és ezek közül igen sok foglalkozott a tudományok népszerűsítésével. De a jövőben ennél többre van szükség, hogy valóban közkinccsé válhassanak eredményeink. A sajátos, első munkán alapuló propagandán túl, jobban igénybe kell vennünk az előbbieken említett tömegkommunikációs eszközöket is. A múzeumi szervezet rendszerező, feldolgozó tevékenységét ezeken a formákon keresztül is meg kell ismertetni az ország közvéleményével.

A megye lakosságának tájékoztatásában is előbbre kell lépünk, bár az utóbbi időkben sikerült minden lehetőséget megragadnunk, kihasználnunk. A Nógrád rendszeresen közli cikkeinket, foglalkozik múzeumi témákkal; a Palócföldben is van lehetőségünk megjeleneni, sőt a Nógrádi Szemle is segíti népszerűsítő, tájékoztató, propagandisztikus tevékenységünket. Saját kiadványainkat itt már csak megemlítem, mivel az előbbieken részletesen bemutatam ezekre vonatkozó elképzeléseinket.

Rendszeresebbé és esztétikusabbá kívánjuk azonban tenni az egyéb, rendezvényekhez kapcsolódó kiadványainkat. Egy-egy képzőművészeti kiállítás katalógusának elkészítése, megtervezése nem jelent gondot a jövőben. Emellett olyan ismertető, népszerűsítő anyagok kiadása is szükséges, amelyek könnyen hozzáférhetők és részletes tájékoztatást adnak a megtekinthető kiállításról. Ugyanezek vonatkoznak a más jellegű rendezvényeinkre is. Figyelembe kell vennünk az egyre növekvő idegenforgalmat, amelynek kielégítésében nemcsak az erre hivatott szervezetnek vannak tennivalói, hanem a múzeumi szervezetnek is keresnie kell a legjobb, leghatásosabb propaganda eszközöket, módszereket. Köz-

művelődési tevékenységünkben érvényesíteni kell mind a tudományos, mind a propagandisztikus elemeket, amelyek egymásnak ellent nem mondanak, de az utóbbról hajlandók vagyunk megfedelkedni.

★

Szándékaim szerint igyekeztem választ adni arra kérdésre, hogy a megyei múzeumi szervezet milyen lehetőségek között végzi közművelődési tevékenységét. Az a kezdetekben sem volt vitás, hogy részt kell vállalnunk a nevelési folyamatokban. Az sem volt kétséges, hogy ezt csak az önálló kutató-feldolgozó, tudományos tevékenység alapján végezhetjük. A rövid visszapillantás is igazolja, hogy a feltételek javulásával párhuzamosan növekedett és egyben mélyült is a közművelődés múzeumi bázisa. Az újabb fejlődési fokozat, szint azonban újabb gondokat, problémákat eredményezett. Az eddigi keretek szétfeszítése, a távlati tervek pontos és együttes értelmezése hozhatja meg jelenlegi ellentmondásaink feloldását. A tudománypolitikai irányelvekben meghatározott és ránk vonatkozó feladatok megvalósítása sürgetően követeli, hogy a tudományos munkát magasabb szinten végezzük. Ezzel teremthetünk csak alapot a színvonalasabb közművelődési tevékenységnek, amelyet elvár tőlünk a társadalom, s amelynek politikai aspektusú megfogalmazását az MSZMP KB határozatában olvashatjuk. A közművelődés felülvizsgálata, eredményeinek és problémáinak elemzésével elkészült állásfoglalás, a múzeumok számára is jelzi a perspektívát. Eddigi munkánkkal is igyekeztünk bizonyítani, hogy a jövő teendőinek ellátásában méginkább érzékelhetővé válik — a nagyközönség számára is — múzeumi közművelődésünk célja és feladata.

Beszámoló a megyei múzeumi szervezet 1973. évi munkájáról

A Nógrád megyei múzeumi szervezet 1973. évi tevékenysége az MSZMP Nógrád megyei VB.: Irányelvek a tudománypolitikai munka fejlesztésére, továbbá Irányelvek a népművelés fő feladataira című 1970. évi határozata; a Megyei Tanács negyedik ötéves tervére szóló közművelődési terve, az 1972. évi, a közművelődésről szóló határozata; a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának kiadásában megjelent, a Múzeumok 1972—1975. évekre szóló tudományos tervekben foglalt feladatok határozták meg alapjaiban. Emellett figyelembe kellett venni, a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya által a múzeumi szervezet számára előírt feladatokat, továbbá Salgótarján és Balassagyarmat párt- és tanácsi szervei részéről a múzeummal szemben támasztott igényeket.

Az 1973. évi munka megtervezéséhez nagy segítséget adtak az országos múzeumok, a Múzeumi Főosztály és a felügyeleti szerv képviselőinek jelenlétében megtartott tervtárgyaló értekezlet, és azt, megelőzően a múzeumi szervezet főhivatású dolgozóinak munkaértekezlete.

Az évi munka végrehajtásában segítséget adott, hogy menetközben a megyei művelődésügyi osztály közművelődési csoportértekezlete, majd az MSZMP Megyei Bizottságának Propaganda és Művelődésügyi Osztályán is beszámoltunk munkánkról. Munkánkat támogatta, hogy részt vehettünk a közművelődés pártfelülvizsgálatában, így sokirányú és minket is érintő információk birtokába jutottunk. Évközi tevékenységünket kedvezően befolyásolta, hogy jó kapcsolat alakult ki a felügyeleti szerv, a főhatóság, és az országos múzeumok között.

Hálózatfejlesztés

A múzeumi szervezet az 1970-ben kialakított és a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya által jóváhagyott koncepció alapján végezte 1973-ban is hálózatfejlesztési munkáját. Ennek értelmében a megyei szervezet három alközpontban tevékenykedik, és a hagyományoknak megfelelően-figyelembevételével az adott szakterület gyűjtőkörét — helyezi el a gyűjteményeket. A korábbi vegyes profilú múzeumokat tiszta profilúvá alakítja.

A koncepció szerint a Palóc Múzeumban a néprajzi gyűjtemény marad. Helytörténeti állandó kiállításához szükséges anyagot a múzeumi szervezet szécsényi kiállító helyén helyezük el. Az 1975-ben nyíló állandó kiállítások — néprajzi, helytörténeti állandó kiállítások, Madách és Mikszáth emlékszobák — a megye

egészére kiterjedő néprajzi, illetve Balassagyarmat várossal kapcsolatos helytörténeti jellegűek lesznek.

A Munkásmozgalmi Múzeumban, amely egyúttal a megyei Múzeumi Szervezet központja is, a koncepció szerint az új- és legújabbkori történeti (benne ipartörténet, munkáséletmód, munkásmozgalom, művelődéstörténet stb.), és a képzőművészeti gyűjtemény, valamint a kiállítások kapnak helyet. A szécsényi egységben a régészet, numizmatika, természettudomány és a megyei köztörténet (1918-ig) gyűjteményeit helyezzük el.

Az emlékmúzeumok, állandó kiállítások szakmai felügyeletét a jelenleg működő két múzeum látja el.

Munkásmozgalmi Múzeum:

Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma Karancsberény

Pásztói helytörténeti állandó kiállítás

Csesztvei Madách Imre Emlékház

Horpácsi Mikszáth Kálmán Emlékiállítás

A múzeumi szervezet szécsényi kiállító helye (önálló múzeummá alakulása után a megyei múzeumigazgatósághoz tartozik közvetlenül)

Palóc Múzeum:

Bánki szlovák nemzetiségi állandó kiállítás

Hollókői falumúzeum

Fenti emlékmúzeumok, állandó kiállítások gazdasági irányítását a megyei múzeumigazgatóság látja el.

Az 1973-as esztendőben lényeges előrelépés következett be a hálózatfejlesztésben. Az év folyamán — a hálózatfejlesztési koncepció következetes végrehajtásának folyamán — került sor több gyűjteménynek az eddiginél megfelelőbb, egyes gyűjteményeknek pedig végleges elhelyezésére. A múzeumi szervezet szécsényi egységében helyeztük el véglegesen a Palóc Múzeumból áthozott numizmatikai, régészeti és természettudományi (közettani) gyűjteményt. A megyetörténeti anyag átköltöztetésére 1974. év folyamán kerül sor. Tekintettel arra, hogy az új Munkásmozgalmi Múzeum építése objektív okok miatt elhúzódott, az ideiglenesen Etes községben elhelyezett raktárat átmenetileg a szécsényi egységben helyeztük el. Ugyancsak a szécsényi egységben kapott helyet a Palóc Múzeumból és a Munkásmozgalmi Múzeumból áthozott képzőművészeti gyűjtemény is. A szécsényi egység felújítása azt is lehetővé tette, hogy a Palóc Múzeumban szűkös körülmények között működő és korszerűtlenül felszerelt restauratori műhely tágasabb helyiségben helyezzük el és megfelelőbb technikai eszközökkel lássuk el.

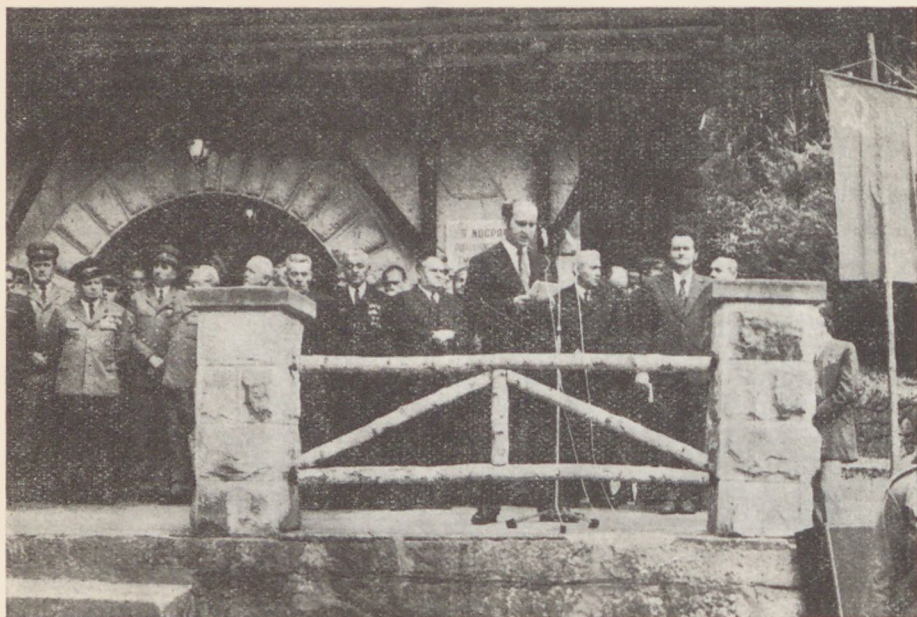
Szécsényben a több mint 10 millió forint összeggel felújított műemléki jellegű épületben két tudományág művelésére (régészet, újkori köztörténet — 1918-ig) is lehetőséget biztosítottunk. Az épület emeleti részében előkészítettük az 1975-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a Megyei Múzeumi Szervezet által rendezendő állandó és időszakos kiállítások helyiségeit. Megfelelő felújítási összeg és kapacitás híján nem került sor az épülethez tartozó létesítmények (udvar, bástyák, stb.) tervek szerinti kivitelezésére.

Még 1972. év végén befejeződött a csesztvei Madách Imre kúria felújítása, ahol április 29-én nyílt meg az új koncepció alapján készült Madách Imre ál-

landó kiállítás. Ugyanitt teremtettük meg a Megyei Tanács döntése alapján egy irodalmi alkotóműhely működésének kezdeti lehetőségeit. Felújítottuk a pásztói helytörténeti múzeumot is, ahol új, időszaki kiállítások rendezésére alkalmas helyiséget alakítottunk ki. A karanesberényi emlékmúzeumot kívülről tataroztuk és alkalmassá tettük a Fegyveres Erők Napja alkalmából rendezett névadó

ünnepségre, amikor is az emlékmúzeum a Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma nevet vette fel. Elkészítettük a Palóc Múzeum felújítási tervét, hogy a munka 1974. szeptemberére befejeződhessen.

A működés anyagi és személyi feltételei

A költségvetési eljárás

A Megyei Tanács által a múzeumi szervezet rendelkezésére bocsátott 1 781 700 Ft-os eredeti előirányzata biztosította a tudományos- és közművelődési tevékenység alapvető anyagi feltételeit. A gyűjtemények gyarapítására előirányzott 160.000,— Ft összeget — elsősorban az új Munkásmozgalmi Múzeumban felállítandó új- és legújabbkori történeti, a szécsényi egységünkben kialakítandó helytörténeti állandó kiállítás tématervéhez és forgatókönyvéhez szükséges történeti jellegű, adattári anyag megválasztásával, nemzeti kincsnek is számító középkori ősnymtatványok beszerzésével, valamint a képzőművészeti gyűjtemény tervezettnél nagyobb arányú fejlesztésével —, mintegy 8000,— Ft-tal túlléptük. Ugyanakkor elfogadott tématerv és forgatókönyv hiánya, valamint a rendkívüli sokirányú közművelődési munka miatt — amely energiákat vont el a gyűjtőmunkától — az új- és legújabbkori történeti tárgyi gyűjtemény gyarapítására tervezett összeget nem tudtuk teljes egészében felhasználni.

A múzeumi szervezet tudományos-ismeretterjesztő tevékenységének anyagi fedezetét is biztosítottuk. Az e célra rendelkezésre bocsátott 213.000,— Ft-ot teljes egészében felhasználni nem tudtuk, (felhasználás 180.00,— Ft) mivel a nyomdai kapacitás hiánya miatt, továbbá a szerkesztési munka elhúzódása következtében a Dokumentumok a megye munkásmozgalmának kezdeti időszakából c. forráskiadványunk csak 1974-ben jelenik meg.

A szécsényi kiállítóhely működéséhez kapott 900.000,— Ft-os összeget az épület teljes felújításának elhúzódása miatt (az augusztusban rendelt installációkat, bútorokat, egyéb berendezési tárgyakat csak 1974-ben tudják szállítani, és csak ezt követően lehet a számlát kiegyenlíteni) nem tudtuk teljes egészében felhasználni. Az 1972. évi pénzmaradványból a múzeumi szervezetnek juttatott összeget — többek között — a Nógrád megye története IV. kötete megjelenésének ismételt elhúzódása miatt nem tudtuk realizálni.

A szakszemélyi létszám alakulása:

1973-ban a szakszemélyi állomány két fővel gyarapodott. 1973. március 1-vel került a múzeumi szervezet állományába Domonkos Alajos igazgatóhelyettesként, és egyben a népművelői feladatok összefogására; május 1-vel pedig a megüresedett régész munkakörbe Héjj Csaba segédmuzeológus. Az 1973. december 31-i állapotnak megfelelően a szakszemélyi állomány létszáma, tudományágankénti megoszlása a következő volt:

Sorsz.	Név	Beosztás	Tudományág	Kutatási terület
1.	Dr. Molnár Pál	megyei múzeumigazgató, a Munkásmozgalmi Múzeum igazgatója	történelem	a kapitalizmus és a szocializmus kora
2.	Domonkos Alajos	megyei múzeumigazgató helyettes	népművelőmuzeológus	művelődéstörténet
3.	Dr. Szabó Béla	múzeumi szervezet szécsényi kiállítóhely igazgatója	történelem	újkor-köztörténet
4.	Dr. Zólyomi József	Palóc Múzeum igazgatója	néprajz	tárgyi néprajz
5.	Vonsik Ilona	muzeológus II.	történelem	munkásmozgalom
6.	Kapros Márta	segédmuzeológus	néprajz	folklor
7.	Balázs László	segédmuzeológus	irodalomtörténet	Madách-, Mikszáth-kutatás
8.	Szvircsek Ferenc	segédmuzeológus	ipartörténet	üvegipar
9.	Héjj Csaba	segédmuzeológus	régészet	középkor

A kinevezett restaurátorok száma 1973-ban nem gyarapodott. Erdélyi István főrestaurátor és Kmetty Lajosné restaurátor látja el továbbra is a múzeumi szervezet ezirányú feladatait.

A három főből álló gazdasági csoport a múzeumi szervezetre háruló költségvetési, felújítási és beruházási feladatokat látja el. Vezetője Kmetty Lajos gazdasági igazgató. A csoport munkatársai Pásztor Barnabásné könyvelő, és a szülési szabadságon lévő Sánta Lászlónét helyettesítő Répás Lajosné.

A múzeumi szervezet függetlenített főhivatású dolgozóinak száma 1973. december 31-én 18 fő, a részfoglalkozásúaké 6 fő volt.

A Múzeumi és Műemléki Hónap alkalmából — eredményes munkájuk elismeréseképpen — Kmetty Lajos gazdasági igazgató a Szocialista Kultúráért; Vonsik Ilona muzeológus Miniszteri Dícséret kitüntetésben részesült.

A Megyei Múzeumi Szervezet szakmai tevékenységének eredményei

Gyűjtés, gyűjteménygyarapítás

A múzeumi szervezet gyűjteménye, tárgyi anyagainak mennyisége az év folyamán 1645 db egyedi műtárggyal gyarapodott, a gyűjtések, vásárlások és ajándékozások eredményeképpen. A gyarapodás — szemben az országos tendenciával — elsősorban, történeti, néprajzi, képzőművészeti jellegű volt.

A múzeumi szervezet gyűjtőmunkáját az év áprilisában nyílt csesztvei Madách Imre állandó kiállítás, a Múzeumi- és Műemléki Hónapban megrendezésre került időszaki, a szécsényi egységünknel 1974-ben, a Palóc Múzeumban 1975-ben, továbbá az új Munkásmozgalmi Múzeumban nyíló új állandó kiállítások tárgyi- és dokumentációs anyagainak fokozatos megteremtése érdekében folytatta. Az év folyamán rendezett állandó és időszaki kiállítások alkalmából gyűjtött irodalmi, művelődéstörténeti, képzőművészeti, néprajzi és történeti tárgyak egyúttal a gyűjtemények gyarapodását is jelentették. Az 1974-ben, és a később nyíló állandó kiállítások alapját szolgáló gyűjteménygyarapítás is eredményes volt. Kiemelkedő ezek sorából a szécsényi helytörténeti kiállítás fokozatos kialakításában egy történeti értékű codex és több történeti értékű könyv megvásárlása, gyűjteménybe való helyezése, amely helytörténeti szempontokon túl, országos jelentőségű is.

A *néprajzban* elsősorban a viselet, házbelső, az építkezés és lakáskultúra hagyományos darabjaira, a hímzéssel, kötéssel készített kézimunkák gyűjtésére fordítottuk a figyelmet. Az *új- és legújabbkori történeti* muzeológia terén az Öblösüveggyár, Tűzhelygyár hiányzó termékeinek fokozatos kiegészítésére, az Acélgyár vasöntödéjének és kovácsoló üzemrészének hagyományos szerszámainak, a bejáró munkásság viseleti anyagának, az öblösüveggyár műkasművelődését dokumentáló anyagok, továbbá bányászdalok gyűjtésére helyeztük a fő hangsúlyt. A *képzőművészeti* gyűjteményünket az 1973-ban megrendezett kiállítások legjobb darabjaiból, továbbá egykor a megyében élt festőművészek magánosoknál lévő alkotásaiból gyarapítottuk. *Irodalomtörténeti* gyűjteményünket Madách Imre alkotásaival — köztük több védett kiadással — s munkásságáról szóló kötetekkel gyarapítottuk. Munkatervünk alapján tovább gyarapítottuk a néprajzi és helytörténeti fotógyűjteményünket. A gyűjtőmunka a fentiek ellenére ezévben sem érte el a kívánt szintet. Ennek legfőbb okát a hálózatfejlesztési, gyűjteményrendezési és közművelődési feladatok rendkívüli időigényességében, és a gyűjtőmunkában nagy konkurenciát jelentő magángyűjtemények elszaporodásában, a műtárgyaknak a megyéből külföldre történő kiejánlások növekedésében kereshetjük.

A gyűjtőtevékenység részletezése

Tudományág gyűjtemény	Állomány	Ebből új szerzemény
Természettudomány	1 355	—
Régészet	25 532 egyedileg számbavehető	—
	156 120 becsült	120
Numizmatika	2 056	—
Néprajz	6 191	173
Képzőművészet	743	36
Ipartörténet	—	678
Új- és legújabbkor	3 897	625
Helytörténet	685	13
Fotótár (negatív)	27 243	1 335
Diapozitív	1 566	353
Mozgófilm	90	—
Fényképtár	—	1 809
Adattár (tétel)		
néprajzi, történeti	2 416	226
Dokumentumtár (történeti)	5 501	2 160
Könyvtár	12 360	463

Nyilvántartás, állagvédelem

Az év folyamán tovább folytattuk az elmúlt évtizedekben a *rendszerező* munkában kialakult elmaradás felszámolását. Emellett párhuzamosan végeztük az év folyamán begyűjtött tárgyak rendszerezését, nyilvántartását. Az *új és legújabbkori* múzeológia terén a gyűjtemény revízióját elvégeztük és azt kronológikus rendszerben helyeztük el a szécsényi dexion raktárban. Az 1973. évi szerzeményezéseket beletároltuk és a kartonokat elkészítettük. Segítséget nyújtottunk a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak a központi nyilvántartás elvégzéséhez. A vásárlás és gyűjtés útján a Munkásmozgalmi Múzeumba került dokumentumokat, fotókat beletároltuk. Kialakítottuk a fényképtárat is. A Szécsénybe átszállított képzőművészeti alkotások szakmai minősítése még nem történt meg. Az *irodalmi és iskolatörténeti* rendszerező, nyilvántartó munkában az év folyamán begyűjtött tárgyak leltározását, róluk leíró kartonok készítését és fotózását végeztük el. Sor került a *numizmatikai* és a *régészeti* gyűjtemény revíziójára, az anyagok egyeztetésére, új raktári rend kialakítására. Munkatörlődés miatt nem került sor a Palóc Múzeumban lévő helytörténeti gyűjtemény egyeztetésére, a szükséges nyilvántartások felfektetésére.

Az év folyamán elsősorban a gyűjtemények revíziója és a szakszerűtlenül kezelt raktárak központosítása útján szolgáltuk a műtárgyvédelmet. Emellett a gazdasági csoport irányításával védőrácsokat helyeztettünk el a szécsényi központi raktár és restauratori műhely, továbbá a pásztói helytörténeti múzeum

ablakain. A gyűjtemények védelmét szolgálta a Múzeumok Központi Igazgatósága által biztosított dexion polcok felszerelése, a gyűjtemények különválasztása és a raktárhelyiség biztonsági zárrakkal való felszerelése Szécsényben.

A restaurátor-csoport biztosította az időszakos és állandó kiállításokra kerülő tárgyak restaurálását, konzerválását, tisztítását. Az év folyamán 374 tárgy restaurálására, 328 konzerválására és 2.058 tisztítására került sor. Gondoskodott az egyes emlékmúzeumokban elhelyezett kiállítási anyagok tisztításáról. A gyűjteményeket átfogó munkára a műhelynek Szécsénybe való áthelyezése és egy restaurátor hosszabb ideig tartó betegsége miatt nem került sor.

Tudományos, feldolgozó munka, publikációk

A múzeumi szervezet tudományos tevékenységében ezévben is jelentős helyet foglalt el Nógrád megye története I. kötetének megjelentetése. Az év közepén került az olvasók kezébe Belitzky János öt éves tudományos feldolgozó munkájának eredményeképpen Nógrád megye történetének a honfoglalástól az 1848-as szabadságharcig terjedő része, illetve fejezete.

1973. decemberében nyomdába adtuk a Jakab Sándor által írt, Nógrád megye története IV. kötet is, amely a felszabadulástól 1962-ig, a szocializmus alapja lerakásáig foglalja össze a felszabadulás, a népi demokratikus forradalom, a szocializmus építésének megyei vonatkozásait.

1973-ban tovább nőtt a múzeumi szervezetben a tudományos kutatómunka intenzitása. A középtávú tudományos tervben meghatározott kutatási témákhoz kapcsolódva kezdtünk hozzá a szakszervezeti mozgalom megyei történetének feldolgozásához. Az 1975-ben kiadásra kerülő I kötetben, amely az 1898—1962 közötti szakasz történetével foglalkozik négy korszakban egymáshoz kapcsolódó tanulmányt kívánunk megjelentetni:

A megyei szakszervezeti mozgalom kezdetei és működése 1898—1919-ig

A szakszervezetek a Horthy korszakban Nógrád megyében

A Salgótarjáni Szénmedence Bánya és Kohómunkások Gazdasági Szakegyesülete megalakulása és tevékenysége

A szakszervezetek harca Nógrád megyében az újjáépítésért, a dolgozók élet és munkakörülményeinek javításáért, a munkáshatalomért (1945—1948)

A szakszervezetek a szocializmus építésének idején (1948—1962). A Gergely Ernő, illetve Molnár Pál által írt tanulmányok kéziratban 1973. év folyamán már elkészültek. Tovább folytattuk Zólyomi József által feldolgozásra kerülő, a történeti néprajz tárgykörében az előző években megkezdett újratelepülés, népi építészet tanulmányok továbbfolytatásaként végzett kutatómunkát, illetve készített részfejezetet. Kapros Márta a gyermekvilágot érintő hiedelmek, szokások feldolgozását kezdte meg.

Az év folyamán a Madách évforduló keretében tudományos-ismeretterjesztő jellegű tanulmánykötetet jelentettünk meg a Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 19. számaként. A tíz ívnyi terjedelmű, képekkel illusztrált kötetben a Múzeumi Szervezet két tudományos dolgozója írt tanulmányt. Molnár Pál a Nógrád megyei Madách-kultusz változásáról, Szabó Béla pedig Madách Imre közéleti tevékenységéről.

1972. évi kezdeményezésünket folytatva 1973-ban képekkel illusztrált ismeretetőt készítettünk a munkásmozgalmi múzeumban, 1972. májusában megnyílt Salgótarján története c. állandó kiállításról, a pásztói helytörténeti állandó ki-

állításról és romkertről, a csesztvei Madách Imre állandó, és a horpácsi Mikszáth Kálmán emlékkiállításokról.

A múzeumi szervezet több tudományos dolgozója jelentetett meg cikket a Nógrádban, a Palócföldben és a Nógrádi Szemlében.

A MÚZEUMI SZERVEZET RÉSZVÉTELE A MEGYE KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

Kiállítások:

A múzeumi szervezet — csak most kiépülő hálózata ellenére — 1973-ban is növelte a kiállítások számát, és ezzel eredményesen járult hozzá a megyei köz-művelődési feladatok eredményesebb ellátásához. Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló kiállítóhelyek nem bővültek, az állandó kiállítások száma sem növekedett. 1972 év foyamán teljes egészében a látogatók rendelkezésére állt az 1969-ben nyílt felszabadulási és partizán állandó kiállítás, és az 1973-ban a Fegyveres Erők Napja alkalmából készített Nógrádi Sándor Emlékkiállítás. 1971-ben a múzeumi szervezethez került a pásztói helytörténeti állandó kiállítás területét csökkentettük, hogy időszaki kiállításra alkalmas helyiséget tudjunk kialakítani. Ugyancsak egész év folyamán a kiállítást megtekintők rendelkezésére áll az 1965-ben létesült hollókői falu múzeum, az 1971-ben létrehozott bánki szlovák nemzetiségi állandó kiállítás, valamint az 1972-ben a Mikszáth évforduló keretében felújított horpácsi Mikszáth Kálmán emlékkiállítás. 1973. április 29-én bocsátottuk a közönség rendelkezésére az új koncepció alapján létesült Madách Imre állandó kiállítást.

Tekintettel arra, hogy a Palóc Múzeum felújításra kerül, szükség volt az ott elhelyezett állandó kiállítások fokozatos lebontására. Az év első felében, az 1966-ban nyílt Rimóc népviselete c. állandó kiállítást, az 1967-ben kiállított rovargyűjteményt, az 1968-as kezdetű népművészet, és az 1964-es megnyitású szabadtéri múzeumot augusztus 1-vel; a Nógrád megyei nagyjai 1968 évi, a nógrádi várak 1971 évi, a Mikszáth emlékkiállítás 1965. évi, a Madách emlékkiállítás 1955. évi nyitását állandó kiállításokat november 15-én zártuk.

1973-ban növeltük az időszaki és vándorkiállítások számát, összesen az év folyamán 42 időszaki és vándorkiállítás megrendezésére került sor, amelyet 49 helyen mutattunk be. (1972-ben 26 időszaki és vándorkiállítást rendeztünk és azokat 20 helyen bocsátottuk a közönség rendelkezésére).

Növekedett a kiállítások látogatóinak száma is. Ennek okát elsősorban a változatosabb időszaki és vándorkiállítások tematikájában, az iskolákkal és közművelődési intézményekkel való intenzívebb kapcsolattartásban kereshetjük. 1972-ben a múzeumi szervezet által rendezett kiállításokat 47.691 fő tekintette meg. Ez a szám 1973-ban 66.952-re emelkedett. Ugyanebben az időszakban a tárlatvezetések száma 501-ről 592-re növekedett.

A Múzeum és Műemléki Hónap

Az 1973 évi Múzeumi- és Műemléki Hónap célkitűzései ebben az évben sem változtak. Közművelődési tevékenységünket elsősorban az ifjúság és a munkások művelődésének elősegítése érdekében végeztük. Emellett a történelmi évfordulókhoz kívántunk csatlakozni. Az utóbbiak sorából kiemelkedik az 1848—

49-es szabadságharc és polgári forradalom Nógrád megyei eseményeit bemutató kiállítás, a Százéves Budapest rendezvénysorozat keretében fővárosi murális alkotásokból készített festmények, makettek kiállítása, de legfőképpen idős Szabó István szoboranyagának bemutatása. A 70 éves művész műcsarnoki kiállítása után került sor az utóbbi tíz évben alkotott művek bemutatására. A kiállítás alkalmából de az ismeretterjesztő munkát szolgálóan is, katalógust készítettünk, amely az életművet is magában foglalja. A Múzeumi Hónap keretében nyitottuk meg többek között a pásztói helytörténeti múzeumban a Nógrádi táj a képzőművészetben, és a Palóc népművészet c. kiállításokat, a Salgótarjáni Kohászati Üzemek Művelődési Központjában a megyei képzőművészek őszi tárlatát. Nevelési tevékenységünk sorában kiemelt helyet kapott a Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeum névadó ünnepség múzeumi szervezetre háruló feladatainak végzése.

Az ismeretterjesztő előadások, szakköri foglalkozások és az azokon résztvevők száma csökkent az elmúlt évihez viszonyítva. Az elmúlt évekhez hasonlóan a Múzeumi Hónap keretében osztottuk ki az országos néprajzi, nyelvjárásgyűjtő, és megyei helytörténeti pályamunkák díjait. Összesen hat pályamunka érkezett be, ebből három tanulmányt tartott díjazásra alkalmasnak a bíráló bizottság.

A Múzeumi Hónap még sikerebb megrendezését nagyban akadályozta, hogy októberben a szécsényi kiállító hely termei nem álltak — a felújítás elhúzódása miatt — rendelkezésre. Emiatt kiállításaink egy részét el kellett hagynunk, más-részét pedig anyagában és terjedelmében, a másutt megrendezésre kerülő kiállításokat csökkenteni kellett. Nagy energiákat vont el a múzeumi szervezettől, hogy ebben az időszakban költöztetük át a restaurátori műhelyt Szécsénybe és a régészeti és numizmatikai, valamint a képzőművészeti anyag átadását-átvétele is ebben az időszakban kellett lebonyolítani. A felkészülés ugyanakkor egybeesett az országos néprajzi kiállításra való felkészüléssel is.

Fentiek ellenére alapjaiban eredményesen zajlott le az 1973. évi Múzeumi Hónap. Ezt legjobban mutatja az a tény, hogy a kiállítások látogatóinak száma mintegy 2500 fővel volt magasabb az elmúlt évinél.

Egyéb kulturális tevékenység

Múzeumi közművelődési tevékenységünkben nagy gondot fordítottunk az országos és megyei politikai és kulturális programokhoz való kapcsolódásra. A májusban a megyénkbe látogatott úttörők számára rendezett nyomolvasó mozgalom rendezvényeihez; a júniusban lezajlott ODOT megyei programjához önálló kiállítással és tárlatvezetésekkel kapcsolódtunk. Résztvettünk a budapesti Művészeti Hetek keretében 19 megye részvételével készült országos népművészeti kiállítás megrendezésében. A Palóc Múzeumban biztosítottuk Mi hoztuk az időt c. kiállítás megrendezését.

Ezévben is fontos feladatunknak tekintettük az iskolai oktató-nevelőmunka segítését. Megszerveztük három középiskola és egy szakmunkástanuló intézet történelmi szakköreinek, illetve honismereti köreinek rendszeres segítését. A Palóc Múzeum néprajzosi szakköri foglalkozások vezetésével járultak hozzá a honismereti mozgalomhoz. Felkérés alapján ezévben is résztvettünk a középiskolai tanulmányi versenyen induló tanulók szakmai módszertani felkészítésében. Május hónapban közreműködtünk az országos történész-múzeológus kon-

ferencia megrendezésében. Közművelődési munkánkban egész évben nagy figyelmet fordítottunk arra, hogy az ifjúság mellett a szocialista brigádok szervezeten, tárlatvezetéssel tekintsék meg állandó és időszakos kiállításainkat.

KAPCSOLATOK, EGYÜTTMŰKÖDÉS

A múzeumi szervezet az elmúlt években gyümölcsöző kapcsolatot épített ki a nevelésben érintett társadalmi szervekkel, iskolákkal, közművelődési intézményekkel. 1973-ban — különösen Madách Imre születése 150. évfordulójának rendezvényei, valamint a megyében lezajlott országos és helyi politikai akciók során — tovább mélyült együttműködésünk, elsősorban a KISZ megyei Bizottságával, a Hazafias Népfront műemléki, valamint honismereti albizottságaival, az SZMT kultúrbizottságával, a TIT megyei titkárságával. Az intézmények közül különösen az MSZMP megyei Oktatási Igazgatóságával, a Bólyai János Gimnáziummal, a Madách Imre Szakközépiskolával és Gimnáziummal, a szécsényi Nógrádi Sándor Gimnáziummal, a salgótarjáni Szakmunkástanuló Intézettel, alakult ki alkotó együttműködés a múzeumi szervezet kiadványainak, szolgáltatásainak igénybevétele, illetve az intézmények tanulóinak, hallgatóinak a múzeumi gyűjtőmunkába való bekapcsolódása révén.

A megyei közművelődési intézményekkel — megyei Levéltár, József Attila Megyei Művelődési Központ, Balassa Bálint megyei Könyvtár, a salgótarjáni Kohászati Üzemek szakszervezeti Művelődési Központja — főleg a térítésmentes kiadványcserék vonatkozásában, kiállítások, rendezvények egyeztetésében, s a különböző programokhoz való kapcsolódásban mutatkoztak együttműködési törekvések.

Megyén kívüli intézményekkel is teremtettünk kapcsolatot. Részben a palóc-kutatásban való részvétel, de a tradicionálisan kialakult jó szomszédság következtében a Heves megyei Múzeumi Szervezettel teremtettünk alkotó munkakapcsolatot, amelynek fő iránya a tapasztalatok kölcsönös kicserélése és értékesítése.

Az MSZMP Nógrád megyei Bizottsága és a szomszédos közép-szlávákiai terület kommunista pártja között kialakult politikai kapcsolattartás szerves részeként a losonci járáshoz tartozó Nógrádi múzeummal, továbbá a füleki múzeummal alakítottunk ki gyümölcsöző együttműködést, amely elsősorban kiadvány és kiállítás cserékben, tapasztalatok átvételében és átadásában jelentkezik.

Amint ez a szűkre szabott beszámolóból is kiderül az 1973. évben is eredményes munkát végeztünk a múzeumi szervezetben. Az is világossá vált, hogy a továbblépéshez elengedhetetlenül szükséges mind tárgyi, mind személyi feltételeink javítása. A megye közművelődésében intenzívebben kívánunk résztvenni, és egyben a tudományterületeket is tervezzük szélesíteni. Az előttünk álló feladatok megoldását nagyban elő fogja segíteni a várhatóan rövidesen felépülő munkásmozgalmi múzeum. Ezen túlmenően a most kialakult társadalmi erőforrásokra is jobban kívánunk támaszkodni, hogy az új épületben hagyományainkhoz méltóan tudjuk bemutatni megyénk múltját és jövőjét.

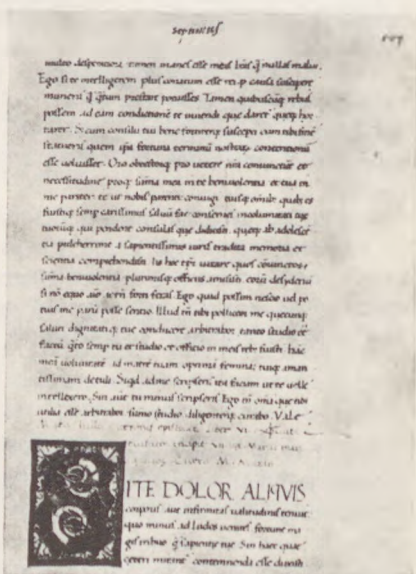
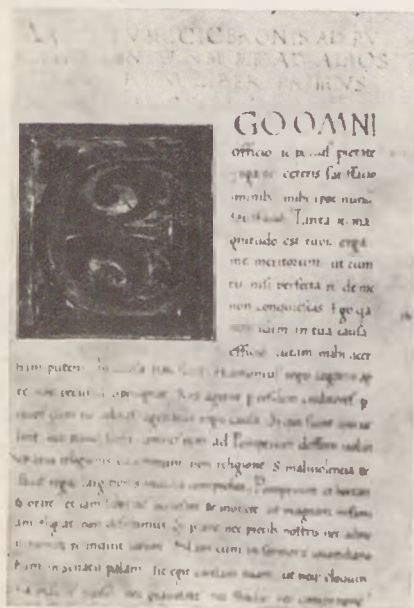
Bemutatjuk új szerzeményeinket

A Nógrád megyei Múzeumi Szervezet jelentős XV., XVI. századi könyvgyűjteménnyel gyarapodott. A volt szécsényi ferencesek könyvtárának — védett nemzeti kincset képviselő könyvei kerültek 1973-ban a múzeum birtokába. A 13 kötetből álló könyvgyűjteményből legértékesebbek: egy XV. századból származó latin nyelvű, úgynevezett Cicero kódex, és egy ugyane századi német nyelvű gótbetűs ősnymotatvány, Herbárium

A *Cicero kódex* Marcus Tullius Cicero kortársaival folytatott levelezését tartalmazza 16 könyvben. A kétszázöt hártyalap mindegyike a leggondosabb kidolgozású, és mind-

maig csodálatos épségben maradt meg. Renszánsz antiqua típusú, gyöngyszem finomságú betűtű a 10x18,5 cm-es tükör pontos mérete, az írás arányos beosztása foglalja egy-egybe és teszi teljessé a hártyalak esztétikai szépségét. Az egyes levelek címzése piros miniummal készült.

A kódex tizenhat könyvből kilenc iniciáléval díszített. Az iniciálék zöld, kék, fúttatott arannyal készült rajzolatai eredeti rendeltetésüknek megfelelően dekoratív jel-

legűek, nem tartalmaznak szimbolikus ábrákat. A kilenc iniciáléből nyolc eredeti, egy — az első — későbbben készült, melyet a festékanyag és a rajzolatok silányabb volta be-
szédesebben bizonyít. Az utolsó hét

könyv esetében az iniciálék helyét csupán kijelölték. A kódex díszítése tehát nem fejeződött be teljesen. Az első iniciálét, melyet szokásos volt — mint a legdíszesebbet — utoljára hagyni, kódexünk esetében nem a XV. században, hanem valamely későbbi században készítette el egy műkedvelő.

A kilenc iniciálé mellett az 5., és 91. oldalakon, vagyis az első könyv első és a negyedik könyv első oldalán, az Árpád-házi királyok címerére

ez a régi jelzés kézjegyet, vagy esetleg egy régebbi címer rajzát ábrázolja. Abból a tényből azonban, hogy az új címert egy régi kézjegy, vagy jelzésre festették rá, arra lehet következtetni, hogy a kódex vétel vagy elkobzás útján került a címer tulajdonosához. Abban az esetben, ha lehetne bizonyítani, hogy a címer a magyar király címere volt, úgy a kódex birtokosát a magyar királyok között kell keresnünk.

1928-ban Dr. Varga Damján a Magyar Tudományos Akadémián ismertette a szécsényi ún. *Cicero kódexet*. Felvetődött ekkor, hogy annak elnére, hogy a kódex nincs ellátva corvusszal, nem minősül-e corvinának. Az Árpád-házi királyi címer mellett más olyan jel is található, mely erre a feltevésre alapot adott. A kódex első könyve felső margóján (az 5. oldalon) ugyanis a következő bejegyzés olvasható: "Lieber mei Batrholomei de palatio" vagyis a palotai Bartholomeusnak a könyve. Mint köztudott 1485-től kezdődően Fontius Bartholomeus által Mátyás király udvari könyvtárának az élén. E bejegyzésből az első látásra a könyvtár vezetőjére lehetne gondolni, ugyancsak a királyi könyvtárra utal a címer is. Ennek azonban ellentmond az, hogy a név előtt nem szerepel a Fontius előnév, melyet egy olyan kiváló humanista, mint Fontius Bartholomeus nyilvánvalóan nem hagyott volna el. A kézírás sem emlékezteti a szakértőket Bartholomeus írására, a címer sem perdöntő, mert hasonló címer más családoknál is előfordult.

Sajnos az eredeti kötés, mely választ adhatna kérdéseinkre nincs meg, jelenleg egy XIX. századi egyszerű, a kódexhez semmiképpen nem méltó pairkötés burkolja. A Megyei Múzeumok Igazgatósága a kódex restaurálása során fatáblás bőrkötéssel borította be a kódexeket.

emlékeztető vörös-ezüst sávos címerek ékesítik a kódexet. Az első címer rajzolata alatt szabad szemmel is kivehetően, jelzés nyoma látszik. Nem állapítható meg pontosan, hogy

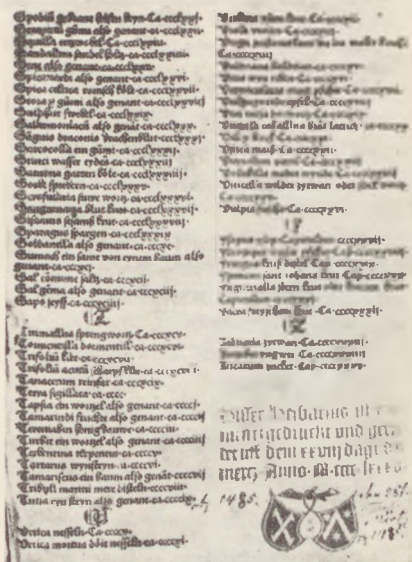
További kutatást igényel a gazdag széljegyzet anyag. Az első kilenc könyv esetében számos, a másolóműhelyre emlékeztető korrekтура jelzést is találunk, ezen túlmenően azonban mindvégig szerepelnek az olvasók által bejegyzett latin-görög jegyzetek. Nagyjából három kéz nyomait lehet felismerni. Abban az esetben, ha a kódex a XV. században Magyarországon, illetve a magyar királyi udvarban volt, úgy a gazdag görög jegyzetanyagból Janus Pannoniusra lehetne következtetni, mint tulajdonosra. Ennek eldöntése azonban még további kutatást igényel.

A kódex a XIX. században került a szécsényi ferencesek birtokába. Meg kell kísérelni megfejtetni azt az utat, mely során Itáliából a Nógrád megyei Szécsénybe jutott a kódex. A kutatást megkönnyítheti az a XVIII. századvégi, vagy XIX. századi címerrajz, mely az első hártány található. Az összetett címer, mely csecsemőtfaló koronás sárkány, továbbá kiterjesztett szárnyú koronás sast ábrázol, az aranygyapjas rend valamely lovagjává volt. Valószínű, hogy ez a lovag lehetett a kódex tulajdonosa a XIX. század elején. A tulajdonos beazonosítása segíthet a kódex kalandos útjának feltérásában.

A kódexhez hasonlóan rendkívüli értéket, nemzeti kincset képvisel az a német nyelvű, gót betűs *Herbárium*, melyet 1485. március 28-án nyomtattak Mainzban. Ezen ősnymtatványból hazánkban mindössze még hármat őriznek. Egyet az Országos Széchényi Könyvtárban, egyet a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, egyet pedig a Magyar Tudományos Akadémián. A negyedik — a most megkerült szécsényi példány — mindháromhoz viszonyítva a legépebb, a legteljesebb.

A *Herbárium*, melyet Hortus Sanitatis, illetve „Ein Gart der Gesundheit” néven tart számon a szakirodalom, rászolgál a nevére. Valóban „Az egészség kertje” ez a könyv, hiszen 442 növény tudományos leírását és azoknak gyógyhatását ismerteti. A tudományos leírás képet ad a kor

természettudományos műveltségéről. Minden növénynek német, latin, görög és arab nevét is közli. A kor nagy biológusaira, természettudósokra történő hivatkozás mellett, a klasszikusok Plinius, Isidorus, Serapio, Avicenna, Galenus, Dioszkorides meghatározásai emelik a tudományos leírás értékét.

Minden növény kézzel festett, bámulatosan élő, szinte újnak ható képe teszi színessé a könyvet. A kézzel festett növényképek mellett a kezdőbetűket, sőt a szövegközi kiemelt betűket is kézzel festették, ezzel szinte tökröződik az átmenet a kézírásos kódextól a nyomtatványok felé.

A könyv-szerkesztés mintaszerű. A tudományos ismertetést és növényleírást a könyv végén 314 betegségre, illetve a különböző emberi szervek egészséges működtetésére szolgáló nö-

A detailed botanical illustration of a raspberry branch. The stem is thin and slightly curved, with several large, serrated leaves attached. Two clusters of raspberries are shown: one at the top of the branch and another lower down. The fruit is depicted with fine lines, showing the individual drupelets. The illustration is in a classic, engraved style.

73096 73097
 73098 73099

[illegible]

A nemzeti kincset képviselő kódex és ősnyomtatványon túlmenően még további kilenc XVI. századból származó, elsősorban egyházi tárgyú könyv került az 1973-as évben a mú-

Co-tyr-on-ten on-
Co-tyr-on-ten on-
Co-tyr-on-ten on-
Co-tyr-on-ten on-

Ca. ii. Dieß pama. p.
Ca. iii. Dieß pama. p.
Ca. v. Dieß pama. p.
Ca. x. Dieß pama. p.
Ca. xi. Dieß pama. p.

Ca-piti-pa-ne-viti.
Ca-pi-^{ti}-^{ti}-pa-ne-viti.
Ca-pi-^{ti}-^{ti}-^{ti}-pa-ne-viti.
Ca-pi-^{ti}-^{ti}-^{ti}-^{ti}-pa-ne-viti.
Ca-pi-^{ti}-^{ti}-^{ti}-^{ti}-^{ti}-pa-ne-viti.
Ca-pi-^{ti}-^{ti}-^{ti}-^{ti}-^{ti}-^{ti}-pa-ne-viti.

Ca. d'v-en den ende
Ca. d'v-en vii. pan. it.
Ca. d'v-en viii. viii.
Ca. d'v-en viii. viii.
Ca. d'v-en viii. viii.
Ca. d'v-en viii. viii.

Ca. ccc. xvi. vii. um. ende.
Ca. ccc. para. vi. vnd. p.
Ca. ccc. xvi. vii. para. vii.
Ca. ccc. lvi. para. vii.
Ca. ccc. lvi. para. vii.
Ca. ccc. lvi. para. vii.

Ca-cccc-pant-oy-um-ant
Ca-cccc-pant-ant-ant
Ca-cccc-pant-ant-ant
Sur hyf ter tobr
bigen blunden
Ca-cccc-pant-ant-ant

Ca. vi. Duas para. iii.
Ca. vii. Quas para. vi.
Ca. viii. Quas para. vi.
Ca. ix. Quas para. vi.
Ca. x. Quas para. vi.
Ca. xi. Quas para. vi.

Ca. dxxx. para. viii.
Ca. cxxix. para. viii.
Ca. ccl. para. vii.
Ca. ccli. para. vi.
Ca. ccviii. dy dem ende.
Ca. cccc. para. x. para. vi.

was zu thun oder
was zu thun geschehen
Es zu thun zu thun zu thun
Es zu thun zu thun zu thun

Ca-cviii-para-ii.
Ca-ccc-para-xviii.
Ca-ccclx-para-iii-vii-x.
Welcher syn spru
gheim stete

Do tyn been ge
fietet
Ca-pit-iii-pa-ra-y
Ca-ccc-ylwin-dy Van ende
Dox die been in di

Das kern giffen.

Ca-i. Diappara-pu
Ca-ii. plate. Ant. vñ Diase
pau. go. vñ. p. vñ. vñ. vñ.
Ca-iii. plate. para. pu.
Ca-iv. vñ. an dem anfang

Ca. lxxix. an dem ende
Ca. c. lxx. para. xi.
Ca. cl. xxi. Sy Item an de
Ca. cl. lxxix. para. vi.
Ca. cxli. x. Item pa. x.
Ca. cxli. x. Item pa. x.

Das bir der duft

Ca. rēti parā. ti.
Ca. rēti parā. ti.
Ca. rēti parā. ti.
Ca. rēti parā. ti.
Ca. rēti parā. ti.

Intelligence for the 21st Century
 With Strategic Process and
 Analysis, you can find
 the answers you need.

Flux den kromprijt
 Deuren open
 Deuren gesloten
 Deuren open
 Deuren gesloten
 Deuren open
 Deuren gesloten

Co-owners for your share
 Co-owning with your partner
 Co-owning with your partner
 Co-owning with your partner
 Co-owning with your partner
 Co-owning with your partner

Dar du nu munda
munda von Jan
Ge. Dar du nu munda
munda von Jan

Für die druckfrisch ver-

Care-o-Pain pain reliever
Care-o-Pain pain relief
Care-o-Pain pain relief
Care-o-Pain pain relief
Care-o-Pain pain relief

243 Die Da; m.
 jet mit schide i Vapen dunt
 Egl an der Gie.
 E dunt an dem ende.
 wo von du hast

Wiederholungsfragen

zeum birtokába. Valamennyi a széchenyi ferencesek könyvtárában volt, ahova 1774-ben jegyezték be őket. A könyvek szinte Európa minden neves nyomdáját képviselik. A párizsi, velencei, genfi, antwerpeni, kölni, magdeburgi, wittenbergi nyomdák remek, művészi példányai. A kilenc könyvből öt eredeti fatáblás bőrkötésben.

A megszerzett könyvgyűjteményben két XVII. századból származó magyar nyelvű is van. Illyés András 1692-ben Bécsben nyomtatott prédikációs könyve és Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalauza, melyet 1613-ban nyomtattak Pozsonyban. A könyvnek jelentőséget ad az, hogy a megjelenés után három évre már Szécsénybe került. 1616-os dátummal került a szécsényi ferences rendnél bejegyzésre.

A volt ferences rend könyvtárába tartozó, jelentős értéket képviselő könyvgyűjteményt Lukács Béláné,

szécsényi lakos őrizte meg és ajánlotta fel a múzeumnak. A múzeum a megszerzett könyveket leltárba restaurálását az Országos Széchenyi vette és azok legjelentősebbjeinek Könyvtár Könyvrestaurátor műhelyére bízta.

Az igen értékes leleteket a Szécsényben megnyíló kiállításon mutatjuk majd be a közönségnek.

Madách-gyűjtemény

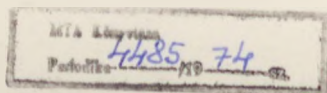
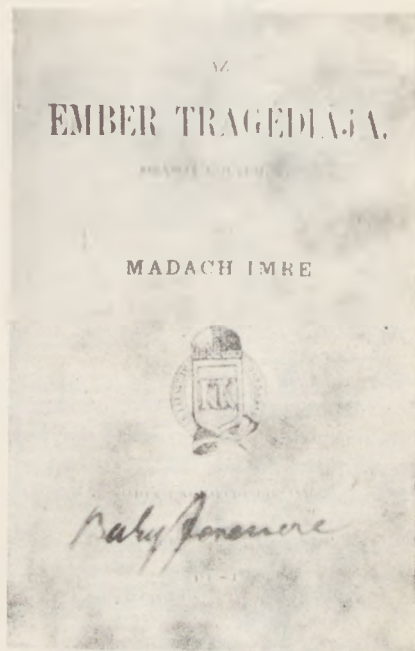
Megyeszerte ismert, országosan is elfogadott, hogy a múzeumi szervezetben két irodalmi alkotóval foglalkozunk intenzívebben a Madách és Mikszáth hagyományokat ápoljuk.

Mindkét alkotónak jelentős korszaka fűződik a megyéhez. Ennek állítottunk emléket Csesztvéen és Horpácson, illetve a balassagyarmati Palóc Múzeumban. Az előbbi községben igen szép állandó kiállításon mutatjuk be Madách Imre munkásságát, élettörténetét, a Tragédia színházi vonatkozásait, valamint a megye hagyomány-ápoló tevékenységét. Az emlékmúzeum fejlesztését napirenden tartjuk, gazdagítani kívánjuk — főleg és elsősorban — a tárgyi anyagok gyűjteményét. Terveink szerint alkalmassá kívánjuk tenni a csesztvei kúriát a kutatás számára is. Ezért, ragadunk meg minden alkalmat gyűjteményünk bővítésére.

Az ÁKV Antikvár Osztálya 1973. november 17—18-án, Budapesten rendezett könyvaukciót. A kiadott katalógust tanulmányozva egy 108 db-os Madách gyűjteményre akadunk, melynek megszerzését indokoltnak tartottuk, tekintettel az előbbieken említettekre. Az ár elfogadható volt, s csak az mutatkozott kérdésesnek, hogy a licitálás során hogyan fog ez alakulni. Végülis sikerrel jártunk, és most már magunkénak mondhatjuk Takács Ödön Madách-gyűjteményét.

A gyűjtemény három részre osztható: Madách művei, Madách fordítások és írások Madáchról.

Madách művei közül — természetesen — a Tragédia-kiadások találhatók nagyobb számban. Örömmel fedeztük fel az 1861-es első kiadást,

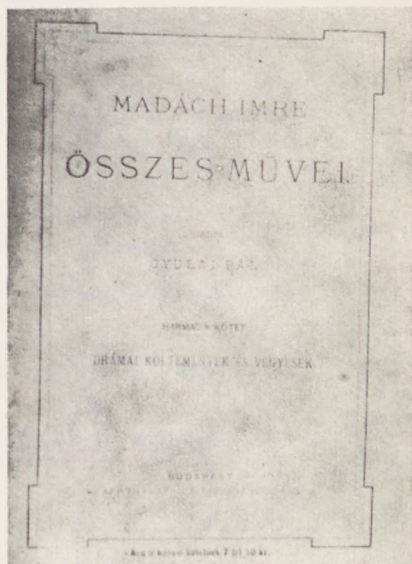
amely vaknyomással díszített, aranyozott egészvásznon kötésű és Emich Gusztáv nyomdájából került ki. Ugyancsak értékes a „Második tetemesen javított kiadás” is. 1863-ból. Megtalálható Az ember tragédiájának néhány díszkiadása is. Így az 1887-ben, az Athenaeum által kiadott. Zichy Mihálynak tizenöt képével illusztrált, valamint a második (1888, Athenaeum) és a hatodik (Bp. 1905. Athenaeum) díszkiadás. Igen értékes Haranghy Jenő által illusztrált, 550 számozott példányból a 122., illetve hasonló értéket képvisel Haranghy Jenő eredeti festményével díszített fólio-kiadvány 1920-ból. A kiadói pergamen-kötésen Miltiadész búcsúja látható.

A Tragédia kiadás-sorozata (összesen: 50) az irodalomkutatók, -történészek számára is megfelelő alap a szövegösszehasonlításra, az egyes kiadások értékelésére.

A legtöbb, Madáchról szóló tanulmány — természetesen a Tragédiához kapcsolódik. Az említést érdemlők sokaságából csak néhány művet emelünk ki. Balogh Károly művei:

Madách az ember és a költő, Madách Imre otthona, különösen értékesek számunkra, mert ezzel teljessé vált könyvtárunkban az általa Madáchról írt művek sorozata. Barta János tanulmányai is értékes darabjai ennek a gyűjteménynek. Hasonló értéket képvisel Németh Antalnak néhány tanulsága, akinek egyébként Csesztvéről is volt kapcsolata, sok és tiszteletreméltó segítséget adott az első állandó kiállításunk megnyitásához. Voinovich Géza több munkája közül is ki kell emelni a Madách Imre és Az ember tragédiája c. művét, melyben megrostálja a Madáchról szóló addigi irodalmat, és gazdag könyvészeti anyagot nyújt. (Első kiadás! Budapest, 1914. Franklin Társulat).

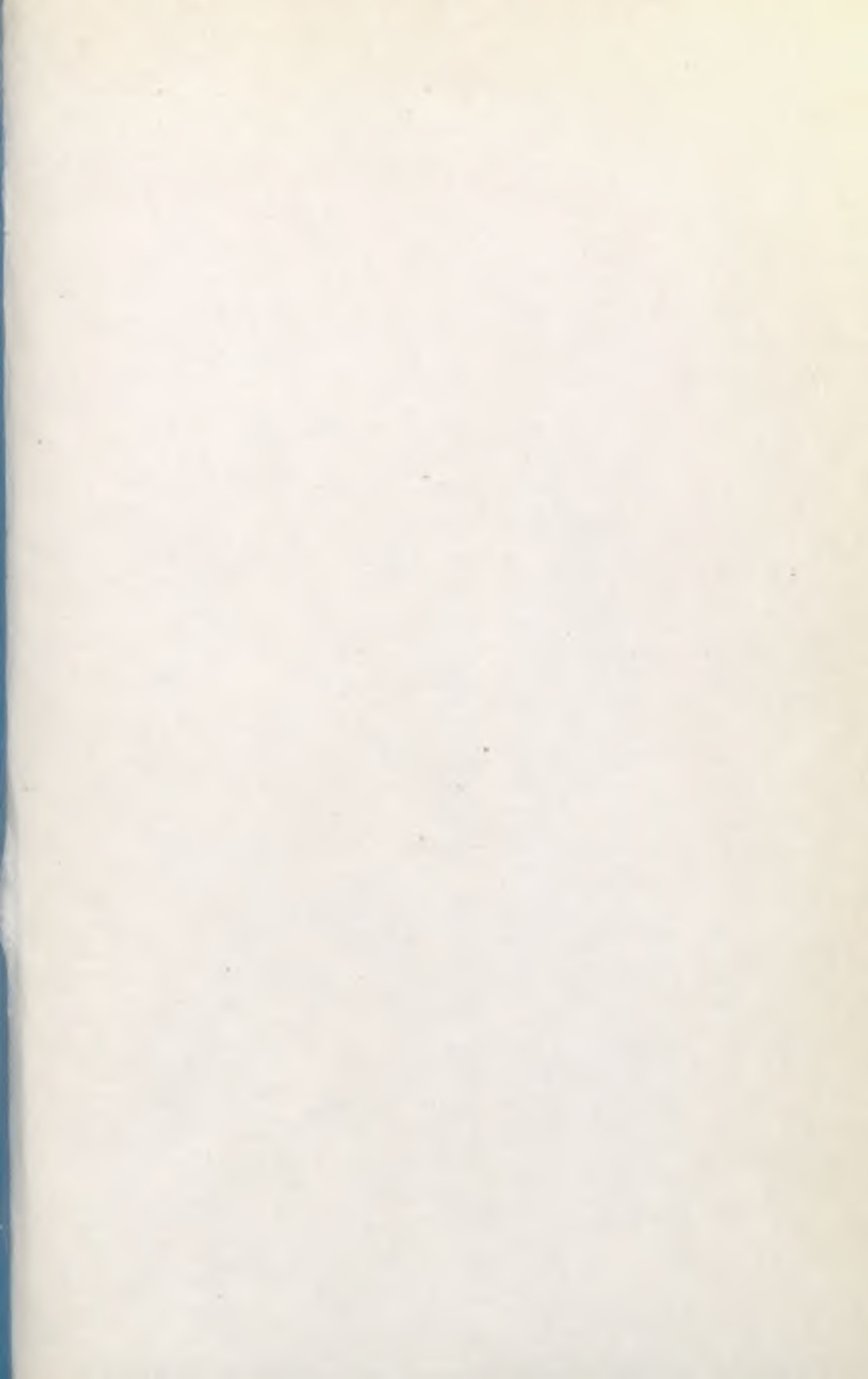
A fordítások száma nem nagy ugyan, de jól egészítik ki eddigi anyagunkat. Ebből csak azt a német (Leipzig) kiadást említem, melyhez Jókai Mór írt előszót.

A felsorolást lehetne még folytatni, de akkor az egész bibliográfiát kellett volna megjelentetni. A gyűjteménnyel a csesztvei Madách Imre Emlékház kiállításait bővítjük. A múzeumi hónapban már láthatják az odaérkező látogatók.

Tartalom

Előszó	3
Zólyomi József: Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján. (1700—1850)	5
Kapros Márta: A gyermekekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban	75
Szvircsek Ferenc: A magyar iparfejlődés hatása a XVIII—XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére	96
Szabó Béla: Jobbágyszabadozás és honvédelem összefüggései Nógrád megyében, 1848—49-ben	129
Belitzky János: Adalékok a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. bányászainak munka- és életkörülményeihez. (Az 1870-es évek igazgatósági levelezéséből)	185
Molnár Pál: Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete, tovább fejlesztésének feladatai Nógrád megyében	232
Kiss Aurél: A múzeum szerepe az ideológiai, kulturális nevelőmunka folyamatában	250
Domonkos Alajos: A múzeumi közművelődés eredményei és problémái Nógrád megyében	269
Molnár Pál: Beszámoló a megyei múzeumi szervezet 1973. évi munkájáról	281
Bemutatjuk új szerzeményeinket	292

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

317.031

Nógrád
Megye
Muz.
Közl.

1974
20

MTA